

821(477)06

Павло

БЕЙЛІН

Твори
в двох
томах

Том 2

Павло ^{821/477}
БЕЙЛІН

Твори в двох томах

Том 2

РІК ЩАСТЯ.

Повість

ПОГОВОРИ ЗІ МНОЮ, ЛІКАРЮ.

Есе

ЗАВЖДИ В ДОРОЗІ.

Повість

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

У2
Б41

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

Второй том произведений украинского советского писателя составляют повести «Год счастья» — о самоотверженном труде советских врачей, их борьбе за прогресс в медицине, «Всегда в пути» — об известном ученом-микробиологе Д. К. Заболотном, одном из первых президентов Академии наук УССР, а также эссе «Поговори со мною, доктор» — раздумья о медицине, о жизни и поведении человека в новом обществе.

0 02.05
017227/10 П

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Д. Г. Щербаковского
г. Кривой Рог**

Б $\frac{4702590200-097}{M205(04)-85}$ 76.86

© Склад. Художне оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

РІК ЩАСТЯ

Повість

Розділ перший

Професор Максименко прийняв нас холодно: Поліщука, головного лікаря, і мене, наукового керівника лікарні. Показав на стільці.

— Сідайте. Слухаю вас.

У студентські роки Максименко був нашим кумиром, ми ловили кожне його слово, молилися на нього. І тому ми зніяковіли.

Професор виждав, пограв пальцями по столу.

— Зрозуміло. Почули про конференцію. Так, вона відбудеться,— він тикнув пальцем у календар,— ось, двадцятого березня. Збираємося, щоб засудити ваш виступ у пресі. Доповідь Богоявленського називається «Небезпечні повороти в хірургії»...

Поліщук удав, що недочув.

— Обговорити?

Професор поправив пальцем окуляри на перенісці.

— З а с у д и т и. Шкідлива, плутана стаття.

— А нам дадуть слово? — спитав я.

— П'ять хвилин у порядку дискусії. Усе вже сказано у статті.

— Татусі знімуть ремінці й відшмагають шибеників?

Максименко спалахнув. Поліщук пробурмотів примирливо:

— У суперечці, професоре, народжується істина.

— Сперечатися не збираємося. А от провчити — провчимо. І як слід...

У кріслі з високою різьбленою спинкою та підлокітниками з лев'ячими головами Максименко здавався зовсім маленьким. Казковий цар на троні. Очі швидкі, розумні,

з вольовим блиском, з грою думки. Колись Максименко із студентами поводився як рівний. Одягався просто: теніска, ремінець, замість підтяжок, краватки не носив. Про нього казали: «На вигляд не показний, а чудодій: у кожному пальці очко». З роками змінився, став запальний, нестерпний.

— Роками створювалась хірургічна тактика,— казав далі Максименко, постукуючи пальцем по столу.— А ви замірились, кинули тінь. Знайдуться ще, пробачте, «послідовники». Уявляєте собі, скільки буде жертв? Поблажливості не сподівайтесь...

У міністерстві він назвав нас вискочками і прожектерами, ми про це вже знали.

Проте Поліщук ще сподівався схилити Максименка. В його голосі прозвучали вкрадливі модуляції (умів грати на слабкостях):

— Досі пам'ятаю ваші лекції. Студенти були в захопленні...— Зачекав, примружив хитруючі очі.— Припустімо, ми в чомусь там помилились. Але, погодьтесь, у загальній постановці питання...

Максименко роздратовано перебив:

— Шкідлива, плутана стаття.

«Модуляції» не вплинули. Прикро, звичайно.

Професор підвівся і дав зрозуміти, що розмову закінчено.

Ідемо... Поліщук сопе.

— Чув: «тінь кинули», «будуть жертви»... Бач, який?!

«Вихвалитися незмінністю своїх поглядів може тільки обмежений розум»,— це сказав Юдін, мудрий хірург.

Але Максименко— не «обмежений розум». Скепсис прийшов до нього з віком. Не вистачило сил знищити в собі старі трафарети.

— Закоснів старий,— зітхнув я.

Поліщук додав:

— Який він нестерпний!

— Той Максименко, якого ми знали, Костю, помер. Пам'ятаєш, закликав: «Сумнівайтесь. Без сумніву немає шукання в науці. Сумніви— стимул». І підкріпляв словами Павлова: «Чи не помиляюсь я, стверджуючи, що...» А тепер він ні в чому не сумнівається. Прорікає.

— А може, ми помиляємось. Тобі це не спадало на думку?

Я повернув кермо вправо. Машина мчала по Червоно-армійській.

— Здався? Це не робить тобі честі.

Поліщук зробив гримасу.

— Не люблю шмагання. Грубий натуралізм...

— Що ж ти пропонуєш?

— Пропоную ухилитися! Не підемо на конференцію. Це буде як протест, демонстрація. Гарно, благородно.

— Скажуть: боягузи. Нашуміли й сховались у нору. Відступати пізно, Костю.

Головний жив у напівзруйнованому особняку з вогкими стінами (будинок був призначений на знесення і тому не ремонтувався).

За кілька хвилин ми були на ганку.

Чотири скрипучі сходинки вели до дверей.

Костя затиснув портфель між колінами, пошукав ключ і відімкнув їх.

Озирнувся й засміявся. Блиснув усіма зубами.

— Змалку, розумієш, не люблю шмагання...

Про що була стаття? Про одну поширену хворобу. Критикували усталену практику.

До цієї хвороби всі звикли. Створилась ілюзія, ніби її вивчено. Насправді про неї знали дуже мало. Лікували просто: видаляли орган, уражений нею. Хтось справедливо сказав: «Недосконалість знань при великій досконалості вміння, тобто техніки операції». А діагноз не завжди давався в руки. Легкість лікування призводила до легковажності при установленні діагнозу. Створився шаблон. Траплялись невиправдані операції.

Цю хворобу ми назвали X-хворобою. Запропонували змінити тактику. При старій тактиці закріпились огріхи й пороки в діагностиці. Сама тактика через це стала неповноцінною. Виробився автоматизм помилок.

Максименко захищав принцип: «Краще зробити десять невиправданих операцій, ніж пропустити й не зробити однієї при X-хворобі». Зовсім не краще! Принцип порочний. І несправедливий по відношенню до тих, хто може видужати без операції. Перестраховщина.

Заговорили про це перші? Ні. І до нас лунали голоси.

Але ми сказали гостріше. Навели нові докази.

Статтю підписали Поліщук, я і Галай (завідуючий відділенням) та ординатори Сингаєнко й Шидлун... Будуть жертви? Стаття спрямована проти помилок. Значить,

жертв буде менше. Мусить бути менше. Просто Максименко уражений. Заговорило самолюбство. Хто там ще щось надумав? Плутається в ногах. Дереться на Олімп і вимагає: «Потісніться...»

Міряю кроками кабінет: по діагоналі, з кутка в куток.

Присмерк. Пробігають по стінах тіні (хитаються ліхтарі на вулиці). З голови не йде розмова з Максименком.

Найстрашніше — сталість уявлень. Гіпноз авторитетів. Земля плоска. Хто сказав — кругла? Єретики! На багаття!

Помилився лікар — страждає один хворий. Помилився вчений — тисячі. Тираж помилок вмить зростає. Помилки множать практики, які повірили в авторитет «зірок». Два знаки на «мундирі» авторитета: маслинова гілка і череп із схрещеними кістками.

Дюпіетрен, Зонненберг, Мантейфель... Зірки першої величини. Саме вони захищали хибне і шкідливе. Їм легко було захищати (знаменитість! ім'я!). Вірили їм, а не тим непомітним лікарям, які пропонували правильну тактику.

Спiniaюсь проти дзеркала. Виявляється, на моїй голові шапка. І на руках рукавиці. Знімаю шапку, кладу в неї рукавиці й кидаю на вішалку. І знову міряю кабінет: по діагоналі, з кутка в куток. Тихі кроки — по килиму, гучні — по паркету. Тихі — гучні, гучні — тихі.

Кренлейн зробив першу операцію при X-хворобі в 1884 році. Називають другу дату: 1736 рік. Й інше ім'я: Амiанда.

Хтось (здається, Фуке) знайшов мумію з розрізом, типовим для X-хвороби. П'ять тисяч років до нашої ери!

А визнання цієї операції коли прийшло? Тільки в наш вік. Теж на совісті авторитетів.

Стало смішно. Заперечую собі: кому ж тоді належать відкриття? Досягнення науки? Чи не вченим?

А ми каламутимо воду. Півняче критиканство!

...Тихі кроки по килиму, гучні — по паркету. Тихі — гучні, гучні — тихі.

Максименко назвав доповідача: Богоявленського. Давній знайомий. Ось тепер він візьме реванш за Макарівку і за всі свої колишні поразки.

Багато часу минуло з того дня, коли мене перевели з Макарівки в Задніпровський район, в лікарню № 16.

Сам напросився. Шукав «тиху заводь». Професор Коваль, оглянувши мене, порадив: «Головне — режим, повітря, вітаміни. Уникайте емоцій...»

«Тиха заводь». Треба було шукати її в собі.

...З дитячої кімнати долинули глухі удари. Іду туди.

Сашко боксував. Бив по футбольній камері, підвішеній до поперечки дверного прорізу. Камера стукалась об одвірки. В ній хлюпала вода.

— Варварський це спорт, Сашко. Гидко дивитись.

Син продовжував боксувати.

— Обіцяй, що покинеш. Хуліганство, а не спорт.

Важко дихаючи, Сашко скидав рукавиці.

— Нічого не розумієш, тату. Придасться в житті...

Сашко застібнув комір і заправив сорочку в штани.

— Бокс — це бій... А бій виховує мужність, тату.

Він перекинув через плече сумку з «інвентарем» і побіг на змагання.

Із сходів почувся град кроків і свист.

Лікарня гула, мов вулик. Сперечались, перебиваючи один одного. Дехто зловтішався. Випробування — найякравіше світло, у якому зразу вирізняються звивини людської душі.

Прохор Сингаєнко утішав (між іншим, син нашої няні Параски Антонівни).

— Обійдеться. Коли-небудь зрозуміють свою помилку.

— Зрозуміють після нас. Напишуть про це в некрологах... — сказав Горбатенко, начмед.

Олег Шидлун закинув ногу на ногу і заплів їх. Прощив з досадою:

— Здуру підписав статтю. Вплутався в історію.

Бородченко і Сніжинська теж відмежувались.

Бородченко був людина ущиплива. Помічав тільки дефекти. Вибірковість зору. «Повісять за ноги, от побачите. Чудовий спосіб витрушувати сміття з голови». (Батьки нарекли його дивним ім'ям — Ташмівар: табір Шмідта в Арктиці, — тоді це було модно).

Щупленька, із синцями під очима Сніжинська визнавала лише інструкції, ніяких відхилень: «Відсебенки й самодіяльність! От і розплачуємось». Про Сніжинську казали: «Бог створив її у хвилину гніву».

Решта були байдужі: Поліщук, Галай, Сингаєнко, Горбатенко, Маєвська... Девіз: ні кроку назад!

Галай, правда, відмовчувався. Сидів і поглядав на Маєвську (закохані витають у хмарах). Але в твердості його переконань ніхто не сумнівався.

Дивував Шидлун. «Здуру підписав статтю». Наче його на аркані тягнули. Не було цього. Підписав добровільно, охоче. А що, як виступить на конференції: так, мовляв, і так, помилився... Удар у спину. Хочу зрозуміти, чому він відступив: із страху, з переконання?

Погано думати про нього не маю права. Відступ — не відступництво. Відмовився від того, що вважав помилкою. Чесно, похвально.

Сингаєнко спитав:

— Як накажеш розуміти твою поведінку, Олегу?

Шидлун мовчав. Головний сказав:

— Білий прапор викинув. Поспішає в обійми Максименка.

— Він уже потай обнімався з ним,— махнув рукою Сингаєнко.

Олег скипів, розплів ноги.

— Це ти облиш! Плітки поширюєш!

Атож, така чутка пройшла: Максименко вів з Олегом розмову. Шукав слабке місце. Ангелочка, який усвідомив свою провину і вчасно отямився. Здається, він намацав таке слабке місце.

— Не відмовляйся. Тебе бачили, коли ти виходив з будинку, де живе Максименко,— сказала Маєвська.

Шидлун блиснув очима.

— Ну, був. Треба було: консультував хворого... Не обнімався. Що здуру підписав статтю, тільки в а м сказав. І нікому більше. Підводити нікого не думав.

Був березень. Похмурий, туманний день. Зривався то сніг, то дощик. Та все-таки весною повіяло. У руках прохожих з'явилися перші проліски.

Двадцятого березня конференція. Через чотирнадцять днів.

Март. Так назвали цей місяць римляни. На честь Марса — бога війни. Колись цей місяць вважався першим місяцем року.

Для нас він почався з «війни». Перший місяць року. Яким буде рік?

Розділ другий

Аджарця повезли в палату. Ми пішли за ним — Прохор Сингаєнко і я.

Очі заплющені. На щоках слід від наркозної маски. На кучерявій борідці блищать краплини поту.

— Послухайте легені, і ви погодитесь, що я маю рацію...

— Навіщо слухати! Після наркозу дихальні шляхи подразнені.

Я відсунув ліжку, щоб сонце не світило в обличчя хворого.

— А що ти знайшов?

Прохор кивнув на двері, і ми вийшли в коридор.

— Праворуч, у нижній ділянці,— притуплення. І хрипи. Можете мені повірити. Пневмонія.

— Ти про це сказав Олегові?

— Слухати не схотів. Дух суперечності й самовпевненість.

Хвороби люблять вдягатися в чужий одяг. Люблять маскаради. Запалення легень іноді має такий перебіг, як Х-хвороба. Були симптоми запалення легень і були симптоми Х-хвороби. Шидлун схилився до останнього. Так було «безпечніше» для лікаря. І в дусі максименківських настанов.

Операцію вже зроблено. Залишається чекати результату. Як правило, хворі видужують. Від «струшування». Спосіб, за допомогою якого пускають годинник, що спився.

Губи Сингаєнка зникли — увібрав у рот.

— Це Галай винен. Розпустив Олега. Романтик!..

У думці я погоджуюсь з ним. Галай — завідуючий. Міг, звичайно, обмежити волю Шидлуна. Але він закоханий, тому забув про все. Втратив контроль над собою і своїми помічниками.

В палаті зібралось багато лікарів: Галай, Горбатенко, Маєвська, Бородченко, Сніжинська. На мить між спинами промайнуло обличчя Іло Гонгадзе, аджарця. Біля стіни, потираючи пальцями лоб, стояв Шидлун.

Іло дихає важко й часто. Мов загнаний кінь. Галай просить мене послухати легені Іло.

Так, явища небезпечно нарастають.

Аджарець мляво усміхається. Усмішка якась винувата. От, мовляв, скільки клопоту у вас через мене.

У Київ він приїхав на спортивні змагання. З далекого Кавказу. І захворів.

Сестра Зіна ловить мій погляд. Розумію — хвилюється.

Шидлун відійшов від стіни, взявся за спинку ліжка. Бачу, як бліднуть на пальцях суглоби.

— А живіт м'який — звернули увагу? В рані все гладь,— млява спроба виправдатись.

Призначивши лікування, ми залишаємо палату. Галай повів лікарів далі на обхід. А Олег запросив мене в ординаторську. Хочє порадитись. Я пішов з ним.

Він потьмянів, обм'як.

— Прочитайте. Як ви думаєте, записано правильно? — Він подав мені історію хвороби.

— А Галаєві показували?

Шидлун знизав плечима. Захлопнув теку, з якої дістав історію хвороби.

— Показував? — перспитав я.

— Він зайнятий. У хмарах...

Проглядаю історію. Стандартні записи, загальні фрази: «Середній на зріст, правильної будови... Лімфозвузли не промацуються... Серце, легені — норма».

— А легені вислухував?

— Діагноз не викликав сумнівів.

— Значить, не вислухував.

— Чому ж? «Серце, легені — норма»...

— А от Сингаєнко знайшов пневмонію. Казав тобі про це?

— Казав. Завжди навпаки говорить...

— Але він мав рацію. Чому ти поспішив?

Олег показав шість пальців.

— От скільки симптомів було на користь Х-хвороби.

— Симптоми не підраховуються, а зважуються.

Шидлун нахмурився, відвів очі.

Я все зрозумів. Він думав про відповідальність. Виявиться Х-хвороба і він її пропустить — покарають; не буде Х-хвороби, а буде інше захворювання — покартають. Менша відповідальність — менша і вимогливість до себе.

Після паузи Олег признався.

— Так, житель півдня. А тут — сніг, дощ, вітер. Мінлива погода. Застудився Іло. Не вистачило мені досвіду: люди повинні народжуватися старими, а вмирати немовлятами... Тепер терзатиме комісія...

Повертаю історію.

— Останній запис, Олегу, обтічний. Не ясно, коли почалася пневмонія. Чи до операції, чи після неї? Віраж. Шидлун зневажливо посміхнувся й позіхнув (нервове позіхання).

— Ворогувати лікарям небезпечно, як мінерам або верхолазам.

Ми втрачаємо взаєморозуміння.

— Історія хвороби — документ слідства проти хвороби. Але може статися — проти лікаря.

Ранок другого дня приніс аджарцеві полегшення. Посвітлішав, «віддихався». Зійшла синява з губ. Рум'янець на правій щоці зблід, і це теж була добра ознака. Кожна закрутка борідки — як пружинка.

Згадалась кубинська пісня.

— «Чуєш карбований крок? Це йдуть барбудос...» — проспівав я. — Хто такі барбудос, знаєш, Іло?

Аджарець кивнув.

— Бородані. Поклялися не голитися до перемоги.

— Правильно. Твоя перемога — видужання. Теж поклявся?

Усмішка з'явилася на обличчі Гонгадзе.

Сьогодні йому явно краще, і це вже надія. На душі стало світліше.

Шидлун снідав, коли я ввійшов в ординаторську. З хрумтінням гриз кістки курчати.

Олег теж повеселішав. Це впадало в око. Хочеш знати, який настрій у лікаря, — подивись на його хворих.

«Треба нарешті поговорити з ним одверто, — подумав я. — Зручний момент. Гонгадзе краще, і час є вільний».

Почав зразу, без передмов:

— Скажи, вступиш на конференції? А якщо вступиш, то що скажеш?

Олег кинув обгризену кістку.

— Це буде залежати від ситуації.

— Люблю ясність: яку займеш позицію?

Шидлун усміхнувся своєю лагідною посмішкою.

— На плаху з вами не піду. Заради чого? Перекона-ти Максименка вам все одно не вдасться. Марна праця. Я людина пряма, не люблю вихилясів.

Це щось нове. Раніше він такого не казав. Навпаки. Виступати проти лікарні не збирається. А розмови про «блок» з Максименком назвав навіть пліткою.

— Тільки в цьому справа? А за внутрішнім своїм переконанням на чийому ти боці?

Шидлун загорнув недоїдки в папір і здмухнув крихти із столу.

— Я не на сповіді.

— Вважаєш, що для тебе безпечніше не заперечувати Максименкові?

Усмішка збігла з його обличчя. Подивився на мене оцінюючим поглядом.

— Ні. Одумався. Зважив факти. Ви мене навчили цього...

— Я? Що ти маєш на увазі?

Шидлун закинув ногу на ногу.

— Якби з аджарцем сталося нещастя, уявляю собі, що було б. Я не можу сподіватися на ваш захист. З легким серцем поставите під удар. Це ж ваші слова: «Історія хвороби — документ слідства проти лікаря». Та Ілю видужає. Не сумнівайтесь. Тепер я в цьому впевнений.

— Он куди сягнув! Тоді нам немає про що говорити.

Шидлун узяв мене за руку, змінив тон.

— Не ображайтесь і не приймайте всерйоз мої слова. Я багато передумав за ці дні. Головне — аджарець видужує.

— Так, це головне, — погодився я з полегкістю.

Розділ третій

Швидка забрала Кириєнка. Прорив шлунка. У нього була виразка, і вона загострилась. Навесні й восени виразки звичайно загострюються. Розшукую Прохора Сингаєнка. Казали, що він був у цей час в Кириєнка. Особисто викликав швидку.

— Я теж вважав, що прорив, — сказав Прохор.

У клініці спершу погодилися з цим діагнозом. Потім відмовились. При явищах шоку живіт не викликав тривоги. Незрозуміло — чому шок?

— Піду до Кириєнка.

Прохор затулив собою двері. Щось намагався сказати. М'явся.

— Ще якась прикрість? Кажі.

— Смуга прикростей: Максименко. Гонгадзе. А тепер ще й Кириєнко...

— Кажі-бо.

— Це ви призначили йому ліки?

— Так. Пеніцилін. Була ангіна.

Прохор понизив тон.

— Кирієнко впевнений, що біда трапилася через ліки. Більшість хворих пов'язує погіршення стану здоров'я з ліками, які вони прийняли в останній час. Стара історія. Я сказав про це Сингаєнкові.

— Він вас проклинає,— признався Прохор.

Я почав розстібати пальто.

— Радиш не їхати?

— Зачекайте. Нехай заспокоїться.

Кирієнко — впливова людина. Ще перенесе неприязнь до мене на лікарню. В Макарівці вже був такий — Неверов. Історія повторюється. Варіант Неверова.

— Шок стався через пеніцилін,— висловив здогад Прохор.

— Цілком можливо: від ліків.

Згадалися слова професора Углова: «Ніколи ще не було стільки хвороб від ліків, як у наші часи». Старий має рацію. Людину перетворили на реторту. Сиплемо в неї всяку хімію. І Кирієнко потерпів через хімію. Не виключено. Але довести не можна.

Який ви лікар, якщо від вашого лікування стало хворому гірше? Що відповісти? Непереносність? Алергія? Яке йому до всього цього діло? Ти лікар — лікуй. Не можеш — тупиця й коновал.

Перечекати? Хай заспокоїться, як радить Прохор?

Ні. Поїду. Не можу інакше: мій хворий.

У вестибюлі клініки, де лежить Кирієнко, зустрічаю Шидлуна. Несподіванка!

— А що ви тут робите?

Олег зніяковіло усміхнувся.

— Кирієнко викликав. Звик радитися зі мною. Повив у мою щасливу зірку. До речі, хто йому призначив пеніцилін? Безглуздя: виразка — і пеніцилін.

— Пеніцилін був показаний... Ангіна...

— А-а...— багатозначно протяг Олег.

Нахилився й пальцем відігнув закаблук калоші. Потім притупнув. Каблук потонув у волосистій підбивці.

Підняв почервоніле обличчя і зітхнув.

— Усі ми ходимо краєм безодні. Складна у нас професія.

Я віддав гардеробникові пальто і взяв номерок.

Кирієнко лежить, згорнувшись калачиком, обличчям до стінки. Тихо вітаюся. Він повільно повертає голову. Бачу, що моя поява не дуже приємна для нього.

— А, доброго здоров'я...

Сідаю на табурет. Він теж сідає, спираючись на стіну. Після незручної паузи питаю:

— Зараз краще? По вашому вигляду бачу, що краще. Кирієнко дивиться кудись убік.

— Зробили послугу. Мало богу душу не віддав. Хто ж при виразці призначає пеніцилін?

— Була ж ангіна...

Кирієнко хмуриє брови.

— Значить, пеніцилін поганий. Закінчився строк придатності.

— Це виключається.

— А вмирав я з якої причини?

— Ну, вмирав... Була алергія від ліків... «Аллос», порецькому — другий, «ергон» — дія. Інша дія. На пеніцилін ваш організм відповів «іншою дією».

Кирієнкові очі сердито блиснули.

— Дякую за таку «іншу дію»...

Важка пауза. Ніяк не підшукаю потрібні слова. А Кирієнко продовжував:

— Виправдуватися навчилися. За латинь ховаєтесь. Але є порядні лікарі, пояснили...

Порядні? Існує такий спосіб підвищитись: понизити іншого. Не хочу виправдуватись. Сприйме як доказ провини.

— Зараз не час говорити про це. Видужаєте — потім...

Автоматично потягнувся до пульса. Кирієнко відсахнувся. Я підвівся, кусаючи губи.

— Видужуйте, все буде добре. Не сумнівайтесь.

(Ось так. Молодець. Не скипів. Не розпирхався. Навчився за багато років приборкувати нерви. Хворий завжди має рацію).

— До побачення,— прощив Кирієнко.

— До побачення,— відповів я.

Розділ четвертий

На узліссі серед сосен височать корпуси лікарні. Хірургічний, терапевтичний, акушерський. У глибині двору — господарські будівлі й водонапірна вежа. Вона схожа на кеглю, що випадково залишилася стояти після влучного удару.

Навколо лікарні паркан. Цегляні колонки із штахетом між ними. З трьох боків ліс. Паркан ніби стримує натиск сосен. Кілька дерев усе-таки перескочили через нього і розбіглися по лікарняній території.

З четвертого боку — вулиця.

По периметру — алея фруктових дерев. Зараз вони майже непомітні, схожі на кущики (їх подавили своєю величиною сосни). Але навесні, обсипані рожевим та білим цвітом, вони вирізняються. Ошатний пояс лікарні.

Газони ще вкриті снігом. Подекуди проглядає земля із торішньою травою та опалим поруділим листям. У западинах — тала вода.

Ворота лікарні ніколи не зачиняються. Машини доставляють хворих. Таксі вивозять тих, хто одужав. Або матерів з немовлятами. Жінки — з квітами, батьки — з рожевими пакетами.

Горе й радість у крайніх своїх проявах. Перехрестя доріг життєвих.

Навпроти лікарні — автобусна зупинка з яскравим пластмасовим навісом: «Лікарняне містечко». Стріла асфальту врізується в ліс і в ньому зникає.

Завжди тут великий рух. У двох напрямках мчать машини: «Волги», «Москвичі», «Запорожці», МАЗи, автобуси із написами «Аерофлот» (неподалік аеропорт) і назвами різних міст, машини з причепами-фургонами для перевезення худоби, меблів, пошти, грузовики з панелями для збірних будинків.

На зупинці юрмляться люди. Більше, ніж на інших зупинках. Тут виходить багато пасажирів: хворі, родичі й друзі хворих з передачами та квітами: а в часи пік — ще й лікарі, сестри і різні службовці — кухарі, буфетниці, комірники, пралі.

Сіється дощик. Люди, розкриваючи на ходу парасольки, перебігають дорогу. Одні зникають у дверях поліклініки, під моїм вікном. Інші розходяться по «містечку».

...Багатьох пацієнтів я вже оглянув: шофера з перебитим передпліччям (професійна травма — удар заводною ручкою); танцюриста з пошкодженням меніска (крутив «млину» на коліні); дитину, поранену в шию з дрібнокаліберної гвинтівки; балакучого пенсіонера з обличчям ненажери. Хворіє на жовчнокам'яний холецистит. Хвороба огрядних людей.

Пенсіонер щось розповідає. Сипле словами, мов горохом. Але я не чую його. Думаю про аджарця. Йшло на

видужання і раптом... Шляхи хвороби несповідимі. Пенсіонер не змовкає. Напружую увагу. Про що він говорить? Ага. Медицина й метеорологія. Однаково брешуть. «Будемо берегти час один одного»,— із цими словами я проводжаю його до дверей.

Остання хвора повільно розстібає кофточку.

— Тьотю Пашо? Ви?!

Жінка щось пробурмотіла у відповідь. Ховається, соромиться свого вигляду.

З тіткою Пашею ми давно знайомі. Її син Микола працює в лікарні шофером. Я часто ходив з ним ловити рибу. Чудову юшку варила тітка Паша.

Діагноз не залишав сумнівів. Виписую направлення в лікарню. Випадок, коли не називають хворобу, справляє враження пострілу.

...Поспішаю в хірургічний корпус. Від поліклініки — метрів двісті.

На ганку під навісом стоїть мати з пораненим в шию дитям. Перечікує дощ.

Підійшов до Іло. Він неспокійний, розкидається.

Вислухав легені. Хрипів багато. Гармошка...

Зіпа показує зошит призначень. Антибіотики, камфора, банки, кисень. Все начебто передбачено. Нічого додати не можу. Але на душі тривожно. Роздуті піздрі, ціапоз.

Сестра провела мене до сходової клітки.

— Хто сьогодні чергує, Зіно?

— Сніжинська...

Сестра нервово намотує на палець поясок халата.

— Він так страждає...

— Все призначено. Тепер головне — догляд. Це вже твоя ділянка. Тут ти королева... Кажеш, Сніжинська?

У цей час із палати вийшов Шидлун. Він чув нашу розмову.

— Ні, не Сніжинська, а я. Вона помінялася зі мною. Я попросив. Однак вдома не засну.

— Розумію, Олегу. Ніч буде тривожна.

— Хто міг подумати! Вже почав видужувати...

Ми обидва знаємо, щд загрожує аджарцеві. Але ні він, ні я не називаємо ускладнення, яке може виникнути. Боїмось назвати.

— Нехай все закінчиться добре,— прощаюсь з Олегом і Зіною.

Як і раніше, лле дощ. Хитаються й блимають ліхтарі. По стінах танцюють тіні гілок. Ляскає кватирка на третьому поверсі...

Сідаю в машину. Вона стоїть біля стіни, на своєму постійному місці.

Фари освітили ріг поліклініки й ганок.

Мати з дитиною ще стоїть під навісом.

Я взяв їх у машину. Довіз до Ленінградської площі. Жінка зійшла — тут був її будинок.

На мосту у вічі бризнули вогні набережної. Наче розсунулася завіса. Ланцюжок вогнів біг вгору до Аскольдової могили й далі — до обеліска Невідомого солдата...

Гло потерпів через поспіх. Диктат строку. Строк для хворого, а не хворий для строку. Працюють на строк. На інструкцію, на «ідола». Буква затулила життя...

Сумна ілюстрація до Максименкових настанов.

Невже перемаже Максименко? Правда на нашому боці.

Однак не завжди перемагає істина. Сама по собі істина не перемагає. Вона соромлива й небезпечно довірлива. Перемагають озброєні істиною. Чому помилки стійкі? Тому що носять маски істини. Помилки мстиві й отруйні.

З темряви дивляться на мене злі очі Богоявленського. «Ваша стаття — туманність». Я заперечую: «З туманностей виник Всесвіт». — «Ваш час вийшов», — ляснув долоною по столу Максименко.

Із шумом випередив мене грузовик, проскочив впритул. Притискаюсь до бровки і скидаю газ. Фу ти! Небезпечно сперечатися в машині.

Навіть якщо сперечаєшся з тінями.

Розділ п'ятий

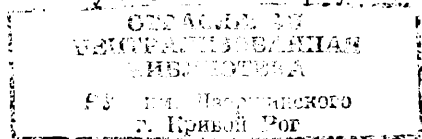
На півдорозі від хірургічного корпусу до поліклініки Маєвську наздогнав Галай і взяв її під руку.

Вона звільнила руку і пішла швидше. Тонка, струнка, гнучка.

Гарна тендітністю своєю, що становить нездоланну силу жінки. Очі сині, а вії чорні-чорні, вигнуті, блискучі. Горда голова з короною чорних кіс. Вузькі, трохи похилі плечі.

Галай не відставав, щось палко говорив їй.

Ганна збігла на ганок поліклініки і зникла у дверях. Анатолій якусь хвилину постояв і повернувся.

Ні до кого вона не виявляла прихильності. Зокрема й до Галая.

Опустивши голову, Анатолій важко ступав по мокрій асфальтовій доріжці. Потім — по снігу газона. Потім по калюжах узбіччя. Без шапки. На очах у всіх.

Що з ним діється?

Не можна передбачити, коли з'являються переноси пухлини.

Здається, Ларішеві належать слова: «Хвороба — драма в двох актах. Перший акт розігрується у похмурій тиші тканини при погашених вогнях. Коли виникає біль, це майже завжди вже другий акт...» Тітка Паша скаржилася на біль.

Коли Галай порівнявся зі мною, я запропонував:

— Ідьмо за тіткою Пашею. Чогось не з'явилась. А повинна була лягти вчора ввечері.

— Ідьмо, — стомлено погодився Анатолій.

Ми виїхали на шосе. Галай мовчить, думає про своє.

Хисткий місток. Від нього дорога зламуються вліво й веде до Дніпра. Вибоїни, об'їзди. Мотор надсаджується, глухне.

Пригадалася така ж дорога. Грузовики, військова техніка. Все це буксує в непролазній грязюці. Уздовж шляху колгоспники женуть охлялу худобу. Спочатку над нами з'явилась «рама». Потім налетіли месери.

Під час бомбування загинула медсестра Таня. Перше кохання Галая.

Відтоді минуло вісімнадцять років.

І ось Маєвська. З глузду з'їхав. Місця собі не знаходить.

На пагорбі спиняюсь. Виходжу з машини. Пахне талим снігом. Немає нікого, щоб спитати дорогу. Десь тут має бути поворот.

Прислухаюсь: гримить розкручена корба. Бляшаний, посиленій порожнечею звук відра, що б'ється об камінь, і сплеск води. Так і є — криниця. Це мій орієнтир. Від нього поворот у провулок. Там будиночок тітки Паші та її сина Миколи, лікарняного шофера.

Все уладнали швидко. Поговорили з Миколою, з тіткою Пашею. Завтра ляже в лікарню.

Микола провів нас до машини.

— Думаєте, дуже серйозно?

— Так, Колю, приховувати не будемо. Проте є надія.

Микола більше не розпитував. Я — не уточнював.

— Відкладати небезпечно. Не відкладайте! — висунувшись із машини, крикнув Галай.

На Ленінградській площі скупчилось багато машин. Вишикувалась ціла колона. Я став у хвості і виключив мотор.

Попереду височів величезний самоскид. Шофер копався в моторі.

Галай підніс до сигарети розпечену спіраль, що освітила червоним світлом верхню частину обличчя. Попливли у віконце смужки диму.

Тим часом до зупинки підкотив автобус. Пасажири вийшли на тротуар. Промайнуло обличчя Маєвської.

Вона переходила площу, лавіруючи між машинами. Поруч з нею йшов Шидлун. У блискучому плащі з клапанами й гудзиками на плечах і з піднятим коміром. Він підтримував Ганну за лікоть.

Галай відчинив дверцята і висунув ногу.

Над машинами пропливли, розсипаючи іскри, дуги трамваїв.

— Пересяду,— кивнув він у бік трамвая.— Швидше доїду.

Я затримав Анатолія.

— Не хитруй. Зачини дверцята. Досить ганьбити себе. Маєвська одружена, вона — мати. Думай про свої вчинки. Кажу як друг: схаменись.

Шидлун і Маєвська перетнули площу й вийшли до перехрестя.

Там вони розійшлись: Маєвська сіла в трамвай.

Колона рушила. Ідемо слідом. Галай відкинувся на сидінні, розстебнув пальто.

— Давно хотів з тобою поговорити, але не наважувався. Зрозумій, я кохаю Ганну...

Грузовики йшли далеко від бровки, і, випереджаючи їх, я раз у раз пересікав осьову лінію. Зустрічні пролітали поруч з коротким різким свистом.

— Поговоримо потім... Не заважай... Ще вржемося.

З мосту побачив тихий куточок внизу, біля стоянки човнів. Вузькою вуличкою доїхали до самого берега.

Вода стояла висока. З кільцями вирів ріка мчала, здавалось, врівень з мостом. Від хмар пливли по ній біляво-присмеркові тіні. Напередодні випав сніг, і на деревах, човнах, на виступах берега лежали білі мазки.

Зупиняємось біля самого причалу.

— Тепер кажи, слухаю...

Галай знову закурив. Випустив глибоку затяжку.

— Грішний? Грішний. З точки зору міщанської порядності...

— З усіх точок зору...

Він подивився на мене розгублено-винуватим поглядом.

— Я кохаю Ганну... Ти коли-небудь по-справжньому кохав?

Кружляли поодинокі крижини. З щогли катера знялась чайка і низько пролетіла над водою. Верхівки кущів на затоплених острівцях хилилися, опираючись течії.

Після війни я на цих острівцях провів з Світланою свою першу відпустку, зустрів сівтанки і сидів біля багаття вечорами. Тут вона бігала — бронзова, ясна, сяюча. Чи кохав я коли-небудь по-справжньому? Щаслива пора молодості!..

— Було... Яке це має значення?...

— Тоді ти повинен зрозуміти мене. Все, що я роблю, я присвячую їй. Усі свої успіхи. Кожну усмішку хворого, якому я допоміг.

«Прятунок у приземленні,— подумав я.— Спробую...»

— Тебе принадила зовнішність Маєвської. Гарна жінка. Обирав очима, а не серцем. Таке минає.

Галай похитав головою.

— Помиляєшся.

— Як на мене, вона — застарілий еталон краси. Мені більше подобаються симпатичні обличчя. Більше затишку коло таких жінок.

Толя поморщився.

— Ганна — чарівна людина.

— Справедлива, розумна. Це правильно. Костя навіть назвав її сумлінням лікарні. Але ж вона уникає тебе.

— Уникає? Боязка добродішність...

— Ти хочеш розбити сім'ю, відняти у дитини батька.

Галай дивився на ріку.

— Кохання — стихійне почуття. Ріка... І добро робить, і зло. Людей топить і вантажі несе, турбіни обертає. Нова сім'я буде, може, щасливіша й краща за стару. Хто ж знає?

— А ти ще й філософ, виявляється...

Ми вийшли з машини, пішли берегом.

— Слухай, Толю. Я завжди вважав тебе дужою людиною. Візьми себе в руки. Ну, захопився... Минеться. Щобвилікуватись — переключись. Сублимація енергії. Буде важка боротьба. Максименко, Богоявленський. Не вистачить часу на Ганну, забудеш...

Галай підняв гілочку й кинув у воду. Течія підхопила її і понесла. Він нічого не відповів на мої слова.

Віяв вітер. Дерева ронили пластівці снігу. Неначе скидали з себе погони. Здавались у полон весні.

Розділ шостий

Увійшовши в лікарню, я зустрів Параску Антонівну, няню. Вона сплеснула руками й вигукнула:

— У грудях клекоче, аж на вулиці чутно... Бодай він мені триста років жив,— це була її улюблена приповідка.

«Набряк легень»,— промайнула думка. Ускладнення, яке я боявся назвати у розмові з Олегом. Вдягаю халат і швидко збігаю по сходах. Назустріч коридором ішов Шидлун.

— Без змін,— каже він сумним голосом.

— Без змін — значить гірше,— відповідаю я.

— Проклинаю день, коли я взяв у руки скальпель...

— Набряк? Кажіть прямо.

Шидлун дивився кудись через мою голову невидючим поглядом. Синці під очима від безсонної ночі.

— Крупнопузирчасті хрипи... Серце не справляється.

— Значить, набряк.

— Я ж казав: серце не справляється.

— Піниста рідина? З носа й рота? Та кажіть-бо! — Свої думки я вже сприймаю як слова Шидлуна.

— Так. Альвеоли і бронхи блоковані слизом.

Беру його за руку й веду в палату аджарця. Там біля хворого клопочуться Галай і Зіна. Відсмоктують вміст бронхів.

— Багато відсмоктали?

Не обертаючись, Галай відповідає:

— З півлітра. Трошечки порожевів, посвітлішав.

(Порожевів! Бачать не те, що є, а те, що хочуть бачити).

— Що одержує Іло?

— Меркузал, строфант,— кидає Зіна.

Шидлун переступає з ноги на ногу, постогнує. Людина народжується не один раз. Сьогодні, можливо, народився другий Шидлун.

Чому лікарі помиляються? Рівень знань? Не тільки. Є й інші причини: догматизм, шаблон, особисті якості — честолюбство, впертість, боягузтво. Недоліків у кожного з нас ще багато. Боїмось посперечатись на користь справи, зіпсувати стосунки. Помилка Шидлуна — схрещення двох недосконалостей: науки і, можливо, особистих якостей.

Олегові, бачу, важко дивитися на Гонгадзе. Тихо і непомітно зникає за дверима. Галай передає гумову трубочку і шприц Зіні. Ми виходимо в коридор.

— Уночі мене викликав Олег,— розповідає Галай.— Довелось поморочитися з Іло. Тепер йому краще, було набагато гірше.

— Що може бути гірше за те, що є зараз?

— Ти ж не бачив його вночі.

— Все одно його стан поганий.

Галай сперся на підвіконня. Золотаві волоски оголених передпліч ворухив протяг. Міркуючи, Анатолій перевертав у роті мундштук. Останнім часом він багато курить.

— Хочеш сказати...

— Так, інтубація. Останній шанс. Не можна прогаяти час.

(Легко сказати: не можна прогаяти час. Стрільба по рухливій мішені. Промайне хвилина, зникне в хаші часу і вже не повернеться. А з нею — надія на порятунк).

Знову повертаємось до Іло. Вслухуємось у дихання, вдивляємось в обличчя. Перевіряємо пульс.

Зіна дивиться на нас із страхом і благанням.

— Зараз? — глянув Галай.

— Зараз. Поклич лікаря Шидлуна, Зіно.

Анатолій зупинив сестру, що кинулась виконувати мое розпорядження.

— Навіщо? Без нього зробимо. Він зовсім вибитий з колії.

Робимо інтубацію. Набір професійних прийомів. Кожний рух сповнений особливого змісту. Так завжди — звеличується значимістю й цінністю самого життя.

Головного лікаря в кабінеті не було. Вирішили зачекати. Галай підсів до вікна, трохи прочинив пілку і через неї випускав дим. Курих сигарету за сигаретою.

— Винен, Толю, коли хочеш — Максименко, — сказав я, опускаючись у крісло.

Толя скося глянув на мене примруженим оком.

— Ти настроєний проти Олега. Не можеш пробачити «зраду».

— Він сам визнав свою провину.

— Визнав? Самокатування. Мордував себе. Буває під час катування визнають свою провину ті, що насправді й не винні.

— На твою думку, він не винен?

Толя затиснув руки між колінами і, не випускаючи з рота сигарети, вів далі:

— Давай поміркуємо, коли так. Олег поставив помилковий діагноз? Так. Зробив це навмисне? Ні. Правда, допустив помилку: не дослідив легень. Але зробив це тому, що поклався на інші симптоми. Вважав їх абсолютними. Не послухав Прохора Сингаєнка? Ну що ж. Мав свою думку. Діяв у дусі інструкції. Винні «дами-повелительки»: наука, інструкції. Та їх за ґрати не посадиш. Тут буде винний стрілочник — трудяга-лікар.

— Ти справді так вважаєш? — співчутливо вислуховую галаївський захист. — Я теж шукав виправдання Олегові. Мені завжди хотілося думати про нього краще, ніж він давав для цього привід.

Анатолій знизав плечима. Викинув недокурок за вікно і причинив пілку.

— Наводжу аргументи. Не всі вони, звичайно, переконливі.

Нарешті прийшов головний. Перегортаючи папери, слухав нас. Потім закрив теку й відсунув од себе. Після паузи сказав роздратовано:

— Максименко розкається? Може, ще й провину на себе візьме? Він, голуб'ята мої, відмежується. Ще й звицуватить у тому, що ви навмисне перекручуєте його настанови. Саме з цієї причини потерпів аджарець. І легко доведе це. Бо сила на його боці.

— Сила, а не істина, — заперечив я.

Галай нервово ходив по кімнаті. То ховав мундштук у кишеню, то виймав.

— На вашу думку, він захищає хибні твердження, знаючи, що вони хибні? З амбіції?

— Власний престиж захищає, а вдає, ніби захищає істину,— відповів Поліщук.

— Не знаю,— сказав я.— Максименко не такий.

— Про Максименка досить,— перебив головний.— Спитають з нас, а не з Максименка. І правильно зроблять: Шидлун сваволить, Галай потурає. Сингаєнко, розпізнавши пневмонію, не зміг зупинити Шидлуна. Не сповістив старших. А тепер обурюється, розмахує кулаками після бійки. Я мушу реагувати: кого і як покарати? Догана? Зняти з роботи? Передати справу прокуророві?

— Шидлун вже й так покараний — сам себе покарав. Страшніше за вашу догану,— сказав Галай.

Я був здивований тим, як просто все вирішив головний. Відкинувши психологію та переживання. Сваволя. Потурання. Не сповістив старших. Все знайшло своє місце в адміністративному реєстрі. Провинності кваліфіковані. Тепер треба натиснути кнопку — і справу закінчено.

— Проведемо нараду,— підсумував Поліщук.— Там усе з'ясується.

Розділ сьомий

Операцію тітці Паші було призначено на десяту ранку.

Перед тим зайшли до Гонгадзе. Тривожний. То краще, то гірше. З небезпечної зони не вийшов. Та й чи вийде?

Огріх Шидлуна може коштувати життя Іло. Добре, що виступили із статтею. Все-таки залишиться слід. Слід? Нампуть нам боки. От і весь слід.

У статті ми писали правду. Її міг прочитати будь-хто. Нас звинуватили в тому, що ми винесли на суд людей, далеких від медицини, вузькі лікарські питання. Підриваємо довір'я до лікарів? Більше довірятимуть, якщо будуть знати, що з помилками борються. Це і є шлях довір'я.

Вся справа в діагнозі. Важко встановити. Безпорадні? Шукали й не знайшли? Ні. Захопилися іншими проблемами. Всі хочуть оперувати на серці. Золота лихоманка. Космічні чепуруни, що ходять по землі у скафандрах. Хірургічна еліта. Нікому зацікавитися банальною Х-хво-

робою. Забули про неї. А вмирати від неї нікому не хочеться, як і від пороку серця.

Коридор операційного блоку залитий молочним світлом.

На табуреті кинутий халат, під табуретом — тапочки з прим'ятими закаблуками. Значить, тітка Паша вже в операційній.

Поки я вдягав маску, підійшов Шидлун.

— Не поспішайте. Ще навіть наркозу не дають... Трохи поговоримо.

— Що ж, поговоримо.

— Чи це правда, що випадок з аджарцем буде обговорюватись?

— Так. Розпорядження головного.

— Припустімо, я посковзнувся. Той друг, хто мене підштовхне?

— Ти кажеш — дружба, а розумієш — всепрощення.

— Значить, я падлюка?

— Можна зробити підлість, не будучи падлюкою.

— Всі помиляються. І я помилився. Над моєю головою нема німба.

— Розберемося. З єдиною метою: не повторювати таких помилок.

Ставлю себе в думці на місце Шидлуна. Страшно!

Як повинен діяти ти, колего? Допомогти вийти сухим з води? Коли-небудь сам опинишся у такому становищі. Хто тоді тебе виручить? Як він сказав: «Ворогувати лікарям небезпечно, як мінерам чи верхолазам»? Колеги — не взаємопрощення. Тоді ми не колеги, а співучасники. Допомогати один одному — значить в першу чергу допомагати хворим. Це і є дружба. Взаємодопомога, а не виручка.

Шидлун шумно зітхнув.

— Хотів бути геологом, археологом, астрономом. Камені, пам'ятники старовини, зорі і все таке. Це краще, ніж мати справу з людьми. Мати вірадила. Всі матері хочуть бачити своїх дітей знаменитими лікарями.

— Так, професія нас не щадить.

Олег пильно подивився на мене.

— Привіт вам від Кириєнка. Вчора був у нього.

— Ну, привіту він мені, мабуть, не передавав. Це ти від себе додав. Як його здоров'я?

— Скоро виписується додому. Все гаразд... Півгодини вигороджував вас.

— Добре вже, вигороджував. Ходімо в операційну.

Над хворою схилилися Прохор Сингаєнко і Маєвська. Галай з ними на всякий випадок. Оперує Прохор — його хвора.

Обличчя тітки Паші закрите маскою. Видно тільки лоб та краєчок щоки з прилиплим пасмочком сивого волосся.

Прохор почав операцію по-своєму. Я роблю інакше.

Найкращий прийом той, яким краще володієш. Галай дає Прохорові цілком вільно працювати. Хоч по обличчю його бачу — не згоден.

Розуміє: огріху нема. Просто інший хірургічний по черк.

Рана біжить за скальпелем. Почали бити червоні фонтанчики. Дивно: на вулиці рана страшна для всіх, зокрема і для хірургів. В операційній інше враження. Мазок пензля художника. Розчерк пера графіка. Нею навіть милуються.

Згадалось: на першій операції, на якій був присутній, я зблід як полотно. Ледве встиг вибігти на повітря. Найстрашніше — момент розтину шкіри. Потім оволодів собою і повернувся. Професор тоді сказав мені: «Вірю в тих, хто на першій операції блідне. Ще краще — непритомніе...»

Вигляд операційної, світло, запахи, інструменти хвилюють. І тепер більше, ніж будь-коли. Досі зустрічаю на вулицях людей, яких оперував рік, п'ять, десять років тому: «А, здрастуйте! Що, згадали? Так, я той самий... Витратилася б дружина на вінок, коли б не ви...»

Операція йшла в темпі. Етап за етапом. Це дуже важливо: послідовність. Операція — як пісня: її не можна співати, переставляючи куплети. Мотив той самий, а зміст втрачається.

Небезпечний момент: обробка судин. Рухи уповільнюються, стають скрадливими, обережними, виверткими.

Хірургія — тонка крига. Ідеш — потріскує, прогинається. А під нею — глибина і безмовність.

Прохор перев'язує старанно. Двічі кожну судину. Один раз — щоб хворий спав спокійно, другий — щоб самому спати спокійно.

В чому зміст операції? Нічого особливого. Хтось сказав про майстерність скульптора: береться мрамур і видаляється зайве. Про хірургію можна сказати те саме: береться людина і видаляється зайве.

Операційна повна білого сьйва. Вікно на всю стіну. Праворуч — ліс, червонясті стовбури сосен. Ліворуч — вулиця. Двома суцільними потоками мчать машини.

І над усім цим блакитне небо з сонцем, легкою хмаркою і птахами.

Між лісом, швидкостями машин, блакитним небом та сонцем і тим, що відбувається в операційній, є якийсь нерозривний зв'язок. Зусилля хірургів без нього втратили б усякий сенс.

Під вікном стоїть санітарна карета. В ній Микола, син тітки Паші.

Операція наближається до кінця.

Головний відійшов до стіни і присів на радіатор. Він теж спостерігав за операцією.

Шидлун підсів до нього. Чую — шепоче:

— Вловили слабинку Сингаєнка?

Голос Поліщука:

— Яку?

Голос Шидлуна:

— Любить похизуватися жонглерською спритністю. Змінюється невпізнанно, коли на нього дивляться. Працює на глядача. Артист.

Це було сказано добродушно, навіть заохочувально.

— Хворий для нього — можливість показати себе...

(А це вже нікуди не годиться. Успіх Прохора, мабуть, його дратує).

Я оглянувся. Олег перестав нашіптувати.

Прохор радіє радістю вмільця: всі вузли видалив, наскільки це можливо було. Може, обійдеться. Переносів пухлини в інших місцях наче немає. Головний і я хвалимо його.

Шидлун підходить до вікна і махає рукою Миколі. Все, мовляв, гаразд.

З двору долинають звуки автомобільної сирени: Микола «салютує» хірургам.

Маєвська теж підійшла до вікна. Стала навшпиньки і, зустрівшись очима з Миколою, вітально махає рукою.

Фігурка Ганни, підкреслена цим рухом у талії, скульптурно вимальовується на голубому вікні. Десь я таке бачив. Кадр із кінофільму.

Галай дивиться на неї з свого кутка приреченим, рабським поглядом.

Кохання не буває другим, третім, п'ятим. Кохання, якщо це кохання, завжди перше. Після Тані, сестри з госпіталю, у Галая це ще одне перше кохання.

...З операційної іду до Гонгадзе.

Після інтубації минуло вже два дні. Обличчя ще сіре — від поєднання смуглявості й синяви. Колечка бороди ослабли, обвисли. Очі блищать.

— Хамарджоба, Іло...

Аджарець повільно витягає руку з-під ковдри й вітає. Зіна обережно кладе її під ковдру.

Гонгадзе лежить низько — сповз із підголівника.

Зіна з одного боку, я з другого — підтягаємо його вище.

— Так легше, генацвале?

Іло киває: «Легше, легше...»

І ця ніч буде важка.

Мене трохи морозить. Емоції? А може, застудився? Як тільки щось — одразу скисаю. Прокляття!

Сказавши кілька підбадьорливих слів, я покидаю Іло. Ланцюжком, один за одним, потяглися до нього Поліщук, Галай, Шидлун. Епіцентр усіх наших думок і тривоги.

Розділ восьмий

З вулиці долинає приглушений звук: шерхотіння покришок, стукіт ломів — збивають з тротуарів залишки брудного талого льоду. Заглянув у вікно. Самоскиди відвозять останні пагорбки снігу, що лишилися під деревами. Сніг пористий, як пемза, роз'їдений краплями, що падають з гілок. Залишки снігу двірники кидають на проїжджу частину дороги. Біжать каламутні ручаї по краях бруку.

Бурхливо минули дні. Максименко, Кирієнко, Іло, сучки з Шидлуном. Я занедужав — все ж застудився, — немов зупинка після швидкої їзди. Ні реву моторів, ні свисту у вухах — галявина у глухому лісі.

Тихо і порожньо в будинку. Світлана пішла на роботу, Сашко — в школу.

Випадок з аджарцем — окремий епізод. Помилка діагнозу.

Треба дивитися в корінь. Що зробити, щоб помилок не було? Або щоб їх було менше?

«На помилках вчаться». Це не підходить лікареві.

Якось ми у себе провели дослід. Шістьом лікарям до-
ручили описати (незалежно один від одного) хворого.
Розбіжностей було дуже багато: і колір шкіри, і межі
серця, і звуки в легенях. Немов досліджували... шістьох
хворих. Об'єктивно «бачити» і «чути» може прилад.

Кажуть: Х-хвороба — міна в животі. Значить, потріб-
ний «міношукач».

Ще в Макарівці я конструював такий апарат.

Тепер знову ним зайнявся. Пішов до директора заво-
ду. Але той відмовив: «Міна»... «міношукач»... Усе це доб-
ре. Але у мене, голубе, п л а н. А план — і дол. З ним
жартувати не можна. Всі мої конструктори, на жаль,
зайняті».

Сірник згорів у моїх пальцях. А хмиз не спалахнув.
Хмиз був мокрий. Ідея не запалила директора...

Іло? Що з ним? Чому мовчать? Обіцяли дзвонити.

Відшукую ногою тапочки й поспішаю до телефону.

Трубку зняла няня Парасковія Антонівна. Я назвав
себе. Випереджаючи запитання, вона сказала:

— А з Іллюшею добре. Він — як сонечко. Хай він ме-
ні триста років живе!

— Правда?! — зрадів я.

— Чистісінька правда. Це я вам кажу, Парасковія.

— Дякую за добру звістку. Дякую, Антонівно.

— І, будь ласка, не хворійте, лікарю. На ніч... цю са-
му... малину випийте. До ранку все минеться. Покликати
Шидлуна? І він повеселішав. А то аж змарнів. Зразу не
розбереш, хто з них більше хворий...

— Покличте, Антонівно.

— Зараз, зараз, дорогий. Зараз покличу.

Почвалала — чути шаркотіння тапочок.

З чотирнадцяти років — няня. Почала з полкового ла-
зарету. Все пізнала: голод, холод, висипний тиф. Бачив,
як вона їсть: виїла тарілку супу до дна, решту злила
в ложку, ні краплини не лишила. Крихти зі столу зібрала
трьома складеними в пучок пальцями. Це вже не потріб-
но, давно живе в достатку, а звичка зберігається. Тепер
їй шістьдесят п'ять. А на пенсію йти не хоче. Під час
Вітчизняної втратила єдиного сина.

Тоді вона була донором. З ампулою своєї крові наді-
слала одного разу на фронт листа. «Хай моя кров повер-
не тобі здоров'я, незнайомий солдатику. Подай про себе
звістку. А якщо буде нагода — приїжджай. Будеш як син
рідний».

І приїхав солдатик. І став сином рідним. Це був... Прохор Сингаєнко.

Відчули вони прихильність одне до одного. Особливо Парасковія. Коли часом запізнювався на дві-три години додому, не могла заспокоїтися, металася, виглядала з порога: чи не скоїлось лихо якесь? Відчай матері, яка зазнала гіркоту втрати.

Інститут Прохор закінчив уже після демобілізації.

Взяв трубку Олег.

— Алло. Слухаю, Павле Андрійовичу? Все гаразд... Барометр показує «ясно». Д а р е м н о п а н і к у в а л и...

Яке слово придумав: «п а н і к у в а л и»... Втім, таке буває: коли все кінчається благополучно, пережите здається перебільшеним.

— Поздоровляю, Олегу. Камінь зняв із серця. Пройшли по краю прірви.

Повертаюся в ліжку. Приємна звістка: барометр показує «ясно». Перелом стався, і тепер Іло одужує. Але висновки повинні зробити. Насамперед прискорити конструювання приладу. В усій справі це, мабуть, найголовніше.

Звернусь до Кириєнка за допомогою. Він вплине на директора.

Поліщук сміється: «До Кириєнка? Марна праця». Він, Поліщук, просив у Кириєнка квартиру (в халупі більше жити неможливо), і нічого не вийшло. Розмова глухонімих. Костя говорив про квартиру, а Кириєнко — про свою виразку.

Але директор — підлеглий Кириєнка. Піду до нього. Іншого виходу немає. Відмовить — значить відмовить. Втрачати нічого. А може?

Мені не терпілось. Піду зараз. Негайно!

Почав одягатися. Засмоктало під грудьми. Відразу вкрився липким потом. Огидний стан.

Звідкілясь з-за пазухи Кириєнко витяг гумову грілку і підняв її, як мисливський трофей.

— Бачите... з вашої ласки.

— Як це — з моєї ласки?

— А так. Пеніцилін ви ж прописали...

— Була ангіна.

— Значить, пеніцилін непридатний. Перележала хімія. Все, все я прочитав у «Довіднику». Думали, не розберуся?

Він знову сунув собі за пазуху грілку. Багатозначно постукав пальцями по «Довіднику», що лежав перед ним на столі.

Знову за рибу гроші! Здається, Костя мав рацію. Даремно я пішов до Кириєнка. Пустий квиток.

— Це була алергія. Я вже пояснював вам.

Кириєнко різко і роздратовано труснув кучерями.

— Пуста балаканина. Алергія... Кого хочете ввести в оману? Я не дитина.

— Що ж тоді лишається? Завдав шкоди навмисне?

Кириєнко знизив голос.

— Ні. Недбальство і безвідповідальність.

Виправдуватися було марно. Вичікую хвилину, вглядаюся в обличчя: добре, змучене хворобою та підозрами. Великі кільця смоляного волосся спадають на чоло. Очі пригашені болем. Як їм повернути світло? Що сказати, щоб здобути прихильність? Кінець кінцем не до себе, а до тієї справи, яка привела мене в його кабінет?

Сподобатися можна несподівано: приємна зовнішність, анекдот, що розповідають вчасно і з блиском, спільні захоплення — наприклад, мисливство, футбол: прислужився, догодив, похвалив. Може бути інше: ти друг дитинства, родич, протекція. Попросила за тебе впливова людина. І ти на коні. А справа? Справа страждає. І таке трапляється.

Я вже не сподобався. Так склалося. Що на моєму боці? Зовнішність звичайна. Не друг дитинства. Анекдоти розповідати не вмію... Лестити не навчився. Ну, якщо вже дуже потрібно — зможу. Ковтають же люди англійську сіль. Мучаться, морщать, але ковтають.

— Скажіть,— почав я після паузи,— чи не завадить вам неприязнь розібратися в одній важливій справі? Тільки в такому разі я звернусь до вас.

Кириєнко насторожився. Вичікувально поклав на стіл лікті.

— Ну, слухаю...

— Потрібний «локатор», «міношукач».— І далі пояснив суть справи.

— Таким способом хочете виправдатися? Медицина, мовляв, наука недосконала. З неї, мовляв, і питайте.

Ось як він мене зрозумів. Я підвівся і відсунув стілець.

— До побачення...

Кириєнко зупинив мене.

— Сідайте... Кажете; директор відмовив.— По губах пробігла незрозуміла усмішка.— Не думає, напевно, хворіти на X-хворобу. Нічого. Конструктор буде...

В настільному календарі, перегорнувши сторінку, він зробив якусь позначку.

— Дякую. А я, відверто кажучи, не сподівався...

— Чому ж? Одне одного не стосується.

У нерішучості постояв кілька секунд. Він теж мовчав. Зосереджено схилився над паперами.

— А ви неодмінно видужаєте... Зробіть над собою зусилля і повірте в це...

Кирієнко перекинув на животі грілку. Не відриваючи погляду від паперів, відповів стомлено і примирливо:

— Дай-то боже... До побачення.

...Поліщук потім так пояснив мій успіх: «Думаєш, він тобі допоміг? П о с а д а й о м у н а к а з а л а...»

Розділ дев'ятий

Два силуети на мерехтливому фоні діорами: Іло і Зіна.

Це — «кліматична палата».

Аджарець повторює за сестрою українські слова. Урок вимови.

Ще один роман. Теж, здається, заборонений. Сестра і хворий.

Скільки наших сестер у роки війни вийшли заміж за поранених! Це були найщасливіші шлюби.

— Хамарджоба, барбудос,— вітаю, зупинившись у дверях палати.

— Хамарджоба...— цього разу він енергійно підносить руку.

— От і дочекався перемоги. Борода допомогла.

Губи аджарця розпливаються в усмішці.

— Спа-сиба...

Роблю знак Зіні. Слухатиму легені.

Іло обіймає сестру за шию, кладе їй на плече голову, підставляючи мені оголену спину. Вислуховую легені спершу стетоскопом, потім вухом. Залишкові явища. Все гаразд.

— Море,— показую на діораму.— Як в Аджарії. І тепло.

— Серед друзів завжди тепло,— блищать білі зуби Гонгадзе.

Зіна звично і вправно закутала аджарця. Обличчя щасливо сяє.

Разом з Іло і ми тяжко перехворіли. Він уже видужує. А нас ще лихоманить.

Віваріум містився у підвалі. Колись тут було бомбоховище. У лабораторію, де працювали лікарі, влетів Шидлун. В одній руці — пляшка боржомі, в другій — пакет з лимонами й цукром.

— Вип'ємо за аджарця! За щасливий кінець! Повернуто добре ім'я лікарні і моє, зрозуміло, теж.

Бородченко прибрав зі столу банки і штативи, постелив газету.

— Прямо в лабораторії? — хмикнув Сингаєнко.

— Привід надто серйозний, щоб зважати на умовності, — сказав я. — Наливай.

Бородченко розмашистим почерком написав на чистому аркуші: «Вхід заборонено. Іде дослід!» — і приколов кнопками в коридорі.

У двері просунулась голова сестри.

— На вас чекає якийсь чоловік у вестибюлі.

Я вийшов. Назустріч підвівся чоловік у макінтоші. Незнайомий. Бачу вперше. Чоло з «бухточками», рудувата шевелюра. Прямі, немов проведені грифелем, лінії на щоках. Потертий комірець з краваткою фабричної за'язки.

Чоловік простягнув руку і назвався:

— Конструктор Розенблюм. Від Кириєнка...

Маєвська занепокоєно подивилась у вікно. Потім перевела погляд на мене.

Перед парканом хтось прогулювався. У просвітах між штахетами видно було постать. То з'явиться, то зникне за цегляними стовпчиками. Здогадуюся: Галай.

— Щоразу я повинна щось придумувати, щоб уникнути зустрічі з ним. Соромно перед людьми...

Маєвська бліда. Пальці тремтять, не може застебнути плащ.

— Нічого собі не дозволила... Але мені вже самій здається, що я в чомусь винна перед Борисом, чоловіком... Анатолій втратив розум... Поговоріть з ним... Прошу вас...

Потім відсахнулася, немов злякалася несподіваної думки, відвернулася і витерла очі. Сховала хусточку, клацнувши сумочкою:

— Пробачте... Поводжуся, неначе дівчисько, що з глуду зсунулось.

« В чомусь винна перед Борисом...»

Про своє життя легко розповісти незнайомій людині в поїзді — завтра з нею розлучишся, ніколи більше не зустрінешся. Але із знайомим... Повинна бути потреба... і довір'я. Вона довіряла мені.

У неї було два захоплення: медицина і живопис. Вибирала довго. Потім вирішила: медицина. А своє дозвілля віддаватиме живопису. Хірург — водночас трохи художник.

Ганна вийшла заміж шість років тому. Шлюб не був щасливий, усі це знали. Зійшлися швидко: любов з першого погляду. Як сталося? Сама не знає. Набридливе приставання чоловіків. Завжди ловила на собі чийсь погляд. Ішла вулицею — оберталися. Подружки зустрічалися з хлопцями — ніхто не звертав уваги, вона зустрічалася — всі бачили: косі погляди, натяки, ущипливі зауваження: «Ти була там-то... Ти була з таким-то». Гарна — всі примічали.

Ганна мало цікавилася своєю зовнішністю, як усі одержимі. Перукарі, манікюрші, помада, духи... Цього вона не знала. Заплете як попало косу, а їй кажуть: «Як тобі до лица така зачіска!» Надягне нову сукню: «Ах, яка сукня!.. І колір який!.. Твій колір». Все у неї виходило само собою і чарівно.

Якось її запросили взяти участь у роботі кафедри. Там провадилися якісь дослідження. Доцент посадив її за мікроскоп і почав пояснювати. Захопився і притиснувся до її щоки губами. Вона спалахнула, перекинула столик з мікроскопом і втекла. Так закінчилася її наукова кар'єра.

Свята? Ні, просто чекала чогось незвичайного, що буває в житті один раз. Чекала якогось свята. А те, що траплялося, було минушим, грубим.

Тоді вона вже працювала в лікарні. З неї посміювались. Як? Досі не вийшла заміж? Стільки чоловіків добувається. Несповна розуму.

І от випадкова зустріч. Вона чекала автобуса — довго не було. Довелось «голосувати». Зупинила першу машину, що проходила. Скрип гальм. Молодий інженер за кермом. Щойно повернувся з Індії — працював на будівництві заводу. Товариський, веселий, розумний — таким він видався їй у ті хвилини. Коли під'їжджали до її бу-

динку, він уже багато знав про Ганну: незаміжня, захоплюється живописом, завтра дивитиметься виставку Рокуелла Кента. Вони дивились її вдвох. Борис Поляков розбирався в живопису, їй це подобалося. Почали зустрічатися. Він розповідав про Індію. Було цікаво слухати. Кінчилося тим, що вони розписалися. Все це сталося блискавично. Від автобусної зупинки до загсу — всього п'ять днів. П'ять божевільних днів. П'ять безумних днів. Було свято, буднів не було. Борис з'явився на її дорозі чистенький, відпрасований, голений. Іншим вона не знала його. Кохання з першого погляду. Тепер вона в таке кохання не вірить.

...У провітах між штахетами, як і раніше, було видно постать Галая. Не попрощавшись, Маєвська пішла. Через інші двері, щоб не зустрітися з ним. Перейшла двір. Ще хвилинка — зникла за господарськими будівлями. Там — трамвайна зупинка.

Розділ десятий

У приладі буде чотири вузли: для вимірювання напруги м'язів, температури шкіри, біопотенціалів та інтенсивності болів. Усе це важливо для діагнозу Х-хвороби.

Щось виходить. Правда, поки що на папері. Але назву вже дали: ДП-1. Діагностичний прилад, модель перша.

Розенблюм працює над кресленнями. Майже щодня приходиться до лікарні. Дуже сподобався нашим. Задумали ще інші прилади, наприклад, портативний універсальний стетоскоп. За принципами біоніки.

Медуза сприймає інфразвуки. Задовго вона чує наближення шторму і відпливає від берега в море. Хтось уже створив прилад і назвав його «вухо медузи». Наближення шторму «передчуває» за добу. Нам потрібне таке «вухо медузи». Те, що ми чуємо своїм вухом, це вже гуркіт хвороби, а не шарудіння. В ніжках коника є органи, що сприймають зміщення, які дорівнюють... атому водню. Чудовий обмацувач! Відтворимо в приладі нюх собаки, з'являться винюхувачі хвороби. Шукачі хвороби. Адже кожна хвороба має свої запахи. Сконструємо «локатори», що їх мають летючі миші, і у нас будуть найтонші «вистукувачі». І все це з'єднаємо в

одному кишеньковому приладі. Кишеньковому? Чи можливо? Природні варіанти мініатюрні. Мікромініатюрні.

Все це дуже і дуже цікаво.

Скажу про це Галаєві. Хай запалиться ідеєю. Треба відвернути його думки від Ганни. Не годиться мені, звичайно, в їх «сердечні справи» набиватися у посередники. Але вони самі мене мимоволі втягнули. Я хочу одного: зберегти їх обох для лікарні. Для великої корисної справи. І відвернути неприємності, що назрівають.

Коли б удалося захопити Галає конструюванням приладів!

Ходимо, ходимо, розмовляємо один з одним: Галає і я. Без мети ходимо. І розмовляємо якимось дивно, наче різними мовами. Я — про наступну конференцію і прилади, він — про Маєвську. Він — своє, я — своє. Схоже на розмову Поліщука з Кириєнком. Поліщук говорив про квартиру, а Кириєнко — про виразку шлунка. Ніякого контакту і взаєморозуміння.

Спочатку йшли вулицею. Короткочасний дощ перечекали під навісом автобусної зупинки, навпроти лікарні. Потім пішли вздовж паркану лікарні провулком, перейшли трамвайну лінію і опинилися в лісі. Пружинить під ногами опала глиця, крізь яку зрідка пробивається зелененька травка. Сніг уже всюди станув. Тільки в западинках, захованих від сонця, ще біліють ріденькі мазки.

Відбудеться конференція, жорстока сутичка. Доповідь Богоявленського називається «Небезпечні повороти в хірургії». Це наша стаття — небезпечні повороти?! Недавно Поліщук бачився з ним. Погрожував каменя на камені не залишити. І Максименко шумить: «Чому опублікували статтю без відома?!» За звичкою вважає нас дітьми в хірургії. Все життя повинні триматись за батьків піджак. Давно вже брюки носимо, а йому все здається, що на нас коротенькі штанці... Інакюдумство розуміє як не до ум ст во. Прилад буде найчутливішим ударом по Максименкові і Богоявленському.

Анатолій слухає мене не уважно. Автоматично киває головою. Згоден, мовляв. Коли-небудь візьметься працювати над приладами. Тепер — ні. Я сухар і зовсім позбавлена почуття істота, якщо не розумію його. Сумнівається, чи кохав я коли-небудь взагалі. Мені подавай прилади і всякий інший мертвий мотлох. Душі немає! Він вибирав найбільш образливі епітети. А далі почав

читати вірші. Всі присвячені Ганні. Вірші він писав давно, в студентські роки, і от тепер — знову.

Щось таке, що не кориться законам, бунтувало в ньому.

Маєвська діяла на всіх облагороджуюче. Кожному хотілося показати себе з найкращого боку. Не знаю, чим пояснити. Можливо, такий вплив краси жіночої.

Природа обдарувала її ще талантом художника. Малювала вона прекрасно. На стінах лікарні висіли її пейзажі: акварель і масло.

Родом Маєвська була з села Багринка (там батько вчителював), і всі ми ласкаво називали її Багриночкою.

— Пощади Багриночку,— сказав я.

— Вона мене кохає, клянуся. Ти сліпий, не бачиш. Удаєш із себе сліпого.

— О, як глибоко можуть помилятися люди. Терпять.

Галай підозріло, скося глянув на мене.

— Ти з нею говорив про мене? Може, ще поради давав? Хапаєш мене за руку, а насправді — за горло. Від надміру почуттів...

— Роби, як знаєш.

Анатолій відшукав у кишені сигарети і закурив.

— Розумію. Збоку усе має гидкий вигляд. Пристаю до заміжньої жінки...

Кладу руку на його плече.

— Що тобі сказати... Погано все це скінчиться. Якою-небудь негарною сценою. Підуть розмови, плітки. Лікар — донжуан. Зганьбиш Маєвську, сам себе зганьбиш... Чи потрібно тобі це? Ніколи не було приводу думати про тебе як про людину слабку, безвольну...

Я оглянувся навкруги: тільки ліс. Зайшли біс його знає куди. І орієнтири загубили. Як тепер будемо вибиратися?

Анатолій усміхнувся, зім'яв і кинув під ноги недопалок, роздавив черевиком. Нахилився над пнем, подивився річні кільця.

— Природний компас... Бачиш — кільця тонші з північного боку. І пень обріс мохом з того ж боку. А лікарня — на півночі. Ось наш зворотний маршрут.— Він показав рукою на північ.

— У сторонах світу орієнтуєшся непогано,— сказав я з ехидним смішком.

Розділ одинадцятий

Поліщук увалився в мій дім з шумом і гуркотом. Одразу вигнав з нього всю тишу. Вигляд мав засмучений. Вихопив з кишені плаща газету і тикнув мені.

— Читай. Як це тобі подобається?

В очі вдарив яскравий заголовок: «НЕ ПЕРЕКОНЛИВО! НЕ БЕЗПЕЧНО!» Критикувалися наші позиції. Уявляю радощі Максименка і Богоявленського. Тепер закидають камінням.

— Печально. А ти занепав духом? Повісив носа?

Костя кинув плащ і капелюх на вішалку.

— Де Світлана? Мене трясє. Міцну чорну каву.

Я пішов і попросив Світлану приготувати каву. Повернувся.

— Зараз буде кава. Май на увазі: вона нічого не знає. Не хочу її хвилювати.

— Що будемо робити? — спитав Поліщук, уместившись на дивані.

— Що? Відступимо, якщо переконаємося, що помилились. А поки що ми в цьому не переконані.

Автор звищував нас у перегінах. Перегини? В будь-якій ділі вони є. Від захоплення. Очевидно, і в нашій статті десь вони були. Богоявленський буде перебільшувати. Пустить димову завісу, щоб за нею приховати головне — суть справи. Вихваляється: у нього, мовляв, краща статистика. На цифрах рум'яна, догоджає Максименкові, пов'язує свої удавані успіхи з рекомендованою ним тактикою. «Тільки бездоганне і сумлінне виконання тактики, запропонованої нашим корифеєм, всіма визнаним авторитетом...» І все в такому дусі. Хитра бестія! А Максименко вірить йому.

Поліщук закинув голову, примружив очі.

— Ти зараз не оперуєш... Богоявленський на цьому грає.

Я мовчу.

— Нічим не гребує... Все годиться...

Простягаю руки і розчепірюю пальці.

— Бачиш — тремтять. Не маю права... В операційній буваю рідко. А тягне — страшенно.

— Хвороба всіх медиків. Приписуємо собі все, що тільки можна. Я знаходив у себе симптоми усіх хвороб, в тому числі... Токсикоз вагітності. Тремтіння минеться, не сумнівайся...

— Не сумніваюсь,— одразу погодився я.

Увійшла Світлана з підносом, відчинивши ліктем двері. Кофейник, чашечки, сахарниця, бутерброди. Все швидко поставила і запросила до столу.

— Чоловіча розмова? — відчула конспірацію.

Я кивнув.

— А як поведеться Шидлун? — спитав я, коли Світлана вийшла.

— Є така баечка: жаба на собі перевозила через річку скорпіона. Скорпіон укусив жабу і разом з нею пішов на дно. «Не міг інакше, не втримався, такий у мене характер»,— пояснив скорпіон, гинучи.

Я ковтнув кави.

— Отже, укусить! Роль жаби мене мало влаштовує. Головний засміявся.

— Зате на одного скорпіона буде менше.

— Менше буде і на одну жабу,— розчаровано зітхнувши, додав я.

Звичайно, були вчені, яких ми могли вважати за наших потенціальних друзів. Наприклад, Углов. Масштабом більший за Максименка. Колись захищав почин лікарів Макарівської лікарні. Але він не поспішає і, як правило, вступає в бійку останній. Обережний, як нічний птах. Ще довго буде придивлятися.

Зважую «за» і «проти». Виходило фундаментально «за». Коли життя не вкладається в шаблон — ламають шаблон. Мене охопив полемічний азарт. Поліщук повеселишав.

— Давай, давай! Репетиція виступу?

Розгортаю концепцію.

— Розпізнаємо X-хворобу дідівськими способами. А де електроніка, кібернетика? Клітина — дно життя. Навчилися відводити токи від однієї-єдиної клітини, а з діагнозом X-хвороби не можемо впоратись. Блукаємо в сутінках. А чому? Безсилі? Ні, втратили до неї інтерес. Операцій робиться більше, ніж є випадків X-хвороби. Оперують за малими ознаками, за натяками, за підозрами...

Поліщук скривився.

— Перебільшуєш, загострюєш. І в п'ять хвилин не вклядешся.

— Регламент,— безнадійно розводжу руками.

Перебір. Кость має рацію. Важко боротися з власним захопленням. Прикрашання аргументів. Думаєш — дода-

єш їм ваги. Насправді — збавляєш. Нажива, на яку ловляться недосвідчені в науці карасі.

Завтра все обміркуємо. І випадок з аджарцем, і статтю, і як поводитися на конференції. Треба розробити загальну тактику. Розбрід небезпечний.

Поліщук глянув на годинник, тримаючи його між двома пальцями.

— О, пізно. Засидівся у тебе. Вдома вже, мабуть, хвилюються.

В передпокої зашелестів його плащ.

Заплітаючи косу, на цей шелест вийшла Світлана.

— Спасибі. Дуже смачно: кава, бутерброди, лимон.

— Всі чоловічі справи обговорили?

— Всі. До зустрічі...

— До зустрічі,— відповів я.

З щоденника

«...Іонізуюча радіація. Стронцій — 90, цезій — 137. Багатьом дісталось, мені, можливо, більше. Критична доза. Можливі й інші причини: віруси, алергія, спадковість. Не знаю. Ніхто не знає. І Коваль також, мій лікар. Дає поради, які не можна виконати.

Розв'язка настає часом пізніше, часом раніше. Усі ранні строки вже минули. В житті мені все ж таки пощастило. Під Берліном грузовик, з якого я зійшов, наскочив на міну, і всі загинули. Доля була до мене прихильна. Не нарікаю. Потім, либонь, їй набридло.

Двадцять два роки над моєю головою світила безтінна лампа.

Тисячі зроблених операцій. Польська, фінська, Вітчизняна війни. Безсонні ночі. Все моє лікарське життя минуло в операційних.

Хвороба відбирає не все одразу. Поки що вона відібрала скальпель.

Поліщук втішав мене. Нехай думає, що я повірив.

Втрачене напрочуд ревниве, егоїстичне, деспотичне. Вимагає тебе всього. Живи спогадами і нічим іншим. З пафосом розповідай про минуле. Радій. Упивайся колишніми втіхами.

Минуле потрібне для майбутнього. Для минулого воно не потрібне. Банкроти живуть минулим.

Наперекір Богоявленському знову повернутися в опе-

раційну? Кому буде від цього користь? Хворим? Ні. Вмій своєчасно зійти зі сцени.

Печальне видовище: німецька людина в ролі молодика з хвацьким чубом і заломленою шапкою. Нікого не треба грати. Грай самого себе. Є ті, що знайшли своє місце в житті, і ті, що втратили його. Перші — живі, другі — мертві!»

Розділ дванадцятий

Після появи відгуку в газеті атмосфера ще більше розпеклася. Нарада в лікарні проходила бурхливо. Зібралися в кабінеті Горбатенка — секретаря партбюро і начальника медчастини. По суті, це було розширене засідання бюро.

Головував Горбатенко.

Людина він гостра, пряма, дипломатичних викрутасів не визнавав (пряма протилежність Поліщукові). Про себе говорив: «Хоч я і Горбатенко, але ні перед ким спина не гнув. Вона в мене не гнеться. А зігнеться — зламається, і не буде більше Горбатенка». В лікарні його з любов'ю звали Рикшею. Справді, він був схожий на рикшу. Сухорлявий, з запалими грудьми, наче перехоплений поясом. Завжди бігав по лікарні, нагнувши голову, наче воза тягнув.

Бородченко відразу взяв іронічний тон:

— Комусь подобається горіти на вогнищі, розумію: Коперник, Галілей. Але я особисто не хочу. Це не по мені.

Олег Шидлун навіть відкрив рот від задоволення. Але промовчав. Горбатенко шикнув на Бородченка:

— А ще Та-шмі-вар! Ганьбиш своєю лякливістю Шмідта!

Шидлун, поклавши ногу на ногу і похитуючи носком, вимагав «виявити гнучкість».

— Гнучкість? — обурився Прохор Сингаєнко. — Який зміст ти вкладаєш у це слово? Підняти тремтячі ручки і заявити з переляком: «Здаємося! Винні! Більше не будемо!»

Олег поклав руку на спинку стільця.

— Не кривляйся. Помилку можна визнати з гідністю.

Галай глянув на Шидлуна з розчаруванням.

— Невже тебе нічому не навчив випадок з аджарцем?

— Прошу не вплутувати в цю історію Іло.

Всі перезирнулись. Горбатенко мовив:

— Аджарця врятував Галай, ведучий хірург...

— Хто ведучий, а хто везучий. Безсонні ночі провів з ним я.

Горбатенко спалахнув.

— Тобі повезло. В цьому розумінні ти везучий.

Лоб Олега спітнів. Напівусмішка ось-ось перетвориться на гримасу. Понизивши голос, він сказав:

— Наче я про себе піккуюся. Зрештою, треба поступитися, визнати, що помилилися. З ким цього не буває. Навіщо лізти на рожен? З іграшковим пістолетом проти танка... Справа програна. Я також винен. Статтю підписав. З себе відповідальності не знімаю.

Бородченко і Сніжинська примовкли. Про щось думали. Шидлун збентежив їх своїм крутіством.

Підперши щоку, Поліщук пильно дивився на Шидлуна.

— Скажи одверто: вступиш на конференції?

Олег заплів ноги і пожував губами.

— Хочу врятувати вас від падіння...

— З професорами боїшся посваритися і нас боїшся.

— Хто ми такі, щоб сваритися з ними? Максименко — яскраве сонце. Очі болять, коли дивишся на нього.

— А ти захисні окуляри одягни, — порадив Горбатенко. — Кон'юнктивіту не буде, і плями побачиш. Відомо, що на Сонці є плями.

— Але ти не відповів на моє запитання: вступиш на конференції? — повторив Поліщук.

Олег розвів руками, поступаючись перед наполегливістю головного.

— Як усі, так і я. У мене нема іншого виходу.

— А Сніжинська? — повернувся до неї усім корпусом Поліщук.

— Мене це не стосується. Я статті не підписувала.

Становище, здається, прояснювалося. Троє виявилися слабкодухими: Шидлун, Бородченко, Сніжинська. Виступлять вони на конференції? Малоймовірно. Шидлун, правда, обіцяв: «Як усі, так і я». Але може «вкусити». Скорпіон з баечки.

Усе ж таки єдності нема. Сталевий ланцюг з паперовою ланкою.

У небесному ковші плавало сонце. Його полум'я заливало місто, воно спалахувало на дахах, на вікнах, на кузовах машин.

Вісімнадцяте березня. Через два дні конференція. Максименківське судилище.

В повітрі з'явилися нові звуки: зацвірінькали горобці, було чути зябликів, вівсянок. Дітлахи вішали шпаківні, синичники. Садівники підгодовували птахів у своїх садах.

Дівчина продавала проліски. Маленькі букетики, перев'язані ниточками. Я купив букетик. Подарую Світлані. Наші квіти — проліски, фіалки, гвоздики.

Переходжу вулицю і зупиняюсь перед будинком інтернату. Чую гомін і дитячий сміх. На подвір'ї грають хлопчики у футбол. Я припав до щілини в паркані.

Кучерявий дядько з свистком у зубах судить гру. Стоїть збоку і свистить. Призначає штрафні, пенальті, спірні.

— Хто це? — питаю у хлопчика, що опинився поруч.

— А ви хіба не знаєте? Кириєнко...

Придивляюся. Так, Кириєнко! В такій ролі я не сподівався його побачити.

Потім мені розповіли: Кириєнко всиновив двох хлопчиків. У вільний час розважає хлоп'ят.

Це був для мене наче подарунок.

Розділ тринадцятий

Багряний місяць повільно плив над дахами.

По підвіконню м'яко ступає кіт, зупиняється, вигинає спину.

Наліті чорнотою його контури вписуються в місячний диск. Видно стрілки вусів, кожна волосинку. Містика.

Перевертаюся, не сплю. Перебираю в пам'яті останні події.

«Март». Марс. Бог війни.

Х-хворобу називають ще хамелеоном. Прикидається іншими хворобами. Мавпа хвороб. Найважливіше — діагноз. А встановити важко. Симптоми — живе каміння. Ступиш, хитнешся — і летиш у безодню.

Що робить художник, якщо картина не вдалася? Пише нову, а стару викидає. Лікар «пише» на людині. Хворого

не викинеш. Операцію не витреш гумкою, ніби начерк олівцем.

Діагнози можна встановлювати частіше, ніж установлюють. Не вижимаємо з можливостей усе, що можна вижати.

Сьогодні я, здається, не засну. Повертаюся спиною до вікна, зариваюся у подушку, жону від себе думки.

Чому Максименко лютує? Нескладна метаморфоза. Все життя його хвалять. Сам повірив у свою непогрішність. Апломб. Академічне чванство. Хоча він і чесний, і справедливий. Як це поєднується?

А Богоявленський — підлабузник. Нічого не створив. Дисертація про Х-хворобу — переспіви інших авторів. Збірник цитат. Кожного, хто хоч чого-небудь досяг у науці, вважає за свого запеклого ворога.

Знову жону від себе думки. Втоплююся від них. А вони лізуть, лізуть в усі щілини. Або насуваються хмаркою.

Коли кохаєш — те ж саме. Завжди з тобою думки про того, кого кохаєш.

Кохання — одержимість. І творчість — одержимість.

Коли кажуть «відкриття», мають на увазі мікроскоп, вакцину проти віспи, антибіотики... І міряють ними інші нововведення. Помилка! Все одно, що кілометрами міряти кімнату. Те, що ми зробили, не відкриття. Поправка до практики, що склалася. Але поправка, здається, істотна.

Одиниця виміру в медицині — одне людське життя. Як в електриці — вольт, ом, в силі — дина, в температурі — градус, в акустиці — герц. Вимірюється потужність нововведень числом врятованих людей. Якщо врятовано десять — із знаком десять, сто — із знаком сто. Який знак поставити до нашої поправки?

...1939 рік. Західна Україна. Госпіталь. Привезли хвору дівчинку. Мати в сльозах: «Допоможіть...» Я зробив операцію. Х-хвороба. Мати розповідала, прикладаючи до рота хустину: «Місцевий лікар заправив багато грошей. Де їх стільки взяти?..»

Таке у нас неможливе. І неможливе інше: неетичні операції. Операції заради гонорару. Бізнес на здоров'ї. Лікар Оулі журився: «Шістдесят процентів неетичних операцій у США».

Наша хірургія — вишка на планеті, а ми зчинили галас.

Правда — вишка на планеті. Ми не заглядаємо у гама-нець хворих. Вивільнилася енергія, яку раніше витрачали на боротьбу за існування. Тепер вона повернута проти хвороб. Бої ідуть на нових рубежах: з пережитками капіталізму в свідомості — егоїзмом, честолюбством, заздрістю... Червоточин у кожного з нас ще багато.

Не можу заснути. Перевертаюся. «Ніч перед боєм».

Місяць піднявся вище і зблід. Дахи блищать, мов тьмяні дзеркала. Срібно-синя ніч увійшла до кімнати.

Поставив працівників лікарні під удар. Викликав на них вогонь. Сховався за широку спину. Повинен був сам підписати статтю. А якби стаття зустріла загальне визнання? А ти підписав би її один? Сказали б: одноосібник, кар'єрист.

Напрочуд спокійно спить Світлана. Як дитина. Під якою долоня, згорнулася у клубочок. Спить без снів. Нехай спить.

Червоточини...

В людях легко поєднується добро із злом. Людина зшита з клаптиків. Суцільнометалевих людей не буває.

Шидлун — «віщий Олег». А ми — «нерозумні хазари».

Добрий хірург. Технічний. Про футболістів так кажуть — технічний гравець. Він був би ще кращим хірургом, якби менше оперував. Я б не залишився з ним у одному човні в океані з запасом продуктів на один день. А з Поліщуком? З Поліщуком — так, навіть без продуктів. Або виживем обидва, або загинемо.

В цілях розходжень у нас нема, в засобах — невеликі. Мікророзходження.

«Правда — гостра зброя. Треба вміти нею користуватися», — говорив Костя.

І наводив приклад із своєї біографії. Сім'я жила бідно-бідно. Якось до них в город прибудився поміщицький бичок. Батько зарізав бичка: «Їжте, діти, м'ясо». Вранці прийшов урядник і побачив голопузого Костика. Тицьнув пальцем у животик: «Ну що, пузок, наївся крупок?» А Костик відповів: «Не крупок, а бичини. Батько забили бичка і в льоху закопали».

В інших випадках правду треба чепурити. Вона, мовляв, груба в своїм первородстві й колюча, як їжак. Щоб вона перемогла, треба їй додати делікатності. Артистові не можна казати: «Зал був наполовину порожній». Треба сказати: «Зал був наполовину повний».

«Заперечуй Максименкові чарівливо»,— повчав він мене.

Горбатенко, Маєвська, Галай, Прохор—ці не підведуть.

А Сніжинська, Бородченко?

У Сніжинської є бог: інструкція. Вона в неї вірить. Сліпа віра — доля слабких. Але вона віддана хворим і не щадить себе. І Бородченко — такий же. Не хоче встрявати в бійку. Ми, мовляв, люди маленькі. Не нам тягтися з ученими. Інший клімат. Пояс радіації. Корпускули. Метеорити. Без захисних пристроїв пропадеш. Можливо, його правда.

Тобі втрачати нічого. Ім'я? Так. Втратити ім'я однаково важко за життя і після смерті. Погана слава залишається, не вмирає, в могилу її не забирають...

Якби вдалося створити ДП. Конструктор мені сподобався: тямущий. Діло піде...

А що тобою керує? Чистота помислів? Благо людей? Лицар науки. Хочеш перемогти. Дрімуча природжена спонука. Нікому не хочеться бути переможеним.

В собі розібратися важче, ніж, скажімо, в Шидлунові.

Світлані нічого не скажу. Нехай спить.

Кіт стрибає з підвіконня на підлогу. М'які вкрадливі кроки.

Вигнута спина, стрілочки вусів на багрянотому дискоті... Тьмяні дзеркала дахів... Але тепер це вже мені сниться.

Розділ чотирнадцятий

Конференція була призначена на п'яту годину. Я вийшов о четвертій тридцять. Від моєї домівки до Будинку вчених якихось десять хвилин ходьби.

Ішов не поспішаючи. Розглядав натовп. Зустрічалися знайомі. Багато хто мене обганяв — поспішали зайняти місця. У дверях була давка. У гардеробі вже складали верхній одяг на стільці й на бар'єри. Чиєсь кашне валялося на підлозі.

Такої кількості людей не бачили стіни Будинку вчених.

Зі мною віталися то з співчутливою увагою, то з підкресленою ввічливістю, то з неприхованим розчаруванням. Все було однаково неприємно.

Прямо на мене ішов Ларичев, доцент, тонкий, верткий,

манірний, немов красна дівиця. Простягає руку: «Дуже сміливо. Ваша концепція непохитна». Це він сказав пошепки мені на вухо. Поруч проходив Максименко. Ларичев ув'язався за ним. «Люблю ваші виступи. Спеціально прийшов послухати...»

Все це бачили Поліщук і Горбатенко (чекали на мене біля дверей вестибюля). Кость кивнув услід доцентів: «Проживе сто років...» Потім оглянув мене: «Порядок». Двома точними рухами поправив на мені краватку.

Позаду прозвучав бас:

— Живо-ого місця не залишимо...

Оглядаємося: Богоявленський. Маленький, товстенький, з рум'янцем на обвислих щоках. Людина без віку: йому можна дати сорок і можна дати шістдесят.

Горбатенко сказав:

— Наука — багата наречена. Колись вона подарувала йому усмішку. Це було мимохідь і випадково. А він поспішив назватися женихом і почав підраховувати посаг.

— Одначе ти уїдливиий,— всміхнувся Кость.

— Справді, що він дав науці? — продовжував Горбатенко.— Однорядний шов, забутий усіма? Кому потрібні його писання? Домашнім господаркам — заклеювати вікна.

Ми пішли в глибину вестибюля.

— Будеш виступати — говори делікатно. Не скочуйся на горбатенківський стиль. Ворогів наживемо...

— Постараюся,— відповів я.

Горбатенко щиглем вибив цигарку з пачки «Біломо-ра». Я взяв її в рот не тим кінцем. В горлі стало гірко. Перекладаю цигарку. Горбатенко повів навколо згасаючим сірником.

— Я вже тут наслухався. Пощади не буде.

— Те, що нас не збираються вшановувати, зрозуміти легко,— сказав я.

Начмед випустив хмарку диму.

— Болільники з «тріскачками» на боці Максименка. Як італійці називають болільників?

— Тифозі,— нагадав Поліщук.

— Саме так. Тифозі.

Кость ляскає мене по плечу.

— Головне — не втрачати почуття гомору. Допомагає. Годинник над дверима показує п'ять.

Ми кинули недопалки і ввійшли до залу.

Всі місця були зайняті. Сиділи на приступках, у проходах, на приставних стільцях, товпилися у дверях. Задніпровці розмістилися в четвертому ряду: Галай, Маєвська, Бородченко, Сніжинська. Тримали для нас місця. Ми проштовхалися до них.

Усі по-святковому одягнуті. Чоловіки в чорних костюмах, сяють біленькі комірці сорочок. Жінки в гарних сукнях. Це мені сподобалося. Не можна давати відчутти, що пригнічені й розгублені.

Галай грається сумочкою Маєвської.

Ганна намагається забрати сумочку. Галай не дає, ховає за спину. Мене це дратує. Знайшли час «з'ясувати стосунки».

Ще одне місце тримаємо вільним. Між Горбатенком і Поліщуком. Для Шидлуна. Він запізнюється. Далеко живе.

Слово надається Богоявленському. «Небезпечні повороти в хірургії». Ось він виходить на кафедру — навмисно повільно, поважно, з підкресленою гідністю. Чомусь згадалась фраза з старої книги «Правила танців»: «Якщо хтось на поважній перебуває посаді, тому сама ступінь забороняє зайву жвавність». А він завжди підкреслював свою посадову перевагу: «Як головний хірург району, я повинен зауважити...», «Мені, як головному хірургові району...»

Говорить ніби переконливо. Яскраві приклади. Життя багате на несподіванки і випадковості. Ними можна скористатися для захисту найбезглуздішої концепції. Він це робить блискуче.

Округлі фрази, категоричні формулювання. Нічого не залишає для заперечення. Цитує себе, Максименка. Згадуючи його ім'я, кожного разу поштиво вклоняється в його бік. Довго зупиняється на якійсь нашій дрібній помилці. Як використовував у свій час вигадані «помилки» макарівців. І так її повертає, і ськ. Розглядає зверху, знизу, з боків. І все з уїдливою усмішкою. Ні, він не дурний. Особлива властивість особистості: вистачає розуму, щоб заплутати справу, вивернутися, але не вистачає на те, щоб створити щось корисне, самостійне, своє. І раптом віраж: пропускає слова «іноді» в нашій статті, яку зараз цитує («доводиться дивуватися як і н о д і бездумно ставиться діагноз Х-хвороби»), і вийшло щось зовсім інше: «...як бездумно ставиться діагноз». Звичайно, це заборонений прийом.

В залі загомоніли. Богоявльський окинув усіх швидким поглядом, виждав і ефектно додав:

— Хто ми — м'ясники чи хірурги?

Хтось вигукнув:

— Ганьба!..

У мене по шкірі пробігли мурашки. Богоявльський зійшов з кафедри під оплески.

Максименко насупився. Оплески на мітингах, у театрі, а це — храм науки. І хоча аплодували Богоявльському, що пропагував його, Максименкові погляди, він обурився. Повторив чиїсь, здається, слова Лаверена: «В науку не повинні проникати сторонні пристрасті. Об'єктивність і взаємна повага — ось усе, на що ми маємо право, перебуваючи у цих стінах».

Богоявльський мало працював у галузі практичної хірургії. Більше в галузі хімії, біохімії. Про нього говорили: «пробірочний хірург». Чому ж Максименко дозволяє третирувати пас? Перскручують статтю, а головуючий мовчить. Ні, уточнює! Прочитує всю нашу фразу. Доповідач, мовляв, випадково пропустив «вищенаведені» слова. Але суті справи це не міняє. Стаття залишається плутаною і хибною. Максименко пробіг очима по нашому ряду. Нахилився до Богоявльського, що на той час підсів до нього. Здивовано знизав плечима. «Шукає Олега,— шепнув Горбатенко.— Хоче надати йому слово». Бородченко стис мое коліно: «Відберуть у нас дипломи. Йй-богу, відберуть».

— Завжди знаходяться кури, які запопадливо вчать орлів літати...

Це вже виступив інший оратор. Говорив і оглядався на Максименка: чи справляє враження? Чекав захоплення.

А може, вірив у те, що говорив. Всі, що виступають проти, мені вже здаються людьми з вадами. Упередженість.

Пануючі погляди завжди видаються за істину.

І Максименко думає, що утверджує істину. Насправді — себе, свою думку.

Прикро: ми — кури.

Поліщук одержав записку. Він прочитав і передав її мені. «Шкодує, що не можу розділити з вами ці важкі хвилини. Висока температура прикувала мене до ліжка. Від душі зичу успіху. Ваш Олег Шидлун».

Записка надрукована на машинці. Не терплю машинописних листів. У почерку завжди відчувається особистість. А так — канцелярський папірець. Тільки без штампа та індексів...

Я передаю записку далі. Сингаєнко і Горбатенко обурені. Маєвська несхвально хитає головою. Галай, не прочитавши, передає записку Бородченкові й Сніжинській.

«Орла» замінив на кафедрі інший лікар. Молодий, з гарячими очима, полум'яний наш прихильник. Доводить правдивість статті. Невміло, але енергійно. Схожий на молодого півника, що стає на одну ногу, коли співає, щоб гучніше звучало «кукуруіку». «Мені ваша одвертість мила...», але успіху в цьому залі не має.

Галай пильно дивиться на Маєвську. Зовсім виключився. В таку хвилину. Божевільний романтик. Також — соратник.

Звичним рухом голови Ганна відкинула з лоба пасмо. Знайомий жест. Але чий? Здається, сестрички Тетянки, першого кохання Галай. Тетянка так само відкидала пасмо легким і коротким рухом голови.

Я прощаю Галаю байдужість.

Якийсь розпатланий лікар стукав по кафедрі кулаком.

«Аван-тю-ризм!» Він, лікар, вчора оперував біляву дитину. Без операції дитя напевне загинуло б. А автори статті твердять: можна обійтися без операції.

— Вони цього не твердять, — підніс олівець Максименко.

Кокетує об'єктивністю. В усякому разі, мені так здалося.

І це називається дискусією? В суперечці народжується істина?! Пишномовні слова! Розправа, а не дискусія. З підніжками, ударами чобота, вивертанням суглобів. Правда, в сфері другої сигнальної системи.

Об'єкт дискусії обростав домислами, як затонулий корабель — черепашками. Обговорювалася уже не наша стаття, а якесь нове колективне творіння. Питання заплутувалося. Горбатенко сказав про це з кафедри, згадавши афоризм Едгара По: «В одному із ста випадків те чи інше питання жваво обговорюється, тому, що воно неясне. В інших дев'яноста дев'ятьох ясне стає неясним, бо жваво обговорюється». Молодець начмед! Вчасно і гостро.

Максименко здивовано глянув на Горбатенка: який

сміливець, кидає заклик. Богоявленський кривить губи: міркування глухонімого про музику.

Різні бувають аудиторії. Ця — слухається Максименка.

Його оркестр. Його партитура. Є і ще буде багато інших аудиторій: у Москві, Мінську, Іркутську, Тбілісі, Києві...

Коли я виступав, здавалося, ніби б'ю кулаками у ковани, наглухо зачинені ворота. Максименко перебивав мене: «Залишається дві хвилини», «У вашому розпорядженні ще одна хвилина». Жужмилася думка. Ковтаю слова. Коли горобцям не дають приземлитися, у них в польоті розривається серце. Моїм думкам не давали «приземлитися». Гинули в повітрі від розриву серця.

От ще придумав. Ковані ворота, горобці. Мимрив, очевидно, щось невиразно. Не міг довести. До кафедри вже пробрався наступний оратор, розмахуючи блокнотом.

Галай, як і досі, відсутній. В очах Сніжинської злість: ось, мовляв, яку ганьбу я накликав на лікарню. Маєвська нервує. Не знаю чому. Галай досаджає? Поліщук і Горбатенко тиснуть мені руку: «Правильно виступив». Пожаліли. Психотерапія.

Оратори висловлювали думки благонамірені, смиренні, прилизані. Більшість — доценти і асистенти Максименка, Богоявленського. Догоджують. Гріються в променях свого сонечка. Дехто говорить дурниці, не поінформовані. Ріже слух. Таке відчуває знавець музики, коли фальшивить співак.

Головуючий підбивав підсумки. Останні помаху диригентської палички. Не може приховати задоволення. Спортивний коментатор не має права на симпатії до якоїсь команди. Тоді він уже не коментатор, а рядовий болільник.

Слухаючи, думав. Богоявленського можна зрозуміти. Мотиви суто егоїстичні. Боїться за свою дисертацію. Реванш за поразку в Макарівці. А Максименко? Чому він проти? Ідеалізація минулого і підозрілість до нового? Автоматизм і інерція. Вчителі — погані учні. Образливість — ознака похилого віку.

Ми також не ангели. Лавіруємо.

В повітрі наче спалахували і гасли світляні слова. Максименко повторив їх тричі: «Ще не пізно відмовитися від висунутої вами концепції. Ще не пізно...»

Сніжинська торкнулася плеча Поліщука.

— Відмовляйтеся...

Минуло кілька напружених секунд. Головний повільно і важко встає. Що скаже? Невже капітулює?..

Поліщук мав рацію. Треба було ухилитися від боротьби, демонстративно не прийти на конференцію. Безглуздо захищати свої позиції перед упередженою аудиторією. Шидлун зробив розумніше. «Захворів»...

Що скаже головний? Адже він не любить шмагання. «Грубий натуралізм і ніякої романтики».

— Ваші вимоги, вельмишановний голово,— вияв доброзичливості. Я не можу цього не відзначити. (Костя вірний собі!) — Але ми втратимо право на повагу, якщо, наперекір переконанням, відмовимося від статті. Потрібен час, щоб подумати, усвідомити...

Кажучи все це, Поліщук усміхався. Він завжди усміхається, коли говорить. Надійний в упряжці. Подумки обнімаю його.

Максименко легко розібрався у «словесному плетиві» головного.

— Впертість не робить вам честі, колего,— закінчив він.

Капелюх на моїй голові збився, з рукавів виглядає бахрома кашне. «Репетиція у твоєму домі справила на мене більше враження, ніж прем'єра», — жартує Поліщук. Показав усі тридцять два зуби. Богоявленський вклонився: «Прийміть мое співчуття». Скільки отрути в цих словах! Б'є лежачого. «Ось тобі за Макарівку!»

Він відійшов у бік і сказав Ларичеву: «До них привезли якогось аджарця. Кажуть, була пневмонія, а вони зробили операцію, вирішивши, що це Х-хвороба. Лікували від жовтухи, а хворий був... китаець. Яке наукове керівництво, така й практика». Ларичев засміявся, але промовчав.

Хтось ще сварився з Горбатенком. «Те, що ви пропонуєте, годиться для розумних хірургів. Але ж є і дурні...» — «Який же висновок?» — питає Горбатенко. «Зрозуміло, відмовитися від своєї пропозиції». — «Кращий інший шлях: не пускати дурнів у медицину».

За Маєвською приїхав чоловік «Москвичем». Галай проводжав її довгим поглядом.

— Ходім у ресторан, посидимо,— запропонував він.

— Почекаємо кращої нагоди,— відповів я.

Прощаємося. Розходимось.

Наздоганяє мене доцент Ларичев.

— Не переживайте. Справедливість переможе. (Усім хоче бути приемним, з будь-яким злом уживається).

— А ви про це скажіть Максименкові.

У відповідь Ларичев щось промимрив. Уповільнив ходу і повернувся.

Уже пізно. Після одинадцятої.

Над містом жевріють оранжеві відблиски. Туман. Сіється дощик. Ліхтарі — як білі плями на промокашці.

Тоскно. Як тоді, в дитинстві, коли сусід застрелив Рижика, мою улюблену собаку. Щеням вона замерзала на вулиці. Я відігрів її на своїх грудях.

Світлана готує вечерю. Сашко, лежачи на животі, читає книгу «Великий ринг» Геннадія Шаткова. Кіт стрибнув з дивана. Поглядає на мене і мурликає, третється біля ніг. Хвіст бубликом. Було якось напрочуд мирно і тихо вдома.

— Зараз тебе нагодую. Чому пізно прийшов? — спитала Світлана.

— Нарада... А їсти не хочу. Спасибі, ситий.

— Встиг повечеряти? Де? В ресторані? В гостях?

— М-так... в ресторані.

Світлана звела на мене очі.

— Ти блідий... Покажи, покажи, обличчя, не ховайся.

— Завжди тобі щось здається...

— Ні, справді, Павле, ти зблід.

— Можливо. Надворі туман, вогко, морозить.

Світлана взялася за свої справи, а я підсів до Сашка.

— Поглянь, тату. Всі види захисту: відбив, нирок, підставка, ухиляння, захист відходом назад. Зараз я тобі їх покажу.

Сашко схопився і почав демонструвати різні боксерські пози.

— А що таке нокаут і нокдаун? Яка між ними різниця?

Сашко відповідає, як визубрений урок.

— Падіння боксера після удару в щелепу або під ложечку з утратою свідомості — нокаут, без втрати свідомості — нокдаун.

Прикидаю: свідомість ясна, отже, — нокдаун.

Подумки повторюю рядок з якоїсь книги, яку читав ще в дитинстві: «Корабель плыв серед рифів, навколо вирував шторм, і до гавані ще було далеко».

Далеко...

Розділ п'ятнадцятий

Нагопв стримували міліціонери. Майоріли в руках червоні прапорці. Дівчата співали. Зустрічали космонавтів.

Літак уже приземлився на Бориспільському аеродромі. Про це сповістило радіо. Через сорок-п'ятдесят хвилин з'явиться кортеж автомобілів. Будуть їхати повз лікарню.

Я відчув на собі пильний погляд. Оглянувся: Кирієнко. З ним були його хлоп'ята.

— І ви тут? Зустрічаєте космонавтів? — спитав я, аби щось спитати.

— З ліжка встав заради цього.

З ліжка. Знову хворіє. От нещастить йому. Ловлю його погляд: гострий, підозріливий. Очевидно, знає вже про конференцію. Розповісти? Не зрозуміє. З неспеціалістами про це важко розмовляти.

Правим виявляється не той, хто має рацію, а той, хто справляє враження, що правий: солідні мужі, що розмовляють басом. Із званнями та амуніцією. Наприклад, Богоявленський. А ми — солдатики. Ентузіасти з порожніми рюкзаками.

— Конструктор приходив?

— Так. Спасибі. Велике спасибі. Справив враження здібної людини.

Схоже, що про наш провал йому ще нічого невідомо.

Кирієнко підвів голову і глянув кудись у натовп.

— Так що, алергія, кажете. «Алло» — другий, «ергон» — дія.

— «Аллос», — поправив його я.

— Незвичайна реакція на речовину. Таємниче явище в біології... Про це я також прочитав. Але й інше прочитав: до алергії призводить необгрунтоване застосування антибіотиків.

Я набрав повні груди повітря і видихнув.

— О боже...

— Набридло? А мені хворіти набридло. Важче, аніж слухати про хворобу. І поки ви не визнаєте своєї помилки, я не заспокоюся. Мені треба, щоб ви визнали.

— А для чого вам це треба?

«Визнаю, — подумав я, — якщо це принесе полегшення».

— А ось треба,— вперто і загадково відповів Кирієнко.

Пробиваючись крізь натовп, підійшла Зіна і роздала нам усім по квіточці. З нею був Іло. Натовп розгойдувався, перемішувався і знову відходив, наче його зносила течія.

— Ідуть, ідуть! — пролунало з кінця в кінець.

Ми обірвали розмову. Кирієнко згріб хлоп'ят і втиснувся в натовп. Попереду промайнуло розчервоніле обличчя Зіни.

Над морем голів пливли космонавти. Сміливі відкриті обличчя, розкуйовджене вітром волосся.

Зіна приловчилась і кинула в машину квіти. Натовп посунув за кортежем, захопивши за собою сестру і Гонгадзе. Хлоп'ята Кирієнка, забравшись на його плечі, махали вслід руками.

Стояли травневі дні. Лікарі й сестри впорядковували клумби. Маєвська була за головного квітникаря (художниця!).

Її захоплювали макарівські ідеї перетворення лікарняного середовища. Мені це було особливо приємно: в Задніпровський район я перевівся з Макарівки. Тут намагалися відтворити все те, що було створено там. Творчий варіант Макарівки.

Лікарня — фрагмент природи. Клумби, газони, сосни — фрагмент лікарні. Ввійшов у лікарню — змінився пейзаж, і тільки. Відчуття природи не повинно покидати тебе навіть у стінах палати.

Мікросвіт лікарні — погожі дні, свіже повітря, ясне небо. Степ, гори, море... В композиціях, в картинах, у звуках, в запахах.

Надворі можуть бути туман, вогкість, сльота, спека, суховій, фени, що збільшують число самогубств, сонячні удари, ревматизм, ангіна, грип.

А в лікарні — ні. В лікарні завжди погідно. Із співом птахів, шепотом хвиль, що тануть у піску, блиском вологого після дощу листя.

Із запахами квітів.

Пізніше Маєвська здійснить це.

Нахилившись вперед, швидко ішов Горбатенко. Рикша. Я гукнув його:

— Куди ти?

— В акушерське. Загрипували малята.

Вчора у нього був сердечний приступ. А зараз бігає, наче нічого не сталося. Не щадить себе. Поганяє здоров'я, як вершник коня. Недбалий вершник. Не дослухавши мого докору, побіг далі, огризнувшись:

— А як же інакше? Нишком, повзком? — І лукаво поворошив пальцями.

З клумби зійшла Маєвська. Вона була свідком нашої розмови.

— Виходить, «медицина на винос». Для власного вжитку не придатна. Факт сам собою багатозначний.

Ганна глянула на свої руки: вони були в землі. Я зливаю їй з садової лійки. Зливаю і безцеремонно розглядаю її обличчя. Риси загально дрібні. А може, вони здаються такими через великі очі? Ніс кирпатий, з рожево-полум'яними ніздрями. Як у гарячої конячки. Вилиці трохи виступають. На них — штриховані тіні вій. І вся вона світиться. Напружена, як натягнута тятива.

Маєвська ловить мій погляд.

— Хочете збентежити мене?

— Намагаюся зрозуміти, чим ви полонили мого друга Гаяла. Наївною жіночістю, зворушливою беззахисністю?

Двома пальцями вона дістала хустину з високої тісної манжети і витерла руки.

— Не полонила. І не давала приводу.

Напрочуд ясні очі. Дивинься в них — і здається, що твої очі також наливаються ясністю. Чистота світла передається.

— Так не буває. Якусь надію подали.

Чомусь подумалося: Світлана вродливіша за Ганну. Кохані — найкращі жінки у світі. Подала надію? Найменша вільність вродливої жінки витлумачується як доступність. Вони повинні суворіше ставитися до себе.

Усмішка зійшла з обличчя Маєвської.

— Нестримна він людина. Ведмідь. А ми не в тайзі живемо.

— Він кохає вас, Багринко, — сказав я.

Маєвська оглянулася навколо. Очі потемніли, звузилися.

— Мені все тут дороге, Павле Андрійовичу. Люди, квіти, стіни... Але я не бачу іншого виходу... Я все обдурмала.

— Про який вихід ви говорите? — спитав я. Про це можна було не питати. Хотів дати відчутти своїм здивуванням, наче не можу подумати, що вона кине лікарню.

Маєвська одвернулась.

— Вам подобається клумба? — раптом спитала вона.

— Орнамент підбірано зі смаком.

З незабрукованих вулиць знявся і завихорився стовп піску і пилу.

Полив дощ.

Сестри зачиняють вікна, клацаючи засувками. Великі краплини розбиваються об підвіконня. По шибках стікає вода.

Здавши зміну, бігла сходами Зіна. Цокали «цвяшки». На боку попискувала «Гауйя». Очі навкис підведені грифелем — японський розріз.

Кінець робочого дня.

Хтось перебігав вулицю босоніж, з вереском, в руках — туфельки. З ринв полилася вода.

Незабаром злива вщухла. Крізь хмари пробився промінь. Позолотилися стовбури сосон, повітлішали газони. А асфальтові доріжки, навпаки, потемніли. В них, мов у чорній поліровці, віддзеркалилася зелень кущів і дерев.

Внизу, під козирком навісу, стояла Зіна в білих туфельках. Нетерпляче поглядала на небо.

Сьогодні вона проводжала аджарця. Довго шепталися з ним на сходах.

Гарна була б пара: білява українка і смаглявий аджарець.

Злива вже вщухла, а дощ іще лив. Снували на сонці срібні нитки.

Шофер, син тітки Паші, помахав Зіні рукою з карети невідкладної допомоги.

Тулячись до стіни, ховаючись під карниз, сестра побігла зацементованою смужкою до машини. Шофер відчинив дверці й втягнув її на сидіння. Через хвилину машина зникла за рогом будинку.

— Повіз до трамвайної зупинки. Неподобство! Вліплю догану, буде знати,— сварився за моєю спиною Горбатенко.

Посварився і помчав далі своїми маршрутами.

От і дощ затих. З під'їздів виходили люди, що там ховалися. На зупинці натовп обліпив автобус. Усі поспішають, надолужують прогаяний через дощ час.

З Галаєм повертаємося додому. Легко і швидко мчить «Волга».

Переповідаю останню розмову з Маєвською.

— Так, задумала кинути лікарню. Нема у неї іншого виходу. Ти її переслідуюш. Що їй залишається робити? Чекати скандалу? Колектив їй дорогий і ти небайдужий — я так думаю. Скільки праці вона вклала в лікарню. Згадай кліматичні кімнати... Страви готують різні: українські, кавказькі, сибірські. І коктейлі готують різні. А повітря ніхто не готує. Тепер ми готуємо: «Повітря по-кавказьки», «Повітря по-київськи», коктейлі повітря — «Російський ліс», «Морський берег», «Український луг»... Як з нею розстатися після цього? Подумай!

— Мені звільнитися? — потягся за сигаретою Галай.
Я збавив газ. Поїхали тихіше.

— Кращого не зміг придумати?

Прийшла гарна думка. Так принаймні здалося.

— Візьми відпустку. Поїдь на місяць у Крим. Травень, чудова пора. Заспокоїшся. Повір, так буде краще.

Галай глибоко затагнувся.

— Можливо, твоя правда...

Петровська алея. В мокрому асфальті відбивається зелень. Волого шурхотять покришки.

Біля танцювального майданчика майнула знайома постать. Невже Зіна? Так, Зіна. Ось куда вона поспішала. В короткій без рукав білій сукні, висока модна зачіска, через плече — «Гауйя».

Хотів покликати її, та запнувся. Від Зеленого театру швидко йшов назустріч Іло Гонгадзе. Ось вони зустрілися. Взялися за руки і побігли вниз, у глибину парку, звідки лунала музика.

Анатолій провів їх поглядом і всміхнувся.

Розділ шістнадцятий

Майбутнє медицини — точність. «Бабуся» вже давно хворіє на задишку і перебої. Не встигає за бурхливим розвитком точних наук.

Миготять сигнальні лампочки, тремтять стрілки, бігають по шкалах зайчики. Прилади, прилади, прилади... Майбутнє медицини. Люблю таке сучасне, в якому більше майбутнього, ніж минулого.

Цілими днями працюємо в кабінеті діагностики.

Конструювання ДП захопило всіх. Кожний щось давав від себе. Кабінет став улюбленим місцем дискусій. Наче клуб.

Часто приходять Галай. Мабуть, вплинули на нього наші розмови.

Імпульси суперечок йшли від Розенблюма. Вмів розпалювати пристрасті. Теми? Будь-які: техніка і медицина, діагностичні машини, лікування й обслуговування. Сперечалися завзято, особливо Розенблюм, Горбатенко, Галай. І Сингаєнко, і Сніжинська — всі сперечалися.

Розенблюм креслить. Краватка з'їхала вбік.

Та ось спалахує в його очах хитринка. Кладе рейсфедер, випрямляється.

— Кажете, медицина — виробництво, а на мою думку — обслуговування. Медицина — сфера обслуговування. Що вона виробляє? Які матеріальні цінності?

Слово «обслуговування» в розумінні лікування, на мою думку, образливе. Слуга, служанка, прислужування.

Штучно створюється привілейованість. Якщо є слуги, то є і пани.

Я заперечую.

— Всі працюють. Слуг нема.

Галай мене підтримує.

— Медицина — виробництво. Ми виробляємо здоров'я.

Розенблюм наполягає на своєму:

— Все, що виробляється, має ціну. Вартість продукції лікаря визначити неможливо.

Горбатенко скористався цим:

— Правда, людина не має ціни. В тому розумінні, що в и щ а за будь-яку ціну.

Суперечка загострювалася. Почали жестикулювати. Край столу здригається пляшечка з тушшю, ось-ось упаде. Я переставляю її у безпечне місце.

— Безглуздо операцію серця називати... обслуговуванням. Хто ж такі хворі? Клієнти, замовники? — Галай.

— Почесна праця, гуманна спеціальність, я згоден, — Розенблюм.

— Що таке рука? Орган. А машина? Машина — також орган. Тільки ш т у ч н и й. Маркс писав: орган людського мозку. Отже: ремонт машини ви називаєте виробництвом, а ремонт руки — обслуговуванням. Ніякої логіки в цьому нема, — Горбатенко.

Інженера притисли до стінки, і він, здається, капітулював.

Над головами пливають хмарки диму. Не доївши яблука, Розенблюм кладе половинку на край столу.

Починається нове коло.

— Вистукування, обмацування, вислуховування. Вухом, палець... І ці методи ви називаєте основними при вивченні хворих? — Розенблюм.

— Вони постаріли, але не застаріли, — Горбатенко.

— Просто ще не встигли стати основними, — Галай.

— Створять універсальний стетоскоп, будуть основними, — примирив я полярні погляди.

— Будь ласка, тихіше. Хворих турбуєте, — нагадала Розенблюму Сніжинська.

Понизивши голос, той розвивав свою точку зору.

— Вислуховування і вистукування вже досягли «стелі». А прилади «стелі» не мають. Позавчора був струнний гальванометр, вчора — електрокардіограф, сьогодні — багатоканальний електрокардіограф, що пише чорнилом, а завтра — якесь чудо, про яке можна тільки здогадуватися.

Знову контратакує Горбатенко:

— Перед апаратами знімають шапку, а не... голову.

Шидлун усю цю суперечку слухав мовчки. Нарешті втрутився:

— Захопляться апаратами, розучаться досліджувати вухом, пальцем.

Галай:

— Відмовляєшся від автомобіля, щоб не розучитися їздити на... возі.

— Зрозумійте, занепаде мислення, — волав Бородченко.

— Навіщо думати? Нехай машина думає.

— Усе виміряти неможливо. Наприклад, відчай, надію. Надія в п'ять балів. Ближче до хворого той, хто досліджує вухом, оком, рукою, — стояв на своєму Горбатенко.

— Ближче той, хто точніше ставить діагноз, — сказав Галай.

Коли сперечалися, я весь час спостерігав за Анатолієм. Часто він виключався, його охоплював неспокій, поривався кудись іти. Вигляне у вікно, постоїть, потупцює і повертається на місце. Шукає Маєвську. Але вже те, що він брав участь у наших суперечках, тішило мене. Я мав надію.

Мова апаратів — цифра. Спресована лаконічна мова. Самозвіт органів. Свій прилад ми назвали ДП — діагностичний прилад. Він не буде ставити діагнози. Тільки

виявляти симптоми та вимірювати їх. В діагностичну машину я не вірю.

Треба починати з приладів, таких як наш, щоб вимірювати симптоми. Поки що велика частина їх не вимірюється. Наприклад, ступінь і сила болю, запаморочення, нудоти, сверблячки, забарвлення шкіри, хрипів у легенях, душевного стану. «Надія у п'ять балів» (Горбатенко). Як виміряти манеру поведінки, манеру розмовляти, сидіти, ходити, всміхатися, а в усьому цьому можуть бути ознаки хвороби. Отже, симптоми не точні. А їх укладають в діагностичну машину. Обманюють машину. Машина обманює лікарів.

Машина не замінить лікаря. Лікар — слідопит, детектив, Шерлок Холмс. По найнепомітніших слідах відшукує злочинця. Шерлока Холмса не було. Його вигадав Конан-Дойль. Але був прототип — хірург Белл. З першого погляду розпізнавав хворобу. Яка машина зробить це?

У попільничці виросла гора недопалків. Лікарі почали розходитись. А Розенблум продовжував креслити. Вдень він працював на заводі, а ввечері — у лікарні.

— Незабаром у ряд апаратів, що вишикувалися біля стіни, стане ще один апарат: ДП. Переслідувач Х-хвороби.

Поки що це тільки мрія.

— Ось вам ключ. Закінчите — замкнете кабінет.

Інженер заправляє за борт піджака краватку.

— Гаразд. Покладіть на тумбочку.

Це були щасливі хвилини — обмін думками.

Погляд в майбутнє.

Розділ сімнадцятий

Різні думки виникали. Багато чого передумали. Конференція нас оглушила. Ніби стан контузії. Ставлення людей змінилося. Було відчуження, було й співчуття.

Хотілося б в усьому розібратися. Чия правда, чия провина? Два полюси, дві крайності. Істина, очевидно, лежить десь посередині.

Переживаю дивне почуття! Іде боротьба. Завдаємо один одному травм. Але забуваємо, що з одного тaborу. Забуваємо, заради чого сперечаємося. Захищаєм свої програми, свій авторитет. Хворі десь за кулісами.

Як важливо вміти піднятися над собою. Зрадіти своїй поразці, якщо стояв на хибній позиції. Тому, що твій супротивник — лікар, такий самий, як ти, і його завдання, його мета такі ж самі, як і твої. Зрештою, його перемога, якщо він на правильній позиції, — це твоя перемога. Перемога кращого способу лікування.

Зовнішньо наші суперечки нічим не відрізняються від суперечок людей інших професій: агрономів, журналістів, художників, економістів. Ви так вважаєте, ми — так. О ні! Предмет наших дискусій — людське життя. Переможе хибна думка — хтось стане інвалідом, «хроніком». Хтось видужає на півроку пізніше. Хтось помре. Незрівнянні масштаби шкоди!

Вступаючи в суперечку, лікар повинен відмовлятися від егоїстичних міркувань. В якомусь куточку серця замкнути їх на всі замки.

Хіба ми в усьому були праві? Визнати ризикованість якихось положень не вистачало мужності. Навіщо було, наприклад, писати про лікування голками. При Х-хворобі — марна справа. Мода захопила.

Якось потрапила мені до рук невеличка стаття «Сторінки минулого». Місто Торжок. Лікарня на... шість ліжок. «П'ятеро хворих перебувають у ній. Один з них — Іван Павлов — одержує 8 копійок на харчі, інші харчуються за рахунок милостині». На тій самій сторінці ще замітка: «Лікарня на тисячу ліжок». Вирішена у вигляді трилисника. Телевізійне проглядання. Відділення оживлення.

На кур'єрських швидкостях летимо в майбутнє. Ніколи воно не було так близько, як тепер.

Та вантаж століть ще з нами. Капіталізм у свідомості... Заздрощі, егоїзм, підлабузництво, відсталість...

Воюємо з ними. Але поки що це лише бої місцевого значення. Перестрілки.

Я заглянув у словник. Літера «Д». Диск, дискант, дискобол... Ось — «дискусія». Походить від латинського слова «discussio» — дослідження, обговорення. Обговорення якогось спірного питання з метою правильного вирішення.

Не збігається. Поліщук говорив «мордобій». Найменше сперечалися по суті. Більше — вішали ярлики, «кваліфікували». «Кури вчать орлів». «Авантюризм». Давили авторитетом, регаліями. Перекручували наші висловлю-

вання. Правда, Максименко уточнював — віддаю належне. Та це нічого не змінило. Мета була одна: провчити. Поставити крамольників на коліна.

Важко, мабуть, піднятися над самим собою.

Одразу ж після конференції було багато розмов. В лікарні й поза лікарнею. В лікарні: «Розправилися печерними прийомами», «Нам відвели роль груші, а собі — роль боксерів». Поза лікарнею: «Знай, коза, своє стійло», «Хотіли здивувати світ і сіли в калошу».

А Углов? Мовчить. Ні, сказав якийсь слово (дійшли до нас чутки). Посилався на стародавнього вченого. «Досвід, який народився з простої і чистої практики, є справжній учитель». Але це було сказано в приватній розмові. Офіційно він ніде не виступав.

Перший удар прийняли на себе Сніжинська і Ташмивар Бородченко. Сингаєнко ухилився. Зрозумів ситуацію. Сніжинській оголосили, що їй присвоюється третя категорія. Бородченкові — також третя. Без усяких сумнівів, вони заслуговують другої.

Богоявленський, одержуючи насолоду від збентеження Сніжинської, ставив їй плутані питання. Не дослухавши відповідей, вигукував:

— А ви ще виступаєте з новаціями. Дурниціями займаєтесь. Ділом треба займатись.

Сніжинська мала підстави сказати: «До новацій не маю відношення. Навпаки, я заперечувала». Але чомусь не сказала. Благородно...

Бородченка також посадили. Витрушували сміття з голови.

Сингаєнко втік. Молодець, Прохор!

Щось було сказано про мене. Ніхто не хотів переказувати. Шепталися по закутках. Розмови припинялися тільки-но я з'являвся. Почував себе ніяково.

Питаю у Сингаєнка. Відводить очі:

— Дрібниці, не зважайте.

Я не наполягав.

Начмед зітхав, тупцював, намагався щось сказати. Але говорив про щось побічне і випадкове. Я не допитувався. Нарешті він наважився:

— Наче на атестації оголосили... Хто заводій? Науковий керівник... Ну, й інше...

— Збив з путі праведної і підлягає покаранню?

Жовті очі Рикші забігали.

— Щось подібне до цього...

— А точніше?

— Я ж кажу: заводій... Так, мовляв, і так. Хибний напрямок. Не визнав помилок... Кинув тінь на хірургів... Чи є наказ, чи збираються писати...

Гірки пілюлі приймають з сакхарі альбі. Брехня кручена і велемовна. Розумію твоє складне становище, дорогий Рикшо. Боїшся приголомшити неприємною звісткою товариша.

Шидлун ходить гоголем. Торжествуюча зловтіха почувалася у співчутті, яке він висловлював:

— Прикро, стільки працювати і такий фінал.

Падає той, хто біжить. Хто повзе — не падає. Це ще Пліній сказав. Хай це буде моєю втіхою.

Дивно: я не був пригнічений. Звідки такий спокій? Очевидно, від внутрішньої готовності зустріти неприємності.

Наказ підписав, звичайно, завідуючий міськздороввідділом. Чому? Величезний потік справ, не вистачає часу розібратися? Багато ще залежить від інформації. Бого-явленський постарався. Кирієнко, можливо, також приклав руку. Так народжується формула: «Є така думка...»

Завідуючий загалом мені подобався: зібраний, енергійний, розумний. Один був недолік: інертність мислення. Коли в нього про щось складалася думка, він уже не міг від неї відмовитись. Хто знав цю рису, той намагався потрапити до нього першим. Перша інформація справляє сильніше враження.

Є два види несправедливості: навмисна, нахабна, і ненавмисна — від помилки, від наклепу. Це — ненавмисна.

Шкода, що не доведу справу до кінця. Та біс із ним! Якби це було відкриття, було б варто боротися. А то... Так собі... Поправка до практики! Не Ріо-де-Жанейро.

О, якби відкриття! Тоді завідуючий поведився б інакше.

Я це уявив: «Даруйте... непорозуміння... Наказ підписав випадково. Знаєте — інформація...» — «Дрібниці... Чи варто згадувати про це». — «Підсунули... Підмахнув... Прикро». — «З ким не буває...»

Я був задоволений своєю великодушністю.

Оглядаюся: поліклініка. Як зайшов сюди — не помітив.

Зі стін вестибюля на мене дивиться рентгенівський образ людини: кістяк. Плакат закликав проходити рентгенодослідження. Ефективний спосіб раннього виявлення

хвороб. Але кістяк на стіні поліклініки! Для нас це — учбове приладдя, звичайна справа. А для хворих? Залишається домалювати... косу. Поганий жарт!

Але я вже не працюю. Мене це не стосується...

Ганьба! Повинен був передбачити. Хворий, ох, ах... За власним бажанням. А то — показали на двері. Правильно кажуть: піти також треба вміти.

Підіймаюся на поверхи. Знову плакати: рак, туберкульоз, грибки. Плакати жахів!

За рубежем є колекціонери жахів, аматори жахливого — «херрор фенз». Збирають звірячі лапи, муляжі ран на скронях, моделі гільйотин. От би надіслати їм ці плакати!

Виховання страхом — поганий метод. Націлений пістолет породжує переляк. Боягузи не борються.

Замість усіх цих плакатів розвісити б... пейзажі: ліс, іней, що падає, золоті шати осені. Природа — сховище здоров'я. Лижники, плавці, тенісисти, туристи — ось де починається здоров'я. Тут його джерела. Кращий спосіб боротьби з хворобами.

Через дві сходинки бігла Зіна — завжди поспішає. Звичка.

Зупиняю її.

— Дуже до речі. Зніми, будь ласка, ці плакати. Так, ці: рак, туберкульоз. Геть медицину жахів!

Очі Зіни розширилися.

— Що ви... Скільки працюю — висять.

— Знімай, знімай... Я відповідаю...

Зіна знизала плечима — нічого не зрозуміла. Але зняла, згорнула в трубочки. Звикла виконувати розпорядження.

Повертаюся в хірургічний корпус. Треба поговорити з Поліщуком. Він чомусь мовчить.

Костя розглядав папери, коли я увійшов до кабінету.

— Ну-ну, розкажи, як усе було. Тебе викликав завідуючий, передав наказ. А ти що?

Головний закрив теку і відсунув її від себе.

— Який наказ? Ніякого наказу я не бачив.

— Не крути. Мене зняли з роботи. Є про це наказ?

— Плітки. Такого наказу не було.

— Був. Не приховуй. Я не тендітна панночка.

— Не було, кажу.

Я спалахнув, підвели нерви.

— Брешеш, був. Ти друг чи хто? Зігрівальні компреси мені не потрібні. Розповідай...

Головний відкинувся на спинку крісла. Хмикнув.

— Усі люди, якщо вірити Дарвіну, походять від мавпи, а ти — від лютого вовка. Спокійніше...

— Розповідай... Однаково я дізнаюся. Не сьогодні — завтра. Коротше кажучи, оголосили про це на атестації. Оголосили офіційно. Тебе обійти не могли... Питали...

Костя повернув ключ у шухляді, відчинив без потреби і зачинив дверцята. Зморщив обличчя і сказав незадоволено:

— Ну, викликали, говорили... Не хотів тобі псувати настрої. Погоджено, мовляв, з Максименком, Богоявленським і Кириєнком... Спитали про мою думку, я відповів: «Знімайте обох».

Колись з Світланою ми часто гуляли по Петровській алеї. Тепер — рідко. Нема часу. Перецентрування втіх. У мене ще є особливі причини.

Голова завжди чимсь забита. Думаєш про хворих, про конференції, про Х-хворобу... Щось мимриш, відповідаючи своєму уявному чи реальному супротивникові (люди на вулиці оглядаються). Діагноз — творчість. Не завжди його вдається встановити біля ліжка хворих. Повертаєшся до нього за кермом машини, вдома за обідом або в ліжку перед сном і навіть... у сні. Специфіка лікарської професії!

Тепер — апарат ДП-1. Врізався в голову. Сиджу, ходжу, лежу — все думаю про нього. Тремчу, як у лихоманці. Бачу його вже: тумблери, рубінові лампочки, шкали... Не даю собі перепочинку. Виснажливе самопримушування. Надії змінюються усвідомленням невдачі.

Завжди спізнаюся платити за квартиру, за газ, за телефон — плачу пеню. Ніколи полікувати зуби. Викликали до школи: щось накоїв Сашко. Кажуть, бігав по партах. Не пішов. Надсилають листівку за листівкою — запрошують на примірку зимового пальта. Смішно: зимового, а зараз уже травень. Все пересунулося, перемістилось. Полон ідей і лікарських турбот.

Навіть час міряю не числом днів, а числом консультацій, доповідей, сторінками наукової роботи.

А сьогодні нарешті зібрався на прогулянку. Світлана задоволена.

З кручі раптом відкрилося нам безліч вогнів, що ви-

тяглися вздовж обрїю. Якїсь чари! Днїпро з колонами світла до дна. Нїмїю від несподіваної краси.

Світлана глянула на мене скося.

— Знову сховався в свою шкаралупу, Тарасенко? — Іноді вона чомусь називала мене на прїзвище.

— Анітрохи. Зачарований. Наче бачу все це вперше.

— Таке обличчя у тебе буває, коли ти думаєш про щось своє.

Стежина круто спускалася донизу, на галявину. Ми пішли стежиною.

На краю сидїла паронька. Вітерець куйовдив їм волосься.

Світлана пошукала зручне місце й опустила на траву. Сїдаю поруч. Паронька, схопилась і, сміючись, побігла вниз. Дівчина — попереду, в чоловічому піджаку наопашки, хлопець — за нею, з сумочкою.

Десь аж там, у хашах, завмер їхній сміх.

Коли перед тобою долина, а ти на горі, хочеться крикнути на весь голос «Ого-о-го-о!» Так, щоб було чути на другому березі Днїпра. Насолода простором і влада над ним. У міській тісноті ми розмовляємо тихо — а навіщо кричати? Зустрічаємось в автобусі, у вуличному натовпі, на сходах, у дверях. Тиснява відбирає голос.

Бетон, цегла, асфальт, пластмаса, поліроване дерево — все штучне, створене руками, ерзац-природа. Спрощена, вирівняна, опріснена, принижена, позбавлена руху природа. І всі ми наче в неї втиснуті, вдавнені. А тут — простір: осипаний квітами косогір, плескіт хвиль, шерхїт пташиних крил... Хтось наполохав... Можна зрозуміти тих, хто заводить собак, котів, птахів, різних звірят. Туга за природою... Було: Світлана підбрала шпака, що випав із гнізда. Він виріс у нас вдома. Звик до всіх, уже знав своє ім'я і обзивався. Любив сїдати мені на плече, перебирав за вухом волосься, мов пір'ячко. З котом подружився. Безпечно сїдав йому на спину, а кіт прощав йому ці пустощі. Навесні він полетів, пожертвував усіма своїми вигодами і дружбою. Тепер він десь з неба розсипає свої пісні...

Нема часу наблизитися до природи. Треба, щоб вона увійшла до міста, в домівку, в лікарню.

— Про що ти зараз думаєш, Павле?

— Про те, що ми, живучи серед цієї краси, не бачимо її. Умудряємося не бачити. Обкрадаємо самих себе.

— Я також про це подумала.

Місячну доріжку пересікає човен з сигнальними вогнями і силуетом людини. Мовчки стежимо за ним. Ось він пересік доріжку і зник.

— Можна тебе спитати, Павле? Відповіси?

— Мабуть, каверзне запитання?

— Обіцяй, що відповіси.

— Постараюсь.

Боже мій, як гарно. Море вогнів. Мерехтливі брильянтики.

— Чому ти не завжди буваєш зі мною одвертий? Наче я не найближча тобі людина.

Вогні жовті, синювато-білі, рубінові. Більші (прожектори на заводських подвір'ях) і дрібніші (вуличні ліхтарі), зовсім крихітні (вікна у будинках). На першому плані — вогні пароплавів, катерів, земснарядів. Феєрія вогнів! По контурах димарів і вишок — рубінові. Трасуючі черги, що зупинилися в легі.

— Не найближча?

— Мовчи. Перед такою красою мовчать.

Я обняв Світлану.

— Найближча... Мовчи.

— Чому ж я про все дізнаюся останньою? Ну, хоча б про конференцію...

— Будуть добрі вісті — знатимеш перша.

— Думаєш, щадиш мене? Ображаєш...

— Неприємності — мої, радощі — наші. Згода?

— Дурненький.

— Знала про все і мовчала? Спасибі, Світлано.

— Дякуєш? За що?

— Та за те, що вдавала, наче нічого не знаєш.

— Однак легко заслужити твою вдячність.

Ми ще довго милувались задніпровськими вогнями. На обличчі Світлани не було видно жодної зморщечки. Місяць прибрав. Лукавий місяць.

— Зараз ти така, якою я побачив тебе вперше.

— І ти такий самий, як був.— Вона провела по моему обличчю вузькою долонею.

Розділ вісімнадцятий

Астроном Марчук часто гуляв на набережній. Там збиралися люди, які хотіли обмінятися квартирами. «Ви не міняєте?» — спитали астронома, коли він порівнявся

з натовпом «мінйялів». «Сімдесят на тридцять»,— відповів старий. «У вас гарна квартира?» — «Гарна. Але я міняю не квартиру, а... вік».

Тепер, коли він з'являвся на набережній, про нього говорили: «Ось іде людина, що міняє свій вік».

Ми були знайомі. Повертаючись вечорами з лікарні, я зупинявся, щоб поговорити з знаменитим астрономом. Мудрий старик. І вигляд мав як у мислителя: опукле чоло з западинами на вилицях, сиве з жовтизною волосся, посічене зморшками обличчя.

З прикрістю і гіркотою він говорив про свій вік. Я розумів його. Є ідеї, задуми. А коли їх здійснити? Часу залишилося мало. Крихти. Учені в такому віці повинні писати фантастичні повісті. Про те, чого не встигли зробити. Вихід для передбачень і здогадок.

— А яку тему обрали ви? — раптом спитав він мене.

Я подумав і відповів:

— Продовження людського життя.

Лікарська тема. Варіант перший: у відтворенні організмів — безсмертя суспільства, у відтворенні органів — безсмертя людини. Колись у гени буде закладена інформація, що обумовлюватиме редукцію органів. Варіант другий — вчасна заміна спрацьованих органів. Прецедент у суспільстві: людина замінює людину.

— Ну, замінює,— усміхнувся Марчук. — Людину замінити неможливо. Кожна — своєрідна. П і д м і н и т и — інша річ. Не буде більше Пушкіна, Менделєєва. Будуть інші. Дурницю кажуть: нема незамінних людей. Втрати не надолужуються.

З освітленої палуби пароплава було чути музику.

Колись гуляв по світу, розмахуючи сучкуватим дубцем, природний добір. Лише кожний другий неандерталець доживав до двадцяти одного року. Тепер живуть в середньому сімдесят років. Це менше за половину строку. За Богомольцем, люди повинні жити сто шістдесят.

— А живуть — сімдесят. Прикро. Полудень творчості припадає на кінець життя. А лікарі смерть у такому віці вважають природною.

— Я бачив багато смертей. У лікарнях, на війні. І жодної природної. Природне тільки життя.

— Даруйте, а скільки вам літ?

— Сорок шість. Усі радощі позаду.

— Сорок шість — чудовий вік. Але про це ви дізнається, коли вам буде... шістдесят шість.

Марчук зітхнув.

— Що таке старість? Витрачений капітал. Мідяки в кишені, розмінний дріб'язок. Роки, на жаль, не можна нагромаджувати, як багатство. Можна тільки витрати...

Розмовляючи так, ми залишилися задоволені один одним.

Я сідав у машину і прощався:

— До побачення, Дмитре Федоровичу.

Марчук підіймав капелюх і кланявся.

— До побачення...

Дивлюся на підпис: *Углов*. Кожна літера наче ви-кренувала блискавку.

Серце моє забилося в скронях, у кінчиках пальців.

Довго ж мовчав Углов. Нарешті виступив у газеті.

Зважені слова, типово угловські. Перше, друге, третє.

«Як побудували статтю автори? 1. Виклали фактичний стан речей. 2. Поставили завдання, що впливають з цього стану. 3. Запропонували заходи, що впливають із завдань. 4. Зробили прогнози».

І далі — крок за кроком по-угловськи:

«Про фактичний стан речей: будують помилкові діагнози. Чому? Відповідь: недосконалість науки, недообстеження хворих, прорахунки лікарів (недостатність досвіду і знань!). Помилка діагнозу — невиправдана операція. Це — факти. Від них нікуди не дінешся. З ними необхідно рахуватися. Зціпити зуби, мучитися, але рахуватися.

Про завдання, що впливають з цього становища: удосконалювати діагностику, повніше обстежувати хворих, відпрацьовувати тактику, підвищувати кваліфікацію.

Про заходи: конструювання діагностичних приладів, контроль за повнотою обстеження хворих, перегляд тактики щодо окремих форм X-хвороби, спеціальні заняття з лікарями (освоєння методів діагностики, яких вони ще не опанували, і т. д.).

Передбачається результат: скорочення помилкових діагнозів наполовину.

В цьому головний пафос виступу задніпровців. Чітка програма, нічого не скажеш».

І далі йшла цитата, яку він народив раніше в приватній розмові: «...Предмети народилися з простого і чистого досвіду, який є справжнім учителем...»

Читаю, не відриваючись. Очі ковтають рядки.

«Чи з усіма положеннями статті можна погодитися? Ні. Це не розділ з підручника, а дискусійна стаття. Якісь питання загострені. Якби все у ній було правильне, то не було б дискусії».

Дискусія — не лобне місце. Дискусія — повітря науки. Ми ним дихаємо. Не забруднюйте його сміттям нестерпності. Замовчувати помилки не можна. Рівнозначне заохочуванню».

Різко. Також по-угловськи.

Наче полив дощ на потрісканий від спеки ґрунт.

Углов став на наш бік. Приєднався до «вискочок» і «прожектерів».

От буде переполох у таборі Максименка. (Богоявленський скаже пізніше: «Зарапортувався старик. Не дивно — склероз»).

Кирієнко ледве вибрався з машини. Спочатку з'явилася нога, потім копиця кучерявого волосся, потім — плечі, рука з палицею і, нарешті, вся фігура.

Розім'явся, похмуро оглянувся. Підійшов до ганку і почав підійматися сходами. На кожную сходину ставав двома ногами і перелічував.

Знову загострилася виразка шлунка. Протікала з ускладненнями. На фоні серцевої слабості. Можливо, між ними був зв'язок. Судинні реакції. Є така теорія походження виразки: судинна.

Всі свої лиха він, як і раніш, пов'язує з пеніциліном.

Приїхав на обстеження. Сів на тапчан. Розстебнув комір — душно. Витер обличчя хустинкою.

— Не знаходжу собі місця. Третій день. Істи не можу, нудить. І ось — серце. Тремтить, як горобчик.

Досліджую капіляри. Наче напівстерті ієрогліфи. Так, втішного мало.

Раптом обличчя Кирієнка спотворюється — приступ болю. Він закривається руками. Між пальцями проглядає відкрите око з червоними прожилками. Це триває хвилину.

— Ось скільки коштує мені ваша... легковажність.

(Нав'язлива ідея. Як релігія, як віра в ідола. При всьому своєму безглузді влада її безмежна).

Біль замертво прив'язав його думку до пеніциліну як першопричини нещастя. Мені все ж таки хочеться виправдатися. Котрий раз!

— Побічна дія ліків. Але це вже минуло.

Під лівим оком Кирієнка смикається м'яз.

— Побічна дія...— хмикнув він.

— На жаль, алергію викликають ті ліки, які називають переможцями хвороб. До них належить і пеніцилін.

Лікареві досить секунди, щоб завдати шкоди. І не вистачає життя, щоб пережити її. Хай мене покарають. Кара — полегшення для душі.

— Не хочете визнати своєї помилки? Ваша справа.

— Чому ж? Готовий.— Виждав хвилину. «Що він замислив? Не доберу. Визнаю — тоді мене покарають за законом. Як же, сам визнав. Злість вимученої людини. Яка роль у цьому Шидлуна? Беру свої слова назад». Але помилки не було. Алергія...

Приступ минув. Напруження зникло. Кирієнко обводить поглядом апарати, вишикувані під стіною. Несподівано питає:

— А конструктор працює? Щось виходить?

— Виходить. Незабаром прилад буде готовий.

— Потім покажете мені... Неодмінно.

Кирієнко поклав у кишеню осцилограми і пішов до дверей.

Я сказав навздогін:

— Хвилинку, зараз пропишу рецепт. Валокардин. Проти болів серця і спазмів шлунка. Чудовий препарат. Можна приймати на ніч як снотворне. І каротин пропишу. Щоб запобігти спазмів.

Кирієнко глянув на Шидлуна.

— Все уже прописано. Дякую.

Розділ дев'ятнадцятий

Хвороба Марчука викликала в місті переполох. Ми це відчували шохвилини. Заходили люди. Безперервно дзвонив телефон.

Записувач малював слабо-хвилясту лінію. Марчук глянув на осцилограф. Лаборантка перехопила погляд і затулила собою прилад. Астроном хитрувато примружився, потер шоку. Правою рукою — ліву шоку.

— Запізналася, дитинко. Отже, пульсує погано?

Захопивши прилад, лаборантка вийшла.

— Потім розберемося, як пульсує. А зараз зніміть со-рочку... Усі вважають себе компетентними в медицині.

Марчук поволі знімає сорочку. Оголилися ребристі груди з ріденьким сивим волоссям.

— От і закінчилися наші чудові прогулянки. А шкода,— зітхнув він.

— Ще будуть. Чому їм не бути?

Закладаю у вуха гудзики фонендоскопа. Марчук ловить мою руку, і гудзики випадають.

— Пробачте, прохання. З вами, звичайно, вже говорила моя дочка. Крім мене, в неї більш нікого нема. Свою сім'ю вона втратила в роки війни. Скажіть, що добре пульсує. Пожалійте її. Ви вмієте обнадіювати...

— Скажу...

— Ну от і гаразд. А тепер слухайте... Серце в мене поганеньке. Спрацювалося...

— На серце більше скаржаться лікарі, педагоги: мають справу з людьми. А ви маєте справу із зірками. Спокійна професія.

Марчук усміхнувся. Згадав нашу останню розмову.

— Космос, вічність... За контрастом думаєш про мізерну тривалість нашого життя. Серйозний привід для серцевих хвороб.

Прослухавши серце, я сідаю на табурет. З Марчуком завжди цікаво.

— Ну, як? — Астроном ліг і натягнув на себе ковдру.

— Вікові зміни. Нічого страшного.

— Зрозуміло. А ця слабо-хвиляста лінія — теж вікові зміни?

— Як сказати? Ускладнення цих змін.

— М-гу... — знову потер щоку.

Така людина, як Марчук, завжди має бути щасливою, подумав я. З чого складається щастя? Здоров'я, любов, робота. Три кити. Що головне? Я ставлю це запитання астрономові. Він мружить очі.

— Головним стає те, чого не вистачає... В різні періоди життя для повного щастя мені чогось не вистачало... Зараз, наприклад, здоров'я...

Прощаюся. Астроном прикладає до губів палець.

— Пам'ятайте про домовленість. Дочці ані слова про пульсацію.

Десятого червня повернувся з Криму Галай. На два тижні раніше. Розвіятись і заспокоїтись не зміг. Вийшло навпаки: ще більше засумував. Подумки ні на хвилину не розлучався з Ганною. Це були найдовші два тижні

в його житті. Несходима шустеля. Як я свого часу не подумав про це? Не кримські краєвиди, не курортні розваги й радощі потрібні йому, а якась справа, яка б заповнила його повністю.

Він зацікавився приладом. Я ставив перед ним завдання, які ми з інженером не могли розв'язати. Наприклад, дослідження напруги м'язів. Показники виходили неточні. Заважав тиск руки дослідника. Галай запропонував дотепний обмежувач. Я був у захопленні.

Та це була силувана участь у роботі над приладом. Щось він виношував, ховав від сторонніх очей. Якесь рішення. Почав часто згадувати Алтай, село Кебезень, звідки він родом. Там живуть його старенькі батьки. «Пам'ятаєш, розповідав тобі. Півдороги по річці Бії. Між Бійськом і Телецьким озером. Серед дрімучої тайги. Мое гніздо. Мое дитинство».

Шидлун теж зацікавився ДП. Ні-ні, та й загляне до «клубу дискусій». Подивиться креслення, потримає в руках деталі.

Ось він сідає до столу, за яким ми сиділи. Галай міняє тему. Каже, звертаючись до нього:

— Коли б'ють, потрібно дати здачі. Так мене батько вчив, мисливець. ДП — це удар по Максименкові й Богоявленському. Ясно?

Я нагадую Олегові його слова:

— «Захопляться апаратами, розучаться досліджувати вухом, пальцем...»

— Камінці в мій город? — з робленою благодушністю всміхнувся він.

— Каменяка, — уточнив Галай.

— Дискусія виявилася корисною, — знайшовся Олег, — розізлила, викликала бажання довести свою правоту. От і народився ДП. А якби похвалили — все було б, як і раніше. Похвала безплідна. Почісування за вухом хилить на сон. Так?

Раніше Галай захищав Олега. Тепер змінив своє ставлення до нього. Це було помітно. Вплинула історія з Кириємком.

— А Кириєнко на тебе молиться. Довіряє лише тобі. Чим ти причарував його?

Ламкі брови Шидлуна ворухнулися.

— Каже, що мої ліки допомагають...

— Щоб піднятися, принижував інших?

— Не вважаю за потрібне обманювати хворого. Відвертість — моє правило. Помиляються всі. І лікарі теж.
— Зізнався у моїй помилці,— сказав я.— Звісно, після нелегкої душевної боротьби...

Олег різко обернувся, волосся впало на очі.

— Аякже, розумію. Кирієнко — законна невдача, збіг фатальних обставин. То аджарець — упередженість і кримінал.— І вийшов, грюкнувши дверима.

Галай махнув рукою.

— Бог із ним. Зараз він мене мало цікавить. Тебе жалю. Намучишся.

Кладамо портфелі на підвіконня й сідаємо біля стіни. Поліщука і мене викликав секретар райкому Полевко. З якого питання — невідомо. Але, мабуть, щось важливе.

У приймальні чоловік вісім. Кожний чекає по-своєму. По тому, як чекає людина, можна судити про її характер. Один знімає порошинки з рукава, оглядає себе з усіх боків, інший — совається на стільці, нервує.

Чекання — безглузда річ. Людина прожила стільки, скільки вона прожила, мінус чекання.

Той, хто сидить біля дверей, зараз зайде до кабінету. Його черга.

Поправляє галстук, годинник на руці. Покрутив коліщатко заводу. Готується.

Зустріч з начальством — завжди поєдинок. Спочатку промацують один одного. Він — тебе, ти — його. Прикидає, що ти за птаха. І ти прикидаєш: чим тебе взяти? Вихваляєшся, намагаєшся показати себе з кращого боку. І лише згодом, коли переконаєшся в доброзичливості, стаєш самим собою.

Костя — постійний відвідувач кабінетів. Доводиться в службових справах.

— Пообтерся, знаю,— шепоче мені на вухо Поліщук...— Приходить слід уранці, на перехват, коли ще в гарному настрої. В суботу ввечері — ні в якому разі. На кінець тижня тьмяніє свідомість.

Поліщук підійшов до секретарки, пошепотівся з нею. Повернувся й підморгнув: мовляв, усе гаразд.

Чого нас викликали? Мене бере нетерплячка. Полевко із-за дрібниць не викличе. Підозрюю, що пов'язане з конференцією. А може, Кирієнко поскаржився?

Колись ми просили для лікарні додаткові асигнування. Хотіли придбати енцефалограф. Сума солідна. Полевко сказав: подумаємо...

Тоді Костя мені дорікав. Мовляв, я винен. Не зміг переконати секретаря. «За законами епідеміології» (улюблена фраза головного).

— Твої пропозиції повинні бути вірулентними. Тоді відбудеться зараження.

Я заперечував:

— Ще має бути готовність сприйняти зараження. В цьому випадку — довіра.

Можливо, викликав з цього приводу.

Вийшов відвідувач. Дівчина пустила нас до кабінету.

Перш ніж Поліщук встиг запитати про здоров'я, Полевко задав кілька запитань: як справи в лікарні? Яка потрібна допомога? Він вийшов з-за столу і сів навпроти нас за приставлений столик. Тим самим послабилася офіційність. (Хитрує. Вгадується по запитаннях. Не поспішає перейти до суті справи).

Я дивлюся у вікно. Поліщук мнеться, белькоче.

— Була одна неприємність... Вам про конференцію нічого не розповідали?

(Вирішив сам розповісти, так краще. Щоб не подумав, що від нього приховують).

Полевко почесав олівцем брову.

— У суть не вникав. Та й питання спеціальне.

Стиснута пружина в мені раптом випрямляється.

— Х-хворобу називають ще хамслеоном. Є випадки невинуватих операцій...

Полевко підніс руку.

— Ну-ну, я профан. Мене легко переконати. Вже пробували. Нехай розбираються вчені. Це їхня справа... Мене цікавить інше: висновки. Вчений світ засудив ваші пропозиції? Чи думки розійшлися?

Поліщук порився в портфелі й витягнув газету.

— Ось читайте. Писав Углов. Учений із світовим ім'ям.

Секретар продивився статтю.

— Цікаво. А Максименко проти. Прихильників у нього багато.

Я уточнив:

— Підлабузників...

Полевко ковзнув по мені поглядом і всміхнувся.

— Одначе ви роздратовані...

На письмовому столі лежала відкрита папка. Згори — надрукований на машинці аркуш добротного паперу. Впав у око підпис Богоявленського. Мимовільно пробіг очима кілька рядків:

«Конференція засудила антинаукову тактику лікарні. Провина падає на наукового керівника...»

Секретар перехопив мій погляд і закрив папку.

— Чи правда, що показники лікарні кращі за показники середньоміські? Не кваптесь пояснити це чимось конкретним. Важливий факт.

— Правда,— відповів Поліщук.

Полевко встав, пройшовся по кабінету.

— Істотна обставина... До речі, що ви думаєте про Богоявленського? Він занепокоєний становищем у лікарні.

Полевко очікувально подивився на Поліщука, на мене. Ми мовчимо. Що сказати? Зацікавлені особи.

А сказати хочеться: слуга Максименка. Служить йому, а не істині. Всю свою енергію вклав у щелепи. Вірить в одну правду — в силу. Цю думку якось він висловив уголос: «Перемагає сила, а не правда. Треба пристосовуватись». І теоретично обгрунтував: «Людство вижило тому, що пристосовувалося. Найцінніша якість. Тільки дурні нехтують нею». «Пристосувався», «пристосуванець».

— Чого ж ви мовчите? — всміхається Полевко.

— З його концепціями ми не згодні,— вимовив я.

— І тільки? Граєте в благородство... Ну гаразд... Сам розберуся...

Він повернувся до столу, пошукав щось серед паперів.

— А викликав я вас ось з якого приводу: гроші на енцефалограф виділили. Купуйте. Бажаю успіху.

Костя сунув у портфель папірець, який дав секретар.

Ртутний стовпчик настрою поповз угору.

Полевко підкреслено доброзичливо попрощався з нами.

Розділ двадцятий

Розенблум прибіг з чемоданчиками: фібровим і металевим, сріблястого кольору. З фібровим він приходив завжди. Там були інструменти, деталі приладів. Його він поставив на табуретку. А металевий високо підняв і поставив на стіл. Лягнув пальцями і довірливо прошепотів:

— ДП. Дивіться і радійте.

Це дивне почуття: раптом побачити зримо й реально предмет твоїх довгих роздумів і пошуків, що виник, як плід із зав'язі. Частка тебе, що відключилася від твого

кровообігу й зажила своїм власним життям. Давне могутнє батьківське почуття.

Ось він стоїть перед нами, чарівний ящик. Уособлення нашої мрії.

Конструктор священнодіє: урочисто знімає кришку.

Так-так, вигляд викликає повагу. Панель. На ній сигнальні лампочки — білі, жовті, червоні. Дві квадратні шкали. Гнізда для датчиків, тумблери, кнопки для скидання стрілок. Гофровані написи: «Діагностичний прилад, перша модель».

Розенблюм розкатав на столі схему і приколов кнопками.

Прилад складають чотири вузли.

Коли запалюється брюшина, напружуються м'язи живота — захисна реакція. Напруження звичайно визначають на дотик. Дуже неточний метод. Один каже: напруження нема, інший каже: є, або слабке.

У приладі напруження вимірюється тонометром й виражається цифрами. Це — перший вузол.

Над місцем запалення в животі підвищується температура шкіри. Вона вища, ніж в інших місцях живота. Її визначає напівпровідниковий терміст. Це — другий вузол.

Внутрішні органи рефлекторно пов'язані з певними ділянками шкіри. Якщо орган уражений, у відповідних ділянках шкіри змінюються електропотенціали. Ці зміни вловлюються третім вузлом.

Біль — суб'єктивне переживання. Один криком кричить від подряпини, інший мовчки переносить ампутацію. Ступінь і географію болю визначає четвертий вузол.

Лікарі роздивляються схему, випробовують на собі датчики.

Прохор Сингаєнко зник і незабаром привів хворого. Прямо з прийомного відділення. Після ванної.

Розенблюм вмикає прилад. Починаємо дослідження.

Напруга тільки на одному місці. Галаївський обмежувач діє безвідмовно. Стрілка гальванометра попливла й зупиняється на цифрі 68. Різниця в температурі шкіри $0,4^{\circ}$. Потенціали й больові показники також відрізняються.

Х-хвороба. Діагноз сам дався в руки.

Перший діагноз!

Звістка про ДП облетіла місто. Зустріли її по-різному. З іронією, байдуже, дехто зацікавився. Дійшли чутки, що Максименко нібито схвально відгукнувся про прилад.

Власне, не про прилад, а про ідею приладу. Однак у це важко було повірити.

Коридором ішла Маєвська. Я наздогнав її.

— Що з вами, Ганно? Ви плачете?

— Я щойно подала головному заяву. Іду...

— Що це означає?

— Від'їзд Анатолія втратить сенс, коли піду я. Ні-ні, не намагайтесь мене переконати.

— Не розумію. Куди збирається їхати Галай?

Маєвська закусила губу, переборюючи судорогу.

— На Алтай. Зовсім. Він це вирішив твердо. Щойно я говорила з ним.

— Поспішне рішення. Ще передумає.

Вона глянула мені в очі.

— Хтось із нас має піти. Краще це зроблю я.

— Піти ніколи не пізно. Нарешті, питають, чому пішла Маєвська?

Ганна знизала плечима.

— Знайшла вигідніше місце.

— Ніхто не повірить. І чоловік теж.

— Чоловікові я все сказала.

— Назвали Галай?

— Не було в тому потреби... Все набагато складніше, ніж ви гадаєте, Павле Андрійовичу...— Ганна якось по-блажливо й стомлено всміхнулася, наче пробачала мені за незнання.

Коридор виблискував чистотою й барвами. В натертому паркеті віддзеркалювалися прямокутники вікон. По стінах освітленого зсередини лампочками акваріума снували тіні рибок. У кутках стояли вази з українським орнаментом. Хворий втрачає барви, починаючи з обличчя. Потрібні барви в лікарні. Вона їх ввела: палеву, бузкову, шафранну. Перегукуються з барвами природи. Я нагадав Маєвській її слова: «Вся обстановка лікарні повинна говорити: «ти одужуєш», а не «ти хворий». Смак Ганни ми хвалили. Жінки люблять, коли хвалять їхній смак більше, ніж всі інші достоїнності.

— Залишити таку лікарню... Частку твого життя. Це непросто.

— Не лише в цьому річ.. З вами я відверта. Мабуть, мені не вдається цього приховати. Але я тримаюсь.

Маєвська подивилась у вікно. На стоянці чекав «Москвич».

— За мною вже приїхав Борис. Прошу вас, переконайте Анатолія залишитись. Він потрібен лікарні. Без мене обійдуться...

Іду в ординаторську. Анатолій сидить спиною до дверей. Поклав лікті на підвіконня, дивиться у вікно. Я підсів до нього. Розповів про розмову з Маєвською.

— Поясни, що все це означає.

— З Ганною я вже попрощався,— сказав він, не повертаючись.— Здається, вона плакала.

На столі лежала пачка сигарет. Він потягнувся до неї, закурив.

До стоянки ішла Маєвська. Чоловік з дитиною чекали її в машині.

Ганна взяла дитину на руки й сіла поруч із чоловіком. «Москвич» рвонув з місця і зник у потоці машин.

Анатолій повернув до мене зблідле обличчя.

— Що тобі ще пояснити! Іду. Це вирішено.

Пробую відмовити.

— Згадай: стаття Углова. ДП! Твоє дотепне вдосконалення апарата... Всі будуть дуже засмучені твоїм рішенням. Тебе люблять...

Він уперто похитав головою.

— Але Ганна подала заяву.

— Ганна залишиться. Поїду я. Нам не можна лишатися в одному місті.

ПРО ЩО ГОВОРИЛИ В КУЛУАРАХ

— ...Шкодную, що не був на конференції. Так сталося. Але я виступив би. Не можна безкарно й довго штурхати ногами істину. Я сказав би прямо: «Досить жити законом, даним Адамом і Євою...» Застарілі ваші концепції. На чому вони ґрунтуються? На цитатах: «такий-то сказав... ще такому-то ясно...» Ілюзорна ясність! Вам тільки здається, що осягнули Х-хворобу. Привчили себе до цієї думки. Чому ж тоді при розпізнанні Х-хвороби помилок більше, ніж при розпізнанні будь-якої іншої поширеної хвороби? В десять, двадцять разів більше!.. Задніпровці, можливо, не в усьому мають рацію. Але вони мають рацію в головному: існуюча практика порочна...

— ...Непримітні лікарі з роздмуханим самолюбством. Пориваються до слави. Хочуть погрітися в її променях... Прагнуть викликати інтерес до себе. Чим завгодно і як завгодно... Догори ногами ходитимуть, вирядяться іспанськими тореадорами... Натягнуть на голови сомбреро... Аби звернули увагу.— Зневажлива посмішка.— Лженоватори. Ми, мовляв, не такі, як усі, а он які... Дивіться, дивуйтеся, аплодуйте...

— ...Углов висловився «за»? Знаменитий професор Углов? Цікаво. Це людина, якій я звик вірити... Чи збереглася у вас стаття задніпровців? Ні? Шкода. Відверто кажучи, з деякими положеннями я ще тоді майже погоджувався... Але в цілому — ні. Не люблю статей, що стрясають основи. Розраховані на сенсацію... рекламний голос. Найчастіше так буває... Углов, кажете? Це серйозно. Мене збили колеги... Тим і знаменитий Углов, що не дозволяє собі нав'язувати чужу думку. Не любить, коли ведуть його за руку, мов дитину...

Змушують думати на свій лад...

— ...Спектакль, фарс... Відвертої розмови не було. Стояли на задніх лапках, зазирали в рот шефові. Чекали похвал... Прижаті вухка, догідливі погляди... Ненавиджу... Для них важливо не те, що сказане, а хто сказав. П'ятидесятники, трясуні... ідолопоклонники... У вухах — ватяні затички... Нікого, крім свого шефа, слухати не хочуть...

— ...Звернули увагу — задніпровців стороняться. Дивляться на них із жахом, наче вони тримають у руках гранату... Кільце вже зірване... Ось-ось станеться вибух... Хвилина, півхвилини, секунда... А вибуху немає... Дивно... Відсирів капсуль?.. А може, це не граната... Що ж тоді? Вигадка Богоявленського...

Напруження слабшає... Сміливці підходять ближче... Крок, ще крок... Зав'язуються розмови... Страх був вигаданий, нав'яний...

— ...Совають свого носа, куди не слід... В науку попхалися...

— У самій суті лікарської професії — пошук. А ви кажете — попхалися. Багато разів на день лікар ставить діагнози, будує гіпотези. Згадайте Боткіна: «Діагноз — це більш чи менш імовірна гіпотеза», Розпізнавання

стало професією лікаря. А що таке наука? Перетворення невідомого у відоме...

— ...Хто вони такі? Чим знамениті? Самозванці в науці... Так-так... У роки війни на чорному ринку все можна було дістати... І дипломи теж.

— ...Творчість починається, коли кожний каже те, що думає. Один учений сказав: «Коли я виношу на суд своїх помічників якусь ідею, я найбільше боюся, що висловлюватимуться думки, які мені приємно було б чути». А тут хвалили Максименка. Пробачте, це не дискусія... Церковний хор...

— ...У науках теж панують моди. Була мода на рефлeksi, мода на тканеву терапію, мода на голковколвання... Джинси і вузькі брюки. Міні-спідниці й зачіски «вороняче гніздо», «хлопчик без мами»...

Нині в моду входять «джинси» задніпровців. Хірургічні «стиляги» небезпечні...

Розділ двадцять перший

Здалеку долинув якийсь звук. Був він переривчастим і ритмічним.

Сон танув, мов клоччя туману. Тепер я чую добре: дзвонить телефон.

Скидаю ковдру, біжу в передпокій. Глянув на годинник: пів на другу ночі.

— Алло... Говоритиме лікар Сингаєнко. Це я, Зіна.

— Що трапалося, Зіно?

— Передаю трубку лікареві...

— Слухаю, Прохоре...

— Марчук... астроном... ви мене чуєте?

— Так, так, Прохоре. Кажіть...

— Марчук... астроном...

Голос Сингаєнка то зникав, то знову з'являвся.

— Що з Марчуком? Та кажіть нарешті!..

— Ви мене добре чуєте? Думаю, що закупорка аорти. Послав за Галаєм машину... Його немає вдома. Що робити?

— Закупорка? — перепитав я.

- Схоже. Болі в животі й у ногах. Лейкоцитів — двадцять тисяч. Кров'яний тиск упав...
- А свідомість ясна? Ноги холодні, бліді?
- Свідомість плутана. Ноги холодні, бліді.
- Закупорка,— погоджуюся я.
- Пауза. Думаю, що робити.
- Приїдете? Одному страшноувато.
- Прохор хвилювався. Я розумів його. Необхідно розтягти аорту й видалити ембол. Це дуже небезпечно. І надій мало. Старий, серце спрацьоване. Прохор таких операцій не робив. А прорахунку бути не повинно. В Галая був досвід. На себе я тепер не надіявся.
- А де ж Галай? Пів на другу. Що каже хазяйка?
- Самі турбуються. Він завжди попереджає, коли затримується. Цього разу нічого не сказав.
- Ідеально оперував на судинах професор Максименко. Судини — його коник. Усіх дивував майстерністю («в кожну руку пальці очко»). Випущена ним книга з судинної хірургії була настільною його книгою.
- Що робити? Викликати Максименка.
- Максименка? Що ви?! Не поїде.
- Поїде.
- Пауза.
- Викличемо на свою голову. Вік будемо каятись. Ви добре подумали?
- Краще, ніж Максименко, цієї операції ніхто не зробить.
- Максименко! Немає в місті людини, яка ставилася б до нас гірше, ніж він.
- Усе це не має значення. Треба врятувати астронома.
- Коли Максименко навіть погодиться, то приїде вранці. Й нас же звинуватить у бездіяльності.
- Гаразд, чекай на мене. Я приїду.
- Сам?
- З Максименком. Чекай.
- Я поклав трубку.
- Подзвонити професорові чи заїхати за ним без попередження? Уявляю, як він мене зустрине. Беру трубку. Набираю чотири цифри. Потім кладу трубку. Не вистачило сміливості.
- Як усе-таки говорити з ним після всього, що сталося? І що він відповість? Дзвінок посеред ночі. Саме я дзвоню, людина, для нього малоприємна. «Потрапили в біду,

рятуйте...» Критикували тактику Максименка, а тепер благаємо про допомогу, принижуємося. Й справді — вискочки і прожектери.

Перед очима постає Марчук. Високе чоло, сиве з жовтизною волосся... Прогулюємось набережною. Трохи піднімає капелюх і вклоняється: «До побачення...» Почулося: «Прощайте...»

Знову беру трубку. Цього разу набираю номер повністю.

До телефону довго не підходять. Секунди тягнуться, як години. Не уявляв, що вони можуть бути такими довгими.

Але ось озивається сонний жіночий голос. Я попросив до телефону Максименка.

— Щойно заснув. До того ж він нездужає. А хто просить?

Повторюю прохання:

— Покличте до телефону професора Максименка.

— Пробачте, а хто дзвонить? І з якого приводу?

— Йдеться про життя людини...

— Хто дзвонить? Ну відповідайте ж.

Відповідаю не одразу:

— Лікар Тарасенко.

Жінка перекручує моє прізвище:

— Терещенко? Докторе, зверніться в клініку. Там чергує доцент.

— Мені потрібен професор.

У жіночому голосі сонна хрипкуватість.

— Він нездужає. Щойно заснув. Мені більше нічого додати до того, що я вже сказала...— Шурхотіння біля телефону, суперечка.

— Слухаю.— Це вже голос Максименка. Серце моє забилось часто-часто.

— Сталося нещастя. Я все поясню, коли заїду за вами.

— Пробачте, хто зі мною говорить?

— Тарасенко. Лікар Тарасенко.

— Ах, Тарасенко. Так, так, слухаю...— Метал у голосі.

— Надто все серйозно й невідкладно. Зараз виїжджаю. Обставини не терплять ні хвилини...

Сказавши це, я повісив трубку, щоб не дати Максименкові опам'ятатись.

Брязнув ланцюжок. Відчинив двері професор. Зім'яте зле обличчя.

— Чим зобов'язаний? — запитав він холодно й насто-
рожено.

— Ви, напевне, чули про Марчука, астронома. Видат-
ний учений. Він лежить у нашій лікарні. Цілком імовір-
но — закупорка аорти. Я знаю: ви нездужаєте...

— Всі нездужають у моєму віці, — сказав він.

— У чоловіка був приступ... Він нікому не відмовляє,
проте ви самі повинні відмовитись від його допомоги,
коли ви лікар.

Максименко застібнув піджачок. Поцілував у чоло
дружину.

— Який там приступ? Завжди перебільшуєш, Машень-
ко... Скоро повернуса. Все буде гаразд.

Ми спустилися вниз, вийшли на тротуар. Над нами
із дзвоном розчинилося вікно. Майнув у повітрі пакетик.
Максименко впіймав його, сунув у кишеню.

— Валідол — пояснив, усміхаючись.

Машина мчить безлюдними вулицями. Вмикаю дальнє
світло.

Падають навзпак стовпи, дерева. На поворотах рип-
лять покришки. Позаду встає п'ятьма, щільна, непроник-
на. Стрілка спідометра пульсує на цифрі 90. Навіть на
перехрестях не збавляю швидкості.

Дивна річ: машина ніби невіддільна від мене. Кермо,
спідометр, перемикання швидкостей — все це ніби ввім-
кнуте в схему мого тіла. Машина стала моїм органом, як
рука, око, вухо.

Мовчимо. Мовчання незручне й важке.

Багато було образ між нами. Намагання зняти з ро-
боти. У посланні Богоявленського було про це сказано.
Максименко, мовляв, наполягає. Бородченко й Сніжин-
ська чесно заслужили другу категорію, одержали третю.
І хоча одержали вони її з рук Богоявленського, але
пов'язували це з ім'ям Максименка. На догоду йому це
робилося. А розгром конференції? Та про це говорити за-
раз не час.

Виїжджаючи на міст, пригальмував. А на мосту знову
даю двигунові повні оберти. На лобі Максименка б'ється
пасмочко волосся.

Думає про щось своє... Кашляє в кулак.

— Могли б упоратися самі...

— У галузі хірургії судин немає вам рівних...

— А коли погано скінчиться? Скажете: старий видохся. Ще додасте: руки тремтіли.

Я засміявся.

— У нас більше причин боятись.

Діагноз не викликав сумнівів: емболія аорти.

Ноги холодні, білі — це означає, що ембол перекрив аорту, низько; над біфуркацією, можливо, проник у клубові артерії.

Операція почалася швидко й дружно. Прохор Сингаєнко поступився місцем першого асистента Сніжинській. А сам став збоку, біля Максименка — другим.

Про хірургів пишуть, як про скрипалів чи жонглерів. Мелькають пальці скрипаля на грифі. Двадцять тарілок злітають у повітря, і всі їх ловить жонглер. Ніби в нього двадцять рук.

Нічого подібного не відбувається в хірургії. Хірург працює. Ніяких жонглерських фокусів. Хтось правильно сказав: оперують головою, а не руками.

Максименко працював розумно. Жодного зайвого руху. Точність і обумовленість кожного кроку. А от руки й справді тремтіли. Сімдесят. Час.

Дивлюся й думаю: ризиковане втручання. А в руках Максименка — безпечно. Майстерність митця — майстерність небезпечну операцію перетворити на безпечну.

Є якісь рівні. До них — сума професійних навичок, вище — чари.

Неприємність і ворожість до Максименка непомітно танули. Відступили перед його майстерністю і спільністю мети. Ловлю себе на тому, що заздрю. Добре почуття — заздрість. Прагнення, скажімо, працювати, як Максименко.

Коли Сингаєнко оперував тьотю Пашу, я впіймав гострий блиск у Шидлунових очах. Це — теж заздрість.

Бажання, щоб інші працювали г і р ш е за тебе.

Виходить, є дві заздрості — чорна й біла.

Я відкликав Зіну.

— У вестибюлі сидить дочка астронома. Побудь з нею, будь ласка... Вона дуже схвильована й сама...

— Сказати, що все гаразд?

Дивлюся на екран кардіоскопа. Крива неначе перекинута. Хаос серцевих скорочень. Цілий залп екстрасистол. Чи бачить це Максименко? Так, бачить. Дає розпорядження: «Строфантин. Додайте кисню...»

— Іди, Зіно; іди. Ти знаєш, що казати в такі хвилини.

— Скажу, що все робиться, аби урятувати...

— Так, так. Усе робиться. Оперує сам Максименко. Іди, іди, Зіно.

Вона перевірила свою кишеню: валер'янка, бром, валідол... І вийшла.

Ось уже видалений ембол — біляста довга пробка, схожа на серцевину комишу. Залпи на екрані зникли. Тільки поодинокі екстрасистоли. Це вже терпимо.

Максименко похвалив асистентів — Сніжинську й Сингаєнка.

— Допомогали дуже добре. Спасибі...— Подумав і додав: — Чоловіки асистують гірше. Претендують на самостійність, і тому заважають. А жінка одразу входить в роль помічника... Кажу, звісно, безвідносно.

Сніжинська засоромилась, почервоніла. Навіть синці під очима й веснянки зникли. Максименко перевів погляд на мене.

— Яку категорію одержали колеги?

— Третю. Ми наполягали на другій.

Сингаєнко узяв зі столу серветку і витер професорові чоло, вкрите крупними краплями поту, Максименко терпляче перечекав, потім сказав:

— Ну що ж. І третя робить честь хірургіві.

Операція пройшла загалом добре, безкровно. З'явилася людина з «ключами» до всіх «замків».

Прибігли, хекаючи, Поліщук і Горбатенко. Ще квапливі кроки: Шидлун.

Максименко підморгнув:

— Служба оповіщення у вас на висоті.

Поліщук сказав, переборюючи задишку:

— Закон лікарні: усі збираються, коли трапляється біда.

Наркотизатор зняв маску з астронома. Старий ще спав. Надималися й опадали щоки.

Очиці Максименка блиснули:

— А вас, колего Шидлун, я щось не бачив на конференції. Шукав — не знайшов. Стояли в натопті, позаду президії?

— Погано себе почував... Це мене дуже засмутило...

— А-а... Захворіли...— роблене здивування.— Буває.

Горбатенко втрутився із звичайною своєю безкомпромісною прямою:

— Здали нерви...

Шидлун підкотився до Максименка.

— З моєю позицією ви знайомі, професоре.

Максименко підняв палець.

— Тсс... Не видавайте нашої гаємниці.

Сів на стільчик-вертушку. Зняв рукавички, потер долоні над тазом — посипалися сірі, злиплі від поту грудочки тальку. Подивився на хворого, на свої пальці.

— Астрономія й медицина — дві темні науки. З негативними знаками. А ось перемножили й вийшов плюс. Величина позитивна. Засміявся (добродушний сміх).

Костя відкликав мене вбік.

— Покажи старому ДП. Бачиш, він у доброму гуморі.

— Іншим разом. Він хворий і стомився, я підняв його з ліжка.

— Давай, давай... Зручна нагода. Скажеш, керувалися вашими ідеями.

— Шито білими нитками, Костю.

— Давай, давай! Не має значення, якими нитками.

Принесли апарат. Максименко прискіпливо оглянув його. Похвалив ідею, конструкцію. Але стримано. Ми й цим були задоволені.

Щось із ним сталося. Наче підмінили. Розмова з Шидлуном в операційній. Іронічний тон. Увага до Сніжинської. Невже вплинула стаття Углова? Він з ним дуже рахувався. Чутки про ДП? Тепер сам бачу — апарат сподобався.

І на конференції все-таки перепиняв промовців, коли вони намагалися перекрутити смисл статті. Тоді я вважав, що робить це для видимості. Гра в об'єктивність.

Повернулася Зіна. Знову посилаю її до Марчукової дочки.

— Тепер можеш обрадувати жінку. Операція пройшла благополучно. Скажи: зроблено майстерно. Можна сподіватись.

Зіна біжить униз. Внизу грюкають двері.

— Як ви себе почуваете, професоре? — запитав я.

— Дуже добре. Продовжуючи життя іншим, подовжуєш собі... Стара істина.

У нічній тиші слова звучать вагомо. Немов набираються великим шрифтом.

Сніжинська провела Максименка в кабінет. Там він диктував операцію. А ми вийшли в коридор.

Сингаєнко кинув на підвіконня пачку сигарет. Кожен узяв сигарету. Навіть Шидлун (він не курив). І я — теж.

Пом'яв у пальцях, струсив з халата тютюнові крихти. Затягнувся із задоволенням.

Шидлун сказав:

— Ну й розмалює він нас тепер! Не пошкодує фарб. Неспроможні, мовляв, хірурги.

— Не він, то підлабузники це зроблять. Завтра все місто загуде: «Не впоралися, викликали підмогу...» — погодився Сингаєнко.

— Нехай гудуть. Головне — врятували Марчука, — сказав Поліщук.

— Це ще питання → чи житиме він, — засумнівався Шидлун.

— Покомизиться, ось побачите, — зітхнув Сингаєнко.

— А пальці тремтіли, — злорадно мовив Шидлун, — не міг затягнути нитку в вушко. Цілився, цілився, кинув, попрохав Сніжинську. — Олег пустив носом дим, не затягнувшись, і закашлявся. Зім'яв сигарету, кинув в урну. — На місці Прохора я все зробив би сам. Що? Не справився б? Плюнули собі в обличчя.

«Ну й гусь», — подумав я.

Горбатенко мовив:

— Спустися на землю, Олег. Галай — інша справа. Він у Панаріна працював. Має досвід у судинній хірургії.

Шидлун зблід. По щоках забігали жовна.

— Мало ще вміти. Не кожному, хто вміє, довіряють...

— Договорюю. Чого замовк?

Олег розстебнув верхній гудзик на комірі.

— Я все сказав.

Ага, моральний розклад і т. п. Галай уміє. «Не кожному, хто вміє, довіряють». Шидлун, здається, розмріявся. Від Богоявленського одержав першу категорію. Покладається на Кирієнка.

Рикша одразу все збагнув.

— Галай ніхто не збирається знімати...

— Він сам іде, — несподівано оголосив Поліщук. — Я підписав наказ.

Усі Perezирнулися, але промовчали. Тінь посмішки пробігла по обличчю Шидлуна.

Блюзнірство якесь. Було світло на душі. Людину врятували. І яку людину! А вони завелися... Винен Шидлун. Він почав.

Я повторив Поліщуківу думку:

— Головне — врятували Марчука, астронома, вченого. Помирав, а його життя врятували. Що буде завтра, через

місяць — не знаю. Але сьогодні його врятували від вірної смерті. І всі ці теревені ні до чого. Принаймні — в таку хвилину...

Докуривши, ми спустилися до кабінету головного. Максименко закінчив диктувати операцію. Узяв з рук Сніжинської журнал, переглянув запис і підписався. Потім погортав журнал.

— Пластика жовчних шляхів... Резекція... А ось — діец... Ваші операції, колего?

Сніжинська зніяковіло кивнула.

— Образили, виходить? Третю одержали... Хм.

Дістав з кишені годинник і одягнув на руку.

— О! Пів на четверту. Уявляю, як удома хвилюються. Поїхали, докторе Тарасенко?

— Поїхали, — відповів я.

Коридором пройшли навшпиньках. Усі двері палат були відчинені. Горіли нічники, хворі спали.

По дорозі зазирали в операційну. Астроном ще лежав на столі. Екраном пробігли світлі змійки. Виникали й згасали.

— Зверніть увагу. Зубець «Р». І ритм правильний. Це добре, — показав рукою Максименко.

Швидкі очі професора сяяли.

Темрява на вулиці після яскравої операційної здавала ся непроглядною. Тиша й безлюддя.

— Піджак усе-таки застебніть. Щоб не застудитися, — сказав я.

Максименко відкрив перед дочкою Марчука дверцята машини й запропонував сідати. Вона відмовилася. Я попросив Зіну провести її в ординаторську — там є диван і можна прилягти.

Стримуючи сльози, дочка дякувала професорові.

— Розумію, як важко відповісти на моє запитання. Але я все-таки запитаю: він одужає?

— У цьому напрямку ваш батько пройшов більш як половину шляху, — відповів Максименко.

Ми вийшли за ворота. Професор застебнув піджак.

— Скільки років дочці? — найжачившись, запитав він.

— Не знаю. На вигляд п'ятдесят.

— Вік, коли втрачають близьких. З кожним, хто йде з життя, відмирає в тобі самому якась часточка. Люди вмирають по частинках.

Свіжість ночі ринула в машину. Пливемо, як на скутері, розсікаючи ніч.

На поворотах фари вихоплювали з темряви сади, схожі на клуби синьо-зеленого диму, що стелився по землі. В ньому ховалися будиночки, виставивши антени, мов перископи.

Вдалині тьмяно зблиснула смужка води. На другому березі виникали ламані обриси міста.

В машину влетів жук і з дзижчанням забився об скло. Я загальмував і випустив його.

— Не люблю дзижчання, особливо комариного: віщує укус.

Проїхали міст. Набережна. Зменшую швидкість.

Досі ні разу не згадували про наші незгоди. Вони були присутні, але десь на другому плані.

Я почав із загальної фрази:

— Дуже важливо навчитися розуміти один одного.

Максименко покосував на мене.

— Дзижчання. Віщує укус?

Сміливішаю.

— Тепер, коли зникла офіційність, можна поговорити відверто. Ви прочитали статтю Углова?

— Хм... Прочитав. Висловлено цікаві думки.

— Правда на боці лікарні?

Максименко спохмурнів.

— На вашому місці я не був би в цьому так переконаний.

Пауза. Тре лоба жовтими від незмитого йоду пальцями.

— Ви думаете про мене приблизно так: Пришибеев, консерватор. Не заперечуйте! — продовжував він з відтінком роздратування. — Я знаю. Але в мене до вас теж є рахунок. Усе відкидаєте. Вік заперечень! Сенсацій! І ніхто чомусь не говорить про спадкоємність і розвиток... Так, так.

Спадкоємність, розвиток... Це зовсім інша справа. Щоб сказати «ні», потрібно, щоб хтось перед цим сказав «так».

Від річки війнуло прохолодою. Передранковий серпанок. На камінні виблискувала риб'яча луска. Попереду на островці палало вогнище.

Старі трафарети й фантоми здригнулися. Щось у ньому змінилося. Посвітліло. Чимсь він поступився. Мовчки. Підспудно.

Біля свого будинку він сказав:

— А лікарня вища за свою репутацію.

З щоденника

«...Подовжуючи життя іншим, подовжуєш собі». Після приступу, не вагаючись, Максименко поїхав зі мною. Не міг зробити інакше. Найвища радість — радість виконаного обов'язку. Самолікування радістю.

Я гадав, що вкорочую собі життя. Сутички з Бєгояр-ленським, з Кирієнком, Олегом Шидлуном. Безсонні ночі, емоції... А що без них життя? Дистильована водичка.

Не кожна чесна людина може бути лікарем. Але кожен лікар повинен бути чесною людиною. Лікар починається з чесності. Шидлун хотів бути археологом. Кам'яні баби, мумії... Матері помиляються, обираючи дітям професії. Лікар з нього не вийшов, а археолог у ньому загинув.

Морально лікар повинен бути богом. Не про нього афоризм: «Я людина, і ніщо людське мені не чуже».

Тепер я щодня підбиваю підсумки: які добрі діла зробив?

Цим днем я був задоволений.

Хтось сказав: живіть так, мовби попереду у вас вічність, і ви будете щасливі.

Мені це не підходить.

Щастя — не райська насолода. Щастя — добрі діла, зроблені тобою...»

Розділ двадцять другий

Поїзд відходив о 1 годині 46 хвилин, 3 липня. Я приїхав за Анатолієм о 10 вечора. Хотілося більше побути з ним перед розлукою.

Жив він на Печерську, на Московській вулиці.

Галай вийшов з чемоданом. Поруч ішла жінка, хазяйка, в якій він багато років наймав кімнату.

Я відкрив багажник. Толя сунув у нього чемодан.

Машина була волога й тьмяно поблискувала. По ній змійками стікали великі краплини. Ішов дощ.

Опускаю кришку.

Галай прощається з хазяйкою, як з близькою й дорогою людиною.

Ми вже проїхали квартал, а жінка все ще стояла на краю тротуару під ліхтарем і махала рукою.

Ритмічно постукують «двірники».

«Арсенал». Парк Ватутіна. Вздовж огорожі порожні мокрі лави. Одинокі перехожі то з'являються, то зникають. На парасольках і плащах білки від ліхтарів.

Біля Будинку офіцерів Толя попросив повернути в бічну вуличку.

— Зупинись біля газетного кіоска... Ні, біля того,— торкнувся керма Галай.— Постоїмо трохи.

Я зупинився й запитально поглянув на Толю.

— Вимкни мотор. Ще є час. Куди поспішати? — Він опустил скло і задивився на будинок навпроти.— Друге вікно від рогу. Третій поверх...— Він трохи посунувся.— Бачиш? Це її вікно...

Вікно світилося оранжевим кольором. В ньому пропливла жіноча тінь. Подовшала, ковзнула по стелі й зникла в дверях. Обриси голови із жмутком кіс.

— Багринка,— шепнув Галай.

Повернувся, прибравши зручну позу. Толине обличчя, підсвітлене лампочками приладів щитка, пересмикнулося. Неначе він відчув фізичний біль.

— Коли трапилася ця історія з астрономом, я всю ніч простояв під цим вікном. Біля кіоска. Прощався з Ганною...— В руках Галая блиснула запальничка. Машина наповнилася тютюновим димом.— З вікна мене помітили,— продовжував він.— Невдовзі вийшов Ганнин чоловік. Я був навдивовижу спокійний. Відчуття невразливості. Він голосно, ледве не переходячи на крик, обурювався, а я мовчав. Ніби це мене не стосувалося. Придулювався спиною до кіоска і дивився на вікно. «Ідіть геть... Я буду скаржитись!..» — кричав він. Це було смішно: скаржитись! Кому? На кого? Хто може заборонити мені кохати Ганну? Немає в світі такої інстанції. Його дивувало моє мовчання. Я не промовив жодного слова. Він раптом замовк. Злякано зазирнув мені в обличчя й позадакував. Вирішив — я збожеволів. Злякався мого вигляду...

Знов майнула тінь у кімнаті. Галай глянув на вікно. Я терпляче чекав.

Мене охопило почуття благоговіння. Я був присутній при чомусь дуже значному, непідробному, чистому, при стихії почуття.

...Вісімнадцять років тому загинула Таня. Перше кохання Галая. Потім траплялося всяке: випадкові зустрічі й зв'язки. Та не було нічого справжнього. Справжнє неповторне. Зараз Галаєві сорок чотири. У цьому віці наби-

раються розуму, прозрівають. У кожному явищі шукають таємні пружини. Не приймають на віру нічого. Запал юності згасає. І раптом — шаліє людина. Немовби всі ці вісімнадцять років накопичувалась якась внутрішня енергія, прихована сила, котра тепер прорвалася. Здолати її Галай не зміг...

І все-таки залишає місто. В цьому проявилася не слабкість, а сила його почуття. Виїхати важче, ніж лишитись. Він обрав важчий шлях. І зробив це заради неї.

Тут усі прагнуть розлучити їх. Стають між ними. А там, на Алтаї, в далекій Кебезені, ніщо не завадить йому бути з нею. Нехай подумки.

Світло у вікні згасло. Галай відкинувся на спинку сидіння.

— Ніколи не говори з Ганною про мене, — сказав він. — Не хвали і не лай. А головне — не бери на себе роль тлумача моїх почуттів. Прошу тебе.

Грюкнули двері. Вийшла жінка в плащі, з парасолькою. Маєвська. В світлі ліхтаря я добре розгледів її обличчя.

Галай здригнувся. Неспокійно озирнувся. Та Багринка вже зникла за пеленою дощу. Анатолій потер скроні. Можливо, подумав: галюцинація.

«Що стало приводом для такого прохання? — міркував я. — Мої невдалі й не вельми тактовні розмови з Маєвською? При всій доброзичливості й бажанні допомогти. Недоречні поради? Підходив з міркою повсякденності. Тепер я зрозумів: робив це даремно. Не мав права».

— Добре. Обіцяю, — відповів я.

Вокзальний майдан був залитий світлом. Праворуч горбилися машини, покриті вологим блиском. Лежбище морських звірів.

До відходу поїзда лишилося ще більше години. Вирішили перекусити.

Піднімаємося в ресторан, сідаємо за столик.

Офіціантка підійшла. Галай запитально глянув на мене.

— Дві склянки чаю й бутерброди.

Офіціантка знизала плечима й відійшла.

Анатолій відклав набік папку-меню. Схилив голову, про щось думаючи. Зітхнув і сказав:

— Пробач... Я був тобі поганим помічником.

Я всміхнувся. Він продовжував:

— Жити самими ідеями теж не можна. Що лишається для Світлани? Недоноски твоєї особистості...

За сусіднім столиком сиділи льотчики. З ними були дівчата. Модні зачіски, наклеені вії. Молоді, задержані ваті.

Згадалася розмова з Поліщуком, коли брали на роботу Маєвську: «Вродливі повинні працювати стюардесами, гідами. В лікарнях — ні в якому разі. За контрастом хвороби й потворності здаються ще жахливішими. І ще якийсь лікар закохається. Буде морока». Пророцтва Поліщука збулися. Закохався Галай.

Анатолій довго й уважно дивиться на дівчат.

— Ти казав: закохався, бо вродлива. Спочатку я не помічав її вроди. Побачив раптово. Над раною юнака, якого ми врятували. Пам'ятаєш автомобільну аварію? Спочатку побачив спритні пальці. А потім — очі під маскою. Ніби прозрів. Осінило.

Принесли чай з бутербродами. Галай їв погано. Сусіди шумно підняли келихи. Хтось виголошував тост.

— А в нас... дієтична розлука,— сказав Толя.

Офіціантка поставила пляшку боржомі. Витерла серветкою дві склянки. Галай наповнив їх.

— Інколи мені здається,— сказав він,— що Таня і Багринка — одна і та ж людина. Просто ми зустрілися після довгої розлуки.

— Таню я добре пам'ятаю,— сказав я.— Одна в них манера відкидати пасмо волосся з лоба. Ривком голови.

— Зовнішність, характери... Усім вони схожі.

«Маєвська — недопережите почуття до Тані»,— подумав я. Можливо, і любить він не Маєвську, а Таню, оживлену його уявою. Коли-небудь він, можливо, сказав би їй: «Ні, ти не Таня». І на цьому все скінчилося б.

— Мости спалені. Не треба мучити себе,— сказав я.

Обличчя льотчиків розчервонілися. В дівчат — теж.

Мене тепер драгували накриті столи. Здавалося, я багато втратив. Потьмяніли зустрічі й розлуки... І свята. Я ковтнув боржомі.

— Ти маєш рацію, Павле. Мости спалені.

Дивлюся на Галаю і бачу лейтенанта Галаю. Військова косоворотка з біленьким підкомірцем. Орденські колодочки. «Вітчизняна війна» другого ступеня й медалі за взяття Кенігсберга та Берліна. Молоденький, двадцяти-трьохрічний. Молодший за цих льотчиків.

Війна. Аленштейн. Берлін. Бомбардування, передислокація. З того часу ми, по суті, не розлучалися. А зараз розлучаємось.

Анатолій вгадав мої думки.

— Не на все життя. Чекатиму тебе в Кебезені.

— Куди вже мені? Далеко, край світу.

Грав оркестр. Приемний баритон співав з естради:

...под крылом самолета о чем-то поет
зеленое море тайги...

Кінчилася ця пісня. Льотчики замовили нову.

...остроконечные елей ресницы
над голубыми глазами озер...

Галай повернувся до льотчиків.

— Сибіряки?

— З Алтаю,— відповів один з них.— Барнаул. Є таке місто.

— О, попутники! Я теж із тих місць. З Бійська...

Галай пожвавішав. Перекинувся кількома словами. Потім повернувся до мене і сказав жваво:

— Уяви: частокіл з ялин-велетнів. До самої землі звисають косми моху. Смоляні запахи... Звірині стежки...

Я зрадив, що він воскресив у собі давні приемні відчуття.

— Уявляю, Толю.

Галаєві очі спалахнули.

— Велике західне сонце, і на ньому зубці верхівок ялин... А ти — на лижах... Лижі в нас особливі. Короткі, широкі, обтягнуті шкірою... Рушниця за плечима... Приїдеш?

Диктор оголосив посадку. Розраховуємось і йдемо до поїзда.

За нами — льотчики з дівчатами.

Кондуктор з ліхтарем перевіряв квитки.

Ми обнялися незграбно, але міцно. Поляскали один одного по спині. Постояли так з хвилину.

Він кинув чемодан у тамбур. Зійшов зі східців. Знову обнімаємось. Цілуємось.

Поїзд рушив. Від стіни вокзалу відділилася жіноча постать. Пройшла поперед мене. Махнула рукавичкою. Змішалася з натовпом, і я втратив її з поля зору. Багринка? Невже вона?

Ліхтарик останнього вагона сховався за поворотом.

Маєвська не з'являлась. Серед людей на пероні її не було. Мабуть, помилився. Привиділось.

Скрегочучи гальмами, підкотив трамвай. Дівчата, які проводжали льотчиків, взялися за руки і, сміючись, перебігли майдан. Зникли в яскраво освітленому трамваї.

Я попрямував до машини.

Розділ двадцять третій

Особливий це світ — лікарня. Інші виміри, інші критерії. Неестетично, незручно, а тут — естетично, зручно, правомірно. Організм, органи, функції — все можна бачити. Не прикрашені модою, не сховані в тканини. Стопа як стопа, без лаку взуття, без вузьких носочків, позолоти й бантиків, без каблучків, ось так — стопа, пальці, нігті, на шкірі вимальовуються сухожилля, кісточки, вени. Талія без пояса, оборок, корсетів, шия — без краваток, бантів, «стюартівських» комірців, коралів, медальйонів, шия як шия, з щитовидною залозою, пульсуючими сонними артеріями, трахеєю. Все, що діє нормально, надійно, завзято, те гарне, що пошкоджене — потворне. І хворі звикають до цих критеріїв. І вони вже не соромляться функцій свого організму, хоч би якими вони були. Коли бачать радість лікарів, самі радіють з того, чого раніше соромилися, що в спілкуванні з людьми поза лікарнею вважалося порушенням норм поведінки чи безтактністю.

Відновлення структури і форми — велика місія лікарні.

У хворобі проявляється характер людини. Особливо приховані риси. Знімаються гальма. Хвороба — лакмусовий папірець. Одразу видно колір природи. З одними легко, з іншими — важко. Є таке прислів'я: нас троє — ти, я, хвороба; якщо ти будеш на моєму боці, нас буде двоє, і ми переможемо хворобу...

Обхід починався о десятій, а закінчувався о третій. Генеральний обхід головного. Шарудячи халатами, йшли з відділення у відділення. Попереду — Поліщук, Горбатенко і я. Слідом — почет ординаторів і сестер.

У палату головний входить з готовим запитанням: «Як вас лікують? Доглядають? Чи є скарги?» Хворі від-

повідують дружно: «Всім вдоволені». Головний не поспішає, вичікує: «Ось тільки телевизор погано працює». Це — видужуючі. Важко хворі говорять про інше: «Супутники, кібернетика... А наші хвороби ще лікувати не навчилися». Поліщук розводить руками: «Видужання — результат двосторонніх зусиль. Щодо лікарів, то я ними вдоволений. Не підводьте тільки їх ви...»

Хворі усміхаються. Хороший симптом — як порожевіння губ.

У холі висять смішні малюнки. Над ними напис: «Сміятися корисно». І епіграф з Амбруаза Паре: «Веселі люди швидше видужують і довше живуть...»

Хвороби розгадуються через пізнання хворого.

Ось жінка з сумним обличчям. Є у неї син. Він одружився. Мати гадала, що матиме дочку. Виявилось — втратила сина. А та — щупленька, непоказна — все життя мріяла бути товстою і пишною. З рум'янцем на всі щоки. З білою товстою косою. І всі її переживання зв'язані з цим. Ще одна хвора: неправда, що біда сталася з її подругою. Чоловік покинув її, а не подругу. Але їй соромно було в цьому признатися. Вона говорила з осудом то про чоловіка, то про подругу. Плакала, ламала пальці. Насправді оплакувала свою долю.

Перша хворіла на діабет, друга і третя на гіпертонію.

Найбільш «важка» та, що мріяла бути «товстою і пишною». Ревниво стежить за обходом. Трошечки довше постоїмо над сусідкою по палаті — це її дратує. Підвищена увага до іншої здається їй відібраною у неї.

Сто п'ятдесят скарг! Усіма органами чуттів звернена до себе.

Коли стоять під дверима і прислуховуються, кінець кінцем опиняються в полоні галюцинації. Чують власні думки.

Сто п'ятдесят скарг — від напруження слуху.

Горбатенко сідає біля хворого на прізвище Назарко. Тим часом я проглядаю історії хвороби. Завжди в них є прогалини. Я теж погано писав історії. Тепер вчу інших писати. Вчити, як писати, легше, ніж самому писати. Одвічний конфлікт між знаннями і вмінням.

Назарко — полірувальник. Старий майстер. З гумором. Про себе каже: «З ансамблю пенсії і танцю». Якість своєї роботи визначав... за родинкою на обличчі. Відбивається і помітна — значить, полірування добре. Коли перестав розрізняти родинку — пішов на пенсію.

Горбатенко обмацує живіт. Робить це гарно. Рука ковзається плавно. Видно всі ненормальності, які він виявляє в животі. Ось зараз обмалював кінчиками пальців ділянку напруження черевної стінки. Загострення виразкової хвороби.

Йому належить вислів, що став популярним: ОПВ — Око, Палець, Вухо. Розвідувальні органи лікаря.

З терапії пішли в дитяче відділення, потім у вушне, неврологічне.

Різні обличчя. Болі, радощі, сумніви, тривоги, прозріння, надії. Книга людських доль.

Книга? Зібрання книг. Бібліотека. Читати — не перечитати.

Поліщука викликали до телефону: аварія в пральні. Обхід продовжуємо без нього. Дивимось хірургічне відділення.

Х-хвороби поменшало. Уточнилась діагностика. ДП допоміг.

Шидлун цього не хоче бачити. Каже: «Випадковість». Але спохвачується і відступає: «Звичайно і ДП має значення. Я цього заперечувати не можу... І не хочу... Правильно мене зрозумійте». Відчувалось, що він лавірує, поступається, шукає примирення. Горбатенко пов'яже це з тим, що пішов з лікарні Галай. Звільнилася посада, про яку Олег потай мріяв.

Ось палата травм, більшість — автомобільні. Таксист, студент, слюсар заводу, службовець з Одеси, який перебуває у відрядженні. Всі чоловіки, і всі молоді. Старі й жінки обережніші і п'ють рідко.

Таксиста я знаю давно. Довелось з ним зустрітись в дорозі. У мене заглух мотор, і таксист «приводив його до пам'яті». Це його слова: «Приводити до пам'яті». Ремонтуючи, він розмовляв з мотором, як з живим.

«Втратив дар мови? Хто тебе образив? Зараз розберемося, заговорив, потерпи, не хвилюйся... Ах, іскру загубив. Сховалася, пустунка. Знайдемо, нікуди не подінься...»

Іскра швидко була знайдена, і мотор «заговорив».

Нагадавши таксистові про нашу зустріч, я сказав:

— А тепер моя черга вас «приводити до пам'яті».

Він усміхнувся.

— Іскру загубив. А без неї, знаєте, не можна.

— «Сховалася, пустунка...» Знайдемо, нікуди не подінься...

У студента перелом стегна. Спортсмен, майстер спорту.
— Ходитиму на лижах? — питає він, погладжуючи ногу. Начмед подивився на Прохора.

— Ввійшов у дисертацію?

— Аякже. Такий не увійде! Вдереться.

Ховаючи усмішку, Горбатенко пояснив:

— Якщо увійшов, значить, все гаразд. У дисертації пускають надійних людей. Розумієш, не вигідно писати про погані наслідки лікування.

Тема Прохора Сингаєнка — вуличний травматизм. Давно вже над цією темою працює. Є успіхи. Почав з дослідження вогнищ травматизму, встановив причини. Але про це — потім, іншим разом.

Маєвська ховається за спинами почету, уникає мене. Цікаво: чи це вона була на вокзалі? Чи я помилився? Дуже схоже...

Біля виходу з палати ми зустрічаємося. Кинула на мене швидкий погляд. Ніби злякалась. Я не став розпитувати. Навіщо?

Останнім відвідали Марчука. Астроном читав книжку. Коли ми прийшли, відклав її, зняв окуляри. Я перегорнув кілька сторінок: формули, формули, формули.

— Все працюєте?

— Стомлююсь без діла більше, ніж від роботи. Навіть відпустка мене стомлює.

Вислуховую серце. Іноді — перебої, тони глухі... А що це? Плямка, інша плямка. Приглядаюся: крововиливи. Нові сигнали тривоги. Позивні хвороби.

Астроном спіймав мій погляд.

— Погані справи?

— Чому ж? Курс той самий — на видужання. Нічого не змінюється.

Старий знову взявся за книгу.

— Читайте краще белетристику, — порадив я. — Допомагає. Називається бібліотерапія.

— Допомагає, та не всяка. Тільки улюблених письменників, — заперечив астроном.

— А хто вони — ваші улюблені?

— За табелем рангів — другорядні. Яким удалося висловити мої думки точніше і яскравіше, ніж міг це зробити я.

Обхід кінчився. Лікарі розійшлися по ординаторських, а ми спустилися в кабінет головного.

П'ять годин на ногах! Стомилися. Сидимо мовчки. Думаємо. Чекаємо Поліщука. Що там з пральнею? Кожного разу що-небудь трапляється.

Дивні сталися зміни. Побільшало гіпертоній, виразкової хвороби, діабету. Хвороб нервового походження. Можливо, краще почали розпізнавати. Післявоєнні переживання. Нервовий час. І лікарів більше вдвоє, втрое. А інші хвороби стали рідшими або зовсім зникли: малярія, поліомієліт, абсцеси легень, мастоїдити... Пройшли всі відділення і на жодну таку хворобу не натрапили. Хвороби теж с м е р т н і.

І старих людей побільшало. Половина хворих — старі. Добра прикмета: подовшало людське життя. Я сказав про це начмеду.

Кутики його губ ворухнулися.

— А серед лікарів старих не густо. Завжди було так: ділимося життям з хворими.

Важко посапуючи, ввалюється Поліщук. Опускається в крісло. Відкриває «Миргородську» і наповнює склянку.

— Хочеш? — підніс Горбатенкові. Той похитав головою.— А ти? — обернувся до мене.

— Пий. Дякую.

Головний пив рідкими голосними ковтками. Поставив склянку. Із заздністю подивився на Горбатенка і мене.

— Пральня, каналізація. Хай вони будуть прокляті! Поступово перестаєш бути лікарем, залишаючись головним.

— Не журися: ти, як і раніше, для нас головний лікар.

Я розповів про Марчука. Поліщук насторожився.

— Крововилив? Запрошуйте Максименка.

Кров тече в судинах і не зсідається. А у Марчука зсідається. Атеросклероз. Ми призначили генарин. Препарат прямої дії, приборкувач системи зсідання. Сили тромботворення були блоковані. Перемогли сили антизсідання. З'явилися крововиливи. Поки що невеликі, але з'явилися, і це небезпечно.

— Ми теж так вирішили: треба покликати професора Максименка,— сказав начмед.

Поліщук згадав про останню розмову з астрономом. Той жартував: «Лікарі вже довели, що я не маю підстав для тривоги... Якщо я правильно їх зрозумів, то я по-

мру... вилікуваним». Не втрачає почуття гумору. Чудовий старий.

Іду дзвонити Максименкові. Повернувшись, мимоволі зупиняюся перед дверима. Про що вони говорять — Поліщук і Горбатенко? Невже? Підвищена підозрілість, природна в моєму становищі... Запитання Поліщука:

— Знає діагноз?

Горбатенко:

— Сам собі давно сказав правду.

— Що ж ти радиш робити?

— Не помічати, що він хворий...

Я кашлянув перед дверима і почекав, щоб дати їм змогу припинити розмову. Виходжу в кабінет, наче нічого не чув.

— Максименко приїде завтра. Не заперечував, погодився охоче.

УРИВКИ

З ЛИСТІВ ГАЛАЯ

«Алтай, 5.VI.

...Мені це не здалось, і я не помилився. Чи міг сподіватися! Коли поїзд рушив, тільки тоді я побачив її. Вона стояла в натовпі й махала хустинкою. Немов у руці полум'янів маленький факел. На щоці світилися сльози. Так, це була Ганна, дивно, як це ви розминулися...

Признаюсь, я хотів повернутися. Зійшов на якійсь станції, зайняв чергу до каси, але потім роздумав. Вскочив у свій вагон вже на ходу. Який би я мав вигляд, коли б повернувся...

Всю дорогу Ганна була зі мною. Перон біг поруч із поїздом. І на пероні — вона, над натовпом, вище за натовп, як привид.

Важко розлучатися з мрією, навіть — з болем, мукою. Є такий біль, Павле, з яким живеться легше і більш осмислено.

Може, справді повернутися? Сісти і написати листа: «Хай наша розлука буде передмовою до зустрічі». Гарно, але нездійсненно. Пам'ятаєш нашу розмову на річці про кохання? Кохання, мовляв, сліпа сила, обвал у горах, циклон... Ні, кохання — не стихійне лихо. Маєвська виїшла проваджати мене з вдячності: циклон пронісся мимо. Руйнувань не було...»

«Алтай, 7.VII.

...коли я хочу розібратися в чомусь, незалежно від того, в чому саме,— я беру олівець і починаю креслити. Інстинктивне прагнення до ясності. Операцію ще можна намалювати. Але як намалювати почуття? Дивлюсь на папір і бачу: судорожні лінії, кружальця, перетини, звинини — лабіринт. І я в ньому б'юся, наче в пастці. Збоку, мабуть, усе здається просто: не вийшло — забудь. Ти взяв собі хороших помічників: віддаль і час...»

«Алтай, 9.VII.

...випадковий жест, запах, звук давали багату поживу для моєї фантазії. І вже до кінця дня я відчуваю її невидиму присутність. Думати про неї для мене насолода. Може, це я себе переконав. Самогіпноз...»

«Алтай, 10.VII.

...без кохання тьмяно, прозаїчно, незатишно в житті... Я живу, ти живеш, вони живуть... Безбарвне животіння. Знаю, ти заперечиш: «А справа, якій ти служиш? Хіба це животіння?» Згоден. Але в особистому плані — животіння, і це безперечно. На власному досвіді переконався.

Питання, одвічні питання... Що таке любов, Павле? Дай відповідь. Не фразами з філософських трактатів і не афоризмами східних мудреців, а своїми словами, як ти розумієш. Ти ж кохав... Може, кохаєш...

Мені сорок чотири роки. Старезний Ромео. Чи можливе кохання в такому віці? Юнаки — там безрозсудність, імпульсивність, очманілість. Як назвати те, що переживаю? Уражене самолюбство, чоловічий гонор?

Передбачаю твою відповідь: «Кохання — таємні хитрощі природи, які ще не розгадані». Чи щось подібне.

От зустрічаються люди на вулицях, в автобусах, на роботі, дивляться у вічі один одному, спілкуються. Можна сказати, що один — розумний, злий, гарний, а другий — сумбурний, доброзичливий, веселий. Це всі бачать. Так само можна назвати риси Маєвської. Але таку, якою я бачу Ганну, відкрив я і ніхто інший, й у собі я відкрив якості, що їх раніше не помічав. Було глибоко сховано, лежало пластом нерозтрачене багатство, яке чекало свого добувача. І добувач прийшов. Це і є кохання.

Так, Маєвська гарна, всім видно. Але те, що відкрив я, було видно тільки мені, поза мною нічого не було. Є моя Ганна, а не та, яку знаєш ти...

Ми довго працювали разом. До якогось часу ми не помічали одне одного. Лише потім виникло почуття. Воно росло поступово, сплавлялося із спільних чергувань, нічних операцій, усмішок, суперечок, поступок, із разом пережитих невдач, розчарувань, радощів, буднів і свят. І от я вже не можу відокремити себе від неї, а її — від себе. Тканина в'язалася з міцних капронових ниток...»

«Алтай, 18.VII.

...Чому ти нічого не пишеш про Ганну? Що з нею?..»

«Алтай, 23.VII.

...Ти маєш рацію... подібно до відшкодування. Адже їй я писати не можу, безглуздя — писати їй. І я пишу тобі про неї. Розумію: набридли тобі звірення моїх почуттів, ти іншим зайнятий. Спробую настроїтися на твою хвилю. Обіцяю...»

Розділ двадцять четвертий

Попереду, гуркочучи порожнистим залізом, їхав самоскид. Вгорі висів знак «обганяти заборонено». Додержуючи дистанції, їду за самоскидом. На зустрічних машинах грають промені, розсипаються іскрами. Немов у височині на точильному колесі сонця гострять ножі.

Жінка з хлопчиком переходить вулицю. Хлопчик виривається. Посеред вулиці вислизнув з рук і побіг, розмахуючи шкільною сумкою: хотів проскочити попереду самоскида.

Тишу розсік гострий скрип гальм. Між колесами забилося тіло школяра.

Кидаю машину з включеним мотором і біжу до хлопчика. Кров цебенить із стегнової артерії. Притискую пальцем, кричу до натовпу: «Під сидінням шланг! Гумовий шланг! Швидше!» Шланг приносять. Перехоплюю ним ногу. Хтось збирає в сумку розсипані зошити, книги. Навпроти — телефонна будка. З неї вийшов чоловік. «Зараз приїде «швидка». Вже викликали», — пробігло по натовпу.

Спека. Від асфальту з відбитками протекторів віє випарами смоли й бензину. Мати стоїть поруч, закривши обличчя руками. Клубок волосся на потилиці розпався. Її заспокоюють. Пусті, безсилі слова.

Близько заревла сирена. Санітари підхопили школяра і внесли в карету. Я поїхав слідом, взявши в машину матір. Димок від глушителя «швидкої», завихрившись, стелеться по шосе.

Минаючи приймальний відділ, потерпілого підняли в хірургію.

Сестра заповнює паспортний аркуш історії. Жінка відповідає, на запитання, стримуючи ридання.

— Поляков Юрій...

— Поляков? — перепитує сестра.

— Поляков.

— Адреса?

— Севастопольська, 26... Ми переселились сюди нещодавно. Пустить мене до нього, пустить... Що з ним буде?

— Зараз це неможливо. Потім... Травма, сумісна з життям...— сказав я.

Сьогодні чергують Сингаєнко і Маєвська. Надійні хірурги.

Хлопчика підняли нагору, зразу взяли на стіл. Перелом стегна з пошкодженням артерії, струс мозку, шок. «Травма, сумісна з життям». Звичайно, все може статися.

Після гіпсування школяра поклали в третій палаті. Там лежали таксист, слюсар і студент... А от ще одна жертва...

Ганна порядкувала біля хворого. Все робила швидко і вправно. Зручно поклала загіпсовану ніжку, прибрала подушку з-під голови, витерла рушником обличчя, мокре після наркозу. Почала вводити голку в вену (переливання крові). Вени погано позначені, але ввела з першого разу. Поворожила, «накачала» вену, приладналась і ввела.

— Однофамілець вашого чоловіка,— сказав я, перечекавши.— Теж Поляков. Може, родич? Усіх своїх однофамільців чомусь сприймаю за родичів.

Ганна з підвищеним інтересом подивилася на хлопчика.

— У нас таких родичів немає...

Я сказав:

— Там внизу чекає мати. Пропустить її. Хай хоч здадеку подивиться. Переконається, що живий.

Маєвська здригнулася.

— Що ви! Ні, ні!!

— Чому ж! Хай переконається...

Ганна відповіла не одразу.

— Я теж мати. Мені було б страшно...

— Тоді поговорить з нею.

— Хай це зробить Прохор. Або ви, будь ласка. Я залишуся з хворим. Треба доглянути, він неспокійний, голка може вискочити з вени.— Помовчала і додала: — Не можу говорити з мамами. Гублюся...

Увечері прийшов Борис, викликав Ганну у вестибюль. Вона вийшла не відразу (голка все ж випала, довелось переколювати. І реакція на переливання крові була сильна, трясло). Борис нервувався, ходив з кутка в куток, поглядав на годинник: умовились іти на іменини до якогось начальника.

— Довго ж змушуєш чекати на себе,— сказав роздратовано, коли Ганна нарешті з'явилася в дверях.— Вічна історія. Мені це починає набридати.

Ганна стомлено посміхнулася.

— Не сердься, будь ласка. Не могла раніше. Жахливий випадок — хлопчика збив самоскид. Роздробило ногу, кровотеча...

— Крім тебе, ніхто не міг допомогти? Ми ж домовилися, я обіцяв...

— Такий випадок, Борю...

— Розумію... Ти незамінна. Без тебе все тут піде шкереберть...

— Борисе...

— Облиш. Не дитина — розумієш. Його вплив величезний. Наче мої інтереси тебе не стосуються... Плюємо в обличчя...

— У мене не було поганого наміру.

— Не вперше...

Ганна силкується погасити спалах.

— Обрав лікаря — терпи.

Борис притиснув її руку до своїх грудей. Полагіднішав.

— Ну, хай вже... Знімай халат і поїдемо... Тільки швидше. Тобі ще треба причепуритися...

Ганна обережно звільнила руку.

— Ідь сам... Я повинна залишитися. Пробач... Розумію, як це тобі неприємно. Але що вдієш?

Борис знову спалахнув.

— Або я дурень, або ти дивишся на життя так, наче вчора народилася. Пора отямитися. Тобі не шістнадцять

років. Ідеалістка. Мені ця людина потрібна... Потрібна! Від неї я залежу...

Ганна зіщулилась. Відвернулась.

— Я повинна залишитися,— вперто повторила вона.

— Повинна... повинна... Всім ти винна. Ти вільна тільки від одного: від наших спільних обов'язків. У тебе є чоловік, дитина. Може, у тебе ще хтось є? Спектакль. Але я не хочу бути в ньому клоуном.

— Замовкни! — Ганна ривком підняла голову.— Ти не маєш права... Подивися в очі матері... Я в них не могла дивитися. З нею розмовляли інші. Хлопчика не покину... До речі, він — твій однофамілець. Поляков Юрій...

Бориса пересмикнуло. Він вискочив і грюкнув дверима.

Розділ двадцять п'ятий

Після консультації професор Максименко сів до столу. Було це в кабінеті головного. Буфетниця принесла кавник і кілька чашечок. І тарілку з бутербродами. Помішуючи каву ложечкою, Максименко розповідав про останні дослідження, що стосувалися системи зсідання крові. Це була захоплююча професійна розмова. Астрономові призначили нові засоби. Великого оптимізму професор не виявив:

— Надія є. Але становище грізне...

Поліщук заперечив у своєму стилі:

— Після вашої блискучої операції астроном неодмінно видужає.

Вчений всміхнувся:

— Боюсь, коли мене хвалять.

Максименко ковтнув каву і відсунув чашечку.

Мені подобалися його очі. Описують гарні очі: колір, розріз, величину. Великі, чорні, блискучі. Ні. Гарні очі — розумні. З тим палахкотінням яке зветься грою думки.

Саме такими були маленькі очі Максименка.

— Частіш перевіряйте кров. Потрібний пильний контроль. Дзвоніть будь-коли... А кава смачна. Дякую. Власна кавоварка?

— Власна. У нас люблять пити каву,— сказав головний.

Максименко повільно обвів поглядом портрети на стіні. Боткін, Пирогов, Павлов... У важких золотих рамах. Зупинився на портреті жінки. Він не знав її. Не міг знати. Теж — масло, золота рама. Це — Парасковія Антонівна, няня, Прохорова мати. Півстоліття служила нянею. Дівчинкою пішла служити — за велінням серця. Почала з лазарету в полку Щорса. Після того — невідлучно біля хворих і поранених. І на пенсію йти не хоче. Про це ми розповіли Максименкові. І про те, як усиновила вона Прохора Сингаєнка, дала йому свою кров.

— Цікаво. Обличчя матері.

Поліщук розчулився.

— У зморшках. Схоже на клинопис. Клинопис доброти. Її улюблена приказка: щоб ви триста років жили. Триста — і не менше.

Я уточнюю:

— «Щоб ви мені триста років жили!» Це «мені» — дуже важлива подробиця. Не кому-небудь, а їй. Хто ж їй, цій славній, з великим серцем, з добротою, якої б вистачило на тисячі страждених людей, може відмовити? Не відмовлять. І житимуть триста років.

Максименко засміявся. Зняв окуляри, маленькі очі забігали.

— О, ви, бачу, твердо вирішили мене зачарувати. Продовжуйте в тому ж напрямку і покажіть ДП. Особливо результати досліджень.

— З радістю, — охоче погодився я.

Вченому все ж таки запав у душу наш ДП. Думав про нього ці дні. Тепер хоче знову подивитись. Як же не радіти цьому: апарат — найсильніший аргумент на користь нашої концепції. Хай він ще не досконалий. Головне — шлях, який ми обрали. В кінці шляху — прилад, що не помиляється. Яка-небудь двадцята модель. Сконструюють вже після нас. Але перша модель — наша.

Ми прийшли в діагностичну — «клуб дискусій». Там креслили графіки Розенблум і Маєвська. Готували матеріал до дискримінантних досліджень. Розвивали ідею: будували економічний діагностичний комплекс. Максименко привітався. Сказав комплімент Маєвській:

— Випадок, який дає право твердити, що природа не просто творець, а й художник.

Потім почав розглядати креслення, формули, колонки цифр.

Ще Данило Бернуллі казав: «Я хотів би, щоб у Петер-

бурзі були медики, які знають основи математики...»
XVII століття!

Поздоровив інженера:

— Зближення з технікою вітаю.

Пошукав поглядом ДП і підійшов до нього. Розпочав хитру розмову.

— І скільки досліджень вже проведено?

— Близько ста.

Примружив блискучі оченята:

— А помилок скільки?

Дуже хотілося сказати неправду, бажане видати за факт — біда всіх захоплених авторів. Мовчу, вагаюся. Максименко прийшов мені на допомогу.

— Спочатку апарат повинен помилятися більше, ніж лікар.

— Вісім процентів, — нарешті признався я.

Вчений усміхнувся:

— Готовий був почути: двадцять п'ять. У цьому випадку я теж не здивувався б. Для початку — чудово.

Він ще довго розглядав карти досліджень.

Прощаючись, попросив покликати Шидлуна. Ординатора не було. Тоді він назвав Сніжинську. Поки шукав у портфелі якісь папірці, прийшла Сніжинська. Максименко пробіг поглядом сторінку і підняв очі, що блиснули в щілинках.

— Повинен повідомити вас про дві новини: приємну і неприємну. З якої дозволите почати?

Сніжинська зніяковіла.

— Добре. Почну з приємної. Комісія переглянула своє рішення. Вам присвоєно другу категорію... Тепер черга за неприємною звісткою. Впізнаєте цей папірець? Підписаний вами й Шидлуном. У цій заяві ви знімаєте відповідальність за помилкові настанови лікарні... Тепер це вже втратило сенс.

Сніжинська бочком підкотилася до Максименка. Схопила аркуш, зібгала і почала водити стиснути кулачком по халату, не попадаючи в кишеню. Обличчя її густо почервоніло.

— Не подумайте... Слово честі, Шидлун наполіг... — задкуючи, бурмотіла Сніжинська. На порозі вона спіткнулася. Максименко спритно підхопив її за лікоть.

— Трапляється. І не з такими трапляється...

Розділ двадцять шостий

На сходах райвиконкому, коли ми йшли з Костею домовлялись про ремонт лікарні (в тому числі — пральні), зустрілися з одним управлінцем. Всезнаючий і всюдисущий. Насвистуючи, він збігав униз. Порівнявшись з нами, вигукнув:

— Салют передовій медицині! — Глянув на Поліщука й запитав: — Як життя?

Костя відповів каламбуром:

— Б'є ключем. І все по голові.

Управлінець співчутливо зітхнув. Озираючись, чи немає свідків, і стишив голос:

— Призначена комісія. Богоявленський — голова. В'ідливий чоловік. Перевірятимуть лікарню.— Наблизився й помахав перед Костиним обличчям відкритою долонею: — Я вам цього не казав.

— Зрозуміло,— швидко погодився головний.

Управлінець поставив вимогу «оплатити» послугу. Задер сорочку й ткнув себе в бік.

— Тут болить. Які ліки порадите?

Поліщук розвів руками.

— На це запитання відповіді важко.

— Така серйозна хвороба?

— Приходьте, обстежимо, розберемося,— додав я.

Управлінець заправив сорочку в брюки і підняв кулак.

— Салют. Дякую.

З кабінету Кириєнка, жваво розмовляючи, вийшли Богоявленський і ще якийсь професор, такий же вгодований, як і Богоявленський. Очі блищать від пережитої насолоди. Прощаючись із секретаркою, торкнулися капелюхів. В дверях довго припрошували один одного: «Прошу, будь ласка...» — «Вас прошу...» — «Ні, ні. Будьте такі ласкаві...» Круглі, обтягнуті піджаками спина віддаляються. Зі сходів лунає сміх. Найдужче регоче Богоявленський.

Костя дивиться на мене.

— Усе зрозумів? Комісія. Оці розмалюють. З мухи слона зроблять. Тиждень говоритимуть про вищерблену сходинку в новому будинку й лише мимохідь про будинок, про нові просторі квартири в ньому, куди люди переселилися з підвалів і тимчасових халуп. Не може пробачити нам Х-хвороби.

— Що ж робити? — запитую.

— Зараз марно йти до Кирієнка. Відмовить, усе зведе до своєї алергії... Зайдемо іншим разом. Нехай охолоне після зустрічі з Богоявленським,— відповів головний.

— Зрозумійте мене правильно,— улесливо говорив Шидлун, підсівши до Поліщукового стола.— Я не проти Сингаєнка. Ми друзі... Він гарний чоловік. Але цього мало, щоб одержати таке місце... Павло Андрійович наполягає. Ясно: взаємні симпатії...

Олег побоювався, що його зрозуміють саме правильно: підкладає під Прохора міну. Удавав з себе безстороннього. Просив його зрозуміти...

Слухаючи, Поліщук, підстругував олівець. Улюблене заняття. Зростала купка остружків, зафарбованих грифелем. На столі стояла склянка з десятком гострих стріл-олівців.

— Сингаєнко — найбільш підходяща кандидатура,— переконано сказав він.— По всіх статтях. І дисертацію завершує.

— Ви так гадаєте? — переплів ноги Шидлун.

— Не тільки я. Усі так вважають.

— Усі? Я б цього не сказав. Коли йшлося про Галаю... Пам'ятаєте? Моральний розклад... І таке інше... Вже тоді у верхах ішла розмова про нового кандидата. Я не давав згоди... Не хотів — живе місце. А мене просили, умовляли. Хто? Не приховуватиму. Богоявленський... Галай зробив розумно. Сам пішов. Правильно кажуть: краще піти за п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше... Сингаєнка не затвердять. Ні-ні. Згадаєте мої слова.

— Затвердять,— кинув Поліщук, не відриваючись од свого заняття.

Шидлун стиснув на колінах руки, відкинувся на спинку.

— Скажу вам більше,— продовжував він.— Прохор настроїв проти себе Богоявленського. Чим? Ревною прихильністю до лікарняних новацій. А Богоявленський — головний хірург району. З ним рахуються. Максименко, правда, охолов після виступу Углова. Не хоче з ним сваритися — старі друзі. Проте при нагоді ще покаже зуби. Не вірте його переорієнтації. Дипломатичний жест...— Шидлун повернувся обличчям до Поліщука.— Богоявленський не допустить призначення Сингаєнка, і, між

нами кажучи, матиме рацію. Треба бути об'єктивним. Прохор гарний чоловік, не заперечую...

— Однак ти повторюєшся...

— Гарний чоловік,— не заперечую. Але який він хірург? Хірургія — рукоділля. Я набагато більше оперував, ніж Прохор, і то не вважаю, що досягнув вершин...

— І я теж не вважаю... В цьому ми однастайні.

— Але ж оперував я все-таки більше...

— В тому числі й тих, кого оперувати не треба було. Наприклад, Гонгадзе...

Шидлун витягнув з кишені бутерброд. Попросив дозволу перекусити. Хвилювання викликало в нього відчуття голоду. Збуджувався центр голоду. Поліщук кивнув. Шидлун узявся жувати.

Думаючи, Костя завжди давав роботу рукам. Фізіологи кажуть: подразнення на периферії, які не використовуються для діла, посилюють основну діяльність. Домінанта. Підстругування олівця посилює думку.

Поліщук усміхається. Щось задумав. Воєнна хитрість.

— І все-таки ти можеш допомогти лікарні в одній справі,— несподівано почав головний.— У дуже важливій справі...

Шидлун перестав жувати.

— Попереду ремонт лікарні. Нам потрібні кошти й робітники. З Кирієнком ти дружиш, а від нього все залежить.

Олег розчарований. Кисла фізіономія.

— Що ви? Кирієнко прожене мене. Не любить адвокатів. Усі питання розв'язує незалежно від дружніх зв'язків...

— А все ж! — наполягав головний.

— Ви про мене не піклуєтесь. Чому я маю піклуватися про вас?

— Допоможеш лікарні — я тобі допоможу.

Олег вирішив, що укладається угода.

— Коли так, спробую. Важку справу ви мені доручили.

Розділ двадцять сьомий

Неподалік од лікарні розкинувся аеропорт. Там я любив снідати. Мені подобалася дорожня метушня, атмосфера мандрів; усі ці чемодани з наклейками готелів і

міст; сум розлук і прихована радість очікуваної зустрічі. Подобалося відчуття руху. Людина в дорозі. В цьому, по суті, смисл життя.

З вікна ресторану відкривалося поле аеродрому. По ньому пропливали тіні хмарин. Великі срібні птахи злітали й губилися в небі.

Раптом знявся вітер. Кущі за вікнами похилилися. Понижчали й почорніли хмари. Їх до самих глибин освітила блискавка. Застрибали по землі важкі краплини.

Рятуючись від дощу, вбігла в кафе жінка. Я одразу впізнав у ній Юрчикову матір. Гукнув її, і вона підійшла.

— Сідайте,— показав їй на стілець.— Зустрічаєте когось чи проводжаєте?

Жінка сіла, відкинула з лоба мокре пасмо.

— Зустрічаю чоловіка, викликала телеграмою... Літак запізнюється через погоду...

Я підкликав офіціантку й замовив каву.

— А звідки прилітає чоловік?

— З Москви... Був у відрядженні.

Стомлене, нервово обличчя. Але жіночне, з тонкими рисами. В очах за давнєна тривога.

— Ви сьогодні бачили Юрчика? — запитала вона.— Як він себе почуває?

— Бачив. На мою думку, небезпека минула...

— Спасибі. Я так вам вдячна. Це ви його врятували... там... на вулиці...

— Серед натовпу завжди знайдеться людина, що вміє подавати допомогу...

Принесли каву. Жінка пила повільними ковтками.

— З дитинства мріяла бути лікарем... Бачила себе в халаті і серед хворих... Благородна професія...

— Так, але трапляються катастрофи. Переживаєш, як власну втрату.

— А ви зустрічаєте когось? — спитала вона.

— Приїхав поснідати. Інколи тут снідаю. Недалеко ходити... До речі, як вас звати?

Жінка відсунула чашечку на середину столу.

— Інна Андріївна.

— Звідки ви, Інно Андріївно? В Києві недавно?

— Місяць... Я була в Індії, в Бхілаї, на будівництві заводу. Там працювала з чоловіком. Юрчик народився в Індії. Загадкова, цікава країна...

Між хмарами з'явилася просинь, дощ вгамувався.

Розпластавши крила, приземлився літак.

Жінка попрохала пробачення і пішла в «Довідкову». Через хвилину повернулася.

— Скоро прилітає... Обходить грозовий фронт.— Покопирсавшись у сумочці, вийняла цигарку, запалила.— Можу сказати чоловікові, що Юрчик одужає?

— Звичайно... Маєвська теж так вважає...

Хмарка пробігла по її обличчю.

— Маєвська?.. Давно вона працює в лікарні?

— Кілька років. Гарний хірург і добра людина...

— Кажуть, пещена й примхлива, як усі вродливі жінки.

— О ні. В нас її називають совістю лікарні.

— Он як... Закрутила всім голови.

Це прозвучало ущипливо. Мені стало неприємно, і я змінив тему.

— Чоловік прилітає з Москви... А коли він був у Індії?

Жінка відповіла не одразу. Покрутила в пальцях цигарку.

— Він... в Індії не був... З Поляковим я розійшлася... Юрчик від першого шлюбу... Я одружилася вдруге...

Юрчик — син... Ганниного чоловіка, Юрчик Поляков... Ямочка на підборідді, хвилясте волосся... Так, схожий... Чи міг я подумати...

— Поляков — ваш перший чоловік? — перепитав я із зростаючим подивом.

Інна Андріївна звузила очі, втупилася у вогник цигарки.

— Перший... Нарешті я побачила жінку, яка... забрала в мене чоловіка... Це сталося ще до того, як ми офіційно розлучилися з Борисом... Розлучення було оформлене потім... Зійшлися вони таємно... От ви захоплюєтеся Маєвською... Хочу вас запитати: чи багато благородства в тому, що вона нічого не сказала Борисові про Юрчика?.. Батько досі не був у сина... Які можуть бути виправдання!.. Тепер усе це ні до чого. Минуле... Бог із ними... Мое життя влаштоване, і я щаслива. Юрчик знайшов справжнього батька. Мій чоловік дуже його любить.

Я несміливо заперечив:

— Але Маєвська все зробила, щоб врятувати хлопчика...

— Кожен на її місці зробив би те саме...

По полю котилися бензовози, схожі на іграшки, і самохідні драбини. Ревли турбогвинтові двигуни.

Диктор оголосив про прибуття літака з Москви. Ми попрощалися.

Розділ двадцять восьмий

Потрібно дослідити індекс. Повторно. І ще: толерантність плазми до гепарину. Коли аналізи будуть тривожними, подзвонимо Максименкові.

Посилаю сестру за лаборантом. А сам іду до Марчука. Він, мабуть, нетерпляче очікував на мене. Зрадів, коли я зайшов. Перше запитання:

— Довго ще я буду обтяжувати вас своєю присутністю? Женіть мене в шию.

— Чи довго? Необачно називати строки.

Марчук тре пальцями щоку, дивиться з докором. Марнотратники. Не розуміємо, що таке час. Не навчилися берегти його. Витрачаємо марно. Наче в нашому розпорядженні вічність. А потрібно бути гобсеками.

Гроші починають економити, коли вони кінчаються. Те саме — з часом. У Марчука він кінчається. Лікувати треба швидко. Щільність лікування. Як вантаж у контейнері.

Намагаюсь уявити собі час. Обрис, величину. Ані того, ні того він не має. Його багато, і його не вистачає. Все в світі смертне, а він вічний.

Лік відпущеному часу ведуть маленькі механізми — лічильники часу. Закінчать лічити Марчукові, почнуть лічити іншому — їм все одно кому.

Один лише час всесильний. Народження, юність, старість — усе це категорії часу. Його влада безмежна. Він створює світи і руйнує їх. Творить, а потім зносить, як гірський потік.

— Необачно називати строки? — повторив мої слова астроном. — А я не можу чекати... Розумієте, не можу... Величезна кількість справ...

Хотів відповісти «встигнете», але промовчав. Скільки йому лишилося жити? Крихти. Старі часто будують будинки, саджають сади, наче починають життя...

Хочуть жити, а не доживати.

У Марчука багато планів. Старість плідна. Це хвороблива старість — животіння. Рослинне животіння.

Прийшов лаборант із штативом для аналізів.

Є ще одна реакція визначення фібриногену в плазмі. Дає можливість передбачати, будувати прогнози.

Призначаю й це дослідження.

Марчук посміхається, віддаючи себе в розпорядження лаборанта.

— При всьому тому — сподіваюся на бога.

— Вірите в бога?

— Усіх богів створюють люди, руками чи уявою. Навпаки не буває. А ті боги, в яких я вірю, створили людини: Час і Праця...

— Ваш бог — професор Максименко, — заперечив я.

Астроном потер شوку.

— Тим самим ви себе зарахували до ангелів. Асистиенти бога.

Я розсміявся.

— Ангели безгрішні. Ми цього про себе сказати не можемо...

Лаборант зробив свою справу і пішов.

З вікна було видно нові будиночки. За ними — піски, залляті сонцем. Далі — стіна лісів. По витягнутому силовому серпанку вгадувалося русло річки. На гребені пагорбів розтягнулися розмиті обриси міста.

Далина мене завжди хвилює. Переносить то в минуле, то в майбутнє.

Ці місця я бачив двадцять років тому. Тут лежали руїни. Стирчали обгорілі комини, серед попелу — череп'я, іржаві бляхи, головешки. В руїнах ховалися здичавілі кішки, бездомні собаки, схожі на гієн. Жодного цілого дерева — сосни без верхівок, культьяпки дерев.

Це було. Тепер тут вирости молоді ліси, вирости місто. Над річкою — арки мостів.

— Про що ви думаєте? — раптом спитав мене Марчук.

— Про майбутнє, — відповів я.

Марчук сказав:

— Я завжди думаю про майбутнє, коли дивлюся у вікно.

— Дивіться у вікно частіше, — порадив я.

Якось інакше уявлялися мені наші зусилля. Рятували те, чого ще не встиг зробити астроном. Що задумав, але не здійснив. Що тільки буде задумано. Дуже важливе, без чого неможливий дальший поступ науки. Важливіше, ніж те, що вже зроблено.

Аналізи були погані. Небезпечно знизився протромбінний індекс. Можна чекати кровотечі.

...Розморене спекою листя каштанів висить, як ганчір'я.

Вибираючи затінок, доріжкою іде Марчукова дочка.

Благально дивиться на мене. Чекає заспокійливих слів. Я їх не знаходжу.

Розділ двадцять дев'ятий

Богоявленський пошукав очима вішалку. Кинув на неї капелюх, повісив пильовик.

— Шумимо, братці, шумимо.— Поляскав по плечу Поліщука.— Коли ви покінчите з Х-хворобою? У четвер чи в п'ятницю?

— У п'ятницю,— не кліпнувши оком, відповів головний.

— Я так і думав. Часу до п'ятниці вистачить...— іронічно підтакнув Богоявленський.

Пішли дивитися лікарню. Кліматичну палату він назвав психотерапією. Апарат ДП — шарманкою. Слухав мої пояснення з пихатою зневагою. Що це ви, мовляв, на дурниці витрачаєте час. У мене зникло бажання розповідати. На тапчан, накритий простирадлом, лягли тіні від занавісок. Занавіски були клітчасті, і тіні були клітчасті. Майнула якась думка. Щось важливе. Але загубилась.

Попереду котився Богоявленський. Порипували черевки.

В ординаторській він розсівся за столом. З дивана, на якому ми сиділи, було видно його ноги між тумбами. Товсті, коротенькі, в червоних шкарпетках з поперечними чорними смужками.

Поцікавився історіями хвороби. Сингаєнко поклав теку на стіл. Згори лежала історія Марчука.

— Оскандалилися, оскандалилися... Викликали професора Максименка. Самі впоратися не змогли. Реноме лікарні істотно постраждало...

Горбатенко похмуро процідив:

— У тому наша заслуга. Спочатку інтереси хворого.

Втрутився Шидлун, провуркотів над вухом Богоявленського:

— Треба було викликати головного хірурга. То була помилка, я вже про це думав.

Богоявленський усміхнувся: полестило.

Вражала рухливість його міміки. Ось він темний, мов хмара, ось сяє, мов сонечко. Незадоволення — як не було. Швидко намагнічувався й тут же повертався до вихідного стану. Дехто пояснював це незлостивістю вдачі.

Привчений миттєво перебудовуватись стосовно до обстановки. То принизлива готовність підкорятися, то нахабнувата зверхність, начальницький тон.

Обстежувач гортав історії. Було видно, що він шукає. Саме історії з Х-хворобою. Щось підкреслював, крєктав, незадоволено морщився.

Так влаштований наш зір: постійно й довго бачене стає невидимим. Богоявленський перестав бачити Х-хворобу такою, якою вона є насправді. Ні стаття Углова, ні еволюція у погляді Максименка не вплинули на нього. І не могли вплинути. Його основні праці присвячені Х-хворобі. Відмовитися від них означало б відмовитися від справи свого життя.

Обстежувач простягнув між тумбами столу ноги і показав підшви.

— Усе свою лінію гнете. Час уже взятися за розум...

— Взятися,— сказав начмед.

— Щось не видно...— відкинувся на спинку крісла Богоявленський.— Мої найгірші припущення підтверджуються...— образливим жестом відкинув теку.— Хіба це історії? Пустопорожні записи. Ніякої системи...— Подививсь на Маєвську.— Цією справою Галай повинен був займатись... Хм... Часу не вистачало.— Ковзнув поглядом по ній. Ганна переклала на колінах поли халата й сховала під стілець ноги.— Слава богу, відбув...

Сингаєнко спробував заперечити:

— Чому пустопорожні? Ви цього не обгрунтували...

Шидлун обірвав Прохора:

— Облиш... Критика справедлива...

Взагалі він поведився так, ніби після від'їзду Галай він тут перша особа. Майбутній завідувач. І Богоявленський щоразу не поминав його своєю увагою. Схоже, що домовились. Згадалися слова Шидлуна: «Богоявленський не допустить призначення Прохора Сингаєнка». Презираюся з головним. Він розуміє.

На мене Богоявленський зовсім не звертав уваги. Наче я вже стороння особа. Вірив у невідпорність свого рапорту секретареві Полевку: «Антинаукова тактика... конференція засудила... Провина падає на наукового керівника...» Хай...

Обстежувач плете павутину. Історії погані, немає системи в записках. Можна знайти будь-які факти. Важливі не факти, а співвідношення фактів. Недоліки всюди є.

Кажуть, вперта річ — факт. О ні! Крути-ним як бажаєш. Подібний до легендарного дзвону. В його дзвоні кожен чує мелодію, яку хоче чути... Є факти і є фактики...

Я виключився. Зі мною це буває. Присутній і відсутній.

Обличчя розпливлися. Знов майнула в голові думка, яка спалахнула й зникла раніше. Спалахнула метеоритом і згасла в підсвідомості. Там, у кабінеті діагностики... Симетрія, здається, в моїх руках! Не буду втрачати часу. Тут мені нема чого більше робити. Тільки нерви псувати.

Мовби хвилиною мене підняло й винесло. Біжу в кабінет діагностики.

Тут, як завжди, багато сонця. На тапчані — клітчасті тіні від занавіски. Ось вона, ось... ця зникла думка. Метеорит, що прокреслив у небі світлу лінію... Оптична приставка! Тримаю її міцно, не вислизне. Досі дослідження велися на око. Точної симетрії не було. А оптична приставка відкине на тіло досліджуваного тінь сітки, яка розкреслить його на геометрично точні квадрати... Клітчасті тіні занавіски на стіні... Важливе вдосконалення!

Повертаюся зраділий і задоволений.

Обстеження тим часом закінчилось. Усі вже прямували до виходу.

— До речі, без вас тут з'ясувалася одна цікава подробиця,— вступився в мене Богоявленський.— Аджарцю... Як ви назвали прізвище? Ах, так, Гонгадзе... зробили операцію, а в нього виявилось... запалення легенів. Ваші настанови...

— Операцію зроблено всупереч настановам,— сказав я.

Горбатенко, який ішов попереду, зупинився.

— Скажемо прямо: оперував лікар, який був не згоден з настановами лікарні... Він сам себе назве...

Богоявленський подивився на свої туфлі — розсмикалися шнурки. Почав шнурувати їх, побагровіла шия.

— Це ваші внутрішні справи... Не хочу в них розбиратися. Ясно одне: випадок трапився саме у вашій лікарні.

Ми провели його до машини.

Вносячи на руці поперед себе пильовик, він втиснув своє кругле тіло на задне сидіння.

— Ще одне запитання наостанку,— звернувся він до мене.— В Кирієнка виразка шлунка. Ви призначили пеніцилін. З яких таких важливих міркувань?

— Я не відповідатиму на це запитання.

— Це чому ж? — Богоявленський просунув у віконце коротку руку і струсив пальцем попіл з цигарки.

— Тому що запитання поставлене умисне неправильно: не при виразці шлунка, а при ангіні...

Я повернувся й пішов. Богоявленський кинув мені услід:

— Розіграє святешика, мученика. А виходить — кривляння...

Коридором лікарні йшов Шидлун, без потреби зазираючи у вікна. Озирнувся на мене, сказав з невинним виглядом:

— Тільки нерви тріпають... Коли вже це закінчиться...— І додав, кривлячи губи: — А вам щиро раджу: перш ніж вдарити кулаком по столу, перевірте, чи не стирчать у ньому гвіздки.

Коли я залишив лікарню, сонце вже сіло. Обрій порожівшав, потім став вишневим. Сутінки густішали. Потемніла земля, ліси за будиночками. Засвітилися ліхтарі на вулицях: довгі паралельні палички, що яскрили денним світлом. То там, то тут спалахували квадрати вікон. Жовті, голубі, оранжеві.

Подумки я ще був у лікарні. Не міг переключитися на хвилю домашнього свята. Сашко — іменинник. Вісімнадцять років. Уже запізнююсь. І подарунка не купив.

Кому служить Богоявленський? Професорові Максименку? Кирієнкові?

Максименко тут ні до чого. Він чесний, вірив у свою правду. Нехай вона застаріла, набиралася елизаветинським шрифтом. Але це була правда. Кирієнко теж ні до чого. Людина він, безумовно, порядна. Егоїстичних цілей не переслідує.

Богоявленський служить самому собі. І, коли йому потрібно, він усе знайде. Знайде каміння в жовчному міху-

рі, а скаже, що знайшов кістки мамонта чи старовинний посуд. Аби мати користь.

Рознесе по всьому місту: пустопорожні історії... Гонгадзе... Марчук... Кістки мамонта...

Я теж гарний. По суті, злякався, втік. Прикрився здогадом про оптичну приставку. Нехай товариші відбиваються самі. Навіщо мені битися з вітряком? Досвід Дон-Кіхота не можна ігнорувати...

...Універмаг. Продавщиця прибирає прилавки. Прошу показати «Спідолу». Дівчина огризулася:

— Запізнились.

Розповідаю про сина: іменинник, боксер. Продавщиця всміхнулася, поставила на прилавок приймач.

Приємний голос співав:

— А мне семнадцать лет.

Дівчина запитально звела брови.

— Вісімнадцять, — уточнив я.

...Двері відчинив Сашко.

— Що тобі належить за запізнення, тату?

Прощтовхуюся до кімнати і ставлю «Спідолу» на стіл. Сашко засяяв.

— Будемо вважати, що ти відкупився. В наступному році тобі не уникнути нокауту, коли запізнишся. З мамою це вже погоджено.

З щоденника

«...Боротьба є боротьба. Виграє той, в когь міцніші нерви... Синці й рани неминучі.

Цікаво: чи будуть при комунізмі погані люди? І що з ними робитимуть? Будуть перевиховувати? Лікувати? Лікарні для честолюбців. Курс процедур: шість опромінювань лобних доль мозку. Або підкірки — області інстинктів. Їх, мабуть, жалітимуть, як жаліють горбатих і паралізованих.

Богоявленський, Шидлун. Яка їхня роль у суспільному процесі? Можливо, вони теж потрібні. Каталізатори прогресу.

Кажуть, щастя в боротьбі. А коли поразка?

Журба невідворотна. Без журби немає щастя. Як зважатиметься щастя, коли не буде горя? Якось інакше б називалося біле, якби не було чорного.

Без болю не буває щастя. Мені шкода людей, яким легко живеться...»

Розділ тридцятий

Випадок звів мене з Кириєнком на вулиці. Привітали-ся. Він почав розповідати анекдот. Запитання: чи можна ліквідувати Х-хворобу в Задніпровському районі? Відповідь: можна. Якщо всіх хворих переселити на Місяць. Ми цей злостивий анекдот уже чули. З уст Богоявленського.

— Переселяти туди треба не хворих, а... скептиків. І незалежно від посади, яку вони займають...— спалахнув я.

Кириєнко випростався. По щоках забігали жовна.

— А чи не почати нам переселення з вас?

Про цей діалог я розповів Поліщуківі.

— Ти так і сказав: незалежно від посади, яку вони займають?.. На Місяць?

— Так і сказав.

— Ну, тепер усе. Вважай, що ремонт провалився. Богоявленський почав, ти закінчив. Грюкнути дверима не фокус. Великого розуму для цього не потрібно.

— Підлабузнюватися не вмію.

Поліщук поморщився.

— Ну навіщо такими словами кидатись? Ми ж не на мітингу. Яка наша мета? Відремонтувати лікарню. Ти відсунув досягнення мети... Радій...

— Не відчаюйся. Знайдемо на нього управу...

— Звичайно, але клопоту побільшає. І час втратимо.

Угода з Шидлуном поки що не давала наслідків. Дуель нервів: Шидлун не поспішав, тягнув, набивав ціну. Чекав, поки його призначать завідувачем. Оплатить, мовляв, тоді допоможу. «Гроші наперед». Поліщук теж хитрував: призначати не збирався, хотів використати залежність Шидлуна.

Дуелянти сходилися й розходилися. Переможців не було.

Поліщук казав: «Професія лікаря видаває з душі жадібність, егоїзм, нетерпимість. З Шидлуном цього не сталося: сів не в свої сани...»

А коли звернутися до Кириєнка прямо? Конфлікти — конфліктами, діло — ділом. Був уже такий факт: незважаючи ні на що, він допоміг нам з ДП, прислав конструктора. Довів, що може стояти вище особистих рахунків. Самі собі вигадуюмо труднощі.

Порадившись, вирішили піти...

Бесіда, як завжди, почалася з алергії.

— Вигадають же таку назву. Алергія, літургія... На вірець божественної мелодії...

Кирієнко знов осідлав свого коника. Нічого доброго це не віщувало.

Я намагаюся захиститись:

— Будь-які ліки можуть викликати алергію. Навіть аспірин... Виникає при взаємодії антигенів і антитіл...

Кирієнко мене зупиняє.

— Виправдовуєтесь. Не надокучило вам... Колись зрозумієте свою помилку... Не зараз, то пізніше... Потерплю ще...

Поліщук пошукав місце для портфеля, не знайшов і поклав собі на коліна. Нервував... Відкривав і зацібав замочок з нержавіючої сталі... Обравши хвилину, заговорив про ремонт. Скрадливо, делікатно, в своєму стилі.

Кирієнко прибрав з лоба пасмо волосся і, ворущачи пальцями, уклав його на тім'я.

— На жаль, робітники зайняті зараз на будівництві готелю. Ніде розміщувати командированих. Оселяються на приватних квартирах...— відповів Кирієнко.

— Готель — важливий об'єкт, ніхто не сперечається,— погоджується Костя.— Але лікарня важливіша. Про хворих треба думати в першу чергу... З ремонтом пов'язане також здійснення деяких нових ідей,— він мав на увазі ідеї Маєвської.

Кирієнко морщить лоба.

— Нові ідеї? Ніяких відкриттів ви не зробили... Це встановила комісія. «Волга впадає в Каспійське море». «Кони їдять овес»...

Я втрачаю над собою контроль.

— Нехай про те, що ми пропонуємо, знали ще... неандертальці, половці, хозари... Важливо інше — корисно це чи ні.

Поліщук метнув на мене блискавки. Знову, мовляв, зариваюся.

Портфель з колін ковзнув на підлогу, і головний, з гуркотом відсунувши стілець, підняв його.

— Саме овес, а не цвяхи...— Поліщук намагається розрядити обстановку.

Обличчя Кирієнка світлішає. Майже розійшлася зморшка на переніссі. Розіллється по обличчю звичний для нього вираз доброти. Він, мабуть, не чув ні моїх слів, ні слів Поліщука, думаючи про своє. Й усміхнувся

своїм думкам тією ж усмішкою, яку я бачив колись на його обличчі на подвір'ї інтернату, коли він судив футбольну гру.

Незрозуміла людина Кириєнко. Ніякої послідовності: нетерпимість, ворожість і таке несподіване рішення — будемо ремонтувати. Погодився: на першому плані лікарня, здоров'я людей. Командировочні зачекають. І Шидлун нам не потрібен був. Обійшлося без протекцій. Тільки одного не можу зрозуміти: чого він домагається від мене? Якого зізнання?

Пауза. Кириєнко ридеться в шухляді. Виймає конверт і вручає Поліщуківі.

— Одержуйте... розкриєте вдома...

Жест підозрілої урочистості. Що це може означати?

Конверт був розкритий не вдома, а тут же, за дверима, в приймальні. В ньому був ордер на квартиру. Нарешті Поліщук одержав квартиру!

Несподівану перемогу Костя відніс на рахунок своєї тактики делікатності.

Розділ тридцять перший

Столики стояли біля стін, а середина вестибюля була вільною. Для танців. Усі свята, ювілеї, вечори дружби проходили тут. Просторе, прикрашене картинами приміщення. Схожа на канделябри люстра. Наче палацова зала.

Сьогодні був вечір дружби. Прийшли з дружинами, чоловіками. Грала музика, кружляли пари.

Світлана попросила мене розповісти про кожного. Окрім Поліщука, вона майже нікого не знала.

— Он Горбатенко. Перше враження — зла людина. Насправді — душа. Злий проти зла... Поруч із ним — Прохор Сингаєнко. Пам'ятаєш, син няні Параски Антонівни?.. Приймний син... Рідний загинув на фронті... Зверни увагу, які в нього очі. Великі й чисті, мов у дитини... Дисертант... Його тема — вуличний травматизм...

Танцюю я погано, зовсім не вмю. Світлана намагалася навчити, не змогла. Просто кружляю, повторюю одне й те ж па. Всі танці на один манер. Стараюся танцювати в натопці, в тісняві, щоб не було видно мого тупцювання.

Світлана запитально показала на столик у кутку.

— Це Зіночка й Іло Гонгадзе. Я тобі розповідав про них. Одружилися. Найкращий тост на їхню честь виголосив головний. Тиждень готував. Відтворити?

Світлана кивнула.

— Спробую... Передам тільки зміст. Іло, ти знаєш,— фехтувальник. Головний зіграв на цьому. Вийшло на зразок притчі. До бога звернувся юнак з проханням про наречену. Вона має бути вродливою — поставив таку умову. Інший юнак просив наречену ласкаву, третій — веселу. Та бог прийняв несподіване рішення: створив не трьох, а одну наречену. І нарік її ім'ям... Зіна. Почав потім міркувати кого ошчасливити такою дівчиною? І тут же вирішив: Іло — доблесний д'Артаньян, завжди зможе захистити її своєю шпагою...

Повз нас пронеслися в танці Шидлун із Сніжинською. Вона йому до підборіддя — маленька, худорлява. Він схилився над нею і кружляв так, що ноги її час від часу мелькали в повітрі.

— Шидлуна ти знаєш... А Сніжинська — мила жінка. І хірург гарний... Не знаю, як далеко зайшли їхні стосунки.

— А ця вродлива жінка — хто?

— Маєвська...

Багринка змінилася, поблякла. Було через що: Галай, історія з Юрчиком... Маєвська знала, що змарніла. При зустрічах намагалася піти раніше, ніж їй про це скажуть.

Поліщук і Параска Антонівна сидять на почесних місцях — за столиком під картиною «До лікаря» (крізь тундру на оленях їде до хворого лікаря). Головний їй щось говорить. Вона хитає головою — не згоджується.

Наблизившись, ловлю зміст розмови. Шістдесят п'ять років, час на відпочинок. Слід і про себе подумати. Сил лишилося небагато, а няня ще чергує, по ночах не спить. «Вночі всі нещастя трапляються», — виправдовується Антонівна. Піде на пенсію — куди подіне свою доброту? Безробітне серце зупиняється. Ломка стереотипу в її віці небезпечна. «Обвапнуються» пристосовні механізми.

— Так, так, та сама няня... Професор Максименко сказав про її зморшки: «Клинопис доброти».

Світлана не погоджується.

— Доброта зрозуміла, ясна. Її не треба розгадувати. А клинопис — потрібно... Доступний не кожній людині...

— Добрий вечір, Параско Антонівно,— вітаюся я і знайомлю Світлану.

Няня всміхається, метушливо встає, простягає натру-
джену руку.

— Добрий вечір, добрий вечір...— і додає своє звичне й ласкаве: — Щоб ви мені триста років жили...

Світло на душі, коли поряд з тобою мати.

Сингаєнко поставив на магнітофон нову бабину з твіс-
том. На середину вийшли Іло й Зіна, а ми й такі, як ми
(люди літні), відійшли до столиків або до стіни. Це не
для нас.

Твіст — танок тих, що втрачають рівновагу. Метушли-
ве балансування.

Наче під ногами слизька палуба, а на морі шторм.

Спочатку твіст мені не подобався. Тепер я знаходжу
в ньому якусь красу. Енергія, боротьба, самозабуття.
І чарівність ритму, що перетворює стрибки й судороги
в танок.

Шидлун присів і, не зводячи очей з ніг танцюристів,
з азартом плескав у долоні і при цьому сам пересмику-
вався.

— Давай, давай, Іло! Давай, давай, Зіно!..

Кілька хвилин ми спостерігали цю сценку. Від стриб-
ків дрижали столики, подзвонювало скло, коливалися
занавіски...

— Всі в тебе милі, гарні,— сказала Світлана,— всі над-
звичайні: Прохор, Горбатенко, Параска, Сніжинська, Зі-
на... А куди поділися погані?

— У кожного є золото і є сміття. Якщо ти старатель,
видобудеш золото...

— Ти старатель?

— Хочу ним бути. Не завжди щастить.

За найближчим столиком сиділи Маєвська і Борис
Поляков. Два місця вільні. Ми зайняли їх.

Прохор знову поміняв бабину полилася спокійна му-
зика. Танго.

Борис запросив Світлану на танок. У вишуканій манері
(досвідчений у ввічливості): спочатку запитав моєї зго-
ди, потім — її.

Ми лишилися за столиком удвох з Ганною. Я пильно
подивився на неї... Ганна втомлена всміхалася, поправи-
ла волосся — видно, вгадала мої думки.

Так, змарніла. Раніше вона не цінувала своєї вроди

і якось не помічала її. Не фарбувала губів, не підводила очей. Нігтики короткі, по контуру кінчиків пальців, без лаку — хірургічні... А тепер, коли з'явилися зморшки, їй стало не по собі. З раптовим жахом подумала, що втрачає вроду. І сьогодні прийшла з нафарбованими губами й химерною зачіскою. Їй це не личило.

— Постарішала, попоганішала... Так? Не люблю, коли кажуть неправду... Кажіть так, як є...

— Підозрюєте, що можу казати неправду?

— Кажіть же... Вам я вірю... Чому ви ухиляєтесь?

— Правду?

— Як перед судом... А проте не варто. Навіщо? Я сама знаю. Господи, яке це має значення. Стільки навалилося на мене лиха...

Я примружив очі, як це роблять художники, роздивляючись картину.

— Усе, що домальовано, не годиться... Натуральний варіант мені подобається більше.

— Тішитесь моєю розгубленістю.. Гарзд, з цим покінчено... Що пише Анатолій? Уявляю радість його батьків. Син повернувся до отчого дому...

— Писав, що зустріч була зворушливою...

— Це завжди приємно,— сказала Маєвська.— Наче повернення в дитинство... Коли я буваю в матері, відчуваю, що стаю маленькою. Мене такою вважають... Дочка для матері завжди дитина...

У голосі її звучала втома.

Біля нас пропливли Шидлун із Сніжинською. Наші погляди зустрілися. Він двозначно підморгнув.

Запитати Ганну про першу дружину Бориса? Давно збирався. Не було нагоди. А зараз запитаю.

— Що Юрчик Борисів син, я вже знаю. А ви про це знали, Ганно?

Маєвська звела на мене очі. Йі одразу погасила в них блиск. Я продовжив, не дочекавшись відповіді:

— Правда, що ви нічого не сказали Борисові про Юрчика?

Локон Ганни вибився і впав на скроню. Вигляд легковажної, але такої, що зберегла контроль над собою, жінки.

— Важко повірити, я розумію... Однак це нічого не змінює... Так воно було... Я не знала, що виходжу заміж за чоловіка, який залишив в Індії дружину й сина... Не могла подумати... Коли Юрчик попав у лікарню, мене

охопила дивна тривога... Вражаюча подібність з Борисом... І те саме прізвище — Поляков... Випадковість? Збіг? Бувають же двійники... Він міг бути тільки братом або сином Бориса... Але ж у Бориса немає братів... Сином Борисової сестри? Сином двоюрідного брата?... Я не знала, що думати... Найбільше боялася зустрічі з Юрчиковою матір'ю... Не розуміла — чому? Боялася страшною для себе несподіванки... Трагедія Юрчика поступово зміщувалася в моїй свідомості... Тепер я думала тільки про зв'язок, який існував між хлопчиком і Борисом... Хто він? Хто він?

Ганна подивилася на танцюристів відчуженим поглядом. Зібравшись з думками, продовжувала:

— Хто він? Хто він?... Це запитання я задала Борисові... Було гидко слухати, як він клянеться... Правда відкрилася мені з його клятвами...

Хтось намагався співати: «Солдат — завжди солдат...» Здається, Поліщук. Він завжди співає, коли потрапляє до компанії. Ознака добродушності характеру.

Борис та Світлана повернулися до столика. Борис поцілував їй руку, підсунув стілець. З офіціантською доглядливістю. Кивнув у мій бік: вдячний за одержану пасолоду. Натренований в етикеті.

Знудьгована за чоловічою увагою Світлана була задоволена, а я із злістю подумав про Бориса: «Набундючений блазень!»

Через вестибюль простував до нашого столика Шидлун.

— Хочу до вас... Я добрий... Я ваш друг... — Нахилився до мого вуха й зашепотів: — Даю вам пораду. — (Знов поради!) — Не лізьте на рожен. Втратите голову, слово честі...

— Це не найстрашніше, — відповів я.

Шидлун похитується, хапається за спинку стільця.

— А що, по-вашому, найстрашніше?

— Втратити обличчя...

— М-гу, — цідить він багатозначно. — Втратите голову — втратите обличчя... Я ваш друг... Мовчите? А хто ваш друг? Максименко? Не вірте йому. Хоча він і професор, і хірург знаменитий, але він фарисей... лицемір, ханжа. Ось хто він!.. Щодня їздить до нас. А навіщо? Астронома жаліє? Обов'язок? Душевна потреба? Анітрохи... Авто-ритет заробляє... Гуманністю своєю кокетує... Все брехня... брехня...

Шидлун морщився, крикливо озлоблювався.

— Не можеш пробачити старому повернення свого листа-сповіді?..

— Ну, написав, помилився. Про що мова... Ви ж нічого не знаєте. Н-не хотів вас засмучувати. Знаєте, щ-що він про вас говорив? Жа-ах... Мої вуха горіли. Мені було в-важно слухати. Я заперечував... А він: «Є різні інваліди — без рук, без ніг... Їм можна допомогти... протези. А вашим к-керівникам допомогти не можна. Протезів голови... н-нема... Не створені...»

— Хочеш посварити мене з Максименком? Іди геть...

— Тьху... Всі ви якісь чокнуті, прибиті... Запам'ятайте, я добрий...

Шидлун розслабив краватку, потупцював і відійшов.

У натовпі, коли розходилися, я снітав Ганну:

— Про нашу з вами розмову можна написати Анатолієві?

Маєвська сполошилася.

— Ні-ні... Що ви!..— Пройшла кілька кроків мовчки, роздумуючи. Потім додала: — А зрештою, як хочете...

Я узяв до себе в машину Параску Антонівну і Поліщука й розвіз по домівках.

Розділ тридцять другий

У мою квартиру несподівано ввірвалися начмед Горбатенко, Прохор і Бородченко. Спочатку я нічого не міг розібрати — кричали всі разом. Слова не вмщали напливу почуттів.

Хтось ліктем збив з тумбочки вазу. Прохор тикнув мені в руки газету й почав збирати черепки. Горбатенко поривався прочитати газету сам. Показував якийсь стовпчик підібраним черепком.

Швидко перебігаю очима текст, ковтаю слова: «Вчена рада розглянула статтю... схвалює... своєчасно підняте питання... реальна можливість підвищити точність діагностики... Апарат ДП...»

— Учена рада!.. Мозковий трест хірургії!..— весело підкреслює Горбатенко.

Прохор збирав черепки. Не вмщуючи в двох долонях.

— Салют з двадцяти гармат!!! Ба-бах-бах!..

Ваза була коричневою з чорним розписом. У грецькому стилі. Я любив цю вазу. Але дивно: мені не було її шкода. Усвідомлюю таємну радість приносіння жертви.

Сингаєнко виносить на кухню черепки і повертається з пропозицією: надіслати листа Анатолію Галаю. Доручають це мені. Я обіцяю. Бородченко забув про свої колишні висловлювання. Радів, наче це була його перемога. Не будемо згадувати минуле.

Скільки було пережито, передумано. Сумніви, вагання... Синці й шишки... Максименко, Богоявленський, дискусія... Розумію: постановою ради справа не закінчиться. Будуть ще бої. Може статися й таке: відмовляться від наших пропозицій. Концепції старіють, як і люди, і вмирають, як люди.

Як тепер поведеться Богоявленський? Шидлун? Сніжинська? Нарешті, Кириєнко?

Максименко переглянув свої позиції ще до ради. Сам дійшов інших висновків. Велика мужність відстоювати свої погляди, ще більша — відмовитися від них.

Не зловтішаюся. Навіть збентежений. Соромно перед Максименком. Піби я завдав йому болю. Якщо хтось має рацію, хтось повинен помилятися. Прикро помилятися. Старі переживають свої помилки особливо важко: їм належить бути мудрим.

А Богоявленському при нагоді поверну його репліку: «Прийміть мое співчуття». А чи потрібно це?

Не всі однаково святкували цей день. Одні — як перемогу, інші — як реванш. Реванш — це не радість, реванш — це злорадість. З усього, що сталося, я зрозумів одне: ми маємо рацію тому, що шукаємо, істину треба шукати, вона не прописалася навечно в нашій лікарні.

Світлана приготувала легку вечерю, й ми сіли до столу.

Розділ тридцять третій

«Київ, 17.IX.

Можу обрадувати тебе доброю звісткою; мій дорогий друже. Передчуття того, що я принесу тобі задоволення, просто лихоманить мене. Отже, вийшла постанова вченої ради, наші основні припущення про Х-хворобу схвалені й навіть розвинуті. Читав, і не вірилося. Власні

думки завжди здаються переконливішими й вагомішими, коли викладають їх інші — особливо в пресі. Я вже бачу, як поштар приносить тобі мій лист, ти розриваєш конверт і пробігаєш очима ці перші рядки. На обличчі твого розпливається задоволена усмішка. Якби ти тільки бачив цих трьох божевільних — Горбатенка, Сингаєнка й Бородченка, які ввірвалися в мою квартиру з газетою, де була опублікована постанова! Репетували, стрибали, мов дикуни. Розбили мою улюблену вазу, погромники. Як мені жаль, що тебе немає з нами...

Можливий був інший варіант: нашу тактику визнають неспроможною. Теоретично допускаю таке. Що тоді? Негативний результат у науці — теж результат. Але, Толю, це не найкраще, чим може обдарувати життя. Влетіло б нам. Хіба що ваза лишилася б цілою. Я, однак, не схильний впиватися успіхом. Шкідливо. Лоскоче самолюбство, подразнює якісь там емоції, з яких потім виникають самовпевненість, пихатість, зазнайство. Похмура компанія?

Тебе, звісно, цікавлять реакції, розумію. Дуже цікаво! Почну з Максименка: надіслав вітальну телеграму. В цьому весь він — чесний і доброзичливий. У нього душа Параски Антонівни. Справжня людина! Ти знаєш, як відбирають льотчиків: випробовують на центрифугах. Витримав перевантаження — годиться. Лікарів теж треба випробувати на центрифугах — проби на перевантаження душевні, на доброту... Самої доброти, однак, замало, потрібні ще рішучість, здатність до швидких дій. Те, про що судять по Е-хвилі. Яка користь від доброти в людині, в котрої в час небезпеки блокується пам'ять і координація? Ось у Максименка все є: і доброта, і рішучість, і здатність швидко діяти, і координація. Професію він собі обрав у цілковитій відповідності із схильностями. «Справжня людина та, — казав він, — яка вважає свою професію найголовнішою в світі». Вдумайся в ці слова. Дуже правильно сказано.

Нічний виклик до астронома, операція — все це ти, звичайно, пам'ятаєш. При тобі було. Опісля він часто приїздив, на перший наш сигнал. Навіть дві безсонні ночі провів біля ліжка астронома. Зараз Марчукові краще, одужує, гуляє в лікарняному парку. Що буде далі — ніхто не знає. Хвороба підступна. До речі, цікавився тобою, передавав вітання, його прохання, зрозуміло, виконую охоче.

Наш головний назвався учнем Максименка. Було це на якомусь вечорі. З цього приводу Углов, жартуючи, сказав: «Учні проходять чотири стадії. Перша — шкідливі. Ще нічого не вміють робити, багато браку. Друга — більше шкідливі, ніж корисні. Третя, навпаки: більше корисні, ніж шкідливі. Четверта стадія — учень корисний справі, але шкідливий для... вчителя, намагається зіпхнути й зайняти його місце». Максименко розреготався: «А я їм, старий дурень, вітання надіслав».

Богоявленський зробився привітним і люб'язним. При зустрічі не я, а він першим повідомив про постанову, привітав. Я взагалі не збирався говорити з ним на цю тему. Все-таки болоче місце. Чомусь він довго базикав про взаємини між лікарями, наукові суперечки, мовляв, не повинні затьмарювати особистих взаємин. Я погодився, згадав про бокс: «Так,— кажу,— спотворять один одному фізіономії, що глянути страшно,— Сашкові, сину, розбили брову,— а після бою обіймаються і навіть цілуються. Звичайно, за однієї умови, якщо в рукавичках не було заліза». Він мружився, сміявся, і, здається, широко. Якось я бачив його в парку Ватутіна із своєю старенькою матір'ю. Вів її ніжно і, перш ніж посадити на лаву, зняв кашне, підстелив і взагалі зворушливо про неї піклувався. Коли я це спостерігав (було це в розпалі нашого конфлікту), я думав: як таке чудовисько (тоді він мені таким уявлявся!) може бути відданим і ніжним сином? Ти всміхаєшся, бачу: сімейні прив'язаності не вважають вовкам загризати ягнят.

Пам'ятаєш, виступав на конференції такий кудлатий лікар, кричав: «Авантюризм». Він і зараз твердить те саме: «Прожектери! Прожектери!» Мотор заглух, а колеса крутяться. І Ларичева, доцента, пам'ятаєш? Горбатенко про нього сказав, що «проживе сто років», намагається для всіх бути приемним. Нещодавно розговорилися: спочатку він похвалив мого Сашка, мовляв, змужнів, гвардієць, будуть «жертви» серед дівчат (батькові приемна така похвала, випробуваний прийом!). Потім зробив мені комплімент. «Не старієте... Поділіться своїм секретом». Далі привітав з постановою: «Ніякого іншого рішення бути не могло. Справедливість восторжествувала». А Богоявленського того ж дня теж не поминув своєю увагою: «Справедливість восторжествує, ось побачите». Пристосовується, міняє думку, як міняє одяг професійна манекенниця.

Шидлун розвинув бурхливу діяльність: претендує на твою посаду. Дзвонять звідусіль: з міського відділу охорони здоров'я, районного... Лає нас: погані, мовляв, колеги. Ніхто так не скаржиться на своїх колег, як... поганий колега. Це вже перевірено. Змарнів. Озлобленість, як видно, шкодить здоров'ю. Довгожителі, як правило, поступливі, добрі люди. Але ось що цікаво: Кириєнко мовчить. Ані слова. А він же вірив у Шидлуна, як у бога, користався його послугами. Одумався.

Здається, про все тобі написав. Ага, відсвяткували весілля. Аплодували й кричали «гірко».

Вечеряли в ресторані «Полтава» — неподалік від лікарні і куточок романтичний: корчма. На родичів Іло ресторан справив враження — хата під стріхою, колодязь, журавель, лелека на комині. Родичів з Кобулеті приїхало багато: батько, мати, сестри, брати, дядько — старий з крупними рисами обличчя, горбоносий, вусатий, бровастий.

Ніщо не справляє більшого враження єдності, як... відмінності. Маю на увазі молодят. Такі вони різні...

Наш головний обнімався й цілувався з грузинами. І сам чомусь заговорив з грузинським акцетом: «Ось яку наречену ми вам па-дарували». На це дядько жениха відповів: «Вай-вай, яка наречена! Майже грузинка...»

Напевне, я вже стомив тебе своїм довгим листом. Лишається тільки додати, що посаду твою тимчасово посідає Прохор. Ти розумієш, чому т и м ч а с о в о, пояснювати не буду... Борис у всьому зізнався Ганні, ніде було подітись. Про свою першу дружину говорив грубо, важко пригадуючи: «Ах так, Інна Андріївна... Була там така жінка... Чоловікам із нею було нудно...» Гидко й мерзенно.

Час прощатися...

Чи скоро я тебе обніму в Києві?

Твій Павло

Розділ тридцять четвертий

Пирогов назвав війну травматичною епідемією. Вуличні пригоди — теж епідемія. І теж — травматична. Вона бушує в усьому світі. Щорічні втрати — тисячі вбитих і тридцять мільйонів поранених!

Колись епідемія винищувала цілі народи. В містах Європи стоять чумні стовпи. А навколо — табуни автомобілів. Чотириколісна сарана. Збуджувачі травматичної епідемії.

Проти автомобілів немає сироватки чи вакцини.

Техніка вдосконалюється. Але є ще одна техніка. Техніка безпеки. Вона відстає. А повинна йти попереду. Раніше безпека, потім — техніка.

Вулична безпека символічна: світлофор, знаки, біла смужка, що ділить дорогу. Найбільш реальне, що існує, — огорожі на людних перехрестях. Якими були вулиці тисячу років тому, такими вони лишилися сьогодні: проїжджа частина, тротуар, брівка. Лобне місце!

Нісенітниця верзе Крафт. «Причини нещасних випадків — інстинкт самопокарання». Колеса на заводах огорджуються, а на вулицях — ні. Ось і весь інстинкт.

У травматологічній палаті лежало п'ять хворих: студент-лижник, слюсар заводу, таксист, командировочний з Одеси і Юрчик.

Нещасний випадок. Як він відбувається?

Студент ішов на побачення. Зупинився біля стовпа. По шосе мчала машина. Якийсь чоловік перебігав дорогу. Гальмувати було пізно. Машина налетіла на стовп, стовп звалився на студента.

Слюсар їхав у кабіні МАЗа четвертим. Шофер побачив попереду автоінспектора. Пригальмував і наказав четвертому: «Стрибай!» Зіскакуючи, слюсар зачепився кишенею за ручку дверцят і впав під колесо причепу.

Таксист? Це був дуже обережний водій. Про нього казали, що він промацує дорогу передніми колесами. Але трапився йому необережний пасажир. Надумав викинути недопалок через віконце таксиста. Не в своє і не в попільничку, а у віконце водія. На якихось кілька секунд затулив рукою перспективу дороги. В цей час грузовик, що йшов попереду, різко загальмував. Таксі врізалося в нього. Зім'яло радіатор, баранку вдавило в груди водієві (перелом трьох ребер). А пасажир розбив голову об оглядове скло. Від раптової зупинки.

А командировочний поспішав. Запізнався на літак. Усе це відбувалося вночі. Безлюдні вулиці притуплюють обережність. На перехрестя виїхала хлібна будка, і машини зіткнулися.

Поспіх — бич століття. З дитинства привчаємося поспішати. Юрчик теж поспішав. Перебігав дорогу попе-

реду самоскида. Хотілося швидше бути на тому боці. Просто так хотілося.

Доля? Дріб'язкові факти: хтось перебігав дорогу, четверо в кабіні, кинутий у віконце недопалок, хлібна будка... Та вулиця довела їх до масштабу катастрофи.

Генерал Випадок — жорстокий генерал. З більмами на очах. Своє військо веде без карт і компасів. Його ще ніхто не розчулив. Однаково нещадний до старого й дитини, генія і дурня, потвори й красеня.

Проход Сингаєнко вивчив причини вуличного травматизму. Виїжджав на місце аварій, був присутнім на судових процесах, фотографував людські потоки. Усього себе віддав цій справі.

Він знайшов «вогнища травматизму» — місця, де найчастіше трапляються аварії. Вивчив причини і подав свої пропозиції. Їх було прийнято.

Чимало відкрилося йому: восени в районі було більше жертв, ніж в інші пори року: дощі, тумани, ожеледь. І рух посилювався: сільськогосподарські перевозки. В часи пік найбільше жертв. У п'ятницю та суботу — більше, ніж в інші дні (давалася взнаки втома під кінець тижня). Близько третини шоферів, які потрапили в аварії, сиділи за кермом понад вісім годин. Чоловіки ставали жертвами в два рази частіше, ніж жінки (горілка, самовпевненість, хвацтво), старі — втричі рідше, ніж молодь (життєвий досвід, обережність)...

Це й багато чого іншого встановив Проходор...

У Задніпровському районі стало менше аварій, менше жертв.

Є люди, яким усе легко дається. Розпечені здібностями. Проте вони ніколи не піднімаються вище середнього рівня. А такі, як Сингаєнко, йдуть далі й без зупинок.

У середині липня Проход закінчив дисертацію. Я був офіційним керівником. Але керувати не довелося: він сам прекрасно впорався.

Ми дуже пишалися його роботою. Ми — це вся лікарня.

Розділ тридцять п'ятий

Від нашого будинку до Петровської алеї можна було пройти двома шляхами: вулицею Леніна й далі Хрещатиком у кінець, але там людно і автомобілів багато. Ін-

ший шлях — тихі вулички й провулки. Машини тут майже не їздять, повітря чистіше.

Ми обрали цей останній шлях. Пересікли скверик, піднялися крутою вулицею на Велику Підвальну, потім провулочками вийши на площу Хмельницького...

Колись ми завжди ходили разом з Світланою. Зустрівши мене без неї, знайомі обов'язково запитували: «А де Світлана?» — або ж: «Чому ви сьогодні самі?» Та це було давно. До Макарівки й Задніпровська. А тепер знов почали з'являтися разом. Світлана з цього раділа.

Ось Михайлівський монастир. Тут у старих і нових будинках живуть студенти.

В одному з цих будинків колись жив і я.

Тоді вуличка, якою ми зараз ідемо, була обсаджена саджанцями. Нині вони розрослися у великі дерева. Крони з'єдналися, ховаючи в своїй тіні студентські косяки.

Світлана всміхнулася, показавши на будинок:

Пам'ятаєш цей гуртожиток?

Я кивнув.

— Й те, як ти провів у ньому свій перший день?

— Й те, як я провів у ньому першу... ніч.— уточнив я.— Не було ліжок, я спав у клубі на столі. Стояла осінь, і з Дніпра крізь розбиті шибки дув холодний вітер.

— Ти вкривався короткою ватянкою — пам'ятаєш?

— Пам'ятаю. І потішав себе, як потішав себе заброда, який шматком ряднини міг прикрити тільки ноги: «Ух, як тепло й гарно». Потім тією ж рядниною прикривав плечі й знов захоплювався: «Ух, як тепло й здорово».

— Замість подушки — клейончатий портфель з металевим замочком. На щоді в тебе від нього лишався відбиток. Уранці приходив з ним до інституту.

— І це пам'ятаю.

Одразу від площі Комсомолу починаються парки. Каскад падає з високих сходів. Вода розбивається на бризки, і в них спалахує веселка.

А Умань пам'ятаєш? Парк Софіївка, фонтани?

Після війни ми поїхали в Софіївку. Маленький фортдик, лисі покришки. Через кожні кілька кілометрів латали камери. То була перша наша подорож по війні.

— Й Умань пам'ятаю. І острів Кожання в Софіївському парку.

Світлана засміялася й притулилася щочкою до мого плеча.

— Тоді для нас увесь світ був... островом Кожання.

Коли ми вийшли на Петровську алею, було пів на десяту. Сутеніло. Звертаємо на стежку поміж деревами. Висока огорожа, будиночок садівника. Далі — літній кінотеатр. Ішла якась картина, здригався й переливався промінь кінопроектора. Ми обійшли кінотеатр. Це наші улюблені місця. Під ногами шурхотить перше опале листя. Вересень. Я несподівано зупиняюся. Світлана дивиться з тривоною.

— Що з тобою?

— Зараз минеться. Дрібниці...

— Ні-ні. Сідай... Ось лава... Що з тобою?

Липкий піт, тремтять ноги. Огідно.

Дивно: мені зовсім не лячно. Рідко думаю про хвороби.

Лячно, мабуть, буде потім.

— Ось і минулося все. Миттевий віраж. З кожним може статись.

— Звичайно. З кожним. Ти став погано переносити спеку... Я це вже помітила.

Ми піднялися з лави і підійшли до обриву. Раптово відкрився Дніпро з арками мостів.

— Той міст був дерев'яним — пам'ятаєш? За ним — острівці. Там відпочивали. «На зорі туманної юності»... Ось і мене повело на спогади. Настроїла.

Світлана всміхнулася.

— Ознака старості?

— Чому ж? Після сорока — найкращий вік.

— Так. Бо двадцять більше не вернеться.

— Я не хочу, щоб поверталися. Двадцять — сторінки без тексту. Яскраве, глибоке приходить після сорока.

— Потішаєш себе?

— Аніскільки. Весна — жебрачка. Лише осінь багата й щедра.

Світлана похитала головою.

— Я більше люблю весну. І на двадцять погоджуюся без усяких умов. Крім однієї: зі мною повинен бути ти.

Постарішали? Звісно. Але кохання, як природа, не старіє. Хіба осінь постарішала? Така ж, якою була мільйон років тому. Вічно юна осінь! Природа не старіє, а оновлюється. І кохання оновлюється, з віком стає спокійнішим і мудрішим і, мабуть, міцнішим.

На очах мінялося освітлення дерев, річки, долини.

Неначе з усіх широт, мов птахи, зліталися вогні вити гнізда за Дніпром. Безмежжя вогнів.

Тією ж стежкою повертаємося до будиночка садівника.

Скрегоче ланцюг по дроту. Загавкав пес.

Самотина, яку охороняє пес.

— Хотіла б ти жити в такому будиночку, Світлано? Фруктовий сад, квіти, розмірене життя.

— Ось про що ти мрієш.

— Не зараз. Коли зістаримось.

— Не заперечую. А якими ми будемо, коли зістаримось?

— Як усі старі. Згорблені, човгаючі кроки... кхе-кхе... Носитимемо довгий одяг. Ховатимемо в складках свою старість.

— Брр...— фиркнула Світлана.

Алея, опале листя. Ідуть старенькі: він і вона. Десь я бачив таку картину. Називалася «Осінь». Це — пізня осінь.

Світлана замислилась.

— Будиночок нам не потрібний. Хіба тільки для того, щоб підправити твоє здоров'я...

— Поки що я на здоров'я не скаржуся. Не підводило мене. Були, щоправда, епізоди...

— На щастя, ти здоровий. Тобі ніхто не дає твоїх років...

— Перша ознака здоров'я...

— Набряки під очима, зморшки... Просто ти багато працюєш, читаєш...

— Дам відпочити очам — і набряки зникнуть. То дурниці.

Ми спустились до самої води й сіли на гранітну сходинку.

На місточках, що видавалися вперед, хлопчачки вудили рибу. Стрибали й розтікалися по воді відблиски від ліхтарів.

— Розкажи що-небудь про свої справи, Світлано,— сказав я.

— Підозрюєш, що і в мене є якісь свої справи? — вколола Світлана.

— Пробач. Я не часто питаю тебе про це.

— Монопольне право на увагу досі мала твоя лікарня.

— Ну, розповідай. Я вже визнав свою провину.

Взагалі ми жили дружно. Траплялися, звичайно, спалахи. Той, хто вважає себе винним, починав розмову першим. Часто ми починали її разом. Швидко забували незгоди й образи. А в момент спалаху здавалося — це буде нелегко зробити.

— Про себе? Краще поговоримо про Сашка. Ким він буде?

— Боксером. Це ясно.

— Серйозно. Ким? Радистом? Вічно копирсається в приймачах.

— Мені імponує професія лікаря.

— Самозречення і самопожертва зведені в ранг професії...

Повз нас пробігли хлопець і дівчина. Світлана пригнулася, ховаючись за виступ, і мене потягла за собою. Я ледве не впав у воду.

— Ти нічого не помітив, Павле?

— Ні.

— Дивись. Вони вже вибігли нагору. Зараз з'являться над парапетом...

Я глянув угору. Волосся дівчини палахкотіло, мов полум'я. І поруч — засмагле обличчя Сашка. Спираючись ліктями на парапет, вони дивилися на річку і про щось жваво розмовляли.

Розділ тридцять шостий

Мені здається, що Маєвській пощастило домогтися свого. Майже все, що вона задумала, виконується. Поліщук прислухається до неї, захопився її ідеями. Кирієнко затвердив кошторис ремонту і дав робітників.

Лікарня — не просто притулок від суворостей природи, її «суду» і гніву. Це — не нора, не барліг, не печера. Лікарня — сфокусована природа, частина її, бо лікування не може бути успішним без її втручання. Як річка вливається в дельту і розтікається по ній, так природа має вливатися в лікарню й розтікатися по всіх її куточках. Вільно і владно.

Лежачи в лікарні, людина мусить її бачити й чути: блакитне небо, гойдливі верхівки дерев, синю смужку далекого берега, спів пташок, шурхіт дощу в листі.

Природу можна також відтворити в картинах, мозаїці, вітражах.

Головне — ніякої навмисності, все має бути природно, бо сама природа беззаперечно природна.

Маєвська всіма засобами мовби підкреслювала повітря. Перші ліки — повітря. Відчуття чистоти й щедрості повітря завжди повинне супроводжувати хворого.

«Палац повітря»,— казала вона. Горбатенко знущався: «Повітряні замки!»

Ось як виглядали два закінчені коридори. Праворуч по стіні летять лебеді. Витягнуті шиї, широкі змахи крил. Ліворуч над плінтусом — верхівки ялин і сосон. Усе це — з кераміки, кольорових яскравих пластинок. Наче стоїш на високій горі, в небі. З усіх боків тебе омиває повітря. Другий коридор: в одному місці шматочок моря, далі — кілька дерев, ще далі — смужка степу з яскраво-червоними маками. Ідеш — міняється пейзаж. Повітря, повітря...

Маєвська сама малювала ескізи. Керувала роботою майстрів, і виходило взагалі здорово. Навіть Горбатенко, який вважав усе це прикрашательством, зрештою здався: «Так, палац повітря».

Майже увесь день Маєвська проводила в лікарні. Брала зайві чергування, чергувала за інших. Удень вона ще була спокійною. А надвечір починала нервувати: наближався час, коли за нею приїздив Борис. Він простоював з своїм «Москвичем» довгі години, чекаючи її. Виходив з машини, нервово прогулювався, нетерпляче позирав на двері. Не дочекавшись, викликав її. Зустрічалися вони у вестибюлі.

— Іди... іди... мені соромно... іди...

Обличчя її заливала червона фарба, пасмо на лобі ставало мокрим.

Потупцювавши у вестибюлі, Поляков ні з чим повертався до машини.

А Маєвська, знов із запалом, роздмухуючи в собі злість, бралася до роботи: малювала, захищала свої ескізи, сперечалася.

Хотіла відволікти свою увагу, втекти від думок, які душили її.

Спочатку Борис не заходив до Юрчика. Потім зрідка став відвідувати. То рано-вранці, то пізно ввечері, щоб не стрічатися з Інною Андріївною. І проводив із ним лічені хвилини. Звичайно розв'язний, багатослівний, привітний, він при хлопчикові втрачав дар мови. На обличчі — вимучена, бентежна посмішка. Інколи Юрчикові казав «ви». Це було безглуздо.

Хлопчикові були неприємні відвідини батька. Він жвавішав і ставав самим собою, коли батько ішов.

Так тривало близько місяця. Потім усе змінилося.

Юрчику було три роки, коли Поляков кинув дружину. Зараз йому вже дев'ять. Весь цей час Борис не бачився із сином. Почуття до нього згасли... Нова сім'я, народилася дитина — Наташа... Коли Ганна назвала Борисові Юрчика Полякова, вона ще нічого не знала. Не могла навіть подумати про зв'язок. Але Бориса ця звістка приголомшила. Він вибіг, грюкнувши дверима. Опам'ятався на вулиці, пішов у приймальню і там про все дізнався. Помилка не було, так, це його син.

З'явилося ускладнення: зла інфекція. Юрчика лихоманило.

Поляков почав приходити щодня, навіть залишався на ніч. Пробудилися батьківські почуття? Якусь роль зіграло відчуження Ганни.

Параска Антонівна, няня, яка втратила на війні сина, з глибоким співчуттям ставилася до Полякова. То табуретку подасть, то погодує. В душі вона лаяла Маєвську: в чоловіка горе, а вона відсторонюється, мов чужа. Було двоє: хворий хлопчик і батько. І це нерозривно. І це — головне. Решта — дріб'язок, не вартій уваги.

Бориса зворушувало співчуття Параски. Він приносив квіти і цілував їй руку.

Легко виникла підозра: грає, фальшивить.

Хлопчикові потрібен був сігмоміцин. У Києві його не було. Поляков злітав до Москви. Всі знали, як важко було дістати там ліки. Але дістав, привіз... У ньому сталися зміни. Цього не можна було заперечити.

Тепер уже всі знали, хто батько хлопчика. Ганні задавали недоречні запитання. Відповідати на них було незручно й соромно. Потроху мимовільно виникла неприязнь до хлопчика. Але вона боролася з цим недобрим почуттям. Зовні була ласкава з ним, як і раніше.

Про Анатолія Маєвська уникала зі мною говорити. Я не нав'язувався.

Одного разу наважилася й запитала, що він пише. Чи працює? Чи не збирається повернутись?

Я відповів на її запитання. Чи повернеться? Не знаю. Залежить від багатьох причин. Проте жодної не назвав...

— Уявляю, що ви писали йому про мене... я не ображаюсь... Довірливість і легковажність мають бути колись покарані...

Багринка сховала в стіл олівці й фарби, і ми пішли по коридору.

Витягнувши шиї, лопотіли крильми білі лебеді. Над плінтусами виблискували «вії гостроверхих ялин». Блищало під сонцем дзеркало озера.

Ганна зупинила мене жестом і всміхнулася.

— Його улюблені пейзажі... Він мені їх підказав...

Розділ тридцять сьомий

Двоє чоловіків повели хворого, закинувши його руки собі на плечі. Незабаром вони сховалися за рогом хірургічного корпусу.

Сива голова... Орлиний профіль... Невже Марчук?

Я кинувся вслід. Назустріч збігала сходами з кисневою подушкою в руках сестра. Переступаючи через сходинки, вибираюся нагору. Глухо бухкає в грудях серце. Здає при раптовому навантаженні.

На площадці перешіптуються хворі. По очах бачу — нещастя. Так, Марчук. Що з ним? Знову тромбоз? Інфаркт?

Коли вже була емболія, то чекай повторення. Причина — атеросклероз. Адже її не усунуто. Видалений тільки ембол з аорти — ускладнення. А з атеросклерозом ми ще не навчилися боротися.

Вбігаю в палату. Біля астронома вже клопочуться Сингаєнко й Сніжинська. І терапевт, який у цей час був у відділенні. Зіна набирає в шприц текодин. Сніжинська міряє кров'яний тиск. Терапевт рахує пульс.

Старий стогне. Біль за грудиною. Не вистачає повітря. В очах — страх. Мовчазний крик. Великі краплі вкринають обличчя. Як Зеленін назвав цей стан? Здається, вегетативна буря. Й справді — буря. Картина серцевої катастрофи.

Захекуючись, прибігла електрокардіолог з апаратом. Швидко наклала електроди. Біжить паперова стрічка, видно: RS — T₁ зміщений вгору від ізоелектричної лінії... отже, інфаркт передньої стінки серця...

Опускаюсь на табуретку біля ніжного бильця ліжка. Тут я нікому не заважаю. Все робиться, і мені втручатися нема чого. І Марчук мене не бачить. І добре, що не бачить. Мій вигляд не подав би йому надії. Акторські здібності потрібні лікареві. Здається, я їх втратив.

Медицина безсила! Так думаєш, коли втрачаєш хворого. Особливо такого, як Марчук.

Людина, за чіє життя борешся, стає найближчою людиною.

Медицина безсила? Неправда. Я завжди нею пишався. І пишаюся. З кожним роком вона набирає силу.

Від тромбозу аорти хворі гинуть. Про видалення тромбів і гадки не мали. А нині видаляють. При потребі пересаджують частину аорти. Максименко врятував астронома операцією.

Інфаркт раніше не розпізнавали. Тепер розпізнають.

З'явилися нові препарати: мезатон, гепарин, карбоксилаза, вітаміни. Помирало набагато більше, як зараз.

Старий стогне. Сильні болі — status stenocardicus.

Текодин їх не зняв. Дамо морфій і краще — внутрівено, щоб краще подіяло. І нітроглицерин — знімає спазми.

Ці останні препарати я називаю вголос. Сингаєнко й Сніжинська погоджуються — потрібно ввести. Інші засоби не допомогли.

Марчук трохи підводиться, шукає мене очима.

— Програєте бій, лікарю... — каже тихо, хрипкувато, без докору в голосі, намагається всміхнутись — мовляв, ви все зробили, що могли, проте смерть сильніша. Смерть сильніша.

Я підвівся з-за свого укриття.

— Помиляєтесь, помиляєтесь. Якось ви вже переконалися в наших можливостях.

Незважаючи на вік, Марчук уявлявся мені не таким уже й старим. Спричинялася до цього його розумова бадьорість. Життєвий тонус. А зараз він мав вигляд старезного діда. Жодної молоді рисочки. Наче й народився старим. Був маленьким дідусем, виріс, став великим.

Голова Марчука впала на подушку.

Сніжинська налагоджувала капельні вливання: коктейль. Вени запалі, а ввела точно. Спритні руки. Молодець.

Битву програно? Не хочеться вірити. Ми билися чесно. До останнього набою... Фантастична повість лишиться недописаною:

Він дуже беріг час. Радив бути гобсеками. Найнебезпечніші розтратники — розтратники часу. Гроші можна повернути, час — ні.

Астроном мріяв здійснити свої задуми, тепер не встигне.

Те, чого не встигнеш зробити, ти ніколи не мав. Це гірше, ніж втрачати. Маючи, ти вже був щасливий.

Минуло півгодини, година... Болі стихли. Губи ледь порожевішали.

Лікарі потроху розійшлися, зробивши свою справу. Я лишився. Не міг піти.

Марчук лежав із напівзаплющеними очима. Мальовничий старий: опукле чоло із западинами на скронях, сиве з жовтизною волосся. Обличчя мудреця.

По радіо передавали музику. Я потягнувся до вимикача.

— Не треба... нехай грає... Правда, що квіти люблять музику?

— Правда...

— І риби люблять...

— І риби... Десь про це писалося.

— А ви хотіли вимкнути... Нехай грає...

— Вам необхідно заспокоїтись... Біль пройшов... Спробуйте заснути.

Він дивиться на мене з-під напівопущених повік — погляд споглядальний, втомлений і в утомі своїй поблажливий.

— Вам коли-небудь спадало на думку таке пусте запитання: в чому смисл життя?

— Спіть, спіть... Знайшли час філософствувати...

— Ніколи мені так не хотілось говорити, як зараз... Старі взагалі люблять потеревенити... Вікова риса...

— Поговоримо пізніше, ще наговоримося. Спробуйте заснути...

— Страшно, коли болить серце. Всякий біль як біль... А цей — зловісний...

Замовкло радіо. З тиші впливло цокання годинника.

Крихітні цокаючі кроки часу... Секунди вигадані людиною для самовтіхи... Голодні ріжуть хліб тоненькими, як цигарковий папір, скибочками. Секунди — тонкі скибочки. Ілюзія достатку. Самообман.

Пусте запитання: смисл життя? Марчук прожив велике й змістовне життя. Йшов з повними відрами. І раптом: в чому смисл життя? Запитання нероб: живуть, а навіщо? Ось і запитують. Або ж геніїв — можуть відповісти. А чому запитує Марчук? Вибитий хворобою з колії, виключений з цілеспрямованого життєвого ритму. Не вичерпав себе, а має йти. Ось чому. Образа.

— Скажіть відверто... ви вірите в силу своєї професії? Відверто... Скажіть, що вірите... — попросив Марчук.

— Так, вірю...

— Часто кокетування відвертістю кидають за відвертість... Граються у відвертість... У житті і в літературі... Недавно я прочитав таку книжку... Шановний автор... оголює себе... Наче на пляжі чи в лазні... Або ж у шинку — стриптиз... Навіщо?

— Потім поговоримо... Засніть...

— Потім... Коли? Потім не буде... За-раз... зараз... Повільно й важко опускаються повіки. Задрімав.

Зі сходів донеслися голоси й тупіт.

Я вийшов і квапливо причинив за собою двері.

На мене навалилися Поліщук і Горбатенко. Розкуйовджене волосся, бігають очі, незастебнуті халати...

— Що з ним? Інфаркт? Погано? Кажі швидше...

З щоденника

«...Війна з хворобами — тиха війна. Без пострілів, без вибухів. Мовчать сирени, прожектори не обшуковують небо. Ніхто не ховається в бомбосховище. Хвороба підкрадається безшумно і забирає свою жертву.

Здорові навдивовижу легковажні.

Нехай про боротьбу з хворобами повідомляються зведення. По всій формі. «Від Радянського інформбюро...»

І нехай читає їх Левітан...»

ПРО ЩО ГОВОРИЛИ В КУЛУАРАХ

«—...Не вірю я в дисертацію Сингаєнка. Практичні лікарі повинні займатися своєю справою. Наукові працівники — своєю. За що одержуєш зарплату, тим і займайся.

— Наука — право обраних?

— Зрозумійте мене правильно. Потрібні умови. Які умови в практика? Той, хто виріс серед звірів, вие і їсть сире м'ясо. А його рідний брат тим часом читає лекції з кібернетики в столичному вузі й виступає на міжнародних форумах. Між ними мільйони років еволюції.

— З практики у велику науку пішли такі вчені, як Скліфосовський, Юдін, Бурденко. Практики мають перевагу: йдуть від фактів до ідеї.

— А вчені навпаки — від ідеї до фактів? Так я вас зрозумів?

— Є різні вчені, в тому числі й такі, які стрижуть факти, коли вони опираються ідеї. Як стрижуть дерева в парку. А підстрижене дерево вже не дерево. Перукарська вигадка...

— Крамольничаєте, колего...

— Це ви крамольничаєте, колего. Півмільйона років еволюції!.. Практики — виють по-вовчому, вчені — пестунчики інтелекту. Я більше за вас ціную вчених. І не протиставляю їх практикам. Я підкреслив тільки органічний зв'язок практиків з життям. Ми живемо в епоху стирання граней... Село — місто, фізична праця — розумова, практик — науковий працівник».

«—...Важко доведеться Прохорові. Ворогів вони багато нажили. Першим «проти» виступить Богоявленський.

— Не виступить. А коли виступить, то «за». Кого підозрюють в необ'єктивності, той намагається довести, що об'єктивний, і робить це так, щоб помітили й оцінили інші».

«—...Дисертації, голуб'ята, пишуться на здобуття ступеня, тобто благ і переваг. Сама мета викликає огиду...

— Не можу погодитися з вами. Дисертація — екзамен на право називатися вченим.

— Який там екзамен! Дисертація — квиток у ложу науки. От і все. А потрапили в ложу — хрнуть. Не дивно — м'які крісла...

— На захисті відстоюють свої погляди...

— Ну, це зовсім інша галузь — адвокатська. Можна блискуче захистити бездарну річ і не вміти відстояти відкриття. Таланти незграбні й сором'язливі...

— Я помирю вас, колеги, — втрутився третій. — Дисертація — корисна річ. Проте захищати її не слід. Нехай сама себе захищає. Ніхто не повинен знати імені автора, хто він, що він. Імпозантний чи непримітний? Скромний чи нахабний? Грубий чи вишуканий? І хто його шеф? І хто батько? Потрібно виключити все те, що може підмінити достоїнстві самої наукової праці... Цю думку висловив Углов. І я з ним, колеги, згоден. Розумний старий».

Марчук вимучив мене. А тут ще цей акт. Богоявленський накрутив бозна-чого. «Матеріали обстеження лікарні». Сьогодні головного ознайомили з цими «матеріалами». Історії ведуться недбало. Помилка Шидлуна приписувалася нам (операція Гонгадзе). З хворобою Марчука не справилися, безпомічні хірурги, викликали Максименка. Шидлуна затирають (а це перспективний хірург!), замість нього призначили «якогось Сингаєнка». На додаток витрачають державні кошти на дрібниці, «архітектурні надмірності». На поведи в якоїсь фантазерки.

Після постанови вченої ради Богоявленський, щоправда, притих. Але ж акт свого часу був підписаний і зданий. Справі дали хід. Відмовитись від акту він уже не міг — а можливо, й не хотів. Тим часом з нами вів примирливі розмови: суперечки, мовляв, суперечками, а взаємини повинні залишатися добрими. Я підтакнув, сподобалося, навів приклад з боксерами: після бою цілуються. Щось у цьому роді. І пожартував: «Від ваших поцілунків лишаються рубці».

Богоявленський усміхнувся. Показав зуби.

Колись усмішок не було. Показувалися тільки зуби: загроза розправитись або готовність поласувати. Усмішка — передчуття задоволення.

Можна написати трактат: «Походження усмішки».

Усмішка Богоявленського — готовність поласувати. Початковий етап еволюції.

Як поставляться до акта? Все-таки головний хірург району! «Вживатимуть заходів», «наводитимуть порядок». Так належиться.

Марчук більше мене хвилював. Сьогодні знову сидів у нього допізна. Тягне до нього, як магнітом. Куди б не йшов, а захожду до нього. Виходить — по дорозі... З шоку пощастило вивести. Тепер він поводить себе спокійно. Живучий, видряпається. Дай боже.

Щоправда, почав скаржитись на сухість у горлі, на ломоту. Так завжди: коли зникає сильний біль, стають чутними дрібні недуги, які раніше глушилися ним.

Горбатенко теж намучився. Почав палити. Своїх сигарет не мав — просив. До мене звертався. «Не палю більше. Кинув». Виправдовувався він: «Для рефлексу потрібно... Тільки в руці потримаю...» — «Це все одно, що палити...» А коли вже брав сигарету, то викурював не від

одного сірника. Десять разів гасла, десять разів чиркав сірники... Нервував...

— Програємо бій,— стогнав він.

Додому я повернувся о дев'ятій вечора. Світлана накинулася з докорами:

— І не вечеряв, і на концерт запізнались. Я купила квитки... На твоє ж прохання... Важко було подзвонити?..

— Не сердься, Світлано! Вечеряв у лікарні, в цьому розумінні все гаразд. А затримався через астронома. Нове лихо — інфаркт... Були інші неприємності. Богоявленський сфабрикував пасквільний акт... Згоден, слід було подзвонити... Але ти пробач, любач...

Світлана раптом пильно подивилася на мене. Хотіла щось сказати, але затнулася... Чимось я їй не сподобався. Вираз образи змінився виразом неясної тривоги.

— Дивитись на тебе не хочеться. Треба ж нарешті зробити обстеження...

Я заперечив:

— Хвороби починаються з першого дослідження...

— Невиправна ти людина, Тарасенко, й противна,— сказала вона умисно суворо й вийшла.

А я ліг на диван. Щось у моїх органах і системах не спрацьовувало. Шофери кажуть — барахлило. Слава богу, було про що думати, й це відволікало. Внутрішні сигнали глушилися зовнішніми.

Повільні гучні кроки за стіною в передпокої стають тихими — Світлана поміняла туфлі. Рипнула дверцятами шафи — перевдягається.

Богоявленський... Акт... «Якийсь Сингаєнко»... «Шидлуна затирають...» Шидлун скаржиться: погані товариші... Озлоблений... життя злих людей коротке... Концерт... Пропадають квитки...

Висока огорожа... Над огорожею — чорне небо без зірок... Не знаю, що то було. Може, сон...

Розділ тридцять дев'ятий

Кирієнко швиргонув гаечний ключ у коляску мотоцикла. Перелякані голуби знялися й сіли на ребро даху.

Прикривши козирком долоні очі, Кирієнко подивився на голубів. Потім заклав пальці в рота й свиснув. Голуби знялися, залопотівши крильми. Зібралися в зграйку й майнули в небо.

— Льотні,— підморгнув він мені.— Декоративних не люблю.— І сів на лаву. Посунувся, показавши мені місце. Я теж сів.

Не знаю, як опинився біля будинку Кириєнка. Ішов вулицею, ішов і, тому що думав про нього, непомітно для себе прийшов до його хвіртки. Мене помітили. Діватися було нікуди.

Ми були вдячні Кириєнкові: ремонт лікарні іде повним ходом. Для нас він означав не просто ремонт. Ішлося про принципове перетворення інтер'єру. Поліщук уже переселився в новий будинок. Я був на новосіллі. З вікон відкривався краєвид на канал і на Київ. Поліщук навіть помолодшав: жив у собачій будці, входив у неї зігнувшись, а тепер випростав спину. Хтось сказав: випростуєш спину — душа випростується. Житло людини має бути людським. Подовжує життя.

З дверей, галасуючи, вибігли хлоп'ята, всиновлені Кириєнком. Помчали на вулицю. Там чекала на них юрба «футболістів». Незабаром почулися удари м'яча.

— Як і раніше, захоплюються футболом. Ганяють м'яча цілими днями...

Ось він який у домашній обстановці. Голуби. Трипалій свист. Руки з невідомитою чорнотою (сам ремонтує мотоцикл). Добра напівусмішка.

Я почав із звичного запитання:

— Як почуваете себе? З усього видно — одужуєте. Виглядаєте добре... Не бійтеся, не зурочу. Не було такого випадку.

— Тричі сплюньте через плече,— розсміявся Кириєнко. Я охоче це зробив. Наче потеплішали взаємини.

— Настав час запитати у вас,— сказав я після паузи,— в чому ви просили мене зізнатися? В якій помилці? Думка про це ніколи не полишала мене.

Кириєнко глянув скоса, звузивши очі, всміхнувся.

— «Аллос» — інший, «ергон» — дія... Алергія...

— І це запам'ятали...

— І це... Що вам сказати? Небезпечно, коли лікарі не зізнаються в своїх помилках. Тоді вони їх обов'язково повторюють. Так я гадаю... Зі мною вже все було покінчене, я постраждав, але у вас були ще інші хворі... Ви стояли на своєму, й це мене обурювало...

— У чому ж я мав зізнатися? В незробленій помилці? Усмішка збігла з Кириєнкового обличчя.

— Для мене була фактом ваша помилка. Це підтверджувалося станом мого здоров'я. Сутність її пояснив Шидлун. І треба сказати — переконливо. Я мусив вибрати між думками двох лікарів — одного, який завдав мені лиха своїми ліками, й другого, якому я вірив. Не приховую, цього останнього я вважав своїм другом.

Розмова ставала відвертою й невимушеною. Вперше за весь час. Очевидно, має значення обстановка. Вона не виходила в нас ні в лікарні, ні в його кабінеті, ні на вулиці при випадковій зустрічі. А ось тут — виходить. Під голубами, що кружляють у небі, на садовій лаві в перерві між домашніми клопотами. Несподіваний контакт душ...

— Ви й зараз переконані, що то була помилка?

Кириєнко знизав плечима.

— Вам видніше... Але я абсолютно переконаний в іншому: коли лікар хоче довести, що лікували хворого погано, нехай він доводить це лікарям, а не... хворому. Не вплутуйте хворих.

— Отже, тих, що постраждали, двоє? — запитав я. Кириєнко глянув на мене з іронічним співчуттям.

— Двоє...

Голуби сідали на дах, випустивши лапки, як маленькі червопі шасі.

— Одне вам скажу: прикро розчаруватись у людині, з якою встиг подружитися.

Розділ сороковий

Захист дисертації відбувався в тій аудиторії, де в березні нас громили. Неприємний для Прохора факт.

Виникали похмурі асоціації.

У вухах досі звучать слова: «Завжди знаходяться курки, які із запалом вчать орлів літати».

Усі наші лікарі прийшли на захист. Була також Параска Антонівна, Прохорова мати. Таємно прийшла, щоб Прохор не знав. Сіла в кінці залу, поклала на коліна напружені руки, уважно слухала.

Вчений секретар читав біографічну довідку. Називав дати, посади... А в мене перед очима пропливали картини Прохорового життя.

Йому було п'ятнадцять років, коли почалася війна. Німці забирали хлопців у Німеччину. Батько, залізнич-

ник, сховав сина в туберкульозну лікарню. Допоміг знайомий лікар. Там Прохор пролежав три місяці й заразився. Треба було вибирати між туберкульозом і Німеччиною. Обрали туберкульоз.

Невдовзі батька розстріляли гестапівці (пустив під укіс ешелон). Мати вмерла — не винесла горя, і Прохор пішов у партизани. Загін, куди він попав, бився з регулярними військами. В сорок четвертому, під Бобруйськом, Прохор був тяжко поранений. Там його й застав лист Параски.

Сингаенко добре володів матеріалом, доповідав без шпаргалок.

Запам'ятався виступ Максименка (був опонентом). «Дисертація — завжди підсумок. До нього треба дійти. Його не буває спочатку. Дисертація Сингаенка — зрілий плід думки і дії... Перед нами приклад втілення ідеї радянської медицини: ідеї профілактики...»

Він розвинув цю думку. «Якісь люди у районі могли постраждати і не постраждали. Живуть, працюють, розважаються. Живуть з волі дисертанта. Коли лікар рятує хворого, тут усе відомо: ім'я хворого, професія, хвороба, від якої врятували. Лікарєві дарують квіти, поступаються в трамваї місцем, пишуть про нього похвальні листи. А тут — аноніми. Кого врятував — не знаєш. Кого доля позбавила мук — невідомо. Доля? Не доля — добра воля людини, що стоїть на кафедрі. Одне достовірно відоме: у півтора рази зменшилась кількість автомобільних жертв... Кожен може вважати себе зобов'язаним лікарєві Сингаенку... хто міг потрапити в аварію, але не потрапив...»

Богоявленський сидів у першому ряду, закинувши ногу на ногу. Брюки туго обтягували їх, носок похитувався з ритмічністю маятника. Готується до виступу. А що скаже? «Кого підозрюють в необ'єктивності, той прагне довести, що об'єктивний».

Похитування носка згасло, нога сповзла з ноги.

Увесь шлях до кафедри він пройшов з широкою усмішкою.

Ішов похитуючись, умисне повільно, як ходять огрядні чоловіки. Йому здавалося — це щось додає до його зросту. З півгодини почав промову. Говорив, як завжди, барвисто, прислухався до звучання свого голосу й був задоволений. «...Перед нами масштабне вторгнення в життя... Талант і працьовитість вигідно відрізняють дисертанта...»

Природа була щедрою... Я голосуватиму за надання ступеня шановному колезі...»

Поліщук скося глянув на мене: «У футболі це зветься «фінт». У цирковій справі — «сальто-мортале».

Шидлун шепнув: «Лотерея. Витягнув щасливий квиток».

Лотерея. Не люблю лотерей. По-перше, переконує людину, що щастя — випадковість, везіння, яке виключає втручання волі. По-друге, уявлення про щастя зводить тільки до благ матеріальних.

— Коли й лотерея,— заперечив я,— то без програша.

На захисті було двадцять три члени вченої ради.

Двадцять два проголосували «за». Один опустив чорну кулю.

Розділ сорок перший

Гидко хворіти. Втрачаєш владу над своїм тілом. Навпаки, воно тепер командує тобою. Ідіотська рабська залежність. То ходив нормально, енергійно, а то— повзаєш, гнешся, коліна тремтять. Екзистенціалісти оспівують хвороби. Вічна, мовляв, мелодія життя. Яка там до біса мелодія. Какофонія!

Зовсім недавно я грав у волейбол, теніс, плавав, займався греблею, взимку катався на ковзанах (раз на тиждень знаходив для цього час). Усе це забрано в мене. А відчуття можливості лишилося. Інвалід відчуває ногу, а її нема. Пам'ятаю випадок: солдат прокинувся після ампутації. І встав, наче нічого не було. Потім його, розпростертого, піднімали з підлоги.

Коли людина здорова, вона, незважаючи на те, що її оточують хворі, не вірить у хвороби. З нею цього не трапиться. Бачиш чисте небо і не уявляєш, що воно може затягнутись хмарами. Таке воно чисте. Чистота не дозволить. Його величність Здоров'я навдивовижу самовпевнене й легковажне. А небо, яким би не було воно чистим, пронизаним світлом, прозоро-блакитним, все-таки затягують хмари. Голубінь у них згасає.

Лікую інших. Тепер сам повинен лікуватись. Швець бадьоро простує в стоптаному взутті. «Підтоптано» здоров'я.

...Мелькають верхівки дерев, поверхи з освітленими вікнами. Жовті, блакитні, зеленкуваті.

Мене везуть додому в санітарній машині. Щось сталося на роботі.

Параска тримає мою руку. Долоні в неї сухі, теплі. Материнські. Вона всміхається. Дивно: в сутінках її усмішка світиться. Свята.

У кареті був Поліщук. Добре, коли з тобою друзі.

— Що скажемо Світлані? — запитує він.

— Нічого не було... Легка втрата свідомості...

— І я так вважаю. Легка втрата свідомості. Параско Антонівно, чуєте?

— Чую, чую...

Поліщук стукає у шибку шоферської кабіни. Там Прохор Сингаєнко.

— Нічого не було... Легка втрата свідомості. Зрозумів?

Прохор озирнувся, кивнув: зрозумів.

Неприємно привертати до себе увагу слабкістю. Неначе ти когось обдурив. Не той, ким був насправді.

На поворотах риплять покришки.

Я задрімав — закачало. Привидівся атомний гриб. Вируюча круговерть. Злітають чорні уламки. Чується чийсь голос... Чий? Ага, Тіббетса... льотчика, який бомбив Хіросіму. «Це душі японців здіймаються в небо...»

«Гриб» пройшов стороною і зник. А вибуху не було. Дивно. Вибух не небезпечний, небезпечні опади. Розтікаються по землі, всотуються корінням... Біжать по капілярах угору... Й ось вони вже на твоєму столі: в хлібі, в помідорах, у салаті. Отрута в дарах природи.

Розділ сорок другий

Повільне потягнувся час. Ночі стояли холодні, і під моїми вікнами в скверах дерева спалахнули феєричними барвами: оранжевими, жовтими, рожевими, золотистими. По доріжках, що прозирали крізь віття, котилося жовте листя. Ранками дахи й газони вкривав іній. Сонце перетворювало його в крапельки роси, й вони ряхтіли, мов бусинки. Кінчилася осінь, прийшла зима — із снігом, завірюхами. Щоранку чути було шурх-шурх: двірники згрібали сніг лопатами з фанери. В ясну погоду над дахом здіймалися вертикальні стовпи диму, рожеві від морозного сонця. В інші дні — кружляла за вікном розтривожена мошва сніжинок.

Світ цей — далекий і недоступний, прекрасний — відкривався мені з вікна, як з борта судна. Воно йшло поблизу берегів.

Повертаючись з роботи, Світлана довго струшувала сніг. Пасмо волосся, що вибілося з-під капелюшка, виблискувало крапельками розталик сніжинок. На віях теж блищали крапельки. Розчервоніле на морозі обличчя дихало здоров'ям. І такий її вигляд приглушував у мене відчуття хвороби.

Вечорами я довго не вмикав світла. Стежив за тінями на стелі й стінах. В їхньому мереживі, химерних сплетіннях відшукував контури оленів, гірських хребтів, водоспадів, птахів у польоті. Це дуже мені подобалось.

Раніше я жив ніби від кульмінації до кульмінації. Проміжки здавалися втомливим марнуванням часу. Наприклад, дорога до місця призначення. Іду й бачу, як я вже збігаю по сходах, заходжу в дім, радість зустрічі. Переступаю поріг лікарні: рукостискання друзів, улюблена робота, обмін новинами. Або таке: є задум. Шлях до втілення його довгий. Кожна хвилина — рік. Кульмінація — досягнення мети. Тепер я намагався діставати насолоду в кожній хвилині шляху. Проміжки ожили. Ці хвилини такі ж неповторні, як і хвилини кульмінації. Насолоджуюся ними. І не кваплю.

Часто приходили друзі: Поліщук, Горбатенко, Сингаєнко, Ташмівар Бородченко.

Боротьба тривала. З фланговими обходами й атаками в лоб.

Опір — збуджувач діяльності. Думка жиріє й запливає без опору. Але ж скільки сил часом марнується!

Поки я хворів, у лікарні сталася важлива подія.

Приїхав Полевко, секретар райкому. І не з обстеженням, а з якоюсь іншою метою. Слідом за ним з'явилися Богоявленський (він якось раптово постарів — у старість не вповзають, а провалюються) і Кириєнко.

Незадовго до цього візиту Шидлун звернувся до головного з проханням.. про звільнення. Мати, мовляв, тяжко хворіє, потребує синового догляду й опіки. А живе вона в Херсоні. Йому, Шидлунові, сумно розлучатися з лікарнею, яку він любить... Але змушений. Нікуди не подінешся: синівський обов'язок.

Головний не змусив себе довго умовляти. Спитав тільки, чи добре Шидлун продумав своє рішення. І лише потім підписав заяву.

Полевко запитав про Шидлуна. Головний розповів. Секретар, усміхнувшись, похитав головою: «Позбулися негідної людини».

Полевко привіз із собою два документи: лист Шидлуна й акт Богоявленського. Зібрав лікарів і зачитав їх.

— А тепер розбирайтесь, що правда, а що вигадка?

Це був його спосіб розв'язання спірних питань: зводити на «об'єкті» ворогуючі сторони. Правих і винних він легко розрізняв у момент найбільшого розкриття особистості — в сутичці. Цього навчило його багаторічне секретарство.

Богоявленський поставив вимогу назвати дату акта.

— Звісно, багато що вже застаріло й втратило своє значення...— Був ввічливий, запобігливий. Обдаровував нас усмішкою, як дітей, які потребують ласки й піклування дорослих.— Намагаючись розібратися в цьому складному питанні, ви повинні зрозуміти... Як головний хірург району... я вбачаю своє завдання... Звичайно, критика горло дере... не цукерка, яку ковтаєш із задоволенням. Мій обов'язок полягає в тому, щоб викривати помилки, недоліки... Випробований шлях до вдосконалення. З найкращих міркувань, повірте...

Полевко нагадав:

— Є ще один шлях: бачити й захочувати корисне.

— О так... Ленін... Пам'ятаєте? «Берегти паростки нового...»

— Акт про це не свідчить. Писалося рукою недоброчиливця. В ньому сказано...— вийняв з папки папірець і прочитав:— «Порочність тактики, впроваджуваної лікарями задніпровської лікарні, тепер очевидна і ні в кого не викликає сумніву...» Ви наполягаєте на цьому? А відгуки Углова, Максименка? А рішення вченої ради?

Богоявленський незадоволено зморщився.

— Повторюю основну свою думку, на якій наполягаю, щоб уникнути перекручень: «При X-хворобі показана негайна операція. Це єдиний і обов'язковий метод лікування».

Полевко запитально глянув на Поліщука.

— І ми так вважаємо. Розходжень немає...

Головний хірург полегшено зітхнув.

— Нарешті... Почути це з ваших уст приємно. Краще пізно, ніж ніколи...

— Пробачте... Але ж ви перебрехали наші висловлювання.

— Як? — сторопів Богоявленський.

— А так. І робите це, мабуть, свідомо. Підтасовуєте карти.

— Карти? Хм... Кожний користується тією термінологією, яка йому ближча.

Поліщук підвівся й сказав рішуче. Мабуть, йому все осточортіло. Треба нарешті поставити крапку над «і».

— Головний хірург району умисне зміщує поняття: він говорить про те, що потрібно робити після встановлення діагнозу Х-хвороби, а ми — що потрібно робити для встановлення діагнозу. Після встановлення діагнозу потрібно оперувати, тут усе ясно. Головна ж і найгостріша проблема — як правильно поставити діагноз. Віддушина, через яку ще просочуються невиправдані операції. Нам приписують те, на чому не наполягали, й виходять переможцями. Нехитра маніпуляція.

Потроху все з'ясувалося: і хто оперував Гонгадзе (конфлікт з Шидлуном Богоявленський назвав внутрішніми сварками), і чи варто було викликати Максименка до астронома, і чи є користь від «фантазії Маєвської» або ж це «надмірності», і те, що Шидлун ні в який Херсон не поїхав, а перевівся до іншого району Києва, й багато іншого. Як кажуть, усе стало на місце.

Богоявленський спалахнув:

— Не знаю, кому дякувати за цей... спектакль.— Він виразно глянув на Кириєнка, вважаючи його односторонцем. Той похмуро мовчав. Що це? Пастка. Треба тікати. Шидлун розумніший. Він це зробив вчасно. Співчуття чекає нізвідки. Лишалось одне: ефектно грюкнути дверима. Й він грюкнув:— Я залишаю нараду. Ви змусили мене це зробити.

Полевко відповів:

— Є різні способи визнавати свою провину. Серед них і той, який ви обрали.

На цьому все скінчилося. У мене дряпало в горлі, коли Поліщук розповідав. Нерви вже не ті.

По телевізору показували хокей. Грали збірні СРСР і Канади. Коментатор напружував атмосферу: «Ну, можна кидати!..»

Вночі мені снився хокей. Той же коментатор, але прізвиська гравців інші: Поліщук, Горбатенко, Богоявленський, Шидлун, Сингаєнко... Назвав і моє прізвище: Тарасенко... Богоявленський вийшов з гри. На знак

протесту — не згодний з рішенням судді... І я теж ви-йшов — зламалася кліюшка. А запасної не було. При-кро...

Розділ сорок третій

— Що рухає Богоявленським, Шидлуном? Адже вони не вороги. Не по той бік. З нами, між нас... В одному таборі...

Світлана сіла, полишивши прибирання кімнати. За-мислилася.

— Помиляються всі — ідейні й безідейні.

— Хіба це помилка?

— Певною мірою. Решта — себелюбство, запопадли-вість, заздрість... Ніщо людське їм не чуже.

— Хіба це лю д с ь к е?

— У невеличких дозах. Трішечки заздрісний, трішеч-ки себелюбний... Приправа до вдачі... на зразок спеціі. Ти сказав: не вороги. Так, але вороги в них.

Світлана мислила образами. Заздрість? Висхла, з га-рячковим блиском в очах. Наклеп? Маленька голівка на нервовій шиї, губаста, бігаючий погляд. Себелюбство? Випещена рум'яна особа. Запопадливість? Прилизане волосся, гостреньке підборіддячко.

Усе це вона зображувала в лицах. Виходило цікаво...

По радіо передали Указ Верховної Ради. Астрономові Марчуку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Я тут же надіслав вітальну телеграму — продиктував по телефону. А Поліщук, Горбатенко і Прохор приїхали до нього, щоб особисто привітати (астроном уже одужав і працював).

Поліщук потім розповідав:

— Зустрів він нас широко, був зворушений. Очі вологі, голос тремтить. Усміхнувся й сказав: зірочка має п'ять променів. Я їх уже розподілив. Один промінь віддаю про-фесорові Максименку, чесно заробив. Другий вам і ва-шим лікарям. Третій і четвертий учням моїм і співробіт-никам, сам-один нічого не міг би зробити. П'ятий — собі лишаю. Цілком досить, відповідає моїй частці праці.

Справжні таланти щедрі й гостинні.

Наприкінці лютого надійшов лист від Лагоди з Мака-рівки. Місця моєї колишньої роботи. «Як тільки я дізнав-

ся про твою хворобу, я тут же подумав, що найкраще тобі буде в мене. Зараз тут гарно. Мій будиночок, як ти знаєш, стоїть у лісі. Снігові шапки на деревах, кучугури, заячі сліди, повітря чисте, свіже, як сльоза. Приїжджай, прошу тебе...»

Думка про поїздку в Макарівку запала мені в душу.

Розділ сорок четвертий

На мою хворобу, як на недбало поставлену річ, хто-небудь обов'язково натикався. За дверима Світлана умовляла Сашка: «Батько хворий, а ти хочеш влаштувати вечірку».

Сашко виграв бій. Привід для вечірки поважний. «Нехай святкує. І мені буде веселіше».

Сашко щасливий. Вбігає до кімнати й тисне мою руку:

— Боксери континенту не забудуть твоєї великодушності, тату.

Після цього відбулася «меркантильна» розмова.

— Матерія — первинна, свідомість — вторинна. Скільки покладеш на вечірку?

Я назвав суму.

— Мало. Помнож на вісім і поділи на шість.

Проробляю подумки цю обчислювальну операцію. Сума вийшла взагалі необтяжлива.

— Згоден... За однієї умови: поголи борідку... Розумієш, коли ми стоїмо поруч, можуть не розібратися: хто батько, а хто син...

— Розберуться... — хитрує Сашко.

— І в цьому разі я — потерпіла сторона: яким старим повинен бути батько, коли син уже з бородою.

Сашко широко всміхається:

— Не тисни на мене, тату...

Увечері зібралися хлопці. Їх було шестеро: три боксери, волейболіст, лижник, плавець. Гамірливі, жартують. Хлопчина з бакенбардами («Декабрист») взявся малювати герб спортивної компанії: сім сердець, скутих між собою ланцюгом. І надписав: «Дружба!» Герб схвалили, прикололи до стіни. Волейболіст, довгоногий хлопець, грав на гітарі й співав. Більше ричав, ніж співав. На гітарі напис: «Не май сто бажань, май одну можливість».

Раптом Сашко попросив уваги.

— Колеги,— сказав він,— мені було запропоновано поголити борідку. Як ви дивитеся на це?

«Декабрист» ахнув:

— Ганьба!..

— Розцінюю як виклик,— прогук гітарист.

— Я теж так вважаю: виклик. Домагання були відкинуті...

Сашко таким чином викликав мене на відкритий поєдинок. Я повторив свої міркування. І додав:

— Дикуні відпускали волосся й бороди і розфарбовували себе з раціональною метою: своїм виглядом настрахати звіра. А ви кого збираєтесь страхати? Маму й батька? Своїх учителів у школі? Коли поставлена така мета, то, вважайте, її досягнуто.

«Декабрист» солідно заперечив:

— Отже, до дикунів включені і гіганти людської думки: Менделєєв, Павлов, Франс, Шоу, Чехов... І кубинські революціонери. В похилому віці й замолоду всі вони носили бороди... Чи ви раптом не належите до того розряду людей, які з ширини наших брюк судять про... ступінь ідеологічного падіння?

Хлопці дружно розсміялися. Поєдинок закінчився не на мою користь.

На той час Світлана приготувала стіл, почалася трапеза.

Розмова незабаром перекинулася на технічні теми. Передавачі, приймачі, підсилювачі... Гітарист хвалився своїм транзисторно-ламповим передавачем. Сам сконструював.

— А яка схема? — зацікавився один з боксерів.

— Напруга знімається з живлячої обмотки, випрямляється... і подається на анод вихідного каскаду... Через модуляційну обмотку.

— Ясно. ККД? — запитав Сашко.

— О, високий... До сімдесяти процентів.

Гітарист узяв сильний акорд.

Без песни нам нельзя,
главное — песня, друзья...

Сашко тим часом вийшов і невдовзі повернувся з якимось ящиком.

— А це що? — зацікавився гітарист.

— Підсилювач для гітари. Тепер твою музику почують

далеко-далеко... Візьмемо з собою в туристський похід... Пікова потужність десять ват при живленні від випрямляча з напругою двадцять два вольти.

— Вирушаємо в суботу. А що обіцяють метеорологи?

— Дощі й грози,— сумовито всміхнувся плавець.

— Якщо ця жахлива звістка правда, то їх треба судити...

— Життя є обмін речовин. А який може бути обмін за такої погоди!

Сашко уточнив:

— Життя, за Енгельсом,— спосіб існування білків. Правильно я кажу, тату?

— По-моєму, так.

— Мене засмучує твоя відповідь, тату. А ДНК і РНК? Адже ці утворення небілкового характеру... Кібернетики вважають, що в космосі можлива зустріч з формами живого, які мають небілкову основу. Тобі це відомо?

Я пообіцяв відповісти на це запитання пізніше.

«Коли вони все це встигають прочитати? — думав я.— І з якою легкістю й швидкістю схоплюють нові ідеї, факти. Здавалося, вони тільки тим і зайняті, що зачісками, гітарою. І ще — спортом».

Я зацікавився Сашковою бібліотекою. Чотири томи Ейнштейна, «Імпульсні генератори на транзисторах», «Лекції з основ радіолокації», «Чапаєв» Фурманова, «Педагогічна поема» Макаренка...

«Нехай носять бороди»,— вирішив я подумки.

Хлопці розійшлися годині о 9-й — врахували, що я недужаю.

Під вікном повільно зникав дзвін гітари.

Співчуття і жалість на обличчях дратували мене. Прилучення до моєї біди. А я хотів бачити усмішки. Прилучитися до радощів друзів. Свій тягар неси сам. Той друг, хто візьме його собі на плечі? Дармовий носильник з бляхою на грудях «друг». А хто тоді ти йому? Інша справа — тягар над силу...

Я писав доповіді на наукові теми. Прохор читав їх на конференціях. Виконував і інші завдання: складав плани, графіки, проекти рішень, допомагав товаришам писати наукові статті. В такі дні почував себе в строю. «Канали зв'язку» працювали справно.

Двоє відвідин особливо мене зворушили: Сніжинської й Кириєнка.

Сніжинська поводила себе зніяковіло. Поклала на стіл три оранжеві гвоздички, загорнуті в целофан і пакет. Її перша надрукована робота. Про що б ви думали? Про апаратну діагностику. Дослідження з допомогою ДП. Повірила все-таки в нього.

— Прочитаю із задоволенням. Спасибі.

— Там є помилки... Не знаю, як я їх не помітила.

— Помилки видно, коли вони зроблені. Коли їх робиш, їх не видно.

Узагальнення Сніжинська сприйняла як натяк. Почервоніла й поспішила погодитись.

Виникла думка про дисертацію: «Апаратна діагностика Х-хвороби». Тема нова, незвідана. Сніжинська сама в цьому тепер переконалась. Приклад Прохора гідний наслідування. Важливо почати.

Ми взялися складати план. Годин три працювали. Вишло непогано.

Сніжинська дякувала зніяковіло й метушливо.

— Ви стільки для мене зробили...

— Для вас? Що ви! Для себе... Кровно зацікавлений.

А на другий день прийшов Кириєнко. Це було несподівано. Привітав з награною бадьорістю. Пройшовся по кімнаті, визирнув у вікно.

— Високо забралися...— він живе в одноповерховому будиночку.

Іронічний тон: «Звук по землі ходити, а ви в хмари залетіли».

Я захищав «високе житло» з гігієнічних і психологічних позицій: чистіше повітря й тихо. І ще — просторо очам. З вікон далеко видно. Говорили взагалі про щось другорядне, про дрібниці.

Потім я запитав його про вихованців. «Добре вчаться. Люблю, коли дім повниться дитячими голосами...» Помовчали, поправив двома пальцями смоляні кільця волосся і спитав, чи не потребую я якоїсь допомоги. Я подякував.

Пильний погляд:

— Для вас цей рік був важким...

— Як сказати...

— Це був, можливо, найнещасливіший рік вашого життя...

— Найшасливіший,— відповів я.

Ніщо не заважало нам тепер зазирнути один одному в душу. Все можна було пояснити й зрозуміти. Рахунок минулому був закритий.

З Галаєм ми, як і раніше, листувалися. Траплялися перерви — на місяць, півтора. Не міг змусити себе взятися за перо. Приступи апатії й байдужості.

Маєвська інколи приходила провідати. Про Анатолія ми з нею майже не говорили. Але виходило так: говоримо про що завгодно, а думаємо про нього. Він начебто був незримо присутній.

З Борисом Маєвська розлучилася. Це було закономірно: історія з Юрчиком, Ірина Андріївна, брехня... Незворотні реакції!

Проте Галаєва вона не квапила з поверненням. Вичікувала. Жінка поміркованіша в коханні. Боялася пересудів: розвелася, щоб зійтися з коханцем, кинула чоловіка, дитину — канва, на якій можна вимережити будь-яке мереживо домислу. Й буде схоже на правду.

У перших числах березня прийшла від Галаєва телеграма: приїжджає.

Я його зустріти не міг, зустріла Ганна. Прямо з вокзалу вони приїхали до мене. Півроку не бачилися. Обійнялись і кілька хвилин мовчали.

Толя засмаг, поздоровшав у своїй Кабезені. Кремезний такий!

Людина, яка довго спілкувалася з природою, та ще такою первозданною, як тайга, несе з собою її відблиски: шум дерев, ревіння звіра, плюскотіння річки. Торкнешся — зазвучить.

Я милувався ним. І трохи заздри.

І ще я милувався Багринкою. Вродлива, великоока. З віями, під якими ховається сум. Волосся чорне й пишнє, а обличчя біле: два кольори, ідеальні в своєму первородстві. Основоположні кольори дня й ночі, вихоплені з круговерті часу.

І от вони вдвох сидять переді мною. Вдвох. Заборони зникли.

Кожний зокрема вони привабливі. А вдвох — більше того: прекрасні.

Щастя не можна ділити на частини. Щастя неподільне.

— Розлука наша, Толю, була прісною, пам'ятаеш?.. Світлано-о, де ти? Подивися, хто до нас приїхав! Які дорогі гості...

Розділ сорок п'ятий

У мене був підручник французької мови. Час від часу я брав його до рук. Вивчав знічев'я. Створювало ілюзію перспективи.

— Збираєшся до Парижа? — поцікавився Сашко.

— Ні, до Макарівки. Ближче, і сполучення краще.

Сашко опутився на килим поруч із ліжком. Насмішкувато примружився.

— Там говорять по-французькому?

— Хто вміє...

— Хитруєш... Замислив поїздку. А що дивитимешся у Франції?

— Якщо поїду — лікарні.

Сашко хмикнув.

— Боже, яка нудьга! В Парижі треба дивитися приймачі, вмонтовані в персні, шарикові ручки, записники і навіть — у гудзики.

— Виходить, твердо вирішив стати радистом...

— Беззаперечно... Хочеш, зіграємо в карти?..

— Із задоволенням. У «підкидного».

Сашко роздав карти.

— Здавайся одразу — залишишся...

— Отці сімейств у дурнях не залишаються. Вони лишаються при картах.

Сашко ніколи довго в мене не затримувався. Вік, коли завжди не вистачає часу. А цього разу затримався. Щось відчув.

Про хвороби в нього були благодушні враження. Нежить, грип, скороминущі нездужання... От і все. Не страшно. Навіть приємно: можна прогуляти заняття, поспати більше.

Здоров'я нерозумне й неспокушене. То хвороби підступні й винахідливі.

— Тепер я тобі зіграю на гітарі, хочеш? — сказав Сашко, коли карти набридли.

Я кивнув. Сашко вибіг у свою кімнату й повернувся з гітарою.

Співав ламким голосом. Пісні Висоцького. «Альпинистка моя, скалолазка моя». Мені сподобалася пісня про чоловічу дружбу. Про випробування, про поділену небезпеку, про вірність...

Если шел за тобой, как в бой,
на вершине стоял хмельной,
значит, как на себя самого,
положись на него.

Гарна пісня. Солдатська.

— Спасибі, Сашко, спасибі...

Син глянув на годинник. Заспішив. Мабуть, до «скалолазки». Ми з Світланою її якось бачили. Волосся полум'ям над набережною.

— Як по-французькому «до побачення», тату?

— Адью...

— Не звучить. Арівідерчі, тату!

— Арівідерчі, Сашко.

Розділ сорок шостий

Пропозиція Лагоди не виходила в мене з голови. Поїду в Макарівку. Нічого — доберуся. Сказав про це Світлані. Вона сплеснула руками:

— Куди? Навіщо? Збожеволів! — але скоро погодились. Зрозуміла, що сперечатися марно.

Зібрала в дорогу великий чемодан. Я від нього відмовився. Взяв маленький, Сашків, з яким він ходив на тренування. Дві зміни білизни, сорочки.

Устав, одягнувся, потай спустився в гараж. Ледве відкрив ворота — занесло снігом. На краю даху торохтів напіввідірваний лист заліза. В гараж крізь щілини вузькими смужками набився сніг. Я вивів «Волгу» і поїхав у місто. Захотілося глянути на нього.

Недозволений плід солодкий. Іду й насолоджуюся.

Знизу війнуло гіркувато-спечним повітрям — від ввімкнутої пічки.

На Петровській алеї поставив машину. Пройшовся пішки. Огидна слабкість у ногах.

На гіллі лежав сніг. З шурхотом злітав з нього мерехтливий пилок. Сосна потріскувала на морозі, жалілася на блаженський свій одяг — «риб'яче хутро». На даху рес-

торану «Кукушка» височіли снігові шапки. Задніпровськ запалював свої вогні.

Узимку вони бліді й не такі яскраві. Немає віддзеркалення в Дніпрі. Задніпровські вогні часто мені снилися. Зграйками злітаються і всідаються в свої гнізда.

На стіні старовинної будівлі виблискував циферблат. Чути, як крокує час. Гасить секунди, як гасять марки на поштамті. Штемпелять металевим молотком-печаткою. Після цього марки вже нічого не варті.

Усе навкруг — це час: будинки, машини, ліхтарі, лави... Шматочки часу, згусточки часу. Час, відлительний і спресований у речі. Це вже минуле.

Час надто величезний. Про нього не можна думати, зберігши розум. Сто років, тисячі років, мільйон... Початок і кінець землі...

І простір неосягнений. Голова йде обертом, коли думаєш про нього.

Марчук звик, вжився в ці уявлення.

Учений. Що таке вчений? Дитячі «чомучки», які закріпилися на все життя. Незниклий інтерес до пізнання.

Максименко — справжній учений, нехай його концепції застаріли — все одно вчений. Ми не розуміли одного: спадкоємності. Наука розвивається по спіралі. Відкидаючи концепції Максименка, не розуміли, що робили це з наступного витка спіралі. Свого часу його концепції були прогресивними. По відношенню до попереднього витка. Хворих на X-хворобу взагалі не оперували. Максименко зробив крок уперед — почав оперувати. Врятував тисячі життів. Тепер можна врятувати більше.

Ми — перші. За нами пішли інші. Це — д р у г і. Перші без других нічого не варті. Вирішують другі. Правильно сказано: «Я в другого дуже вірю. Я перших шаную. Але тільки другий вирішує в світі, а не перший — не бог, не цар і не герой».

Якось мені пощастило: мріяв дожити до смерті Гітлера і дожив.

Я вигадував для нього всілякі кари. Йі таку: кинути у величезну скляну посудину. Нехай кожний плюне в неї: солдат, інвалід, удова, мати. Як жив, так і померти мусить.

Наближаються інші перемоги. Над раком, хворобами крові. Теж — гітлери. І теж — бузувіри. Зі своїми освен-

цімами. Не геноцид, а гомоцид. Нижча раса для них — усе людство.

Вже давно можна було б з ними покінчити. За однієї умови: не витрачатись на війни.

О, якби людство могло творити так швидко й досконало, як швидко й досконало воно руйнує! Щоб у мить вибуху виникали блага, як вони в мить вибуху гинуть.

Чи дочекаюся?

...Мелькають будинки, дерева. Не помітив, що їду у бік лікарні. Виробився автоматизм.

Мости... Залізне рукостискання берегів.

Біжать машини. Промайнула чорна «Волга» Максименка.

Згадалося шипіння Шидлуна: «Живуть же люди!..»

Він завжди шипів. Вдача. Розвивав свої погляди:

— А де хвалена рівність? Машини потрібно давати тим, кому ходити важко.

Горбатенко тоді йому сказав:

— Наприклад, тобі. Не родися генієм, родися плоскостопим (Шидлун мав плоскостопість). Рівність починається з віддачі, Олег.

— Віддачі? Дурниці,— заперечив Шидлун.— Людина народжується з хапальним рефлексом!

Буркотить. Усім незадоволений. Сліпий. Не бачить, як навколо гарнішає життя.

Русанівка, Березняки, Воскресенка. Нові житлові масиви. Тисячі людей переселилися в них... Матвіївська затока. Влітку її борознили глісери, моторні човни, парусники. Розпушивши сиві вуса, мчали скутери. А зараз — рибалки сидять над ополонками. А по схилах розсипалися лижники. Яскраві світери — червоні, зелені, оранжеві, жовті...

А ось і лікарня. Світаються вікна. Уповільнюю хід. Зайти? Не треба. Дивне почуття охоплює мене. Близьке до сорому. Неспроможний боржник.

Не тільки той винен, хто взяв і не повернув. А й той, хто не віддав того, що має. Тільки обіцяв. Не виконують обіцянки хвальки й жалюгідні людці. Зі зламанною клюшкою гравець залишає поле...

Більшої радості немає: роздаровувати себе.

Незліченні багатства забирають із собою люди.

На Сході я бачив картинку: з храму виходив чоловік, задкував до дверей, весь час залишаючись обличчям до святинь.

З життя теж треба вміти піти: обличчям до нього.

Позаду лишилася лікарня. Проїхав мимо.

Бокові шибки мерезить мороз. Тропічні зарості — папороть, кактуси, ліани. Солодкий сон у стужу. Камуфляж зими.

Машина винесла мене за місто. Обабіч дороги ліс. Над ним повис місяць. У срібно-синьому небі.

Обабіч шляху великий щит з написом: «Заощаджуйте час! Користуйтеся літаком».

Скінчився ліс, відкрився степ.

Нехитрий рисунок зими: засніжений простір, кущики, припудрені віхолою. Блакитні тіні на снігу. Вдалині — будиночки. Насунуті снігові шапки.

В дитинстві я любив малювати зиму. Простіше, ніж літо: не виходили дерева — мільйони листочків. А чи терпіння бракувало, а чи таланту.

В такому будиночку живе Лагода. Мені завжди з ним було добре. Скільки років працювали разом!

Коли я приїжджав, він віддавав мені свій кабінет. Я проводив у нього відпустку.

Цейсівські шафи, набиті книжками. Сервант з українським склом і керамікою: вишгородські круторогі баранці, півники, куманці (збирав старовину). І тиша.

Те, що мені потрібно. Тиша і книжки...

Розвертаюся і їду назад. Набережною прогулюється чоловік. Високий, сутулий, в шапці-вушанці. Йде повільно, видно змахи палиці. Крок — і змах палиці, крок — і змах палиці. Подме вітер — людина пригинає голову, хапаючись за шапку. Сильніший порив — обертається й перечекує. Згадалося! «Ось іде людина, яка міняє свій вік». Так, це Марчук, астроном.

Нещодавно ми одержали від нього лист: «Коли в майбутній діяльності я зроблю щось значне й помітне і буду щасливий з цього, я подумки звернуся до тих, хто подарував мені це щастя».

Приємно було побачити його зараз на прогулянці. Після стількох тривоги! «Здрастуй, дорогий учений... А як з фантастичною повістю? Пишете?» — це я вимовляю вголос, у машині. Але не зупиняюсь.

Треба встигнути додому до повернення Світлани.

Ставлю машину в гараж і знімаю клеми з акумулятора. Щоб не розрядився.

З щоденника

«...Є вірші, схожі на математичну формулу. Буквенний вираз почуттів і думок. Слова сфокусовані, як потік променів у лазері, що приварюють сітківку ока. Мені такі траплялись.

Не распуститься дереву опять,
Которому зимой весна не снится,
О невозможном если не мечтать,
То вряд ли и возможное случится.

Березень. Римляни називали цей місяць «март». На честь Марса — бога війни.

Колись березень вважався першим місяцем року.

Він почався для нас з «війни». Перший місяць року. Яким буде рік?

Зараз можна відповісти: рік був щасливим».

Проводжала мене Світлана.

Сумно, коли на пероні лишається людина...

ПОГОВОРИ ЗІ МНОЮ, ЛІКАРЮ

Есе

Медики. Хворі. Близькі

КОЛЕГИ

Мабуть, слід почати з визначення слова «колеги». Словники пояснюють: товариші по навчанню, роботі, посаді, професії. «Колегіум» — спілка людей рівних прав і однієї мети.

Особливо популярне слово «колега» серед лікарів. І не без причини. Природа професії така, що вимагає взаємодопомоги. Багато загадок таїть хвороба, одному розгадати їх буває важко.

Популярні також серед лікарів слова: «консиліум», «консультація». Одне слово: діяти потрібно спільно. Надто велика відповідальність.

Коли це так, то не байдуже, як складаються взаємини між лікарями. Це справа не тільки самих лікарів.

Що було колись головною причиною конфліктів? Приватна практика, матеріальна зацікавленість. Щоб перетягнути пацієнтів, лікарі зводили наклепи один на одного, різними способами ганили, принижували.

Купрін був дуже спостережливим художником. В одному з своїх оповідань він намалював портрети кількох лікарів свого часу: лікаря-спекулянта, душку-гінеколога. «Я вам напишу інший рецепт», — каже хворому лікар і з презирством викидає у вікно призначення колеги.

У «Подорожі на край ночі» Луї Селіна лікар-конкурент відвідав породіллю і роздратовано вилаявся: «Він-таки забрав мої десять франків, нахаба».

Вільгельм Буш зізнається: «Колега — це та людина, якої ти терпіти не можеш». Один зарубіжний гість про стосунки лікарів у його країні сказав: «Людина людини — вовк. А лікар лікареві — вовчище».

Капіталістичні відносини в сфері матеріальній у нас ліквідовано. Це істотний факт. Але вони ще, на жаль, даються взнаки у сфері духовній. Иржа заздрості, честолюбства, егоїзму, байдужості роз'їдає душу деяких медиків.

Я продивляюсь пошту місцевої газети: сотні подяк від хворих. Але й скарги трапляються. Пережитки ще існують.

До чого ведуть незлагоди в колективі медиків? Страждають хворі.

Збуджений чварами лікар неухважно досліджує, неухважно слухає, не може продумати діагноз, призначити правильне лікування. Чогось не добачив, щось не врахував — і як наслідок неправильний хід думок, а коли операція — неправильна дія.

Як же може бути інакше: досліджує хворого, а в голові снують сторонні думки. Добрий настрої лікаря — такий же реальний фактор лікування, як і медикаменти, свіже повітря, сонячне проміння.

Взаємини в колективі багато в чому залежать від стилю роботи головного лікаря. Він задає тон. Я знаю багатьох головних лікарів. Прекрасні керівники. Однак ще можна зустріти, хоча й зрідка, крикунів. Рознос, втик — його методи. На діло вже не вистачає енергії, бо вся витрачена на лайку.

Керівник повинен бути психологом. Мало знати справу, потрібно ще знати людей.

Коли на роботі багато вільного часу, він заповнюється пересудами. Коли немає ясної поінформованості, інформаційний вакуум заповнюється поговорами, домислами, багатозначними натяками. Так подеколи виникають чвари.

Чвари — це боротьба за крісло, яка прикривається інтересами справи. Гризня, а не суперечка, інтриги, а не конфлікт. Зачинатель чвар утверджує себе в умінні плести інтриги. З ним починають рахуватися, як з будь-якою іншою серйозною перешкодою, і це його цілком влашто-

вує. Для нього головне — грати роль. Перепаде щось вигідне. А страждають при цьому троє: обидві конфліктуючі сторони і діло. Рятувати потрібно діло. Тоді все стане на місце.

Чвари мають дуже міцну «кореневу систему». Коли вже вона пустила коріння, викорчувати її дуже важко. Має значення чванькуватість одних і озлобленість інших. Перше з'являється від надмірних похвал, друге — від надто пристрасної критики.

Часто критикують саму людину: така-сяка, нічого не варта. Критикувати слід вчинки. І хороша людина інколи робить негарні вчинки. Чи то помилилася, чи то оступилася. Поплутало честолюбство чи щось подібне.

Свою роль у колективі відіграють підлабузники, коли вони є. Збудники чвар. Їхній інструмент — шепоток. Мають особливу якість: прилипають не до людини, а до посади.

Хто грубий з колегами, той, як правило, ще грубіший з хворими. Ввічливість і делікатність така людина вважає проявом слабкості.

Виходить, виховання — важливий елемент управління.

Лікар, як ніхто інший, повинен уміти відключатися від усього зайвого, від поганого настрою. Вступаючи в контакт з хворим, забудь про особисті переживання. Будь трохи артистом. На душі кішки шкребуть, а ти будь привітним, чуйним, усміхайся. Така в тебе доля.

Про це писав до газети читач П. Щ., відгукуючись на одну з моїх статей: «Свої власні печалі лікар повинен здолати в собі або ж відмовитися приймати хворих. На терезах життя людини. Ви заперечите, можливо, що лікар теж людина і ніщо людське йому не чуже. Але коли обрав собі таку професію і дав клятву, то виконуй її. І на долю свою не нарікай... Щоправда, не всі хворі — ангели. По собі знаю. Стаєш роздратованим і тому несправедливим, капризним».

Що ж, автор листа має рацію.

Висловлювалися такі думки: лікарі не повинні приятелювати між собою. Інакше вони одне одного покриватимуть. В одному випадку колега допоможе усунути помилку, в іншому — приховати її й обілити винного.

Був такий випадок. У стаціонар привезли хвору дитину. Хірург оглянув її поверхово, не використав усіх діагностичних можливостей. З діагнозом «гострий живіт»

оперував. Пізніше з'ясувалося: не «гострий живіт», а запалення легенів.

Ми зібралися, щоб розглянути помилку. Розмова була гостра. Хірург захищався: «А ви ніколи не помилялися?»

Я вів цей розбір; і запитання адресувалося мені. «Помилявся,— зізнався я.— Та помилки мають одну властивість: ними не можна виправдатись. І ще: помилитися можна, але права помилятися не дано нікому, навіть вождям».

Колеги — це соратники, а не співучасники. Взаємоповага, а не взаємопрощення. Взаємодопомога, а не покриття.

Лікар-фахівець подібно до мікроскопа, в тисячу разів збільшує будь-яку помилку, перетворюючи її на катастрофу.

Відомо, що честолюбність погана риса характеру. А коли честолюбний лікар, то можуть бути потерпілі.

...Консультант уголос читає довідку, яку приніс пацієнт. У довідці написано: «Зоб». «Дурниці,— каже консультант тоном чванькуватим і презирливим.— У вас, голубе, серединна киста шиї...»

Такий діагноз встановити буває важко.

Лікар в оповіданні Куприна викинув у вікно рецепт колеги. Він хотів скомпрометувати свого конкурента. Це ясно. А навіщо консультантові в наш час і в нашому суспільстві ганьбити свого колегу? Яка його мета? Вразити хворого своєю обізнаністю? «От, мовляв, справжній геній». Є такий спосіб піднятися на сходинку вище: принизити свого колегу.

Допомогти колезі — означає передусім допомогти його хворим і поділити з товаришем неприємності. У Присязі лікаря сказано: «Звертатися, коли цього вимагають інтереси хворого, за порадою до товаришів по професії й самому ніколи не відмовляти у пораді й допомозі».

Таким має бути справжній колега!

...Хворій дівчині ставало дедалі гірше. Я чергував по «швидкій допомозі», коли її привезли. Створювалася загроза перитоніту. Вже загострилися риси обличчя, запали очі. Вирішувалося питання: чи оперувати повторно?

Успіх операції залежить не тільки від самої операції. А ще й від резервних сил організму, вірулентності інфекції, характеру захворювання. Їм не скажеш: відповідайте зі мною разом.

У колективі різні склалися взаємини: з одними по-

дружиш, до інших ставишся з прохолодою: не зійшовся характером, поглядами. Та коли траплялося лихо, всі об'єднувалися. Зловмисників не було.

З голови не йшла дівчина. Не спалося, крутився в ліжку, думав: що можна зробити ще, щоб врятувати? Жорстким було ліжко. О другій ночі підхопився й побіг у клініку.

На сходах зустрів хірурга Пхакадзе (тоді він завідував відділенням, у якому я працював). Знав, що напередодні в нього був серцевий приступ. Обличчя посічене зморшками, в очах — втома людини, яка багато пережила й багато бачила. Весь біль у них. «А ти чого прийшов?» — запитав він. «З тієї ж причини, що й ви, Олександрє Лазаровичу», — сказав я.

Бігли нагору через дві сходинки. Халати одягали на ходу. Оглянули хвору разом. Дійшли висновку: потрібна повторна операція.

У коридорі, спершись на підвіконня і запаливши цигарку, він сказав: «Будемо оперувати.— І додав:— Я їй про це не казав. Скажи ти. Як її лікар... Щоб не подумала, що перша операція пройшла невдало і я прийшов виправляти помилку...» Щоб не подумала... Пхакадзе навіть це передбачив. Потурбувався і про хвору, і про колегу.

Друга операція була закономірним продовженням першої. Так розвивався процес.

Запам'яталося на все життя. Потім я керувався цими принципами. Приводів було багато.

Що таке добрі взаємовідносини в лікарському колективі?

Спокій на обличчях хворих.

Колеги — то чиста совість і вірність обов'язку.

Самокритика нам так само необхідна, як потреба вмиватися. Здається, Горький висловив цю думку. Ми не маємо права прощати одне одному егоїзм, пихатість, підсиджування, нещирість.

І авторитет свій ми повинні берегти. В одній поліклініці я бачив стіннівку. В ній зобразили якогось лікаря дресирувальником з батоном. Когось він таким чином виховує. Не подумали, яке враження справить стіннівка на хворих. На прийом до «дресирувальника» підуть неохоче.

Добре сказала одна нянечка з Макарівської лікарні: «У медицину слід приймати вимогливо, як у партію. З рекомендаціями і щоб біографію свою розповідали».

Так, лікар повинен бути людиною ідеальною, якщо він лікар.

Нехай нас раніше за інших назвуть людьми комуністичної епохи.

«ТІ, ХТО ПРИНОСИТЬ ЗДОРОВ'Я»

Почну цитатою з листа Р., дочки хворої матері. Вона писала мені: «...З лікарні я виходила останньою. Лишаючи в палаті матір, дуже хвилювалась. Вона потребувала щохвилинного догляду, а поста їй окремого не ставили. Я запропонувала свої послуги — відмовили. Мовляв, не дозволено — не медик. Чи правильно це?»

Невдовзі випадок звів мене з авторкою листа.

— Погодьтеся, це ж безглуздя,— запально доводила вона,— вдома я за матір'ю доглядала самостійно, а тут — не довіряють. Під наглядом лікарів і сестер не довіряють. Чому? Немає медичної освіти? Гадаю, причина в іншому. Та про неї не хочеться говорити...

У лікарнях для дорослих рідко можна побачити родичів, які доглядають хворих. У дитячих — часто. Матерям дозволяють чергувати, коли дитині менше року. Або коли дитина тяжко хвора. В останньому випадку — як виняток. Тому що матері створюють метушню, нервозність, зайве напруження. Подеколи свавільничають — не встежиш. Втручаються у лікарняні порядки.

Коли захворює дитина, мати стає нестямною. І поводить себе відповідно (не кожна, звісно).

Мають вони і хибні погляди. Боячись застудити дитя, кутають його безбожно — три хустки, три кофти, рейтузи. Зачиняють кватирки, вікна, двері, ватою затикають щілини і навіть замкові шпарини. Діти перегріваються, в них порушується тепловий обмін, саме тоді вони й застуджуються.

Бувають і інші причини: дитині роблять, приміром, якусь неприємну процедуру. Вона кричить, капризує, шукає захисту в матері. Дитина плаче, мати — теж, стоїть під дверима процедурної, заламує пальці.

Коли діти капризують, лікування може не дати наслідків.

Без мам діти поведуться спокійніше, вгамовуються. «Не встанеш з-за столу, поки не поїси», — і дитина з'їдає подану їй страву — нічого не поробиш, звичного захисту немає.

Усе це так. І однак є вагомі причини дозволяти родичам чергувати.

Близька людина знає звички хворого, прив'язаності, спосіб життя, нарешті, як підійти до нього. Коли хворий відмовляється од якихось процедур — ін'єкцій, ліків, дієти, режиму, родичі (мати, сестра, дочка) стають на бік лікаря. Як ніхто інший, вони можуть протиставляти хворобі «душевний акт надії». А щодо дітей, то мати для них — найкращі ліки. Цього ще ніхто не спростував.

З малюками особливо важко. Стихія. Гальм ніяких. То падають і боляче забиваються, то вилазять на підвіконня, а це вже небезпечно, то сунуть собі в рот щось не їстівне, а коли й їстівне, не те, що дозволено. Самі няні й сестри ніяк не можуть упоратись з цим непогамовним племенем.

Коли чергують одна чи дві матері, користь від них усьому відділенню. За своїми дітьми дивляться і за іншими теж.

Лікарі обирають собі подеколи варіант спокійніший. Так сталося і з Р., авторкою цитованого вище листа. Вона мала «необережність» поскаржитися на помічені нею недоліки в лікарні. Й адміністрація вирішила: краще не пускати, ніж пускати, буде менше клопоту (згадайте натяк Р. на «інші причини»).

Тепер ми підійшли до головного питання: це вистачає нянь. По деяких лікарнях — до 30—40 процентів. Працюють переважно літні жінки: тітка Паша, тітка Надя, тітка Ганна... А молодих можна полічити на пальцях.

Робота, що відмирає? Зник до неї інтерес? Брудна робота і ніякої романтики? Не думаю.

Слово «санітарка» походить від латинського «sanitas» — здоров'я. Ті, хто приносить здоров'я. Рядові медичної служби.

Але мені більше імponує «няня» або «доглядальниця» (все-таки більше «няня»). З цим словом пов'язане уявлення про доброту і ніжність. Про відданість і любов. Воно неначе сповнене теплотою і світлом, чистими дитячими сльозами і дзвінким дитячим сміхом. Як тут не згадати пушкінські рядки: «Моя розрадо в дні суворі, старенька подруга моя...»

Няня — материнська посада. Вроджений дар жінки.

За свої довгі роки лікування я бачив багато чудових нянь.

То були дівчата і жінки, закохані в свою благородну справу. Няні-майстерниці, няні-чарівниці. Вони артистично виходжували хворих. Можна було подовгу милуватись, як вони це роблять. Застелить ліжку — ані горбів, ані западин, ані зморщечки. Хворого перевдягне — не завдасть болю. Неначе біль боїться няні, ховається від неї. І лежать хворі на ліжках, мов лялечки, — доглянуті, чисті, умиротворені.

Пам'ятаю тітку Дусю. Приємне кругле обличчя, в куточках очей — віяла зморщок, «гусячі лапки», вся аж проміниться добром. Була вона в нас спеціалісткою по дітях. Так ми її і називали: «няня-педіатр». З нею завжди був плюшевий ведмедик. Найнеспокійнішого крикуна одразу втішить.

А на нічних чергуваннях вона була просто неповторна.

У дитини пневмонія. Коли вона лежить, посилюються застійні явища в легенях. Потрібно носити на руках. Попереду довга-довга безсонна ніч. Притиснувши дитя до грудей, зігріваючи своїм теплом, вона заколисує його, погладжуючи по спинці, ходить і ходить з кутка в куток. Руки стомлюються, ноги набрякають, спина болить. Сама вже без сил, але дитині не дала опуститись на дно хвороби. Втримала.

Майте на увазі, негарних нянь не буває. Вони всі красиві. Щедрістю душі своєї красиві. Не те, що білоручки, гидливі фіфочки, які пурхають по життю метеликами. Відмінність між ними така ж, як між паперовою й справжньою трояндами. І тітка Дуся, хоч і була вона непоказна на вигляд, у ці хвилини видавалася нам красунею. Стільки в ній було гордості, гідності і тієї світлої радості, яку дає виконаний обов'язок!

Няні дуже спостережливі. Коли мій учитель професор Михайло Ісидорович Коломийченко приходив уранці в клініку, то з першим запитанням: «Як провели ніч хворі після операції?» — він звертався до нянь. Їхнім відповідям надавав особливого значення. Точніше скажуть, ніж лікарі.

Я спитав одного разу тітку Дусю, яку професію вона обрала б, якби починала життя спочатку. Не вагаючись, відповіла: «Яку ж? Нянечкою».

Няні — чуйні подруги, турботливі дружини, віддані матері.

Такі, як тітка Дуся, достойні Золотої Зірки.

У кабінеті одного відомого професора висіли три портрети: два — його вчителів, а третій — портрет няні, яка вигляділа сотні хворих у керованій ним клініці.

Ось яка це професія! Людяна і героїчна.

Повернемось, однак, до реальної ситуації, що склалася в лікарнях. Не вистачає нянь — страждає догляд. А добрий догляд — половина успіху. Отже, ширше слід допускати рідних до хворих. Побачать наші прорахунки? Ну, що ж, це на користь. Швидше їх усунемо.

Пристосуванці є всюди. Серед нянь теж трапляються випадкові люди. На чергуваннях грубо поведуться з хворими, свої обов'язки виконують з незадоволенням, бурчать. Хворим вони протипоказані, як ліки при несумісності. Зла няня — важкий хрест для хворого.

Якщо по можливості будуть допускати до чергувань родичів (звісно, не всіх підряд, а з розумним підходом), встановлять «іспитовий рік» для абітурієнтів, піднесуть престиж няні, повірте, «проблема санітарки» якоюсь мірою буде розв'язана.

Догляд. Як це важливо! Лікарі призначають лікування, роблять операції. Та коли говорять «вигляділи» хворого, то це вже справа рук сестер і санітарок. І називають їх справедливо: «Ті, що приносять здоров'я».

БІЛИЙ ХАЛАТ

Два листи про зовнішній вигляд медиків. Л. Гончаров пише: «Сестру я визначаю по тому, який у неї халат, — чистий, випрасуваний, накрохмалений, застібнутий на всі гудзики, значить, такій сестрі можна довіритись. Значить, пишається своєю професією, халат одягає, як казкова королева мантию». А ось уривок з листа заслуженого вчителя СРСР М. Іщенко: «Я кілька разів бачив лікаря Т. улітку в лікарняній обстановці. На ногах — запилені сандалети. Халат несвіжий, під ним — така ж майка. Волосся скуйовджене. В зубах безперервно димить сигарета. Навіть хворого слухає з сигаретою. Як собі хочете, а добровільно я до такого лікаря на прийом не піду».

Халат — не просто спецодяг. Його призначення не можна звузити до енциклопедичного визначення: «Захист лікаря й убезпечення хворого». Білий халат ще визначає — і це дуже важливо! — місце медиків у житті. В цьому його моральний зміст.

У Макарівській лікарні сестри перед тим, як стати до роботи, мали зайти до старшої сестри, щоб одержати дозвіл з'явитися перед хворими: який на ній халат і як вона його одягла. Самі перешивали собі їх, прали, крохмалили, не довіряли пралям.

Форма робить солдата солдатом, офіцера — офіцером, моряка — моряком, льотчика — льотчиком, стюардесу — стюардесою. Вже сама форма зобов'язує. А з того, як її носять, судять про достоїнстві людини.

Охайний, підтягнутий, добре виголений солдат і в навчанні і в бою виявляє себе якнайкраще.

Пам'ятаю, у розпалі бойової операції приїхав до нашого госпіталю командуючий. Як ведучий хірург я рапортував про поранених. А сам лівою долонею прикрив те місце на халаті, де не вистачало гудзика. Форма є форма.

Білий халат! Схильність медицини до білого кольору пояснюється не тільки підвищеною властивістю білого кольору сигналізувати про забруднення. З білим кольором історично пов'язане уявлення про чистоту і святість, тоді як з чорним — уявлення про демонізм і смерть. Це уявлення про біле й чорне успадковане від древніх греків. Біла туніка була символом божественності й мудрості.

Сам вигляд білого халата пом'якшує страждання, дає надію. В батьківському домі з дитячих літ ми це пізнали. Поети присвячували свої вірші людям в білих халатах.

Вечный подвиг, он вам по плечу,
Ваши руки бессонны и святы,
Низко вам поклониться хочу,
Люди в белых халатах.
Смерть не хочет щадить красоты —
Ни веселых, ни злых, ни крылатых.
Но встают у нее на пути
Люди в белых халатах.

Зі мною працювала Наташа Івлева — медсестра за покликанням, за велінням серця. Вона казала: «Коли одягаю халат, я вже інша, не та, якою була до цього, я вже чимось виділилась. Від усвідомлення того, що потрібна людям у найважчу хвилину їхнього життя. Помічаю, що навіть постава в мене інша».

В халаті вона ставала невідомою. Ставала схожою на сестру з картини Божія. Пам'ятаєте її обличчя? Добре, чуйне. Очі втомлені, проміняться. Усіма гранями душі вона вже ввібрала в себе людські страждання.

Вона вся світилася: чиста, охайна, підтягнута. Халат на ній — як влитий. Під накрохмалену косинку прибране волосся, чоло відкрите, привітна усмішка на губах. Спритна, метка, всім допоможе, всюди встигне. Свої турботи приховає — вся звернута до хворих.

Розповідала: «Трапляються вдома неприємності. Доки халата не вдягну, всі бачать, що засмучена. А одягну халат, свіженький, біленький — вже мого власного горя і не видно. Навіщо про нього знати хворим. У них і свого досить».

Вже давно помічено: якщо у медика халат чистий, він і навколо себе бруду не потерпить, суворий до інфекції. Не буває так: халат виблискує, а під нігтями траур. Чистота — релігія медицини.

Хто вміє стежити за собою, той не допустить недбайливості, неохайності, хворі в того доглянутьі.

Внутрішня чистота, вона завжди прокльовується назовні — її видно зі сторони.

Може бути й таке: форма заради форми. Скрупульозна увага до свого зовнішнього вигляду переходить у педантизм, самоціль, у кокетування. Вирядилась і вже боїться братися за «чорну» роботу, хоча й належить їй цю роботу робити. Бувають неохайні, але досвідчені і чуйні медики і бувають акуратні чистоплюї й підтягнуті недобррозичливці. Халат — наче прикриття. На неукові і злій людині такий халат — маскування.

Ми говоримо: «Пляма на білому халаті», а маємо на увазі пляму на совісті. Ми говоримо: «Бережіть честь халата», а маємо на увазі вірність обов'язку і чистоту душі.

Нині дехто прагне змінити колір халатів — білий, мовляв, набрид. І колір і форму халата. З'явилися смугасті плаття, а поверх — фартухи. Блакитні сукні з білими комірцями. Покоївки з панського дому. Форма покоївок...

Покликання лікаря і сестри — служити людям, а не прислужувати.

У дружному колективі однієї з лікарень було заведено таке правило: новачкові вручати халат із значком закладу. Халат ідеального вигляду і значок мудрий: у напівстулених обережних долонях пурпурова гвоздика. Церемонія посвячення новачка — лікаря або сестри — у члени колективу була урочистою. Новачок давав обіцянку бергти честь халата і добре ім'я лікарні.

Приклад, гідний наслідування.

Білий халат — візитна картка медиків.

Дивно, як по-різному хворіють люди. У кожного свій «почерк» хвороби, свій «стиль». Чому так? Людина на людину не схожа. Близнюки — й ті різні. Однак є і спільні риси.

Усе своє лікарське життя я спілкувався з хворими. Мабуть, правомірно виділити такі типи поведінки хворих.

Хворі, які не визнають себе хворими. Лікарі наполягають на лікуванні, на режимі, а вони стоять на своєму: «Ми — здорові». Звикли не звертати на себе уваги. Завжди піклуються про інших. Або про свою роботу.

Нетерплячі хворі. Як правило це люди з гострим захворюванням, а не хронічним. Хронічні хворі — покірні: змирилися, пристосувались. А цього хвороба застала раптово. Він обурений — як так! Завтра йому летіти у відрядження, виступати на конференції, брати участь у змаганнях — і от тобі маєш! З цієї причини він стає агресивним: назвалися лікарями — вилікуйте. Скільки вам потрібно для цього часу — день, два, п'ять? Та хвороба, як кажуть на батьківщині Расула Гамзатова, приходить великими кошиками, а йде через вушко голки. Потрібні терпіння і витримка.

Хворі-«трудівники». Вони хворіють, як працюють. Усі лікарські призначення виконують доскіпливо. Зарядку роблять із затятою пунктуальністю, намагаються виконати краще за інших. «Працюють на похвалу», — казала про них одна наша сестричка. Точно виконують режим. Першими ідуть на процедури. П'ють ліки, мов чарку. Нехай гіркі — п'ють із задоволенням. Сприятливими показниками температури й аналізів пишаться, як показниками перевиконання планів.

Хворі, що дивляться на своє захворювання (який-небудь катар чи радикуліт) як на щасливу можливість попрацювати вдома. До цієї категорії належать переважно люди перевантажені, які постійно відчувають дефіцит часу. Вони відкладають на час можливої хвороби («мені пощастило, я прихворів») складання звітів, доповідей, наукових статей чи якийсь старий борг, до виконання якого серед щоденних клопотів і текучки ніяк не доходили руки.

Нескорені. Поки в них рухається хоч один палець — не здаються. Б'ються до останнього подиху.

Скутий хворобою сліпий Островський працював багато: удень диктував матері, ввечері — дружині. Чи вкоротило це йому життя? Гадаю — ні. Натхнення тренує сили життя, а не хвороби. Неробство породжує відчуття безцільності існування, порожнечі, своєї непотрібності. Хвороба не змогла позбавити Островського здатності працювати.

Такий тип хворих зустрічається тепер часто. Це притаманне способу нашого життя. Здоровими люди не відступали перед випробуваннями, не відступають і під час хвороби.

Я зберігаю в себе лист одного такого хворого. «Ось уже одинадцять років я лежу нерухомо, — писав він, — тільки правою рукою ворущу. Думаю, хвороба не перемогла її тому, що я довгий час обслуговував себе цією рукою. Серед відчаю й безнадії все-таки відчуваю в собі волю до життя. Вірю, що здоров'я повернеться».

Коли я відвідав його, він запитав: «Чи сумісне щастя з хворобою? Хвороба — це нещастя. А хіба бувають щасливі нещасні?»

Я відповів: бувають. Островський вважав себе щасливим. І Маресьєв. І Бойченко. Майже кожен хворий має так звану «залишкову працездатність». Тільки потрібно знайти собі заняття до смаку і по можливостях. Нитку, що зв'язує тебе з життям. Неробство обриває її.

Інколи особисті якості виявляються в безневинній формі, про яку кажуть: «Дивацтва», а подеколи — у формі порочній і шкідливій. Відбувається це від егоїзму й користолюбності. Ми ще повністю їх не позбулися — рудименти минулого.

Хворі-«романтики». Вони використовують особливі засоби лікування. Аби ці засоби були оригінальні, незвичайні, романтичні. Самі готують собі якесь вариво по рецептах, вичитаних з старих лікувальних книжок. Уже зверталися до системи йогів, голковколуювання. Були моржами й перестали ними бути. Носили японські браслети, купалися у фінських лазнях. Бджолині укуси, зміїна отрута, перепелячі яйця, молоко кенгуру, оленячі роги — все це вже випробувано. Вони не пропускають жодної закордонної новинки, захоплені шанувальники гомеопатії, особливо тих її засобів впливу, які подразнюють уяву. Шукають способу... «залякати» хворобу.

Помисливі хворі і хворі від помисливості. Перші перебільшують, утриують небезпеку захворювання. Вважа-

ють, що від них щось приховують. Вони вже перечитали всі медичні довідники і мають свою власну думку. Другі — здорові, але вважають себе хворими, підозрюючи, наприклад, що у них виразка шлунка. Вони можуть навіть відчувати те, що й справжній хворий. Захворюють на «симптоми», а не на хворобу. Це теж своєрідне захворювання.

Хворі-«професіонали». Хвороба стала їхньою «професією». Увесь час витрачають на самодослідження й самостереження. Про кожну зміну в своєму стані можуть говорити годинами, захоплено. Наче вони приліплені до своєї хвороби. Заберіть у них хворобу, вилікуйте — й вони зблякнуть. Коли їм несподівано скажуть, що вони здорові, — це буде для них як удар блискавки.

«Утриманці» хвороби. Трапляються й такі. Деякі захворювання дають пільги — безплатні санаторії, право позачергового отримання житла тощо. Такі хворі не поспішають виліковуватись. А коли лікуються, намагаються недолікуватись. Хворобу свою розглядають як перевагу, яка вигідно виділяє їх з-поміж інших. «Я хворий», — вимовляє з гідністю такий пацієнт. Немовби це його особиста заслуга.

Хто ж з усіх оцих хворих одужує найчастіше і найшвидше? Помисливі люди взагалі не одужують доти, поки вишукують у себе хвороби. Хворі, які вважають себе здоровими, ближчі до одужання, ніж будь-хто інший, коли щастить переконати їх в необхідності лікування. Для «професіоналів» та «утриманців» хвороби — дорогі супутники життя. Здоров'я їм «шкодить». «Романтики» лікуються з перемінним успіхом. Найчастіше і найшвидше одужують «трудівники». «Нескорені» живуть довше, ніж інші хворі з такими самими захворюваннями. У них більший запас міцності.

На перебіг хвороби накладають відбиток соціальні фактори. Їх не можна не помітити — вони впадають у вічі. Я бував у Франції, Італії, Англії, Греції, відвідував лікарні і міг би розповісти про відмінності в поведінці хворих. Та надам слово іноземцям. В їхніх устах це прозвучить переконливіше.

Прогресивний громадський діяч Канади Дайсон Картер приїхав до Києва і відвідав Дарницьку лікарню. Він хотів на власні очі побачити те, про що розповідалося в моїй книзі «Повість про велику родину» (її видало ви-

давництво «Північні сусіди» в Канаді в перекладі на англійську).

Сам Картер — дуже хвора людина. Пересувався він по коридорах і палатах на колясці. З ним була його дружина Шарлотта Картер. Довго і пильно вивчали вони лікарню, розмовляли з хворими, лікарями, сестрами, нянями. Щиро раділи, що не знайшли розходжень між книгою і дійсністю. Розлучаючись з нами, залишили такий запис у «Журналі почесних гостей»: «У вас є велика перевага при лікуванні хворих — ваші хворі не занепокоєні фінансовими клопотами в зв'язку з хворобою».

Коли людина лікується і весь час думає про те, що коштуватиме їй це лікування, приймати чи не приймати ліки, оперуватись чи відмовитися від операції, то, погодьтесь, шлях до одужання набагато ускладнюється або ж уривається зовсім. З одного боку дарують здоров'я, з другого — забирають.

Наведу ще один запис з того ж журналу. Його зробив голова делегації вчених США, доктор медицини, професор Екберт «Доброта, гуманність, взаєморозуміння і любов до хворих тут не мають собі рівних у світі».

Рівних у світі! А він таки знає! Потім професор Екберт додав: «Щасливі хворі». Я згадав: «Щасливі нещасні». Це другий випадок, коли хворих можна назвати щасливими: людина попадає в біду, і їй подають допомогу безкоштовно і добросеречно.

РІДНІ

На диво точно спостереження зробив свого часу М. І. Пирогов: поранені місцеві жителі у себе в саклях виживали, а солдати в госпіталях від таких же поранень гинули. Це тому, пояснював великий хірург, що перші були оточені рідними, які віддавали їм тепло своїх сердець, а другі бачили навколо себе тільки страждання і смерть.

Рідні люди, зігріваючи хворих увагою, мовби беруть на себе частину їхнього болю, а заряд свого здоров'я віддають їм разом з напуттям вистояти, одужати.

Я давно помітив: просто посидиш поряд з хворим, співчутливо поговориш, візьмеш його руку в свою, і йому стає легше.

Найстрашніше для людини в хворобі, — як і при будь-якому іншому випробуванні, — це почуття самотності,

«Посидьте біля мене»,— часто просять тяжко хворі. Навіть бездіяльна присутність допомагає.

З цього погляду родичі — наші помічники. Відвідування хворих слід заохочувати. Вони вписуються в схему лікування.

Спочатку дослідимо таке питання: як на самих родичах відбивається хвороба близьких людей.

Проблеми «хворий — сім'я» і «медперсонал — родичі» практично не вивчалися. Майже немає більш-менш серйозних досліджень з цього питання. Наче таких проблем не існує. Не лікарська, мовляв, компетенція. Наша справа — хворі.

Ми вивчили стан справ у сім'ї, де один з членів часто і довго хворіє. Захворюваність у решти зростала в півтора-два рази. Цікаве дослідження В. А. Нестерова з співавторами. Вони довели, наприклад, що захворюваність батьків дітей, які часто нездужають, особливо матерів, майже вдвічі вища, ніж батьків дітей здорових.

У дружній сім'ї хтось занедужав. Хворий стогне — стогнуть рідні. Його обличчя пересмикнула судорога болю, той же біль читаєш на обличчях інших членів родини. Наче й вони відчують його.

Співпереживання досягає сили переживання. Можуть з'явитися навіть фізичні порушення. Описано такий випадок: мати була свідком того, як важкий предмет упав на руку її дитини, розчавивши їй три пальці. Лікар, що прибув, помітив: у матері запалилися й набрякли ті ж пальці, які були пошкоджені в дитини.

Коли в сім'ї захворює дорога людина, чекай, що захворіє ще хтось — від співпереживання й хвилювання за долю хворого. Відбувається мовби ланцюгова реакція. Така сім'я повинна стати об'єктом підвищеної уваги лікарів. Відмінність дільничного лікаря в тому й полягає, що він *сімейний лікар*.

Та це один бік справи. Є й інший, не менш важливий. З хворобою одного з членів сім'ї порушується звичний лад життя. З'являється неначе прірва. Випадає людина, котра виконувала якісь обов'язки. І той, кого не вистачає, стає *головним* у сім'ї. Це вже неодмінно.

Таке сталося в сім'ї мого знайомого, директора школи. Захворіла його дружина, вона ж — мати двох дітей. Він попросив відвідати її в лікарні і підбадьорити — все-таки своя людина.

Я виконав це прохання. Але ось що виявилось: хвора

одужувала після операції. Незначне ускладнення — шкіряний інфільтрат — ніскільки не позначилося на загальному стані, не загрожувало їй, вона була спокійна, непогано виглядала. А чоловік тим часом мав вигляд замученої людини. Цей різкий контраст мимоволі впадав в очі. Отже, більше співчуття викликав чоловік, а не дружина. В усякому разі, в той момент.

На його плечі лягли всі клопоти й обов'язки, які раніше виконувала дружина: магазини, базар, приготування їжі, прибирання квартири, прання. Тепер він повинен був відводити молодшу дочку в садок і вчасно забирати її додому. Кілька разів відлучався з роботи, щоб купити для передачі хворій лимони, соки, інші продукти, одержати за дорученням зарплату дружини, між ділом сплатити за телефон і ще виконати безліч справ, про які до хвороби дружини він навіть не знав. До цього додалися щоденні поїздки в лікарню, тіснява в метро і тролейбусах, довгі неспокійні години чекання у вестибюлі, поки вийде лікар або сестра, розкаже про стан хворої, поки візьмуть передачу, принесуть записку-відповідь тощо.

Повернувшись у вестибюль, я порадував директора школи: скоро його дружина буде вдома, скінчатся його важкі, сповнені клопотів дні.

Таких людей, як він, було багато у вестибюлі: заклопотаних, стривожених, з непритомним поглядом. Сиділи під стінами з дітьми на колінах, з кошиками. Натовпом оточували чергову сестру, закидаючи її запитаннями. І що було абсолютно очевидно: ці люди потребували уваги, дружнього слова і можливо, доказів того, що їхні рідні перебувають у надійних руках.

Само собою зрозуміло, що у вестибюлях не повинні чергувати випадкові люди. Від них тільки шкода.

Читачі, мабуть, пам'ятають документальне оповідання Василя Шукшина, опубліковане свого часу в «Літературній газеті». Йшлося про вахтера лікарні — жінку безсердечну. Обличчя її він не запам'ятав. Зі зла не міг запам'ятати. А може, тому, що не хотів дивитися в її обличчя. Коли він спускався сходами, щоб зустрітися з дружиною і дітьми, вахтер не пустила їх до нього, хоча й був дозвіл. Грюкнула перед самим носом дверима, вилаяла грубо: «Ходять тут усякі!»

Хворі люди вразливі, це відомо. Можна не дивуватися реакції Шукшина. «Вона не хотіла бачити, що зі мною діти, — писав він, — в них очі широко відкрилися від

жаху, що «на їхнього тата кричать», а я нічого не можу зробити. Я й хочу зараз, щоб оця думка стала зрозумілою: адже гидко жити, коли ми такі».

Це вже був нервовий зрив. Не можна ставити такого вахтера. Але ж поставили. І зазнали збитків. Моральних і фізичних (Шукшин утік з лікарні).

Спілкування з людьми — це теж професія. А професії навчаються. Має бути схильність до неї, профвідбір. Доброту теж потрібно тренувати, як і будь-яке інше людське обдаровання. От і виходить, що на такі місця слід ставити людей душевних і навчених. Медичних сестер, а не вартових. Вартовий у кожній людині, яка проходить у приміщення, вбачає зловмисника, а сестра — об'єкт сердечності. Все-таки є різниця.

Продавці, телефоністки, реєстратори страждають на захворювання, яке на Заході називають «отрутою людьми». У них виробляється холонокровність — захисна форма поведінки. Інші стають дратівливими, реактивними, погано сплять, скаржаться на головні болі. Але медики на таке захворювання не мають права. Вони повинні виробити імунітет. Я знаю сестер, які щасливі з того, що можуть віддавати людям частку свого серця. «Задоволення людьми». Це вже різновид здоров'я.

Відвідувачі, однак, хочуть знати більше, ніж може їм розповісти черговий по вестибюлю. Вони домагаються зустрічі з лікарями.

Що сказати про лікарів? Хворих ми любимо, а родичів частенько недолюблюємо. Вони бувають надокучливими, нав'язливими. Підозрюють, що чогось не додивилися. Потрібно було призначити такі ось ліки, а не призначили, запросити консультанта, а не запросили. Забирають, як нам уявляється, саме той час, який має бути відданий хворим. А що важливіше?

Будьмо справедливими: коли відвідувачі дорікають нам нечуйністю, сухістю, вони мають більше рації, ніж ми, вважаючи їх нав'язливими.

Я веду до того, що спілкуванню з відвідувачами слід приділяти більше уваги, ніж приділяється.

Почнемо з того, що лікарня — не в'язниця, а хвороби — не злочини. Ізоляція — це кара. Найсильніший людський рефлекс — рефлекс свободи. Коли йдеться про інфекційні хвороби або пологові будинки — інша справа. Тут ізоляція виправдана. А в більшості випадків — ні. Тільки ускладнює хід лікування.

Щоб послабити це відчуття ізоляції хворих, потрібно, так би мовити, за наказом і дозовано пускати в лікарню зовнішній світ. Не повинно бути дефіциту вражень, почуття відірваності й самотності. Космонавт В. Комаров розповідав: у космосі дефіцит вражень постійно відновлюється в сеансах зв'язку різними новинами з політичного життя країни, докладними повідомленнями про спорт. Навіть таке було: оператор прочитав їм якоесь жартівливі рекомендації, складені у віршованій формі однією із співробітниць Центру управління. По заявках передавалися також невеличкі концерти, наприклад, мелодії з фільму «Шербурзькі парасольки».

Отже, найперша умова — зберегти контакти. Хто спостерігав за хворими після відвідання їх родичами й друзями, бачив, як благотворно це на них впливає. Звісно, бувають винятки.

Переговоривши з лікарями, рідні дізнаються про стан хворих, про те, що можна й чого не можна їм говорити, як утвердити їх у думці: «Мене не забули. Мене люблять».

А що заважає цим контактам? Упередження і... халати. Без халатів не пускають у лікарню. Колись це було виправдано: вирували епідемії. А хіба сьогодні це актуально? Кого захищають халати? Одним і тим же халатом користуються десятки відвідувачів, забезпечити всіх окремими халатами практично неможливо. Ось де порушуються правила гігієни. Достатньо, щоб хворих відвідували в охайній і навіть святковій одежі. Потрійна користь це і повага до лікарні, де борються за життя близьких відвідувачам хворих, і гігієна, і задоволення бачити своїх рідних у найкращому одязі.

Отже, лікарні повинні бути готові до бесід з рідними. Зрозуміло, у відведені для цього години. По телефону або безпосередньо. Краще безпосередньо. Тоді бачиш відвідувача, узгоджуєш свої слова з реакцією на них. Лікар — завжди лікар.

Друга умова — зал для прийому відвідувачів. Хотілося б бачити чергову по залу сестру в ідеально білому накрохмаленому халаті, привітну, швидку, завжди готову до послуг, з усім необхідним довідковим матеріалом під руками.

Тут має бути вичерпна настінна інформація. Не в стилі рескриптів петровських часів, як це буває: заборонено те й те, наприклад, розпивання алкогольних напоїв (ніби

відвідувачі усі суціль алкоголики чи не бачать різниці між баром і лікарнею),— а розважлива, доброзичлива. Така, де повідомлялося б про денний розпорядок хворих, висловлювалась упевненість, що цей розпорядок не порушуватиметься, писалися номери телефонів чергових лікарів: «Про тяжких хворих ви можете одержати відомості в будь-який час доби». І завершувалася б словами: «Чергова з готовністю дасть відповіді на запитання і буде берегти ваш час».

Бажано, щоб у вестибюлі передавалась бесіда для відвідувачів, записана на плівку: як поводитись, як бути одягнутим, що можна і чого не можна говорити хворим; розповідалося б також про лікарню, про її технічну оснащеність, про тяжких хворих, яких врятували.

Навіщо це потрібно?

Коли родичі повірять у лікарню, вони повірять і в те, що хворим буде надано допомогу на сучасному рівні.

Якщо всього цього не буде, то інформація надходитиме від ходячих хворих. А вони такого наговорять, що й за тиждень не розплутаєш,— схильні до домислів і вважають себе вже медиками.

Тільки в лікарнях Києва одночасно лікується 13 тисяч хворих. Кожного відвідують два-три чоловіки, в день це 26—39 тис. чоловік. Прийняти їх — це вже щось більше, ніж обслуговування. Це дотик до людських душ. І не в якусь там безхмарну хвилину, а на висоті напруги почуттів і переживань.

Лікарня — місце, де вчать добра, взаємодопомоги, вчать цінувати дружбу й життя.

Добро породжує добро. «Поділене лихо — половина лиха, радість поділена — подвійна радість».

Слово

СЛОВО

У мого колеги стався приступ стенокардії. З лікарями це трапляється часто: дуже велика відповідальність лежить на них. Приступ викликали незаслужені звинувачення хворого: «Це ви в усьому винні. Ви — і ніхто інший. Від ваших ліків мені стало гірше». Слова, мов оси, жалили лікаря.

Але провини лікаря не було. Погіршення стану хворі

часто пов'язують з прийманням останніх ліків. Насправді загострення хвороби лише збіглося з прийманням ліків.

У цьому випадку звинувачення хворого боляче вплинули на лікаря. До того ж — незаслужено. Було від чого здригнутися серцю.

А ось інші приклади — постраждали хворі. Від неакуратного поводження зі словом. Тут пряма провина медиків. Як часто в присутності хворих ведуться розмови про їхній стан, прогнози про те, чим закінчиться хвороба. Говорять так, ніби хворі не присутні при цьому. «Серце слабеньке. Не серце — ганчірка», «Капельне серце», «Погана кров», «Оперуйте... А я ризикувати не буду», «Шлунок у формі гачка».

Не одну безсонну ніч провели ті хворі, кого стосувалися ці слова.

Пам'ятаю такий факт. У присутності хворої лікарі вели розмову про ускладнення гіпертонії. Називали інсульт, геміпаралічі. Хвора подумала, що таке ж ускладнення буде і в неї. Переконала себе, що її обов'язково «розіб'є параліч». Відчула оніміння ніг, «повзання мурашок по шкірі». Спробувала підвестися, але впала — «підкосилися ноги». Знадобилися великі зусилля терапевта, щоб позбавити її уявного параліча.

У народі кажуть: рана від меча заживає, від слова — ні. Це й зрозуміло: в першому випадку пошкоджується тіло, в другому — душа, тендітніша й тонша структура.

До лікарів, педагогів, продавців, офіціанток звертаються маси людей. До кожного потрібно знайти свій ключ. Втратять цю здатність — будуть конфлікти. Одного режисера запитали, що він думає про такого-то актора. Він відповів: «У нього настільки відсутня індивідуальність, що навіть у кольоровому фільмі бачиш його чорнобілим». Бувають і такі люди. Але трапляється і навпаки: люди самі по собі багатокольорові, а бачать їх «чорнобілими», уявляють на «одне лице». Якесь додаткове прохання вже звучить як виклик і відповідають на нього з роздратуванням, вороже або й зовсім не відповідають. Виробляється байдужість.

Якщо груба офіціантка, зникає бажання їсти. «Зачекайте, не помрете з голоду» чи «це не мій столик». Похмура секретарка дивиться на кожного відвідувача як на особистого ворога: «Не пушу». Лінива продавщиця сичить: «Все одно не купите, навіть ціну питаєте».

Є керівники, які люблять робити розноси. Насолоджуються ними, обирають театральні пози, драматизують ситуацію, грізні інтонації змінюються шепотом, з усього видно, що вони самі задоволені розносом, милуються собою.

Плутають вимогливість з грубістю. І що дуже шкодить: критикують не вчинок, а людину. Хтось колись не дотримав слова — погано, в цьому слід розібратися, але передчасно не називати винного брехуном; хтось зробив дурницю, щось не додивився, не додумав, але передчасно називати його дурнем.

Мого знайомого несправедливо образили. Це була порядна, совіслива людина. Зник якийсь папірець, підозра впала на нього. Лише підозра. А про це говорили, як про факт. У викривальному азарті лікаря назвали навіть злодієм. Потім папірець знайшли в сейфі і всі звинувачення відпали.

З того часу, коли десь заходила мова про злодіїв, про нечесних людей, про брехунів, він з тривогою прислухався: чи не про нього йдеться, червонів, на лобі виступав холодний піт.

Справедливо вважається: ніщо не дається так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість. Здається, Сервантесу належать ці слова. Правильно сказано.

Слова бувають різні: жорстокі, гіркі, гострі, отруйні, бувають добрі, заспокійливі, підбадьорюючі. Слова, як і ліки, мають пряму токсичну або побічну дію. До деяких слів виробляється нестерпність, вони можуть викликати алергію, шок. А передозуєш навіть за змістом своїм лікувальні слова, може розвинути «хвороба ліків». Базіка викликає у своїх слухачів головний біль і втому.

Слово змушує людей плакати, радіти, руйнувати і будувати, іти в бій, звершувати подвиги.

Стародавні лікарі вважали, що на озброєнні медицини є три великих зцілитель — Ліки, Ніж і Слово. Як твердят філологи, «лікар» — «врач» походить від старослов'янського «врать», тобто «говорити» (звісно, не в розумінні обманювати). «Врать» — означає заговорювати, чаклувати, примовляти. До наших днів дійшов вислів «заговорювати зуби», тобто «знімати», мабуть, найнетерпиміший біль — зубний. І слово знеболювало, мало реально користь, інакше його давно відкинули б і забули.

Чому ж Слово має таку силу? Які фізіологічні механізми його дії? Мабуть, найточнішу відповідь на ці за-

питання дав І. П. Павлов: «Слово людини пов'язане з усіма зовнішніми й внутрішніми подразниками, що надходять у великі півкулі, всі їх сигналізує, всі їх заміняє і тому може викликати всі ті дії, реакції організму, які обумовлюють ті подразнення».

Вдумайтесь: всі їх сигналізує, всі їх заміняє...

Це означає: виражені словами різні дії й образи предметів сигналізують і заміняють ці конкретні і реальні дії і предмети. Тобто впливають, як справжні.

Людські стосунки перейшли в сферу другої сигнальної системи, тобто слова. Воно стало всемогутнім знаряддям людини, «міжлюдською сигналізацією», найвищим регулятором людських взаємин.

Слово може викликати такі зміни в організмі, які викликають, наприклад, холод, вогонь. Л. М. Толстой, описуючи мороз, раптом відчув, що пальці його змерзли й посиніли. Проф. К. І. Платонов клав на руку хворому п'ятак і перекопував, що він розжарений. І на руці під п'ятаком з'являлося почервоніння і пухир, як при опіку.

Словом можна завдати біль. Ставилися такі досліди: при словах «укол булавкою» в гіпнозі частішав пульс на таку ж кількість ударів, як при справжньому уколі. І в обох випадках виникала однакова захисна реакція — відсмикування руки. Під словесним знеболюванням робилися навіть операції.

Ви читаете книжку. А бачите все, про що в ній розповідається: людей, природу, дії. Зримо, реально. Ніби самі дихаєте свіжістю чарівного леоновського лісу, блукаєте шолоховськими донськими просторами, відкритими всім вітрам, разом з Паустовським виходите на Володимирську гірку і бачите блакитнувату затоку річки, простір, сповнений сонячного сяйва і вогкуватого дихання молоді трави. Київська весна зустрічає вас каштанами, які «викинули перші листочки — прозорі, зіжмакані, вкриті рудуватим пухом». Дивлячись на картини Левітана, Репін казав, що відчуває запахи сіна.

Однак не тільки природу відтворює слово. Зримо бачиш і героїв творів. Зі сторінок романів А. Головка і М. Стельмаха всміхаються вам живі Давид Мотузка і Марко Безсмертний. А скільки приемних хвилин принесло вам знайомство з хвацьким, завжди веселим Хомою Хаецьким з «Прапороносців» Олесея Гончара!

Але ж цих людей взагалі немає на світі. І ніколи не було. Тільки папір і друкарські фарби. А ви сприймаєте

те, що відтворено словом, як існуюче, живе, пульсуюче. Слово дало їм життя.

Жодної плями крові немає на сторінках «Війни і миру», а перед вами розгортається баталія: б'ється кіннота, падають ядра, ллється кров.

У дитинстві Горький гортав сторінки і шукав за ними героїв, а їх не було. І Горький розчаровано відкладав книгу: як же так, щойно звучали людські голоси, він бачив людей живими, а насправді їх не існує. Куди ж вони поділися, ці люди, які говорили, сперечалися, любили й ненавиділи одне одного!

Слово робить чудеса. Зіткані зі слів герої викликають такі самі реакції, як і люди живі. Тьотя Доця Паустовського, слухаючи п'єсу, раптом схопилася й крикнула театральному злодієві: «Що ж ти робиш, падлюка, безсоромні твої очі!»

Ось якої сили набуло слово поета:

Чого ж ми занадто суворі
Буваем до тих, хто навколо,
Не квапимось в щасті і горі
Сказати їм лагідне слово.
А часом на серці так змню
І ходиш, як кригою скутній...
Тоді найважливіше в світі —
Це лагідне слово почути.
Те слово — як сонячний промінь
Розвіє душевну похмурість...

Не скупіться на добре слово. У тлумачному словнику В. Даля зібрано понад 200 тис. слів. Вибирайте з цього величезного арсеналу «міжлюдської сигналізації» слова, що зцілюють, а не калічать. А головне — підкріплюйте їх добрими ділами. Слово і діло нероздільні.

НЕ ЗАЛЯКУВАТИ — ПЕРЕКОНУВАТИ

Звісно, навчати хворих потрібно. Гігієнічна культура входить у загальну культуру людини. Люди повинні знати, як зберегти і як гартувати здоров'я.

Навчають словом і образотворчими засобами. Інколи це робиться невміло. Слово і малюнки неоднозначні.

У кожній поліклініці на стінах висять санітарні плакати, різноманітні бюлетені, на столиках розкладено брошури на медичні теми. З усіх боків на вас чигають пора-

ди, застереження, загрози. Встигай тільки дивитися й читати.

В одній такій поліклініці (в цьому розумінні ортодоксальній) ми з вами побуваємо.

Заходимо у вестибюль. Бачимо плакат із зображенням двох смертей. Одна тримає в руках пляшку, друга — склянку. На чорному тлі виблискують зеленкуваті коси. Поряд — хирлявий чоловічок з піднятим коміром і червоним носом. І напис: «Ти будеш третім». Хто буде третім — одразу не втямиш. Мимоволі думаєш про себе.

Дві смерті, наче воротарі, зустрічають вас просто на порозі. Надихаючий початок. Нібито зловісний вступ до наступного лікування.

Ще плакати. Великий білий череп на чорному тлі, замість зубів — сигарети. Ще череп, цього разу на гральних картах. Враження: зона смертельної небезпеки. «Високовольтна лінія» хвороб!

Дивимось інші плакати. Велике криваво-червоне серце, над ним великими літерами: «Ангіна». Лінія останньої літери виривається з рядка у вигляді шпаги і пробиває серце (уявіть, що ви хворієте саме на ангіну!). А ось інші плакати: «Як Яшка зіграв в ящик». Вінки, труна, осиротілі рідні.

Спорт, зрозуміло, пов'язаний з певним ризиком. Але це зовсім не означає, що до молоді слід звертатися з таким закликком: «Бойся, острых палок лыжных, нету глаз в запасе лишних». Якщо брати до уваги цей заклик, то звідки тоді в наших хлопців з'являться спритність, відвага, коли в дитинстві їм буде дозволено лише гойдатися в кріслах-гойдалках.

На сходовій площадці висить плакат з мертвим конем і мертвим кроликом. Повідомляється, що нікотин п'яти цигарок вбиває кролика, а ста — коня. «Мабуть, кроликам і коням палити шкідливо», — намагаєтесь ви уникнути похмурих висновків.

Стає якось не по собі. Мобілізувавши свою мужність, продовжуєте огляд плакатів: туберкульоз, рак, грибкові захворювання. Лиса жінка, хвора на фавус. Потворності й хвороби. Страшно...

Десь ми втрачаємо відчуття міри. Як тут не згадати фейлетони Ільфа і Петрова про загс («Костяна нога») і про їдальні («Недбале ставлення до шлунка»). Молодих людей застерігає плакат: «Поцілунок передає інфекцію». В тисячократному збільшенні зображуються бліді спіро-

хети, «меткі» гонококи і палички Коха. Не забули вивісити також на всяк випадок адресу... похоронного бюро. «Чарівний куточок для вінчання!» — вигукують автори. А в ідальні «перед очима охопленого жахом їдця» з'являється вимога: «Не відволікайтесь під час їжі розмовами. Це заважає правильному виділенню шлункового соку».

Залякування — поганий метод. Він породжує боягузтво. З іншого боку, такі плакати — насильство над природним і здоровим почуттям краси. Дивитися на патологію неприємно. Не існує естетики хвороби. Є естетика здоров'я.

Нарешті ви підійшли до кабінету лікаря, що провадить прийом. Чекаючи своєї черги, з цікавістю роздивляєтесь плакат про корисність щеплень, який висить поряд з дверима кабінету. Медична сестра гострим пером робить насічку на дитячій руці. Є люди, котрі бояться уколів і відвертаються, коли їх роблять іншим. А тут демонструється момент завдання болю. Та ще дитині. Самому стає боляче. Далі ваш погляд зупиняється на брошурках, розкладених тут же, на столику. Знову рак, ревматизм, діабет, грип. І той же метод «розповіді»: залякування, виховання страхом.

Брошурки солідні, пухкі. 50 сторінок про захворювання печінки, майже 70 — про діабет у дітей. «Для батьків» — уточнюється в анотаціях. Називаються десятки лікувальних засобів: інсулін, аскорбінова кислота, тіамін, рибофлавін, ціанкобаламін, інгенол, ораніл, букарбан, бутамід... Мовляв, вибирайте. І вибирають, сперечаються з лікарями: «Докторе, ви призначили бутамід, давайте спробуємо ціанкобаламін». (Ліки з ускладненою назвою здаються надійнішими для непосвячених).

Травмовані своєю хворобою, ви, читаючи всі ці плакати і брошури, мимоволі насторожуєтесь: існує велика кількість хвороб, на які ви ще не захворіли, але можете захворіти. До ваших безрадісних думок про свою хворобу додаються нові тривоги.

Тепер уже життя уявляється вам мінним полем, дорогою страху, а не тим світом, який ви знаєте й любите.

Хворий вразливіший, ніж здоровий. В нього легко викликати підозру, помисливість. Хворіючи якоюсь однією хворобою, він легко приписує собі ті симптоми, яких у нього немає, але про які яскраво розповідають брошури і плакати.

Зрозуміло, я не проти санітарної просвіти. Я проти такої санітарної просвіти, про яку розповів щойно. Проти надмірної, потворної і непотрібної пропаганди.

Усьому своє місце і час. Чи потрібно розповідати хворим про хвороби і про їх грізні наслідки? Їм вистачить своєї однієї. Надмірна інформація шкодить.

А от зовсім мало пишемо ми про попередження хвороб, про розвиток і нарощування здоров'я. Акценти слід переставити. Більше писати про гігієну (Маяковський: «Грязные руки грозят бедой...»), про боротьбу з курінням і алкоголізмом, про фізкультуру і режим дня, раціональне харчування, профорієнтацію, спілкування з природою. А про самі хвороби повинно бути загальне уявлення. Деталізація — це смакування патології. Дилетанти хворіють важче й тривожніше, ніж непосвячені.

У лікарнях і поліклініках хворі проходять шлях від хвороби до здоров'я, а не навпаки — від здоров'я до хвороби. Саме цю спрямованість слід відобразити в плакатах, інтер'єрах, текстах. Усе тут повинне кликати до здоров'я, настроювати на оптимізм, утверджувати життя, а не розслаблювати, придушувати волю і надію. Не слід впадати і в іншу крайність — обдурювання й ілюзії, що породжують розчарування і недовіру.

Слово повинно озброювати, а не роззброювати.

ПОГОВОРИ ЗІ МНОЮ, ЛІКАРЮ

Відвідуючи лікаря, що чекаєш від нього? Вказівок, порад, доброї бесіди, від якої стає легше на душі. Для хворого — це головне.

А що ж головне для лікаря? Розпізнати захворювання. Потім призначити лікування. Коли залишиться час, поговорити з хворим.

Зауважте: коли залишиться час.

На прийом одного терапевтичного хворого відводиться 12 хвилин. Ми провели хронометраж. У середньому три хвилини триває збирання відомостей про хворобу, близько 3,5 хвилин — обстеження. Більш як 4 хвилини — «писанина», потрібно записати всі дані в картку, а для бесіди лишаються крихти — близько 1,5 хвилини. Виходить скоромовка, а не бесіда.

Ще М. Я. Мудров на зорі вітчизняної медицини писав: «Щоб правильно лікувати хворого, треба пізнати, перше, самого хворого в усіх відношеннях, далі треба

намагатись довідатися про причини, які вплинули на тіло і душу... Тоді хвороба сама скаже вам ім'я своє...».

Та хіба пізнаєш хворого за ці лічені хвилини?

Хворий Б. писав мені, відгукуючись на один з моїх виступів: «Вчора я був на прийомі у лікаря. Лікар запитує: «На що ви скаржитесь?» Відповідаю: «У картці все написано». Лікар каже: «В мене немає часу читати картку. Розповідайте. Роздягайтесь». Роздягаюся. Він швидко вислухує серце. «Одягайтесь». Швидко пише рецепт і дає мені. «Тричі на день після їжі... Хто далі?..»

Буває таке? Звичайно. Особливо в осінній період. Загострюються хронічні захворювання, багато застудних — грип, катари, ангіни... Виникають перевантаження.

Ми почали вивчати можливості подовжити час бесіди. Ввели диктофони, готові бланки, штампи, сигналізацію, селекторний зв'язок та багато іншого. Диктофон дуже виручив. Провели невелике дослідження: виявилось, лікарі пишуть із швидкістю 18 слів на хвилину, а диктують у темпі розмовної мови — 94 слова на хвилину. Виходить — у п'ять разів швидше. Це чистий вигравш.

Жінки говорять швидше за чоловіків (темперамент!), у середньому на 29 слів за хвилину більше. Є національні відмінності. Італійці говорять швидше за всіх, на другому місці — бразильці, на останньому — фінни. Наше місце — десь посередині.

Був конкурс на швидкість мови. Переміг англієць — 416,6 слова за хвилину. Можна позаздрити.

Таким чином лікарі вивільнили ще 4 хвилини. Залишається для бесіди вже близько 5,5 хвилин. Але й це ще не все.

Коли врахувати, що на хворих, які відвідують лікаря повторно, на профілактичні огляди, на закриття лікарняних листків витрачається значно менше часу — від 3 до 6—8 хвилин, то первинному хворому, тобто такому, який уперше звернувся до лікаря, можна приділити й 15 і навіть 20 хвилин.

Це вже може бути бесіда. Справжня, щира лікарська бесіда, якою їй і належить бути. Є час поговорити і про хворого, і про його рідних, і навіть про щось стороннє — це зближує. Людина в бесіді розкривається. Бачиш її краще і, як кажуть, у всіх вимірах.

Звісно, багато залежить і від обстановки. Вона повинна викликати на відверту розмову. Яким же має бути лікарський кабінет?

Думаю, строгим і затишним. І те й те необхідне. Строгість — щоб повірив пацієнт у медицину. Затишок — щоб пацієнт відчув себе розкутим, щоб міг говорити відверто, зблизитися з лікарем.

Спочатку про «кольоровий клімат» кабінету. Яскраві кольори дратують, відволікають, при них важко зосередитись, вони заважають бесіді. Добре сприймаються приглушені тони.

Покриття столу — зелене. Цей колір заспокоює зір, добре читається на такому тлі текст. До цього емпірично дійшли багато століть тому — згадайте зелене сукно — покриття письмових столів.

На стіні — портрети корифеїв медицини. Об'єкт шанування й наслідування. Вчителі. Ідеал.

На протилежній стіні — графічне зображення різних інструментальних досліджень здорових людей, тобто норма: електрокардіографія, фонографія, сфігмографія, флебографія, спірографія, скенування тощо. Важливо мати їх перед очима як робоче приладдя. Хворі вбачають у них свідчення технічної оснащеності лікарні. Так воно і є насправді.

На столі — все, що належить. І ще якась дрібничка. Смішна, несподівана, наприклад, Буратіно. Або вазочка з гілкою. Це знімає офіційність.

Отже, можна вивільнити час для бесіди і можна створити умови, що сприяють ширості, приязні.

А тепер про самі бесіди. Науково-технічна революція диктує свою модель способу життя. Істотно скоротився, наприклад, обсяг безпосередніх двосторонніх міжлюдських взаємин. Маю на увазі щирі, душевну бесіду. Дедалі більше слухаємо і читаємо: однобічна інформація. З нами говорять радіо, телебачення, кіно, лектори, газети, книжки, підручники. «Зворотного зв'язку» немає. Діалогів мало, самі монологи.

Цікавий факт. Відбувалося засідання королівської медико-психологічної асоціації. Виступав її президент Ервін Стенгелі. «У людини, — сказав він, — з'являється небезпечна звичка обирати за співрозмовника неживі предмети — радіоприймачі, телевізори, газети. — Слідом за цим промовець звернувся до учасників засідання: — А скажіть на милість, шановні колеги, хто з вас може пригадати, коли він востаннє розмовляв з дружиною ну хоча б протягом півгодини?»

Із ста п'ятдесяти присутніх ніхто такого факту пригадати не міг.

Японці провели цікаве дослідження: виявляється, середній службовець вимовляє за день 5528 слів, робітник — 4725. Це від 30 до 55 хвилин безперервного говоріння за день. Малувато.

Один хворий, інженер за професією, сказав мені: «Стоплюся від великої кількості інформації. Хоча відчуваю голод на співрозмовника». Він говорив, що знудьгувався саме за живим словом, а не словом, що вимовляється по радіо чи телебаченню. «Повернувшись після роботи, я не маю можливості поговорити з дітьми — старшому 14 років, меншому — 11. Вони належать уже не мені, а режисерам, драматургам, документалістам. Хотілося якось поборсатися з ними — відчував таку потребу сам, — «влаштувати купку невеличку». Де там — усі «приросли» до телевізійного екрана. І замість того, щоб відпочити після роботи, розрядитися, я сів до столу і почав готувати на завтра звіти. Дітям просто не вистачає часу робити уроки. Мати за них старається. Сьогодні я зустрів учительку, і вона сказала, ущипливо: «Сьогодні я вашій дружині поставила п'ятірку».

Мабуть, потрібно вміти вибирати інформацію. Не пускати в себе без розбору все, що стукає у вуха і лізе в очі. Козьма Прутков розсудив правильно: не можна досягнути неосяжне. Тоді вистачить сил і на душевні розмови. Психіатри стверджують: мовчання небезпечніше за балакучість.

Дружня, щира бесіда, як багато вона значить. В ній визрівають ідеї, думки, розв'язання якихось питань — особистих, сімейних, наукових, громадських. У таких розмовах люди віддають одне одному частку своєї душі. Як часто можна почути: поговорив — і полегшало.

Кажуть, між медиком і хворим з'явився новий посередник — апарати. Лікарі, мовляв, передовірили їм хворих. Апарати часто ставлять діагнози, це правильно. Але вести бесіду вони не вміють і заспокоювати теж.

Від лікаря чекають порад, вказівок. До нього приходять у важку хвилину. Хворіє тіло — хворіє душа. Бажання поговорити з лікарем тепер стало необхіднішим, ніж будь-коли. І не лише з тих причин, про які я кажу. Просто зріс інтерес до життя.

Дедалі наполегливіше і частіше звучить ще прохання:
«Лікарю, поговоріть зі мною!..»

Є листи, які не можна обминути мовчанкою. Пошта принесла мені два таких листи. Наведу уривки з них.

«Рік тому раптово захворіла моя дружина,— пише А. Г., полковник запасу,— «швидка» доставила її в лікарню. Там зробили дослідження. Я подзвонив завідуючому хірургічним відділенням (прізвища не називаю), запитав про дружину. Він відповів: «У неї пухлина».— «Яка?» — запитую. «Звичайно, злоякісна»,— почув у відповідь.

Погодьтеся, що було сказано жорстоко. Адже можна було мене покликати, поговорити, полегшити моральний удар».

А ось рядки з іншого листа:

«Матір мою відвідав консультант-невропатолог,— пише син хворої К.,— його цікавили нервові ускладнення хвороби. І коли мати запитала, що її чекає в майбутньому, він відповів: «Чого ви мене питаєте? Спитайте в онколога».

Мати все зрозуміла. Ми старанно приховували від неї діагноз, у цьому нам допомагали лікарі і медичні сестри. І от невропатолог своїм необережним, непродуманим словом звів нанівець усі наші зусилля. Проводжаючи його до дверей, я попросив більше не відвідувати матір...»

У полковника запасу претензії скромні: кажіть правду, але вмійте її сказати. Не приголомшуйте правдою, не користуйтеся нею, як костурякою...

З родичами простіше. У подібних випадках їм кажуть правду, хоча можуть бути винятки. Вся проблема зводиться не до того, що сказати, а як сказати.

А як бути з хворими? Казати чи не казати їм правду?

Свого часу «Литературная газета» присвятила цій проблемі цілу сторінку. Приводом став лист лікаря-онколога з Естонії Л. Гаврилова.

Виникла підозра, що у хворої рак. А їй сказали, що виразка шлунка. Від операції хвора відмовилась. Але якщо це рак, то врятувати хвору може тільки операція, поки не виникло перенесення пухлини в інші органи. І лікар наважився сказати правду. Як це вплинуло на хвору? Гаврилов пише: «Вона знітилась, ніби стала менша зростом, тонша, ніби зламав її якийсь внутрішній біль». І все-таки на операцію згоди не дала.

У зв'язку з листом Гаврилова газета опублікувала два діалоги під спільним заголовком: «Чи говорити хворому правду?»

С. Сагов (США) вважає, що правду казати треба. І. Касьяненко (СРСР): не завжди. Якщо хворобу виявлено вчасно і можна допомогти — правду слід говорити; на пізній стадії хвороби цього робити не варто.

У США та інших країнах є свої причини говорити правду хворому на рак — матеріальні міркування (там лікування раку коштує великі суми — 50 тис. доларів. «Дешевше вмерти», — гірко жартують хворі) і мотиви престижу (поставити навмисне неправильний діагноз ризиковано, подумують, що лікар грубо помилився).

А як у нас? Немає проблеми матеріальної зацікавленості — лікування безплатне, скільки б воно не коштувало. Й ім'я лікаря не постраждає, коли він з гуманних міркувань приховає від хворого діагноз.

Поведінка лікаря не повинна залежати тільки від стадій хвороби. Саме хворі з початковими стадіями тяжкої недуги часто схильні згущувати фарби, вважають свій стан небезпечним. А хворі із давнішою хворобою сподіваються, вірять. Це їхній рятівний круг.

Справа не тільки в тому, початкова чи давня стадія хвороби. Справа в самому хворому — його темпераменті, настрої, психологічній будові.

Життя має велике розмаїття ситуацій. І кожна вимагає свого особливого вирішення.

Тяжко хвора мати К. мала давню пухлину — навіть завдати їй ще й морального удару? Який у цьому сенс? Щоб отруїти решту днів? Чи гуманно це? Правильно діяли і син, і лікарі, і сестри, які оберігали жінку від психічної травми. А необдуманий вчинок невропатолога гідний лише осуду.

В другій ситуації має бути прийняте інше рішення: говорити правду. Як і зробив лікар Гаврилов. Хвора згоди на операцію не дала, але можна не сумніватися: подумає — дасть згоду. Який сенс приховувати від такої хворої діагноз? Заподіяння морального болю відвертою розмовою тут виправдане, воно окупиться результатами операції. Перемога буде досягнута малою кров'ю. Це — гуманна жорстокість, у цьому випадку вона гуманніша за святу неправду.

Є хворі, які самі домагаються правди, настійно, хоча й з острахом в очах. Висувають при цьому різні причини:

хочуть, мовляв, ощадливо скористатися залишком часу, завершити найважливіші справи, забезпечити дітей. А коли домагаються свого, впадають у депресію, і не вистачає вже сил завершувати справи.

У повісті «Найдорожче» я розповів про такий випадок. Вчителька переконала себе, що від неї приховують тяжку хворобу. Наполягала, щоб сказали їй правду. І що більше наполягала, то більше її боялася. Яюсь вона пробралася в ординаторську, щоб самій прочитати історію хвороби. Їй перешкодили. Тоді вона умовила санітарку показати «історію». Та погодилась—піддалася проханням, одне слово, «пожаліла». Однак нічого страшного в історії написано не було. Та хвору налякали медичні терміни: «пневмосклероз», «гіпоксія», «дистрофія». Подумала—це кінець. І відважилася на нерозумний вчинок.

Учительку врятували. Ї ось що характерно: не було іншої такої хворої в лікарні, яка б так боролася за життя, як вона. Бажання жити сильніше за смерть.

Правда — поняття не однозначне. Лікарська правда — це щось таке, що відрізняється від правди в загальноприйнятому розумінні.

Говорячи з хворим, лікар не повинен поводитись як свідок на суді,— «говорити правду, тільки правду і нічого, крім правди». І не повинен поводитись як суддя: оголошувати вирок. Правда не існує заради правди. Вона має служити життю, не породжувати відчай. Вона має бути ліками, а не отрутою.

Не можна вважати замовчування діагнозу обманом. Це не обман і не хитрощі. Адже не призначаються ліки, які завдають шкоду. А чому ж можна користатися шкідливими засобами в галузі психології?

Те, що корисно хворому, те й є правдою.

Можуть сказати, якщо погодитися з цим, хворі не довірятимуть лікарям,— мовляв, професійні розрадники.

Уже підкреслювалося: лікар завжди говорить правду. Навіть коли це обман у загальноприйнятому розумінні. В усіх випадках потрібно додержувати принципу гуманності. Навіть хворі додержують його щодо своїх рідних.

Мій друг, відомий поет, хворів на пухлину легень у давній стадії. Про свою недугу знав, знав і про те, що на нього чекає. Це прозвучало і в його віршах: «Останній подих мій, останній порив тяжіння пересилює земле». А діти й друзі приховували від нього діагноз, гадаючи, що він йому не відомий. Рідні обманювали поета, поет

обманював рідних. Так вони «втішали» одне одного. Мені ж поет зізнався: «Ім так легше буде пережити моє лихо».

Але справа не тільки в додержанні принципу гуманності. Рак сьогодні вже не той, яким він був раніше,— з косою. І життя не лягає під її помахами, як трава. Коса притупилася, а травам додалося міцності. Проти раку тепер воюють не тільки скальпель, а й рентген, і радіо, і кобальтові гармати, і кріохірургія, і хіміотерапія.

В Онкологічному інституті мені показали статистичні звіти по республіці. Від усіх стадій раку губи, в тім числі за давньої, одужують 62 проценти, від раку шкіри — 55, раку молочної залози — 43, шийки матки — 60. А коли рак виявлено в початковій стадії, то виліковуються і 70, і 80, і 90 процентів хворих. У Радянському Союзі, як відомо, налічується понад 1,5 млн. чоловік, що вилікувалися від раку.

Дедалі менше стає людей, від яких приховують діагноз.

Поет знав про свою хворобу, писав про свою безнадію. Але дивна річ: все-таки надіявся. Адже лікарі інколи помиляються. Можливо, помилилися і цього разу.

Надія не залишає людину. Велике диво — надія.

І от він пише нові вірші:

Майбутнього не кинь напризволяще,
Згадай, який ти скарб йому несеш,—
Згадай про тих, кому траплялось важче,
Тобі не легше стане, але все ж...
Можливо, що не дійдеш ти, можливо,
Не осягнеш нової висоти.
Та треба йти спокійно і сміливо,
Вся справа саме в цьому —
Треба йти.

Уся справа в цьому — треба йти. Відчувати себе в до-розі. Якою б важкою вона не була,— йти. Хто зупиняється, не може досягти мети.

ЦЕЙ НЕРВОВИЙ, НЕРВОВИЙ ВІК...

XX століття називають нервовим. Мабуть, так воно і є. Я звернувся до статистики. У США на кожну тисячу чоловік населення припадає від 80 до 200 хворих на нев-рози. А в окремих районах — навіть більше. Потім я узяв нашу статистику. Непропорційні дані: 10,7 хворих на ти-

сячу чоловік населення. Це легко пояснити: в нас немає експлуатації людини людиною, расової дискримінації, конкурентної боротьби, воєнної істерії, наркоманії, гангстеризму, немає безробіття, страху перед завтрашнім днем. Немає, отже, головних причин, що породжують неврози.

Та є і діють інші причини. Назвемо їх «втратами» науково-технічного прогресу. Змінилися умови праці, зросло навантаження на психіку. Збільшилися швидкості. В суворо лімітований час доводиться виконувати два-три види діяльності з надлишком притоку інформації. Диспетчери станів, наприклад, виконують до ста рухів за хвилину і не повинні помиляться. Розвивається втома, неврози тривожного очікування.

У романі «Аеропорт» А. Хейлі розповідається про роботу повітряних диспетчерів. Двадцять років їхньої роботи дорівнювали сорока рокам будь-якої іншої професії. «Втрати» величезні.

Ми не позбавлені також інших причин неврозів. Життя — не второвапа стежка. Бувають стихійні лиха, пожежі, землетруси, снігові лавини, урагани, поводи, автомобільні аварії. Бувають розчарування, крах мрії, кохання без відповіді, втрата, провал на іспитах, хвороби, конфлікти в сім'ї і в колективі.

І. П. Павлов писав: «Звичайно, найсильніші подразники — це ті, що йдуть від людей. Все життя наше складається з найважчих взаємин з іншими, і це особливо хворобливо може відчуватись».

Є різні види неврозів: неврози нав'язливих станів, неврози страху, рухальні неврози — тики, посмикування, заїкання. Бувають вегетативні неврози, тобто неврози внутрішніх органів. Часто вони поєднуються.

Такі захворювання називають функціональними. Порушується функція органу, а органічних змін у ньому не знаходять. Можливо, тому, що не навчилися ще знаходити. Вчений Раймон писав: «Це хвороби швидше з невідомими змінами, ніж зовсім без змін». Чимало органічних захворювань починаються з функціональних розладів.

Я попрахав своїх колег — психіатра й невропатолога — визначити співвідношення причин неврозів у хворих, яких вони лікують. Коли прийняти всі неврози за 100, то 66 процентів припадає на сімейні конфлікти, 12 — на служ-

бові, 7 процентів — на смерть рідних, решта 15 процентів — на інші причини.

Найпоширеніші причини неврозів припадають, таким чином, на сімейні чвари. Це підтверджується й даними інших авторів, з працями яких я ознайомився.

Серед моїх пацієнтів також траплялися хворі з неврозами. Вони зверталися до мене з приводу виразки шлунка, холециститу, навіть апендициту, яких не було. Хворих на невроз легко розпізнати по метушливості в словах і руках, вони постійно міняють пози, жестикулюють, при розмові перестрибують з однієї теми на іншу, непослідовні, швидко стомлюються, неадекватно реагують на найменше подразнення.

Скарги їхні можуть бути і «локальними». Їм здається, що вони страждають захворюванням серця, печінки, легень тощо. Правда, не тільки здається — це може бути функціональна стадія хвороби.

Т. вийшла заміж за коханого. Народилася дитина, та невдовзі померла. Жінка ще більше хвилювалася за чоловіка. Коли він ішов на роботу, вона обов'язково говорила: «Хай буде все благополучно». Якщо забувала це сказати, довго страждала, не знаходила собі місця: може статися щастя.

Дітей у них більше не було. Вона боялася, що чоловік може її кинути. Коли він захворів, відчувала потаємну радість. Доглядала його, піклувалася, в цьому бачила смисл життя. Коли одужав, засумувала, не стежила за собою, постарішала, розвинувся невроз нав'язливості. Її житлом стала лікарня.

Ще випадок. Благополучна пара. Народилася дитина, потім умерла. Довго мати чула голос сина, який просив: «Мамо, дай мені ведмедика». Більше дітей не мала. Вважає, що повинна піти від чоловіка, бо він хоче мати дитину, вона ж не може її дати. Відчуває сум, страх, сама штучно ускладнює стосунки з чоловіком, аби змусити його розлучитися з нею.

Чоловік — вразливої вдачі, засліплений своїм горем. Вважає, що ніколи більше і нікого не покохає. В пригніченому стані попав під машину. Одужавши, повернувся на роботу. Працював погано. Раніше був енергійним, спритним, тепер втратив ці якості. Захворів на неврастенію.

Працюючи в різних установах, подружжя рідко бачиться, відвикають одне від одного, живуть «по запис-

ках». Ось свідчення однієї жінки: «Ідучи на роботу, я завжди пишу своєму чоловікові записки: що він має зробити, де що лежить, що він повинен поїсти. Інколи до цих відомостей додавала: «Заплати за квартиру і світло. Розрахункова книжка лежить на столі». Я встаю о сьомій, він іде на дванадцятку. Я знаю, який він уранці, але не знаю, яким буває удень і ввечері. В нього з'явилася інша. Я відчуваю себе розбитою й хворою. Допікають нав'язливі страхи, болі у шлунку, почала заїкатись».

Якось прийшла до мене на прийом дівчина років двадцяти: закутана шия, хоча надворі було тепло. Вона майже завжди носила хустку на шиї. Голова була повернута вліво, обличчя мало вираз страждання. Неважко було встановити діагноз: кривошия.

Різні причини викликають цю хворобу: однобічне ураження шийних м'язів, деформація хребта, рефлекторні явища.

Захворіла вона за таких обставин: переходила дорогу і раптом побачила, що на неї мчать коні, запряжені у воза, без візника. Чогось вони злякались. Дівчина повернула голову в той бік, звідки мчали коні. Їй пощастило: промчали мимо.

А повернути голову назад вже не змогла. Поворот наче зафіксувався, і вона вже не змогла надати голові нормальне положення. Вона хворіє більше двох років, і навіть уві сні положення голови залишається таким же.

Розмовляючи з дівчиною, я дізнався, що вона ляклива. Розповіла, що в дитинстві бабуся і мати залякували її лісовиками, вовками, буками, домовиками. «Я завжди боялася, що буки чи вовки мене з'їдять».

Коли дівчині було 16 років, вона перенесла тяжку психічну травму. Живучи на першому поверсі, прокинулася вночі від дзенькоту розбитого скла і побачила злодія, який ліз у вікно. Жахнулася, закричала не своїм голосом і втратила свідомість.

Після цього випадку в неї з'явилися нав'язливі страхи: вона панічно боялася лишатись сама в кімнаті, по кілька разів, не довіряючи собі, перевіряла, чи добре замкнені двері і вікна. Коли хтось наближався до неї, відступала на кілька кроків, щоб її не торкнулися, підозрюючи, що навіть знайомі і рідні їй люди «замислюють проти неї щось підступне». А коли підходила незнайома людина, ледь стримувалася, щоб не крикнути.

До того ж вона не зверталася до лікарів-фахівців. Терапевти посилали її до хірургів. Хірурги пропонували операцію, але вона відмовлялась. «Це все-таки шия», — пояснювала вона мені.

Я послав хвору до психотерапевта. І, о диво, хвора одужала. Знадобилося всього чотири сеанси психотерапії.

Вважається, що найдійовішою і найрезультативнішою галуззю медицини є хірургія. Зупинив кровотечу, зашив проривну виразку шлунка, видалив пухлину, зробив операцію на серці — врятував життя. виправив якісь фізичні дефекти — повернув людині працездатність.

Не буде перебільшенням, коли я скажу, що слово такою ж мірою ефективне в психології, як і скальпель — у хірургії. Але за однієї умови: коли ним уміють володіти. Скальпелем торкаються тіла, словом — душі. Як не можна користуватися тупим скальпелем, так не можна користуватися «тупим» словом.

Що ж до неврозів, психопатій, різних функціональних захворювань, то тут все ясно — це функція психотерапевта. Та є інша галузь, що прилягає до медицини: психологія. Іноді людина заплутується в думках при оцінці «за» і «проти». «Тоді, — писав І. П. Павлов, — їй може допомогти інша людина, в якій сильніша логіка і більший досвід, і вона розв'яже цей вузол».

Хто ж буває цією іншою людиною? Як правило, товариш, брат, мати. Але ж ось яка річ: вони можуть не мати досвіду і тверезого мислення. Можуть ще більше заплутати вузол.

З іншого боку, рідні — це зацікавлені люди. Вони можуть стати на об'єктивну позицію. Характер їхньої поради визначатиметься особистою прихильністю. Крім того, товаришеві, братові, сестрі, вони не все скажуть, щось приховують — неповна відвертість. А це вже перешкода.

Сторонньому, незнайомому легше відкрити душу. З ним зустрівся в поїзді, в натовпі, в чужому місті і більше, можливо, ніколи не зустрінешся. Та знову-таки — чи матиме ця людина «сильнішу логіку і більший досвід»? І чи допоможе вона «розв'язати вузол»?

Якщо у людини невроз чи хворі нирки, печінка, їй є до кого звернутися. Медицина допоможе. А хто допоможе, коли людина заплуталася в думках? Таких фахівців немає. Їх, мабуть, слід готувати. Щоб вони могли дослідити особистість, її спрямованість, характер, темперамент.

Усе має бути враховане: тип вищої нервової діяльності, стать, професія, вік. Для юності, наприклад, характерні безкомпромісність, категоричність, запальність: для старості — бережливість (інколи — скупість), вразливість, консерватизм (останнє, до речі, є одним з видів захисного рефлексу).

Хто ж повинен бути порадиником у цих справах? Юрист? Лікар? Голова місцевому? Секретар комсомольської організації? До кого піти на сповідь?

Вважаю, що це має бути психолог, соціолог, якоюсь мірою — детектив. Порада такої людини, можна сподіватися, буде науково обгрунтованою і тому розумною, тверезою, об'єктивною. Останнє надзвичайно важливо. Адже такий спеціаліст не втягнутий у конфлікт і не причетний до нього. Вважаю, що це повинен бути психотерапевт із спеціальною підготовкою.

Скільки проблем у людей навколо нас! Людина повірила в свою велич. З дитинства їй торочили — вона талант. Будувала масштабні проекти, а все виявилось нереальним. Крах мрії — і людина пішла з життя. Хіба не можна її зупинити? Хіба не було виходу? Павлов пояснював самогубство як «гальмування рефлексу мети». Він підкреслював короткочасність гальмування. Коли щастило врятувати людину, то втрачена мета, що освілювала й осмислювала життя, поверталася до неї.

Мотиви розлучень майже однакові: зрада, ревності, алкоголізм, бездітність, несумісність характерів, статева невдоволеність, хронічні хвороби одного з подружжя і навіть — хтось хропе, чавкає під час їжі тощо.

Кажуть, що суд може розв'язати конфлікт між подружжям, але люди не бувають відвертими перед судом. Надто багато присутніх їх слухає. При цьому «не вивернеш себе навиворіт». Часто вигадують мотиви для розлучень, щоб виграшно виглядати на суді. Тому суд може прийняти неправильне рішення.

...Чоловік працював, потім учився, дружина під час навчання працювала й утримувала сім'ю. Він закінчив інститут. З'явилася різниця в інтересах, різні освіти, і він покинув її: весь час дорікав своєю освіченістю, тим, що вона багато чого не розуміє і нерівня йому.

Часто причиною розлучення можуть бути хвороби. Один здоровий, другий хворий. Це важкий хрест для обох. І той, хто хворий, усвідомлює, як ускладнює він

життя іншому, а здоровий відчуває себе пограбованим хворобою жінки або чоловіка.

І в цих випадках можна було б знайти якусь правильне рішення. Заповігти розлученню.

У жінки бувають періоди підвищеної дратівливості, а чоловік з цим не рахувався. Сприймав як рису характеру. Не поступався. Докоряв. Не від дефіциту чуйності, а від незнання. Сльози, отруений настрій. Далі — ревності. Спільне життя стає незносним.

В сім'ї ніхто не повинен бути ні паном, ні слугою. А є такі, що вважають: усе має бути підпорядковане його (чи її) інтересам і зручностям. Наче в іншого взагалі немає інтересів.

«Чоловік ввічливий з іншими жінками, а зі мною грубий. Коли приходять гості, він ставиться до мене привітно, але тільки на людях. Коли йде на роботу чи в гості, голиться, а зі мною завжди неголений».

Роздумуючи над цими фактами, бачиш, як важливо звернутися за порадою до фахівця. Адже з усіх цих ситуацій можна вийти неушкодженим, коли тобі вчасно допоможуть.

У США створено так звані «Гарячі лінії». Вони існують і в інших буржуазних країнах. Плакати закликають: «Гаряча лінія! Є проблеми? Ти у відчай? Негайно дзвони нам! 24 години на добу!»

Один із співробітників «Гарячої лінії» пояснив радянському журналістові призначення цієї організації: «Влада і медицина одвернулися від людини. Тільки бог усе бачить і хоче допомогти кожному. Треба розкаюватись. Треба молитися. Тільки тоді на небесах вас зустрінуть у раю».

«Гаряча лінія» має довідники — і поради для тих, хто звертається. Ось що пропонується самотнім жінкам, які завагітніли: «Можна вийти заміж», «Можна залишити дитину», «Можна зробити аборт (якщо дозволяють закони штату)», «Можна віддати в притулок». Але в усіх випадках найбільш надійне молитися: «Бог допоможе».

Пропонують звертатися до бога тому, що нікому немає діла до зламаних долею людей, усі одвертаються від них — і власті, і медицина, і суспільство. Кожний живе своїм життям, своїми інтересами, своїми турботами. Лишається шукати допомоги в бога.

На лондонських вулицях можна зустріти людей з плакатом на грудях: «Поговоріть зі мною». Люди почувають

себе самотніми серед людей. Це найстрашніший вид самотності, коли ні з ким поділитися, нікому поскаржитись, розповісти про своє горе.

КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Із залу суду спостерігаю за позивачкою К. Важко склалося в неї життя: подала на розлучення. Сумні великі очі волого блищать, обличчя в червоних плямах. Кофтина на грудях ритмічно ворухиться — можна полічити удари серця. Вгадується припухлість на шії. На відстані ставлю діагноз: тиреотоксикоз. Захворювання щитовидної залози. Часто виникає від нервових потрясінь.

— Наша дитина хворіла, плакала, а чоловік до неї не підходив. Я сказала: «Невже тебе не хвилює плач хлопчика? Ти — не батько». А він тепер каже, що я сама зізналася, що не він — батько дитини».

Якщо дослідити всіх, хто розлучається (а це кульмінація кризи), то виявиться, що більшість підірвала своє здоров'я.

У справах про розлучення часто зустрічаються такі рядки: «Стала постійною пацієнткою невропатолога», «Скандали завжди закінчуються для мене серцевим приступом», «Не зміг зберегти сім'ю — запив» тощо.

Більшість неврозів походить від сімейних чвар.

Іноді вони виливаються у фізичні розприви — побутова травма.

Незлагоди в сім'ї — незлагоди на роботі. Ланцюгова реакція! Брак, низька продуктивність, догани, матеріальні збитки. Мій учитель не допускав до хворих лікарів, якщо в них траплялись якісь непріємності в сім'ї. Боявся прорахунків у хірургії.

Я вивчив сто справ про розлучення: по десять справ з кожного району Києва. Без спеціального вибору, підряд, як вони лежали в шафах.

У віці до 30 років розлучилися чотири пари, від 30 до 40 — 53, решта — після 40. Був випадок — розлучилися у 78 років. Мотив: «Не зійшлися характерами». Пізну вато опам'яталися.

Чотири пари розлучилися, не проживши разом і трьох місяців. «Я вийшла заміж не з любові, а за наполяганням матері, — пояснює суду молода жінка. — Вже через тиждень зрозуміла, що зробила помилку. Ми різні люди». Народна мудрість каже: «Хто на баскому коні

женитися скаче, той швидко заплаче». Йі заплачуть... До двох років одруженими прожили 37 пар. Хто розлучався пізніше, той пройшов довгий шлях незгод, випробувань, взаємної ненависті.

Частіше на розлучення подавали жінки — в 67 випадках із 100.

Чотирьом подружжям суд відмовив у розлученні.

При живих батькові й матері стали сиротами 98 дітей. Серед них — двоє немовлят.

Перед очима лежить складена мною таблиця розлучень.

На першому місці алкоголізм (30 розлучень). Де горілка, там бійки, чвари, пропита зарплата, злидні. Деградація хвороби. Сльозливі благання пробачити, і знову — п'янство. Гидкі сцени безчинств на очах у дітей.

У школі запитали дівчинку, бліду, зацьковану, з темними колами під очима: «Чому ти ніколи не всміхаєшся?» Вона відповіла: «Як мені всміхатися, коли я весь час думаю про свою бідну маму. Вчора знову прийшов п'яний батько і побив її». Про це йшлося на суді.

Тридцять шість чоловік заявили, що не зійшлися характерами. «В нас різні погляди на життя». Що приховується за цією формою? Ясної відповіді не було. «Різні — і край». Насправді ж, коли розібратися, то це — непоступливість, егоїзм, «ти хочеш, а я не хочу». Не вміють жити сім'єю. Ніхто їх цього не вчив.

Грубість чоловіка називалася як одна з причин розлучення тридцять два рази. Жінки емоційніші за чоловіків, уразливіші, «слабші на сльозу». Чоловіки суворіші, стриманіші. «Герметизація» почуттів. «Не було випадку, щоб чоловік виявив до мене увагу, подарував квіти. Спитайте в нього, коли мій день народження,— він не відповідь. Вважає за можливе ображати мене на людях. Він навіть хизується своєю грубістю. А потім переконує, що любить мене, жити без мене не може».

Десять розлучень сталися з вини батьків. Одні втручаються в життя молодят з найкращими намірами, інші — через батьківський егоїзм. Опікають до дрібниць, придушують самостійність, усе вирішують за дітей. Лютьють, коли втрачають звичну владу над ними. Є такий анекдот. «Дочка вдало одружилася,— розповідає мати.— Чоловік подає їй у ліжку каву, годує дитину, ходить на базар. А от синові не пощастило: своїй фіфочці він подає

каву в ліжку, мов пані якійсь, бігає на базар, у магазини. Не чоловік, а хлопчик на побігеньках...»

Виходячи з цієї «концепції», деякі батьки будують стосунки з молодими.

Ось виписки з двох заяв до суду. 1. «Всі питання вирішує свекруха, чоловік слухається тільки її. Коли я заперечувала, мені казали: «Шукай собі іншу квартиру». 2. «Тещі не сподобалися мої батьки: прості люди, колгоспники. Вона завжди мені казала: «Ельвіра тобі не пара».

Народилася в сім'ї дитина. Вона може зблизити батьків, а може розлучити їх. Поява дитини перебудовує всі прогнози. Потрібно багато чим пожертвувати: розвагою, волею, сном; курити доводиться виходити на сходи. Додається клопоту: годування, пелюшки, хвороби, прогулянки з коляскою. Саме з цієї причини четверо лобурів кинули свої сім'ї.

З роками з'являються нові труднощі. Мати обдаровує, пестить, догоджає. А карати наказує... батькові. Лякає батьком, мов опудалом: «Ось я татові скажу», «Тато тобі дасть». І батько добросовісно «дає». Мати звертається до дітей ласкаво, батько — різко. І коли виникає в сім'ї суперечка, діти беззастережно стають на бік матері.

Про різні погляди на виховання дітей писали в своїх заявах до суду вісім чоловік.

«Чужа» дитина була причиною розлучення в двох випадках. «З перших днів чоловік погано ставиться до мого сина. Дорікає, що годує «чужу» дитину». Такі ж докори адресувалися дружині, коли дитина чоловікова. Мачуха.

Має значення вікова різниця. Жінка, якій було 32 роки, а її чоловікові — 70, казала на суді: «Будучи молодою, я себе почуваю з ним зовсім старою». А от свідчення жінки, яка старша за чоловіка на вісім років: «Він завжди дорікає мені віком, коли хоче зробити боляче». Та буває й таке: молода дружина не вмiла готувати, занедбала домашнє господарство. «Я завжди був голодний», — говорив чоловік на суді. Пішов до іншої жінки, старшої на дев'ять років, і створив нову сім'ю.

Цей мотив часто зустрічається в справах про розлучення: «Марнотратна, витрачає більше, ніж одержуємо, не вмiє вести господарство, не варить їсти».

Три подружжя розлучилися через бездітність. Є ще багато й інших причин: ревності, тривала розлука (від-

рядження, покарання), корисливі цілі: одружився, щоб прописатися, вийшла заміж, щоб залишитись у Києві.

Єдина дитина в сім'ї — майже завжди «принц». Привчена до уваги, пещена, «їй належить увесь світ». І от такі «діти» одружуються. Ранок починається із суперечок: хто піде за хлібом. У матері хворі ноги — йде вона. А потім на суді подружжя говорить про «різні погляди на життя».

Я знаю одну таку пару. Він одружується вже втретє. Такий собі «гросмейстер кохання». Носить джинси з латками, відростив волосся, жонглює жаргонними словечками. Головна його теза: «Не вчіть мене жити». Зрозуміло, не джинси є ознакою виродження. Проте аморальність майже завжди прикрашає себе модним одягом, щоб здаватися привабливим і сучасним.

Щороку реєструється 2—2,5 млн. одружень. Третя частина їх розпадається. Нових сімей створюється значно менше: повторно одружуються всього 414 тисяч чоловіків і 376 тисяч жінок (дані 1975 року). Повторні одруження міцніші за перші: все-таки вже є досвід, враховано помилки. Перш ніж одружитися, люди глибше пізнають одне одного, «приглядаються». Другий раз «обпектися» не хочуть.

Сила кохання не вимірюється першими днями, якою палкою вона не була б. Спочатку сім'я міцна — почуття не вичерпано, радість спілкування. Потім починаються випробування: сімейні обов'язки, діти. Казка скінчилася, почалася буденність. Нічого не лишається від колишнього кохання. Його наче й не було — міраж. Справжнє кохання те, про яке писав О. Грін: «Вони жили довго і померли в один день».

Отже, причини розлучень якоюсь мірою ясні.

Але як з ними боротися? Те, що відбувається в сім'ї, торкається передусім самих членів сім'ї. Інколи втручаються родичі, сусіди. Коли справа доходить до суду — допомагати вже пізно. Спливають взаємні образи, весь накип незгод, спаплюжена близькість. У залі сидять глядачі. Дехто ховає посмішку.

Можна було не доводити справу до суду. Щось втрачено. Що саме? Мабуть, зустріч з психологом, психотерапевтом. Потрібні «Кабінети сімейних відносин», консультації з сімейних взаємин. Це веління часу.

У Литві давно вже різні фахівці комплексно розробляють проблему одруження і сім'ї: філософи, соціологи,

економісти, педагоги, юристи, лікарі. У Вільнюсі, Каунасі, Клайпеді створено «Кабінети сімейних відносин». Такі ж кабінети створено в Ленінграді. Врятовано від розпаду сотні сімей.

Варто звернутися до досвіду Чехословаччини. Журналіст Н. Абелев розповідав про це на сторінках «Комсомольської правди» і «Літературної газети». У Празі (а потім і в багатьох інших обласних центрах країни) почав діяти «Кабінет сімейних консультацій». Очолює його психіатр і філософ Карел Штешковський. Ось що він розповів журналістові:

«Щороку в картотеці кабінету з'являється приблизно три тисячі нових імен... Відвідувачі приходять з різними запитаннями: чи можуть вони мати дітей, як раціонально побудувати сімейний бюджет, умеблювати квартиру, особливо, коли вона невелика, тощо. Але найчастіше звертаються до кабінету, коли сімейний корабель зазнає аварії, наскочив на риф або сів на міліну. Протягом спільного життя накопичуються образи, примножуються нерозв'язані проблеми, що призводять до розлучення».

Я згадував випадок розлучення на восьмому десятку. І Карел Штешковський наводить такий же випадок: чоловікові 87 років. Він затятий курець і колекціонер люльок. Через шістьдесят п'ять років спільного життя жінка раптом зрозуміла, що вона неавидить куріння й колекціонування.

Чи ефективний кабінет Штешковського? За останній рік у 12 процентів пацієнтів взаємини повністю нормалізувалися, в 36 — нормалізувалися частково. Підбадьорливі наслідки.

У нас існують школи молодих матерів. У них навчають догляду за немовлятами. Повинні бути і школи молодого подружжя. Програма занять — «Формування щасливої сім'ї». Всі зійшлися на думці, що в десятирічках потрібно готувати учнів до майбутнього сімейного життя, навчити їх великого мистецтва морального спілкування, взаєморозуміння, ощадливості, кулінарних навичок. А чи навчають цього в школах?

Давно вже доведено, що одружені люди живуть довше, ніж неодружені. Має значення впорядкованість життя. Благополучні сім'ї — джерело здоров'я, конфліктні — початальники хвороб.

Не можна вважати, що лікар виконав обов'язок, якщо

він своїм впливом не попередив захворювання, які виникають внаслідок сімейних незлагод.

За «Круглим столом» редакції зібралися директори шкіл, Палаців одружень, співробітники Міністерств освіти, юстиції, охорони здоров'я, психологи, соціологи, сексологи. Обговорювалася стаття про розлучення. Наводилися причини розлучень, їх співвідношення: 40 — процентів — алкоголізм, 14 — порушення подружньої вірності, 7 — непорядкованість побуту, 3—4 — бездітність тощо.

Ще говорилося про важких підлітків. Хто вони? В переважній більшості діти розлучених батьків. 80 процентів учнів спецшкіл — саме такі діти.

Як правило, дитина лишається з матір'ю. В школах викладають також в основному вчительки, вчителів мало. Переважає «жіноче» виховання. Нікому прищеплювати підліткам чисто чоловічі якості: мужність, прагнення захистити жінку, зняти з її плечей деякі турботи і тривоги. Нікому поговорити з підлітком, як мужчина з жінкою.

Про інтимний бік життя створюються порочні уявлення — діє випадкова інформація. Батьки і вчителі лишаються осторонь. Намагаються не торкатись цих тонких проблем.

І ще про багато що говорилося за «Круглим столом» редакції. А висновки? Висновки запрошувалися самі собою. В шкільні навчальні програми необхідно ввести курс занять з питань сім'ї та одруження. І друге: відкривати «Кабінети сімейних відносин».

Тисячам молодих пар, які перебувають на грані розлучення, можна допомогти зберегти сім'ю.

Така позиція «Круглого столу». Коли і як буде це здійснено, ми ще маємо побачити.

ФАХ СЕРЦЯ

Подейкують, що письменницька праця легка. Це — від *легкості* читання. Образна, талановита книга читається легко, і здається, що написана вона на одному подиху, залпом. Насправді ж створювалася вона роками і каторжною працею.

Письменницька праця — нервова. Коли Достоевський посилено працював, він почував себе фізично хворим. Гаршин зізнавався: «Самими своїми нервами пишу, кожна літера коштує краплини крові». «Без хвилювання наша письменницька справа не йде», — казав Л. Толстой.

Дуже трудомістка й копітка ця письменницька справа. Переписування твору по шість-сім разів — явище звичайне. Початок «Мідного вершника» має шість закінчених варіантів. Дослідники знайшли в архівах Л. Толстого... дев'яносто варіантів однієї з його статей. Хемінгуей переписував останню сторінку роману «Прощавай, зброє» тридцять дев'ять разів. У рукопису, що його якось Коцюбинський показав своєму гостеві, кожний рядок був перекреслений. Над ними знову були написані слова й знову викреслені. «Вчора цілий вечір сидів над цим, і нічого не вийшло», — сказав він. «Я не визнаю оповідань без виправлень», — писав Чехов, — треба безжально креслити».

Не завжди, однак, це пов'язано з негативними емоціями. Коцюбинський, наприклад, говорив, що переписувати й переробляти йому не надокучає і що він із задоволенням переробив би всі свої твори (хтось влучно відзначив: письменникові потрібно рік, щоб написати роман, і не вистачає життя, щоб потім його переробляти). Б. Пастернак креслив і переписував «із задоволенням, аж до сліз». Ту саму думку висловив Хемінгуей: «Я переписую доти, поки не буду задоволений досягнутим, — коли вже творчість стала твоїм пороком і найкращою насолодою, тільки смерть може обірвати її».

Письменницька праця пов'язана з «амортизацією душі». Є специфічно письменницькі негативні емоції. Спробуємо їх розглянути.

1. Відчуття безплідності.

Воно може бути короткочасним і може тривати роками. Частіше буває минуцим. Гоголь говорив: «Летаргічна розумова бездіяльність». Цей стан добре описав Сароян в оповіданні «Діти». Кілька днів письменник працював, і все марно. Писав, кидав, знову брався за перо. Все, що він писав, виявлялось оманною. Щоразу, беручись до роботи, він переконувався, що нічого не може зробити. Якось Фурманов скаржився: годинами не можу написати жодного слова — не знаю, за що вчепитися. Те саме переживав Гончаров: «Пишу, пишу — не в розумінні творю, а пишу, вигадую, тобто псую папір... у відчаї, що все це моє писання нічого не варте».

Це тимчасове відчуття творчої неспроможності знайоме майже всім письменникам.

2. Страх перед втіленням задуму.

У думках, в уяві письменникові завжди здається май-

бутне оповідання, повість, роман надзвичайним, яскравим, барвистим. Та це до першого доторку до паперу. «Як тільки починаєш «перетворювати» в слова свої відчуття, спогади, думки,— писав Олексій Толстой,— все блякне на папері». Достоевському завжди було приємніше обдумувати свої твори і мріяти, як вони напишуться, ніж писати їх.

3. Невдоволення написаним.

Ось уже написані перші рядки, перші розділи, написано книгу. Письменника охоплюють сумніви, чи так обрано слово, чи правдива відтворена картина. «Не кожному щастить здолати почуття недоволення щойно написаним»,— казав Фадеєв. У листі до Ромена Роллана Горький писав про себе: «Я не шанувальник Горького». Він читав свої книжки «з гнітючим усвідомленням невдачі». А якось у нього виникло бажання, про що він також писав, знищити половину своїх творів.

4. Квапливість, прагнення швидше завершити книжку.

Коли задум визрів, кортить його здійснити. Хочеться швидше побачити готову річ: купку надрукованих сторінок із заголовним аркушем. Лихоманить передчуття успіху. А тут починається гонитва. Швидше, швидше!.. Автор не дає собі спочину, працює вдень і вночі. Виснажується. Запал змінюється спустошеністю, безплідним просиджуванням за столом. Минають години виснажливого самопримусу. Перемучившись, письменник приборкує свій запал, як це робив Фурманов, працюючи над «Чапаєвим»: «Умовляю себе: головне не в тому, що швидко, а в тому, що добре».

Одне діло — поспіх, викликаний, так би мовити, власним творчим нетерпінням, інше — терміном, визначеним кимось. Виснаження нервової діяльності, зриви — звичайні наслідки поспіху. Терміни — тиранія письменників. Короленко писав, що думка про те, що до якогось терміну треба завершити оповідання, «каменем падає на уяву», а герої оповідання «замість того, щоб іти своєю дорогою, сідають, мерзотники, і сидять. Я їх піднімаю, штурхаю в шию... а вони сидять, і край». Потреба здати статтю вчасно викликала в Г. Успенського стан панічного жаху. Особливо це травмує журналістів. Уся їх праця підпорядкована термінам — у номер, у номер на таке-то число! Творча реакція має бути миттєвою. Де вже там переписувати чи креслити!

5. До професійних особливостей письменницької праці

слід віднести також відтворення в собі переживань своїх героїв. Неможливо написати книгу, не проникнувши у внутрішній світ героїв, не переживши їхні пристрасті, горе, радощі, не воскресивши у собі пережиті колись відчуття, які мають пережити герої книги. Разом зі своїми героями письменники борються, радіють, каються, плачуть, вмирають. Роками живуть їхніми долями. І неважливо, хто герой — літній чоловік, легковажна дівчина чи дитина, яка починає життя. Коли Флобера запитали, з кого він писав мадам Боварі, він відповів: «Емма — це я». Після її смерті він сам захворів. Бальзак так описував свої відчуття під час роботи над одним з епізодів роману: «Піт лле градом, стискається горло... Я був одночасно і чоловіком, і жінкою, коханцем і коханкою... Я був і кіньми, і листям, і словами, які вимовляли закохани...» Розділ «Горе» з повісті «Дитинство» Л. Толстой писав із сльозами на очах. Тургенев так розчулився, що плакав, описуючи розлуку батька з донькою в «Напередодні». Діккенс цілу ніч ридав над описаною ним сценою смерті дитини в романі «Домбі і син». Усі кризи, пережиті Жаном Крістофом, пережив і його автор, і навіть більше, ніж Крістоф: «...бо моє тіло слабше», — пояснював Роллан. Булгаков, працюючи над п'єсою, буквально перевтілювався. Він розмовляв сам із собою голосами своїх героїв. Еренбург розповідає про такий епізод: якось до Бальзака прийшов його приятель. Він побачив письменника на підлозі біля крісла: пульс був слабким і нерівним. «Швидше за лікарем, — закричав приятель, — пан Бальзак помирає!» Від крику Бальзак прийшов до пам'яті і сказав: «Ти нічого не розумієш. Щойно помер татусь Горіо».

6. Почуття відповідальності.

Хто не хвилюється, виступаючи на зборах або мітингу? Це почуття знайоме майже кожному. Письменник виступає перед багатомільйонною аудиторією. Не десять, не п'ятнадцять хвилин спілкується він з цією аудиторією, а годинами, днями. Його слова відбиті на папері, й ніхто не вибачить йому недорікуватості, помилок чи мовних огріхів, терпимих у розмові. Хвилювання письменника перед виходом і після виходу книжки закономірні. «Я кожний день на звіт їду, на суд», — писав Павло Тичина. Добре, коли книжку зустрінуть схвально. Можуть бути й інші варіанти. Аж до невизнання й осуду.

Немало конфліктних ситуацій виникає після написання книжки.

Звичні вимоги видавництва, редакції: скоротити рукопис, переробити. Звільнення від баласту, спресованість, ущільнення тексту — від цього твір лише виграє. «Якби ви бачили, яку силу-силенну макулатури я викреслюю з своїх творів. Найбільша робота в мене — вилучати те, що непотрібне», — писав Гаршин.

Що можна сказати про робочий день письменника, про його тривалість, специфіку? Подеколи створюється враження, що в письменника багато вільного часу. Нипає людина без діла вулицями, ходить на стадіон, на заводи. Враження це помилкове! Письменник працює навіть тоді, коли він не пише. За столом він провадить меншу частину робочого дня. Спостереження, збирання матеріалів, обдумування — ось його робота. Він думає навіть уві сні й уві сні творить теж. Сновидіння неначе включається в творчий процес. Маяковському на літературні заготовки та «записники» потрібно було 10—18 годин на добу. Він майже завжди щось бурмотів. «Норма виробітку» — 8—10 рядків на день. Працюючи над «Чапаєвим», Фурманов думав про нього весь час. «Встаю — думаю про Чапаєва, лягаю — все про нього, сиджу, ходжу, лежу... тільки про нього, про нього...» Навіть коли письменник читає, він працює. Вдається лише втиснути в «графік» години роботи за столом. Горький писав з 9-ї години дня і з 8-ї вечора до 12-ї ночі. Більшість письменників пишуть вранці. Із задоволенням і ефективно Толстой працював натщесерце. Втягнувшись, пишуть і вдень і вночі. «Лісову пісню» Леся Українка писала буквально не відриваючись. Не їла, не пила, не спала. Драму-поему було завершено за десять діб. Виснажившись, поетеса після цього довго температурила.

Ми назвали типові особливості письменницької праці й коротко розповіли про них. Більшість з них, безумовно, специфічна, бо характерна тільки для письменницького фаху.

Коли існує фахова шкідливість, то існують і професійні письменницькі хвороби. Нижче вони будуть названі, хоча ні в яких «реєстрах» не зафіксовані як професійні письменницькі хвороби (нагадаємо, що до професійних хвороб належать такі, які найчастіше зустрічаються в людей даної професії і викликані особливими умовами їхньої праці).

Давно вже пов'язують негативні емоції, тривале нер-

вові напруження, стресові ситуації з певними захворюваннями.

Мабуть, серце і судини з усіх мимовільно функціонуючих систем найбільш виразно і чутливо реагують на психічні переживання. Гострі інфаркти й інсульти, стенокардії, гіпертонії часто виникають внаслідок якогось потрясіння. З інших захворювань, виразно пов'язаних з негативними емоціями, можна назвати різного роду неврози, виразку, діабет.

Зіставивши рівень хворобливості серед населення м. Києва і серед письменників (це було легко зробити, бо письменники користуються послугами поліклініки Літфонду), я дійшов висновку, що переліченими захворюваннями письменники хворіють набагато частіше.

Дуже характерні скарги письменників, що звернулися до поліклініки. Більшість з них скаржиться на підвищену втомлюваність, слабкість, дратівливість, запаморочення, головний біль, серцебиття, безсоння. Реакції, що вкладаються в картину неврозів, проявляються звичайно після напруженої творчої праці й усього того, про що йшлося на початку нашої статті.

Ста дванадцяти письменникам, що звернулися із скаргами на різні явища з боку серця, була зроблена електрокардіографія. Наголошувалося на особливостях письменницької праці, — тривале перебування в закритому приміщенні, сидячий спосіб життя, що знижує вентиляцію легень і утруднює діяльність серця, куріння під час роботи. Спазми, аритмії, загострення коронарної недостатності без осередкових змін у групі хворих 30—40-річного віку є наслідком перевантажень, нервової і психічної виснаженості, що збігаються з піком творчої діяльності.

Перший удар приймає на себе, таким чином, серце. Письменники пишуть серцем. Письменник — це... фах серця.

Ми не могли знайти відомостей про тривалість життя письменників. Деяке уявлення, можна одержати, зібравши дані про тривалість життя письменників по енциклопедіях. Не вибираючи, ми виписали дати життя і смерті 300 письменників: ста поетів, ста прозаїків і ста критиків та літературознавців (не враховували смерть на війні й нещасні випадки). Найкоротшим виявилось життя поетів. Вони більш вразливі й імпульсивні, ніж їхні брати по перу в галузі інших жанрів.

Є ще один фах серця — лікарський. Короткий вік у хірургів: величезна витрата ресурсів душі. Разом з хворим «помирає» хірург. Письменник або художник, накидавши невдалий малюнок словом, пензлем, перекреслює його чи кидає в кошик. Хворого не кинеш у кошик. Хірург не має права погано «малювати»: в руках у нього небезпечний «пензель» — скальпель.

У кожного письменника своя технологія творчості. Протягом життя склався стереотип. Ламання стереотипу — болісний процес. Перебудовуватись завжди важко. Ми далекі від думки давати універсальні рекомендації. Можна тільки дещо пояснити. Для когось це, можливо, стане приводом переглянути свій спосіб життя.

Письменникові часто доводиться працювати серед шумів — гомону, стукотні, дитячої метушні, ревіння приймачів за стіною, гуркоту машин, що долинає з вулиці. Слух, мабуть, зазнає найбільшої агресії з боку зовнішнього середовища. Звуки належать до найсильніших подразників. Шум — невмолимий ворог письменницької праці. Звісно, можлива адаптація. Але на адаптацію витрачається додаткова енергія, менше лишається її для писання. Академік Павлов розповідає про таке самоспостереження: працюючи, він не помічав міських шумів. А на дачі одразу ж відчув полегшення — шумів не було. Отже, робить він висновок, то була якась праця-напруження, яка потім відпала. Прагнення писати вночі — вимушений факт. Тиша, ніхто не постукає в двері, не задзвонить телефон. Пруст працював у кімнаті з корковими стінами. Драйзер знімав номер у готелі іншого міста. Бальзак усамітнювався в мансарді свого друга.

Має значення навіть колір стін кабінету. Щільний колір створює враження надійного захисту. Світлі тони розсувають стіни, наче включають у кімнату вулицю, зовнішній світ. Вибір кольору — справа смаку. Можна обрати будь-який колір, крім синіх тонів, що викликають сонливість. Палати «лікувального сну» рекомендується фарбувати в сині тони.

Заперечать: Хемінгуей писав свої дивовижні оповідання в паризьких бістро. Гоголь писав у трактирі розділ з «Мертвих душ», створений, на його думку, з найбільшим натхненням. Булгаков перше своє оповідання написав восени 1919 року, вночі, при світлі свічки, їдучи в старій теплушці. І шуми, і метушня, і випадкові тони стін не заважали. Просто зовнішні сигнали не прорива-

лися в свідомість, так була вона поглинута творчістю, ідеями, образами.

Настрій писати, готовність писати часто створюється умовами: кімната, обставлена на ваш смак, улюблені предмети, меблі. І не тільки це — а стілець, до якого ви звикли, і розміщення книжок, і машинка, і авторучка, і колір чорнила, навіть формат паперу (один письменник, наприклад, пише тільки на аркушах з шкільних зошитів, на інших аркушах не виходило. Яновський писав «Майстра корабля» на аркушиках записника). Поміняйте меблі, авторучку, колір чорнила — і думка загальмується. Умовнорефлекторні зв'язки. З вікна кабінету (письменника? філософа? Боюся пов'язати це з конкретним ім'ям, але факт такий відомий) виднівся купол з бляшаним півником. Сідаючи за стіл, письменник спочатку дивився на купол, а потім брався за перо. І так з дня у день. Переїхавши на нову квартиру, він перестав писати. Невдовзі змушений був знову повернутись на стару квартиру. Невеликий купол з півником став для нього сигналом для творчості, пусковим механізмом думки.

Та може статись інакше. Ви працюєте і зазнаєте невдачі. Тьмяні, безкровні слова лягають на папір. Спробуйте в цьому випадку змінити обстановку. Пишіть у спальні, їдальні...

Гоголь, Белінський, Хемінгуей писали стоячи. Більшість пише сидячи. Сосюра найчастіше писав лежачи. Мабуть, дуже зручно писати стоячи. Серце не стиснене, легше дихається.

«Рефлекс оточення» легко відтворити в експерименті. Введіть людині строфантин у якійсь кімнаті. Після ряду повторень тільки відвідання цієї кімнати викличе такі ж зрушення в електрокардіограмі, як і введення строфантину.

Звичка до ручки, пера або чорнила чи певного формату паперу не шкідлива. Але є звички шкідливі за своєю суттю, мають шкідливий вплив на організм. Куріння, алкоголь, різні таблетки, великі дози кави (до речі, хтось підрахував, що Бальзак, працюючи, випив більш як сорок тисяч чашок чорної кави). За певних умов ці засоби можуть стимулювати розумову діяльність. Коли їх «пов'язано» з творчим успіхом. Письменник *п о в і р и в* у них. Стефан Цвейг інколи писав у теплій ванні. Байкар Крилов занурював ноги в таз з гарячою водою. Звісно, це послаблює розумову діяльність (відток крові

до периферійних судин), але умовнорефлекторний зв'язок колись відбувся: саме у ванні спав на думку щасливий задум.

Обдумуючи твір, багато хто мимохіть щось робить: малює на берегах рукопису, як Пушкін, Лермонтов; ходить з кутка в куток, як Достоевський; наспівує, як Франко. Наполеон обдумував свої майбутні військові операції, вирізаючи ніжком візерунки на підлокітниках крісла. Шуман творив, збираючи квіти. Придивіться, як люди розмовляють між собою. То крутять у руках олівець, то барабаняють пальцями по столу, то посмикують гудзик. Ченці перебирають чотки. Це допомагає мислити. Принцип *домінанти*. Віддалені дії, що не стосуються справи, — в даному разі бесіди чи обдумування твору (малювання, ходіння по кімнаті, перебирання чоток тощо), — стимулюють головну діяльність. Збуджені цією головною діяльністю центри кори мовби притягують подразники, що йдуть з інших центрів, і тим самим посилюються. Відбувається сумація подразнень. Не дивно тому, що гарні й щасливі ідеї часто виникають при побічних справах.

Горький, працюючи, «курив несамовито». Куріння, шкідливе само по собі, допомагає мисленню як побічна діяльність: запалювання сірника, струшування попелу, вертіння в пальцах мундштука, випускання диму тощо (саме цією своєю стороною куріння стало як виразник щирої бесіди).

Відпочинок, по суті, є перенесення енергії. Бездіяльність втомлює більше, ніж робота. Лінощі, як відомо, скорочують життя. Письменник, можливо, як ніхто інший повинен мати другу спеціальність або хобі. Чехов і Вересаєв усе життя цікавилися медициною. Бібліотека Союзу майже суціль складається з книжок... з астрономії. Багато хто захоплюється полюванням, рибалкою, спортом, музикою, збиранням колекцій. Хобі можна також розглядати з точки зору домінанти. Водночас це відпочинок і стимулятор головної діяльності. Хобі — «вихлопний клапан», що знижує тиск у головних «циліндрах».

У зв'язку з цими міркуваннями повернемося, однак, до робочого дня письменника. Розумову працю важко дисциплінувати. Важко, але можливо. Багатьом це вдається. Починають із щоденності і регламентованості робочих годин за столом. Толстой, Горький, Чехов, Франко наполягали на щоденній праці: хоч по кілька рядків, хоч по

сторіночці. «Гімнастика» мозку. Здається, Рубінштейн сказав: «День не граю — відчуваю сам, два — відчуває публіка». (Стосовно письменників: відчуває читач). Горький, як уже про це говорилося, працював за столом певні години. З часом саме в ці години думка прив'яжеться до пера. Хемінгуей відключався, коли відходив від своєї конторки, за якою творив. Для хобі також має бути відведений час...

Слово письменника народжується в муках. Коли воно відточене, очищене від домішок і загартоване в творчій письменницькій лабораторії, воно набуває надзвичайного впливу на людину.

Довіра

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР

Медицина — це співчуття, допомога, порятунок... Чи можна скаржитися на співчуття? Скарги на лікаря — сенсація. Лікар створений для подяк. Однак скарги є. І потрібно в них тверезо розібратись. Які їх причини? І як їм запобігти?

Перша лікарська заповідь говорить: «Не завдавай шкоди!» Видається безглуздим такий заклик. Наче звернений він не до лікарів, а до зловмисних людей. Але це тільки здається. Один і той же лікарський вплив може принести користь і може завдавати шкоди. Між ними тонка межа. Переступити її буває легко. Частина скарг спонукана саме цією причиною: перейдено межу.

Інколи шкоди завдають засоби інформації: розписують досягнення медицини. Барв не шкодують. З такою ж міркою хворі звертаються до лікарів. Медицина завжди більше знає і уміє, ніж конкретний лікар. Звідси розчарування і прикроші: «Медицина може, а мій лікар не може».

Є неписаний закон: хворий завжди має рацію. Це положення вимагає уточнення. Каверзна людина, будучи хворою, не перестає бути каверзною. Щось їй не до смаку — хапається за перо, як хвацький рубака за шаблю. Скарга — гостра зброя. Після неї лишаються інфарктні рубці.

Я проаналізував сотні листів-скарг. За один рік по Києву їх було близько двох тисяч. Багато? На це запи-

тання можна відповісти порахувавши кількість листів, населення і відвідування медичних закладів. Виходить — одна письмова скарга на тисячу чоловік населення за рік і одна — на 14 тисяч звертань до лікарів. Щодо кількості — терпимо.

Подяки й скарги не мають самостійного значення. Головне — за що дякують і на що скаржаться.

Бувають несправедливі скарги: вчинивши якийсь порушення, ховаються за вигаданими хворобами. Домагаються медичних пільг на одержання квартир. Ще, на жаль, трапляються охочі використати медицину в корисливих цілях.

Бувають неусвідомлено несправедливі скарги. Хвороба починається зі скарг. Перше запитання лікаря: на що ви скаржитесь? Відповідають: нездужання, слабкість, біль... Це скарги на хворобу.

А коли захворювання не піддається лікуванню (медицина сильна, але не всесильна!), тоді незадоволення переходить на лікаря. На хворобу скаржитесь марно. Що їй скажеш?

Існує невідповідність між досягненнями медицини і досягненнями техніки. Один хворий писав у своїй скарзі: «Вже до зірок літають, он які успіхи, а меневилікувати не можуть».

Парадокс: якась частина скарг засвідчує... прогрес. З одного боку, зросло прагнення жити, з другого — вищими стали можливості медицини. Тепер скаржаться на те, що раніше їй думати не могли.

Цього разу, однак, мова піде про скарги обгрунтовані, справедливі. Ще трапляються випадки байдужості, бюрократизму, нехтування обов'язку. Один з моїх пацієнтів висловив таку думку: «Все пояснюється просто: з часом лікарі звикають до страждань, стають циніками, черствими, жорстокими». Я не міг погодитися з ним: справжні лікарі таки озлоблюються, але не проти хворих, а проти хвороб.

«Людина для людини — лікар», — каже прислів'я. Це найбільш справедливо щодо лікарів. Особа лікаря — лікар. І коли він говорить, і коли — мовчить. Академік Павлов писав про великого Боткіна: «Лікувала часто сама його привабливість». Люди, які хворіють на дальтонізм, не можуть бути водіями. Такі трапляються і серед лікарів: не розрізняють «червоного кольору» хвороби, болю. Дефіцит чуйності — той же дальтонізм, тільки медичний.

Є такий термін «ятрогенія». Тобто захворювання, що виникло внаслідок психотравмуючої поведінки лікаря. Від недоречного слова, двозначного жесту, міміки. Хворому здається: всьому кінець. Звідси переживання, стрес. А в результаті — загострення старої хвороби або початок нової.

І ось тут ми підійшли до питання, на яке необхідно дати відповідь. Якщо існують факти, наведені вище, і є в нашому середовищі байдужі лікарі, так би мовити, лікарі-«дальтоністи», то звідки вони беруться? Не з неба ж падають?

Медик формується на трьох етапах: професійний відбір, навчання, лікарська діяльність.

Як сьогодні провести профвідбір? Вчені читають школярам і на виробництві лекції про медицину, про лікарську професію (захоплююче читають, нічого не скажеш!). Влаштовуються «Дні відкритих дверей» в інститутах — теж захоплено, збуджується цікавість. Але все-таки це більше схоже на рекламу, ніж на серйозний відбір. У розставлені сітки потрапляють і випадкові люди.

Абітурієнтів запитують: «Чому ви обрали медицину?» Відповідають: «Читали книги Ю. Германа (до речі, кожний п'ятий студент вступає до інституту під впливом художньої літератури), дивилися фільми «Лікар Віра», «Колеги»; «тато й мама — лікарі», «на моїх очах врятували людину» тощо.

Спалах цікавості. Величність професії. Тимчасове захоплення. Однак це ще не профвідбір.

Найсокровеннішим у лікарській професії є доброта. На ній, як на канві, вишивається візерунок лікування. Уточнюю: доброта, а не добряцтво. Добренькі догоджують, а не лікують. Можуть виконати забаганку або примху хворого і цим завдати шкоди. А доброта — це зовсім інше. Це відповідальність і делікатність. Безвідповідальної доброти не існує. Злий лікар — явище протиприродне.

Згоден: доброта — не єдиний критерій. Потрібні ще знання й здібності. Доброта, не озброєна знаннями, некорисна.

Проте вже в самій доброті закладена активність, спонукання до дії. Ледача людина не може бути доброю. Доброта — сестра таланту.

Отже, передусім необхідно з'ясувати, який абітурієнт? Чи здатний він до співпереживання і співчуття. А вже

потім перевіряти його знання з фізики, хімії, біології, літератури.

Я знаю дівчину, яка тричі складала іспити до медінституту і тричі не добирала то одного, то два бали. Її не прийняли. А вона з дитинства — лікар. Любила гратися в «лікарню». Ляльок не штопала, а «лікувала». Пташенят, що випадали з гнізда, зігрівала своїм диханням, виходжувала, а потім випускала на волю. У снах бачила себе то медичною сестрою, яка асистує професорові М. М. Амосову, то лікарем «швидкої допомоги» в бистроплинній машині. Стала дорослішою — пішла в лікарню, безкорисливо допомагала сестрам доглядати хворих. Так, правильно, балів вона не добрала. Але й інститут не добрав щось істотніше — в майбутньому бездоганного лікаря.

Спитають: іспит на доброту, а чи можливий він? Незвичайний і дивний іспит. Як оцінювати доброту, за якою шкалою?

Є, однак, простий і надійний спосіб профвідбору до медінститутів і училищ. Нехай абітурієнти рік попрацюють санітарками й нянями. Почергують безсонними ночами біля ліжка тяжкохворих — з інсультами, паралічами. Подихають запахами хвороб. Побачать смерть і розділять горе втрати (не тільки троянди й усмішки на шляху лікаря). Не відвернуться, не зламуються, не розчаруються. Слабкі відсіються, можна не сумніватись. А хто вистоїть, той матиме право сказати собі: «Медицина — моє покликання».

Оце й буде справжній профвідбір, іспит на доброту.

За профвідбором іде навчання. Це другий етап формування лікаря. Коли інститут уже позаду і лікар вступив у життя, але черствий і сухий, його важко перевиховувати. Можна тільки карати. А доброта з-під палиці не доброта. Все одно прорветься грубість уже сформованої вдачі.

У навчанні теж є свої прорахунки. Вивчається людина як організм і майже не вивчається як особистість. Яку б недугу не мав хворий, тією чи іншою мірою страждає особистість. З іншого боку, особистість впливає на течію хвороби.

Отже, лікувати потрібно одночасно і тіло, і особистість. У того, хто ігнорує цю істину, неминучі конфлікти з хворими. А там, де конфлікт — там скарги.

Дуже просто виписати рецепт. Набагато складніше — поговорити з хворим, розсіяти хибне уявлення, перебільшену небезпеку, допомогти відновити порушене здоров'я, а то й пристосуватись до цих порушень, коли така неминучість, змусити повірити в свої сили. Стародавні лікарі казали: «Віра в одужання — половина одужання».

Кожний лікар повинен знати основи медичної психології і психотерапії. Не має значення, який спеціаліст — терапевт чи хірург, невропатолог чи акушер. Ключ до особистості — слово. Слово, а не марнослів'я. Тоді воно лікуватиме.

Психотерапія нині входить обов'язковим компонентом у комплексне лікування. При виразці шлунка, наприклад, чітко визначилося її місце і значення. Це — психотерапевтична переробка смакового стереотипу, корекція больових відчуттів, потенціонування лікарських засобів, виконання процедур на рівні ритуалу тощо. За допомогою психотерапії прискорилися терміни лікування виразки шлунка, покращилися віддалені результати.

Чи навчають усього цього студентів? До останнього часу медична психологія і психотерапія фактично не викладалися. Отже, попередні випуски лікарів зовсім їх не проходили. Нещодавно почали викладати, але надто вже ощадливо. На медичну психологію відведено лише 18 годин з 7900. На пізнання тіла — 7882 години, на пізнання душі — ...8.

Третій етап, де формується лікар, — практичне поле діяльності. Тут той самий недолік: недостатня увага до особистості.

Інститут готує лікарів, життя — фахівців. Неправильно думати, що психотерапії можна навчитися в інституті. Там тільки закладаються основи знань і інтерес до них. Вміння і досвід набуваються потім.

«Потім» — це поліклініки й лікарні. Те, чого недовчили в інститутах, має бути освоєне в процесі лікування.

Переступивши поріг медичного закладу, хворий повинен відчувати, що попав в атмосферу доброзичливості й уваги до себе. Маю на увазі охоронно-лікувальну систему.

Свого часу її розробили в Макарівській лікарні під Києвом. Цю систему схвалили академія, вчені ради міністерств, наукові товариства, вона увійшла до підручників і монографій. У соціалістичних країнах виник рух, що його було названо «макарівським». З Австралії надійшов

лист: «Прапор, піднятий у Макарові, видно у нас в Австралії». «Дейлі Уоркер» підкреслювала: «Макарівський комплекс» — це продукт соціалістичного способу життя і не може бути здійснений в умовах експлуатації людини людиною, що існує в США».

Одне з п'яти основних положень цієї системи таке: «Охорона від ушкодження словом (почутим або прочитаним) і застосування спрямованого діючого слова (психогігієна, психопрофілактика, психотерапія), а також усіх інших специфічно людських засобів впливу (музика, живопис, література і т. д.)».

Буде впроваджено цю систему — менше з'являтиметься скарг. Зрештою, все — в ставленні до хворого в гуманістичному і професійному плані. З двох лікарів рівної кваліфікації кращі наслідки лікування будуть у того, хто має і психотерапевтичну освіту, а не в того, хто грубий, хто вдається до патогенних слів. Це стабільний факт.

Спеціалізація в медицині — велика справа. Допомога стала досконалішою. Коли спеціалізація допустима щодо хвороб, — я лікую очні, ти — шкірні, то щодо особистості — ні в якому разі. Говорять не з органами, а з людиною.

Усе це врахували в одній з поліклінік Києва. Почали з доучування.

З усім колективом проведено заняття з охоронно-лікувальної системи психотерапії, аутогенотренування. Підкреслюю: з усім колективом. На рівні лікарів, сестер, санітарок і немедиків (реєстраторів, ліфтерів, гардеробників, сантехніків, шоферів). Останнім пояснили: працюєте в медичному закладі — отже, медики. Науково доводили: співчутливе ставлення до хворого — істотний додаток до лікування.

Переобладнали інтер'єр. Що може в ньому вплинути негативно, завдати прикрошів, засмутити, — вилучено, а що сприяє оптимістичному настроєві, — залишено або введено. Інтер'єр, що впливає на свідомість, фантазію, інтелект, має корисну інформацію і співзвучний одужанню.

Тут ви побачите стенд з багатьма портретами великим планом.

Обличчя виражають різні емоційні стани: радість, рішучість, доброзичливість, чоловічу ніжність, певність у собі. Пацієнта запрошують: «Знайди себе». Тобто об-

раз людини, якій хочеш наслідувати. Вмикаються «механізми» імітації.

Відкрили кабінет психотерапії особи, сім'ї, колективу.

Вже можна говорити про наслідки: на 600 тисяч відвідування поліклініки за минулий рік надійшло лише... дві письмові скарги.

Можна виділити три пункти виникнення конфліктів: реєстратура поліклініки, вестибюль лікарні і приймальне відділення.

Реєстратура — диригент приймання хворих. Поганий диригент — такою ж буде й музика! Вузькі місця реєстратури — черги. Джерело негативних емоцій. На хворобу, з якою прийшов відвідувач, нашаровується хвилювання. Від цього «деформуються» симптоми.

Другий пункт конфліктів — вестибюль. Відвідувачі хоча й здорові, але завжди внутрішньо напружені. Торкнеш — «спалахує».

Перше їхнє прохання: «Пропустіть».

А їх не пропускають. Є багато причин: карантин, інфекційне відділення, пологовий будинок, та в більшості випадків — контакти можливі і навіть необхідні. Як часто ми звертаємось до родичів, щоб вони переконали хворих приймати ті чи ті ліки, від яких хворі відмовлялися, погодитись на операцію, дотримувати призначеного режиму. Благотворне саме співчуття рідної людини.

Є такий східний афоризм: нас трое — ти, я і хвороба. Якщо ти будеш на моєму боці, тоді нас буде двоє і ми переможемо хворобу. Я б додав: нас четверо: ти, я, твої рідні і хвороба...

І третій конфліктний пункт — приймальне відділення лікарні.

Характерна така скарга: «У мене були ниркові кольки, — писала хвора К. — Біль страшний, плачу. А мене запитують: де працюю, адресу... Відповідаю крізь сльози. Потім прийшов лікар і почав писати історію хвороби. Так, наче всі ці дані не можна записати після того, як буде подано допомогу». Резонна скарга.

Цим трьом конфліктним «підрозділам» притаманна масовість.

Калейдоскоп людей. Чергові не можуть обирати для себе відвідувачів тільки приемних. Вони знайомляться з людьми внаслідок своїх службових обов'язків. Усім не догодиш. Хтось образить, зіпсує настрої. Виникає холоднокровність — захисна форма поведінки.

Як розподілити увагу, коли до тебе звертаються одразу кілька чоловік? Як розібратися в мотивах поведінки відвідувачів? Як погасити конфлікт, якщо він уже виник? Усе це повинен уміти персонал усіх трьох підрозділів.

ЧОТИРИ ЗАПИТАННЯ ДО ХВОРИХ

Самої статистики для оцінки лікарської праці замало. Не досить і того, яка категорія присвоєна лікареві. Є один бік лікарської діяльності, що не вкладається ні в які цифри: культура медичної допомоги, культура слова і жесту, комунікабельність, чарівливість.

Відвідувачам кількох поліклінік ми запропонували чотири запитання. 1. Чи полегшало вам після бесіди з лікарем? 2. Чи вірите ви своєму лікареві («віра в одужання — половина одужання»)? 3. Хотіли б ви лікуватися в іншого лікаря? 4. Як ви оцінюєте результати і хід лікування?

Було виявлено, що усних скарг набагато більше, ніж письмових. Та це не стало для нас несподіванкою. Прикметними були два інші факти.

Перший факт. Найбільше скарг надійшло на лікарів, від яких за характером їхньої спеціальності вимагалось особливо тонке і делікатне поводження з хворими: на онкологів, урологів, акушерів-гінекологів, кардіологів і, як це не дивно, на психотерапевтів (примхлива річ — психіка!).

Чим це пояснити? Огрубінням душі? Притупленням почуття співпереживання? Причини глибші — вони у випадковому виборі професії.

І другий прикметний факт. Скарги мали точну адресу. Не на всіх лікарів скаржились, а на одних і тих же. Називалися ті самі прізвища. Це були, як правило, випадкові в медицині люди.

Скільки таких лікарів? Небагато. Два-три з ста. Але саме вони роблять «погану погоду». Тому що скарги на лікарів мають одну небезпечну властивість: тінь від них лягає на колег, на заклад, на охорону здоров'я взагалі. Потрійна луна. Чути її далеко.

З цими лікарями подеколи важко боротись. Багато хто з них склочні люди. Намагаються завоювати становище лідерів у колективі. Звісно, негативних. Один го-

ловний лікар сказав мені: «Притисну — писатимуть анонімки».

Та анкета відкрила нам дещо більше, ніж скарги. Відкрила те, що приховується за частоколом цифр: живу душу лікування.

Почну з відповідей на перше запитання: чи легшає хворим після бесіди з лікарем?

62 проценти відповіли позитивно, 27 процентів не потребували таких бесід і 11 процентів пішли від лікаря в поганому настрої.

Що спричинило поганий настрій? У 6 процентах з 11 лікарі не змогли розвіяти сумніви хворих, хоча й намагалися, в 5 — необдумане травмуюче слово, інколи — жест.

«Вам 76 років. Середня тривалість життя — 68. Чим ви незадоволені?», «Запасних сердець у нас немає і навряд чи коли будуть», «Потрібно було звернутися півроку тому, а тепер уже пізно». Що цікаво, фрази ці вимовлялися звично, байдуже. І звучали безкомпромісно. Як вироки. З одним таким безкомпромісним лікарем я розмовляв. У відповідь на мій докір він сказав: «А я говорив правду. Хворі вимагають од нас правди. За правду не карають. На Заході вже давно не приховують від хворих правди, якою б гіркою вона не була».

Правда, яка вбиває, — це брехня, а не правда. І ніякий «Захід» мене не переконає в протилежному. Помираючи, Пушкін запитав лікаря Даля: «Даль, скажи мені правду, чи скоро я помру?» На що Даль відповів: «Ми на тебе надіємось, їй-право, надіємось».

І жест інколи витлумачується як знак безнадійності. Тарас Шевченко писав своєму другові на Україну: «Хоча лікар і каже, що мої справи непогані, однак так кивне головою, що дивитися на нього сумно».

Є таке латинське прислів'я: «Поки живу — сподіваюсь». Та можна сказати навпаки: «Поки сподіваюся — живу». Активний початок — надія. Словом і жестом лікар повинен керувати, не випускаючи їх з-під контролю.

Питання про авторитет лікаря поставлене нами не випадково. Авторитет лікує. М. Д. Стражеско говорив нам, тоді ще молодим лікарям: «Мій бром допоможе, а ваш, можливо, ні. Бо мій бром діє як бром плюс мій авторитет, а ваш бром щербатий. Авторитету ви собі ще не напрацювали». Влучне спостереження.

Спочатку лікар працює на авторитет, потім авторитет працює на лікаря. Коли питаєш у хворих, чому вважають такого-то лікаря авторитетним, вони відповідають: «Уважний, душевний, турботливий». Інколи додають: «Добре лікує». Особисті якості стоять на першому місці.

Авторитет важко здобути, часто потрібні роки, а втратити його — вистачить хвилини. Якийсь непорядний вчинок, розв'язність при виконанні обов'язків, необережне слово — цього буває досить.

У присутності медичних сестер уролог досліджує хворого. Той ніяковіє і просить лікаря обстежити його в суміжній кімнаті. Лікар роздратовано кидає: «Тут усі медики, і соромитися нікого». Ніби медики безстатеві істоти... Деякі акушери-гінекологи, урологи привласнили собі право на таку «лікарську вседозволеність».

Інколи ми не помічаємо того, що бачить загострено спостережливе око хворого. І те, що воно бачить, часом позначається на лікарському авторитеті. У вестибюлі встановлено стенд «Кращі люди поліклініки». Хворий не знаходить серед них свого лікаря і робить висновок: «Мене лікує далеко не кращий лікар». На стіні висить таблиця, в ній відомості про смертність від інфаркту. Виявляється, в районі поліклініки вона вища, ніж у місті. Це насторожує хворих.

Логічно всі ці стенди, стіннівки, таблиці вивішувати в робочих приміщеннях закладу, а не у вестибюлях та коридорах.

А тепер ще раз повернемося до статистики: 67 процентів хворих вірять своїм лікарям, авторитет їхній великий, 13 процентів вважають себе некомпетентними судити про професійні достоїнності своїх лікарів, 6 процентів не замислювалися над цим питанням і 14 процентів хотіли б лікуватися в інших лікарів.

Отже, лише 14 процентів висловилися за вільний вибір лікаря. Цей показник у різних авторів коливається від 10 до 20 процентів (за його величиною, до речі, можна судити певною мірою про рівень медичної допомоги в даному закладі).

Ось причини, що змусили хворих просити про передачу їх під нагляд інших лікарів: безрезультативність лікування, погані наслідки лікування, бажання дізнатися думку ще одного лікаря про свою хворобу. А також і те,

що хтось розхвалив того чи того лікаря або, навпаки, погано відгукнувся про нього.

Типова ситуація: часто рекомендації лікарів не узгоджуються. Призначається різне, інколи взаємовиключаюче, лікування. Тоді звертаються до третього лікаря, четвертого, п'ятого. А закінчується все це самолікуванням чи відвіданням телепатів та екстрасенсів.

Вище ми писали: авторитет лікаря лікує. Сказавши «а», кажи «б»: необхідно дати право хворим обирати лікаря. Буржуазна медицина хизується цією своєю перевагою: хворий на Заході, мовляв, має таке право. Пусті слова! Обирає той, хто має гроші. А хто їх не має, той шукає лікаря «дешевшого». Який же це вільний вибір?

А як стоять справи в нас? Чи можемо ми вирішити цю проблему?

Беруся твердити: можемо. Скажу більше: повинні.

Пацієнт розчарувався в своєму лікареві. То що ж, він повинен і надалі лікуватися в нього? Конфлікт неминучий.

Найближче за інших до вирішення цієї проблеми підійшли медики Вірменії. Кожний хворий там може записатися на прийом до будь-якого спеціаліста. «День відкритих дверей». Не потрібні направлення чи інша медична документація. Не має значення місце проживання. Основний «документ» — сам хворий, його сумніви, його скарги. Коли необхідно, тут же будуть проведені дослідження. Спеціаліст, який веде прийом, має право госпіталізувати хворого.

Звісно, потрібно ще доопрацювання. Але шлях, як мені здається, обрано правильний.

Існують ще й платні поліклініки. Добре це чи погано?

По суті — суперечливо, як пошук — терпимо.

Можливо, в чомусь я помиляюся, але чи не створюємо ми таким чином — і до того штучно! — рекламу платної допомоги? Чи не принижуємо безкоштовного лікування? Втручання грошей небажане в такій гуманній галузі, як лікування. Наші ідеали не застаріли. Здоров'я, як вдома, не має ціни.

Становлять інтерес відповіді на четверте запитання: як оцінюють хворі результати і хід лікування? На це існує дві точки зору: лікаря і самого хворого. Не завжди вони збігаються. Пацієнт вважає себе хворим, а лікар виписує його на роботу. Або навпаки.

Задоволені результатами чи ходом лікування 82 проценти опитаних, 12 процентів вважають, що істотних змін в їхньому стані не відбулося, і 6 процентів визначили погіршення.

Лікар посідає становище сильного, хворий — слабого. Ще стародавні лікарі казали: подаючи допомогу, не принижуй. Згадалося це під час розмови з хворим, якому щойно зробили ректороманоскопію. Багрові плями палали на його обличчі. Він пробіг очима нашу анкету, зніяковіло всміхнувся і сказав: «Повірте, я ніколи не відчував себе такою мірою приниженим, як під час цього дослідження. Мене знайшли за можливе «показати» студентам. Серед них — і треба ж таке! — виявилась моя онука. А коли я відмовився, мене присоромили: «Доросла людина, а поводить, як несвідома дитина». Хотів би я бачити, як би повівся цей, мабуть, цілком свідомий лікар на моєму місці. Чи потішила б його думка, що він таким чином бере участь у підготовці кадрів?..»

Можна зрозуміти хворого. Таким же випробуванням піддають пацієнтів, яким провадять урологічні, гінекологічні та інші дослідження.

Чи можна полегшити становище цих хворих? Виявляється, можна. Це вже доведено.

Особливо гостро переживають хворі демонстрації перед аудиторією. Нелегко погодитись оголити себе для загального огляду. Довго доводиться умовляти. Іноді навіть погрожувати: «Не хочете — випишемо. Це — клініка, тут навчають студентів». Коли друкують фото хворого з патологією, на його обличчя накладають прямокутник з паперу. А чому ж за аналогією в таких випадках обходяться без марлевих масок або халатів з капюшоном?

Мислено повертаюся до вже наведених статистичних даних. В рамках анкетного опиту вони нас радують. Гарні показники!

Недоліки? Відступи від норм поведінки? Так, існують. Що ж, нема роду без вроду.

Радянська медицина має свої бар'єри несумісності. Всілякі прояви антигуманізму відторгаються, як відторгається при пересадках чужорідна тканина.

За цим законом живемо.

«Хворий страждає двічі: від хвороб і від лікарняного режиму,— пише К.,— не всі прикуті до ліжка, багато хто може вести активний спосіб життя. Можуть, але не ведуть. Тиняються по коридорах, заповнюють курилки, стоять у черзі до телефону, валяються в ліжках до головного болю. Немає телевізора, вийти на подвір'я неможливо, верхній одяг за сімома замками».

Будемо вважати, що хворому не пощастило — потрапив у таку лікарню. Але багато з того, про що він пише, є і в інших лікарнях, навіть з хорошою репутацією.

Автор листа робить висновок: «Режим повинен призначатись, як призначаються дієта чи ліки. Індивідуально кожному...»

Згоден: як дієта і ліки. «Безрозмірних» режимів не існує.

Поки людина в палаті — вона хвора. Та дозвольте їй вийти прогулятися у лікарський садок, постояти біля фонтана, перемовитись з родичами, і вона зміниться. Ще не здорова, але вже і не така хвора.

Немає телевізора в лікарні. Чи виправдано це?

Життя в стаціонарі проходить серед ін'єкцій, безсолевих дієт, гірких ліків, операцій: слабшають соціальні зв'язки.

Телевізор — вікно в світ. Чи має воно бути відчинене для хворих? Одні кажуть «ні». І наводять аргументи: хворому потрібен спокій, лікарня є лікарня. А телевізор — безконтрольна річ. Бувають хвороботворні передачі: трагедія, вбивства, допити в гестапівських катівнях. Додайте до цього інформаційне перевантаження і шум від передач, що також для хворих обтяжливо і неспокійно. На Заході з'явилася нова спеціальність — лікар по телевізійних хворобах.

Інші твердять: телевізор потрібен. І наводять свої аргументи: зберігаються соціальні зв'язки. Можна послухати музику, зробити кіноподорож, відпочити серед чудових пейзажів Батьківщини, побувати в музеях і відчутти насолоду від шедеврів живопису. Можна подивитися кінокартини. Є ж фільми заспокійливі, фільми-ліки, фільми-усмішки і сміх.

Прослухаєш мініатюру Райкіна, посмієшся, перекажеш її іншому, і цілий день світяться в очах веселі іскорки.

Фізіологи кажуть: слідова реакція. Чарлз Дарвін називав усмішку лоскотанням розуму.

Аудиторія величезна. Понад три мільйони одночасно лікуються в лікарнях. Ще більше вдома. Чому б для них у відведені години не передавати спеціально складені програми?

Хвороба починається з обмежень, одужання — із зняття їх. Забороняємо ми легко й щедро, а скасовуємо заборони боязко і з оглядкою. Та коли обмеження необгрунтовано підтримуються або навіть стають більш жорсткими, що буває часто, то неминучі конфлікти. Хворі порушують режим. Випереджають лікарські «дозволи».

...33-річного інженера Б. суворо покарали: не долікувавши, виписали з лікарні із заборonoю в майбутньому в ній лікуватись. Що ж зробив Б.? Про це ми дізнаємось з його листа.

«Мав передаватись міжнародний футбольний матч, — пише Б., — такий матч для мене ціла подія і свято, я віддав активному футболу десять років життя.

Білья телевізора зібралися уболівальники. Черговий лікар заборонив дивитися передачу. Телевізор було вимкнено, і ми розійшлися по палатах.

Та моє бажання додивитися матч розгорілося ще більше. Ми перенесли телевізор у палату і дивилися матч із вимкненим звуком.

Тверезо оцінивши свій вчинок, уранці я вибачився, але мої вибачення не були взяті до уваги. Мене виписали з лікарні як порушника режиму. Не допомогли навіть прохання хворих залишити мене в лікарні.

У нас в Мінську, звідки я приїхав до Москви, на жаль, лікарів такої вузької (для мого захворювання) спеціальності немає. В Москву тепер мені дорогу закрито. Куди ж мені звернутися, якщо, з одного боку, — сам винен, а з другого — хворобу за логікою речей треба лікувати.

Можливо, це й демагогія, але в даному разі вибір покарання призвів до того, що покарано не мене, а моє здоров'я, яке знову-таки ні в чому не винне. Наскільки мені відомо, навіть карним злочинцям у в'язницях подають медичну допомогу. То чи не справедливіше було б покарати мене, саме мене, скажімо, неоплатою лікарняного листка, а не моє здоров'я.

От я й питаю Вас: чи маю я право на продовження початого курсу лікування у відділенні, де я вчинив, напевне, не кримінальний злочин. Порадьте, як бути далі».

Чи правильно зробила адміністрація, позбавивши уболівальників можливості дивитися матч? На користь це пішло їм чи на шкоду?

Той лікарняний режим, який стриже всіх під одну гребінку, не можна вважати науково обгрунтованим. Він повинен поєднувати стимулюючі впливи з охоронними, і в тому співвідношенні, які сприяють рівновазі двох основних нервових процесів — подразникового і гальмівного. В цьому суть справи.

Я маю на увазі охоронно-лікувальний (охоронно-стимулюючий) режим. Він має самостійне лікувальне значення і підвищує ефективність усіх інших основних видів терапії — хірургічного, медикаментозного, фізіотерапевтичного, біологічного.

Сам по собі матч може викликати як позитивні, так і негативні емоції. При цьому й ті і ті досягають великої сили. Пристрасті на стадіоні клекочуть. І навіть позитивні емоції можуть виявитися незносні. Не вистачить ресурсів їх пережити.

«Футбольні інфаркти» тим часом — реальність. Я бачив три таких інфаркти: коли було забито вирішальний гол у ворота улюбленої команди і коли суддя призначив пристрасне пенальті. А третій інфаркт стався через надлишок радості: вийшла переможницею команда, за яку гаряче уболівав хворий.

Виходить, мають рацію лікарі 50-ї міськклікарні.

І все-таки важко з ними погодитись. Тисячам хворих футбол ішов на користь. Погано себе почували, а після матчу ожили, підвищився тонус, зникли болі, з'явився апетит. Футбол — відволікання від похмурих думок про хворобу. А коли ти позбувся цих думок, то вже бачиш картини на стінах і блакитне небо у вікні. Відкриваєшся radoшам життя.

Ознайомившись із випискою з історії хвороби, можна стверджувати, що інженерові Б. треба було дозволити дивитися матч. Стан його дозволяв це. Заборона — помилка, негативні емоції. Антилікувальний фактор. І в даному разі не вписувався в схему лікування.

Однозначних рішень бути не може. Кожному — своє.

Виходить, мав рацію інженер, порушивши режим. У лікарні були створені передумови для таких порушень.

Мабуть, і цей висновок не можна вважати правильним. Режим, яким би він не був, порушено. А в такій справі,

як лікування, недопустимі розпущеність і недисциплінованість. Тут усе ясно і сперечатися нема про що.

Хвороба і вчинок, хвороба і кара. Людина вже покарана хворобою. Чи припустимо карати покараного? Чи сумісні кара і лікування, чи вони взаємно виключають одне одного?

Коли ще можна сперечатися, як ставитись до трансляції матчів у лікарні, то у виборі покарання, мабуть, допущено помилку. Людина розкаялася, усвідомила свій вчинок, та цього було мало. Хворі заступилися — на них цитькнули. Покарали здоров'я двічі — заохотили хворобу; заборонили дивитися улюблену гру і виписали недолікованим.

Пам'ятаю такий випадок: мені довелося чергувати в клініці напередодні Нового року. Ніхто спати не лягав, зібралися навколо ялинки і вели жваву розмову. Одній жінці я сказав: «Вам важко сидіти, ідіть у палату». На що вона відповіла: «Зустріну Новий рік у ліжкові — рік лежатиму. Повернуся в палату після дванадцятої».

Я не наполягав. Від таких порушень більше користі, ніж шкоди. Стимулюються механізми здоров'я.

Не знаю, який сьогодні стан у хворого Б. Перерване лікування гірше за непочате. Важче тими ж засобами здолати хворобу.

І тут доречно згадати запитання, яким закінчував свого листа інженер: «Як бути далі?»

Нехай дадуть відповідь на це запитання колеги з 50-ї лікарні.

Р. С. Колеги не відповіли. За них відповіло Міністерство охорони здоров'я СРСР («Літературна газета», № 29, 1978 р.): «Розглянувши статтю П. Бейліна «Індивідуально кожному...», міністерство вважає, що автор правильно ставить питання про індивідуальний підхід до встановлення режиму лікування і перебування хворих у лікарнях...»

Далі викладалися основні принципи охоронно-лікувального режиму: як повинно бути. І додано: «На жаль, як правильно зазначає автор статті, трапляються випадки, коли медперсонал ортодоксально підходить до дотримання лікарняного режиму, а хворі не вбачають різниці між домашніми умовами і специфікою лікарні. На цьому ґрунті і виникають конфлікти, аналогічні тому, що описаний П. Бейліним».

Але одне положення статті викликало заперечення: «Оскільки до шістдесяти процентів хворих є «ходячими,— читаємо у відповіді,— а телевізор міцно увійшов у побут населення, в більшості лікарень у холах, призначених для відпочинку, встановлюються телевізори. Нерідко їх ставлять і в палатах хворих, які тривалий час перебувають на постільному режимі. Однак навряд чи доцільно вводити спеціальні телевізійні програми і канали для хворих і лікарень, як це рекомендує автор...»

Хочеться відстояти свою позицію. Підкреслимо аргументи: телевізійні передачі для лікарень «некеровані». Надивившись у вечірні години трагедій і страхів, хворі погано сплять. І сни сняться тривожні.

Удень нехай ідуть всілякі програми. А ввечері для хворих по одному з каналів потрібно показувати тільки оптимістичні.

Усе в лікарні повинно лікувати. «Навіть стіни»,— як писав І. Павлов.

ЛІКАР СКАРЖИТЬСЯ НА ПАЦІЄНТА

Пацієнти на лікарів інколи пишуть скарги, лікар на пацієнтів — ніколи. Та ось лист від лікаря. Уявіть: скарга.

«Мене двічі образили й принизили — дуже прикро. Перший раз — мати «хворого», другий — головний лікар»,— писав Н, дільничний терапевт. І далі викладалась суть справи.

На лікаря надійшла несправедлива скарга, а головний лікар заявив:

— Несправедлива чи справедлива — не має значення. Скарг не повинно бути.

Н. писала коротко, лаконічно, і я вирішив зустрітись з нею.

Середніх років жінка, мати двох дітей, з обличчям стомленим від надмірних турбот, але не роздратованим, а добрим, усміхненим. На ній була сліпучо біла блузка і строгий костюм, туфлі стоптані, на низькому підборі — туфлі ходака.

День був важкий, багато викликів — лютував грип. Належить відвідати шість хворих, а вона вже відвідала вісімнадцять. І ще лишалося три виклики. Дев'ятнадцятим був конфліктний випадок.

Зійшла на сьомий поверх пішки — ліфт не діяв. Зупинялася на кожній четвертій-п'ятій сходинці.

Двері їй відчинила гладка жінка в кокетливому яскравому платті і з великими дерев'яними бусами на шиї. Лікар зняла пальто і довго вовтузилася в тіснєві біля вішалки, шукаючи вільний гачок. Хазяйка показала на двері кухні, і вони зайшли до неї.

— Мій синок захоплюється боксом... Це жахливо. Благаю, відрадьте його, він вас послухає, все-таки лікар. А я віддячу, не сумнівайтесь, в боргу не залишусь. Придумайте причину якусь, щоб налякати. Ви вмієте це робити. Не вперше.

Потім вона повела лікаря до вітальні. Перед телевізором сидів підліток, великий, вгодований і гиготів — передавали кінокомедію. Мати сказала:

— Сонечко, прийшов лікар. Зараз подивиться твоє горлечко...

Хлопець мав чотирнадцять років, але можна було йому дати всі сімнадцять. Щоб оглянути горло, Н. повинна була звестися навшпиньки.

Боксер скинув сорочку, і лікар вислухала серце. Повне благополуччя, серце — мов дзвіночок. Мовчки згорнула фонендоскоп з неслухняними резинками й сунула в сумку. Роздумувала, що сказати. Хлопець тим часом повернувся до телевізора, усім своїм виглядом виказуючи невдоволення.

Звично плаксивою скоромовкою мати продовжувала:

— Адже він досі вважає, що здоровий, як бик. Будьте відвертою, скажіть йому нарешті всю правду: ганчірка, а не серце. Нехай раз і назавжди відпаде в нього бажання займатися цим диким спортом...—І, звертаючись до сина, додала: — Не стане ж лікар тебе дурити, сонечко...

У Н. від втоми гуділи ноги. Дев'ятнадцять викликів. Сходи, сходи, сходи... Надворі йшов дощ, і в туфлях хлюпала вода. Образа клубком підкотила до горла, затремтіли вії, їй раптом стало шкода себе: яка неповага! Вона відвідала вісімнадцять хворих. В усіх випадках була потрібна. І хоча їй було важко, не вистачало сил, а вдома чекали діти, про яких треба було подбати, все-таки вона відчувала задоволення від виконаного обов'язку. А тут... І лікар сказала те, що думала:

— Все правильно: обманювати тебе не буду. Ти здоровий. І якщо тобі подобається бокс, я вважаю, що ти можеш ним займатись.

Ці слова викликали захоплення в сина й обурення матері. Проводжаючи лікаря, вона кричала вслід:

— Я вам цього ніколи не подарую... Ви ще в мене потанцюєте. Таку скаргу напишу, що виженуть з роботи... Лікар називається.

І вона виконала свою обіцянку: скаргу написала.

Головний лікар поліклініки, де працює Н., показав мені цю скаргу. Чотири сторінки шкільного зошита. Злий, мстивий лист з вигаданими звинуваченнями — щоб було болячіше. «Зайшла в дім, не привіталася... Грубила, а хвору дитину навіть не оглянула... Напевне, й диплом одержала по знайомству». Не цитуватиму лист повністю — неприємно. А от одне місце наведу. «Хочеться запитати в цього безсердечного лікаря, чи погодилася б вона, щоб її син займався боксом і щодня приходив з «ліхтарями» під очима, подряпанним обличчям чи навіть — з перебитим носом, як у всіх боксерів».

Повертаю лист головному лікареві, питаю:

— І яке рішення ви прийняли?

Головний усміхнувся, знизав плечима:

— Винна Н. Скарг не повинно бути.

— У тому винна, що надійшла скарга? Чи винна по суті?

Головний сховав лист у папку, зав'язав поворозки.

— Мене мало цікавить суть справи. Важливий факт: скарга. Могла уладнати конфлікт, виявити терпіння, поступитися, зрештою. Невитриманий пацієнт може образити — трапляється. До таких випадків слід виробити імунітет... Треба працювати, щоб дякували, а не скаржились. Підносити авторитет поліклініки, медицини...

Що сказати по суті листа? Матір можна зрозуміти. Син захопився боксом. Нема чого приховувати — це особливий вид спорту. Матері важко лишатися байдужою, коли син на рингу й на нього сиплеться град ударів. Мій син теж свого часу займався боксом. Потрібно особливим чином настроїтись, щоб бій сприймати, як гру, поєдинок спритності, випробування на мужність. Але навіть сентиментальне сприйняття бою не давало матері права зловживати викликом лікаря додому, підбивати на обман, ображати гідність обіцянкою матеріальної винагороди, коли обман увінчається успіхом.

Лікареві також не вистачило такту. Вона дала зрозуміти хлопцеві, що мати хитрує. Можливо, слід було збити інакше: попередити матір, що скаже правду, коли

виявиться, що син здоровий. Знайти з нею спільну мову. Проте лікар була збуджена й обурена, вчинила різко і, можливо, непедagogічно. Здали гальма. Сказала те, що думала.

З Н. і головним лікарем я зустрівся. Лишалось побажитись з матір'ю маленького боксера. Я зробив це. Яскраве плаття, великі буси, все так, як описала Н. Але поведінка була іншою: навіть плащ допомогла повісити.

Спочатку запитав про сина.

— Він учора виграв бій і такий щасливий,— не без гордощів відповіла жінка. Про свій лист сказала: — Погарячкувала.— А що викликала лікаря додому, про те не шкодує: — Їм за це гроші платять.

ХТО Ж МАЄ РАЦІЮ!

У своїх відгуках на мою статтю майже всі читачі одностайно засуджували вчинок матері юного боксера. Її інакше не називали, як «мадам у яскравому халаті». Читач Г. писав: «Обурливо, що подеколи скарги використовуються з метою помсти, розплати, їх свідомо будують на брехні. Чому ж таких, з дозволу сказати, скаржників не притягають до відповідальності? — І далі: — Потрібно карати людей, які обдурюють, викликають лікарів до здорових людей, коли це робиться для здійснення своїх вузькоособистих неблаговидних цілей».

А ось лист від читачки П.: «Уявляю собі цю вкрай стомлену лікарку, яка поспішає на виклики хворих, хоча на вулиці ллє дощ і в туплях хлюпає вода... Й ось знаходиться людина, яка викликає її даремно і намагається підкупити принизливою подачкою. Немає ніякого виправдання таким людям. Не слід забувати, що лікар — не робот, а людина із серцем і нервами».

Автори листів дорікали мені тим, що я не назвав прізвища «героїні», мовляв, принизили лікаря, який віддає людям усе багатство своєї душі, а ім'я того, хто її образив, не названо.

Це дуже знаменно: прояв поваги до лікаря, розуміння його суспільно корисної діяльності, зворушливе прагнення захистити лікаря, коли з ним поводяться несправедливо.

Та були й інші листи, не скажу, що в них захищався той, хто образив, але із сумнівами, особливим поглядом і думками, що виникали в окремих випадках.

У скарзі була така фраза: «Страждають від хвороби, а звинувачують медицину». Б. з цього приводу пише: «Цим легко прикриваються. Майте, мовляв, претензії до медицини, а не до нас». І в статті моїй теж нібито прозвучала одностороння медична інформація. Слідом за цим читачка звертається до мене як до автора: «Прошу, висловіть свою думку про вчинок дільничного лікаря (називається прізвище), який «приписаний» до нашої сім'ї і відвідує нас, коли викликаємо».

Суть справи ось у чому. 7 квітня до семирічного хлопчика викликали дільничного лікаря. В дитини болів живіт. Температура була нормальною. Лікар роздратовано заявила: «Температури немає, а ви викликаєте лікаря, могли прийти з дитиною в поліклініку».

Тоді дідусь хворого запитав: «А все-таки чим допомогти дитині?» Лікар відповіла: «Частіше бувайте з нею на повітрі».

Скінчилося тим, що 10 квітня, тобто через три дні, хлопчика забрала «швидка допомога» з підозрою на гострий апендицит і поклала в хірургічне відділення дитячої лікарні.

Якщо в першому випадку мати не повинна була викликати лікаря додому, а вирішувати свій «боксерський конфлікт» із сином у поліклініці, то в другому — виклик цілком виправданий. Відсутність температури не означає, що хлопчик здоровий. І сердитись, висловлювати невдоволення з цього приводу причин не було.

Заради справедливості потрібно вислухати обидві сторони. Я звернувся спочатку в поліклініку, де працює дільничний лікар, яка відвідувала хворого хлопчика. Там знайшли амбулаторну картку. Лікар записав: «За словами діда, у хворого була блювота і болів живіт. При огляді виявлено: живіт м'який, безболісний, температура нормальна. Стан цілком задовільний. Діагноз: інвазія? Призначено аналізи, дієта, дано поради».

Але за три дні сталося все-таки тривожна подія. Знову блювота, біль. Викликають «швидку». Ставиться діагноз гострого апендициту. Дитину забирають до лікарні.

Отже, лікар чогось не додивилась, виявила недбалість. Підозра цілком обґрунтована.

Та не будемо поспішати з висновками. Іду до лікарні. Піднімаємо історію хвороби: діагноз апендициту відхилено. Встановлено інший діагноз: копростаз. І після чо-

тириденного лікування Олега (так звали онука) випи-сують додому в добромu стані.

Дідусь зробив правильно, викликавши лікаря до дити-ни. Фактор часу має вирішальне значення. Чим раніше, тим краще. Біль у животі — сигнал тривоги. Але з того моменту, як хворого відвідав лікар, уся повнота відпо-відальності лягає на нього.

Що ж виходить? Три лікарі — три діагнози. Дільнич-ний запідозрив інвазію, «швидка» — апендицит, лікар-ня — копростаз. Кому вірити? Тінь кинута і на лікарів, і на медицину.

Стверджую: крамоли немає. Справа не в тому, що на-зивалися різні діагнози (медицина поки ще не математи-ка), а в тому, щоб не пропустити час невідкладних лі-карських дій, таких, наприклад, як операція, коли в тому виникає необхідність. Тут потрібна безперервність спостереження. І мене, м'яко кажучи, здивувало те, що дільничний лікар не прийшла наступного дня до хворого в порядку активного відвідання, не подивилася аналізи, не заспокоїла схвильованих батьків, не сказала їм слів, яких потребували вони в ту хвилину. Коли в сім'ї хворіє дитина — хворі всі.

Я далекий від думки, що всі лікарі — ідеальні, без-грішні люди, ангели. І серед них є важкі люди. Однак лікар і поганий вчинок, лікар і черствість, лікар і гру-бість — поняття несумісні. Хворі хочуть вірити лікареві, бо довіряють йому найбільше багатство, яке має люди-на,— здоров'я. І якщо поганий вчинок чи грубість комусь прощається, то лікареві — ні.

У зв'язку з цим не можу не розповісти про ще одну скаргу, яка надійшла до редакції від столяра М. Він про-бивав отвір у залізних дверях, відколовся металевий осколок і впився в перенісся. Хотіли викликати «швид-ку», але телефон не працював. Порадили звернутися в найближчу поліклініку. Це сталося 30 грудня о 16-й годині. Столяра прийняв хірург. Оглянувши хворого, він сказав: «Щоб видалити осколок, треба розколупати весь ніс.— Так і сказав «розколупати». І додав: — З оскол-ками ходять ще з війни. Звикнеш».

Столяр подумав, що лікар жартує. Але той повторив те, що вже сказав, і хворий пішов з кабінету. Того ж дня він звернувся в лікарню. Там його оглянули й одразу ж за допомогою магніту легко й швидко видалили осколок.

На цю операцію пішло не більш двох хвилин. На пере-
нісці лишився ледь помітний слід.

Неприємно описувати такі факти. Та що поробиш! Не-
має виправдання хірургові з поліклініки. Не можеш сам
видалити, нема знаряддя — направ у лікарню. Поговори
з хворим по-лікарськи. Не залишай тривоги в серці.

Свавілля неприпустиме. Згадуються слова однієї хво-
рої: «...лишившись на самоті зі своєю хворобою, згадуєш
кожне слово лікаря, кожний жест, кожний погляд. Один
недбалий жест — і настрій отруений. Одне підбадьорливе
слово — і знову хочеться вірити, що немає нічого страш-
ного».

І в лікарів буває поганий настрій, подеколи кішки на
душі шкребуть, в сім'ї непорозуміння, неприємності на
роботі, тоді будь артистом (не боюся цього порівняння),
прояви витримку, зіграй спокій, урівноваженість. Це
потрібно хворому, як ліки.

Популярне таке твердження: «Хворий завжди має ра-
цію». Ним користуються для виховання медиків. Є про-
тилежне твердження: «Лікар завжди має рацію». Ним
користуються для виховання хворих. Та коли ці дві тези
спірні, то все-таки ближче до істини перша. Хворий бу-
ває знервованим, переживання загострені, реакції не-
адекватні — він може образити. Одужає — одумається
і сам попросить вибачення.

ДОВІРА

Цей лист С. мене здивував і стривожив. Щось ми,
лікарі, недо враховуємо, чогось не розуміють хворі. Ми
часто пишемо про високі матерії — про тонку структуру
органів, про хворобливі зміни в них, про різні види лі-
кування — і це називаємо санітарною просвітою. А про
те, що хвилює таких, як автор листа, майже нічого не
пишемо. І десь втрачається взаєморозуміння і ставиться
під загрозу головне — довіра.

Ось що писав С.:

«Один відомий хірург, навіть професор, зробив опера-
цію моїй родичці з приводу апендициту. Після операції
вона довго почувала себе погано. Протягом шести років
її непокоїли спайки, вона не могла підняти відра з водою.
Мені зробив таку ж операцію хірург, якому мало хто
довіряв. Я ліг у лікарню того дня, коли він чергував. Це

було перед якимось святом. Я наслухався про нього різних несхвальних слів,— та що поробиш,— біль змусив не зважати на все, що я знав про нього. Шов вийшов трохи довший, ніж роблять інші хірурги, та за наслідки операції я йому вдячний і до сьогодні...»

— Чи має рацію С.?

Чому в однієї людини з'являються спайки (або інші ускладнення), а в іншій — ні. Чи від лікаря це залежить?

Коли суворо іти за логікою автора листа, то все залежить від лікаря.

Щоб відповісти на питання — чого з'явилися спайки у хворої, потрібно насамперед ознайомитись з її історією хвороби. З цього я й почав. С. назвав поліклініку, де лікувалася його родичка. На жаль, картки не знайшли — діло давнє, хвора переїхала в інший район, картка загубилася. Мені лишається тільки відповісти на запитання, в яких випадках взагалі виникають спайки.

Людина на людину несхожа — факт відомий. Так само й апендицит на апендицит несхожий. Є хронічні апендицити. Є катаральні, флегмонозні, гангренозні. Багато залежить від вигляду й вірулентності інфекції, від положення відростка: він може бути розміщений вгорі і внизу живота, ззаду сліпої кишки й спереду. Одні організми схильні до спайкоутворення, інші — ні.

Достатньо причин для появи спайок після операції й без участі лікарів. Справедливість, однак, вимагає додати: і лікар на лікаря несхожий. Одні оперують делікатно, інші — не дуже.

Та повернемося до листа.

«Через рік,— пише далі С.,— захворіла моя дружина. Терапевти послали до гінеколога, гінеколог до хірурга, хірург — знову до гінеколога. Так вони й не домовилися між собою. Діагноз поставлений не був. Тільки нервування! А через вісім місяців — гострий приступ, «швидка» завезла її в лікарню, там зробили операцію — апендицит. Як пояснити таку поведінку лікарів? — обурюється С.— Гадаю, це просто недбалість...»

Апендицит, образно кажучи, любить вбиратися в «одежу» інших хвороб, любить «маскаради». Подеколи він схожий на захворювання нирок, печінки, «передражнює» виразку шлунка, деякі жіночі захворювання.

Коли відросток розташований високо, до процесу долучається печінка, і тоді домінуватимуть симптоми

захворювання печінки, коли ближче до нирок — симптоми захворювання нирок.

Подеколи ангіна, запалення легень, інфаркт міокарда нагадують, як це не дивно, апендицит. Це не вигадка, а факти.

Мій учитель академік О. П. Кримов описав випадок безсимптомного апендициту. Статтю назвав «Апендицит без апендициту». Оперуючи хворого з якогось іншого приводу, він раптом водночас виявив флегмонозний апендицит, який до того не давав ніяких симптомів, розвивався приховано — «німий» апендицит.

І таке трапляється. Але, на щастя, дуже рідко.

Через це діагноз інколи поставити надзвичайно важко. І терапевти, і гінекологи, і хірурги «чаклюють» над хворим, а діагноз поставити не можуть, як у випадку, описаному С. Одні симптоми суперечать іншим. Отже, недбалість тут ні до чого. «Тільки нервування!» — писав С. Справедливо. Додам лише — в тому числі і для лікарів. Поставиш діагноз «апендицит» — оперуй, ні — використуй «мирні» засоби. Прогавив апендицит — узяв гріх на душу. Мучайся, карайся, ночі не спи. Щоб зробити помилку, достатньо однієї секунди. Та не вистачить цілого життя, щоб пережити її.

Проте це ні в якому разі не означає, що лікарі безпорадні перед тим же апендицитом. Те, що сталося в лікуванні цього захворювання, можна назвати дивом. Блисковою перемогою медицини.

Років сімдесят — вісімдесят тому апендицит лікували консервативно, тобто без операцій. Помирала майже половина хворих.

Першу апендектомію (операцію видалення червоподібного відростка) в нашій країні зробив А. Я. Троянов 1890 року. Поступово стали оперувати широко. Смертність разюче знизилася. З роками відпрацьовувалися показання до операції, техніка. Вдумайтесь: з 1925 року, за даними інституту ім. Скліфосовського, смертність зменшилася у... 80 разів! Чи це не диво! Сьогодні смертність від апендициту — факт надзвичайно рідкісний.

Апендицит — масове захворювання. Щороку в СРСР робиться близько 1,5 млн. апендектомій — 80 процентів усіх хірургічних операцій.

Благополучні наслідки перестали помічати. Вважається, що так і має бути. Про них мовчать. Та коли трапляється ускладнення — галасують. І це зрозуміло — болить.

І крик цей чути далеко (мовчання не чути). Створюється хибне уявлення про безсилля медицини і лікарів.

І нарешті, ще одна цитата з листа:

«Ці факти (С. має на увазі спайки і невстановлений діагноз) викликали в мене недовіру до лікарів. Коли мені призначають ліки, я запитую, яка їхня дія. Я, наприклад, засумнівався в димедролі, оскільки його приписували мені й іншим при грипі, при радикуліті, при переломах...»

Мабуть, були причини, коли приписували. Одні й ті ж ліки мають лікувальний вплив при кількох захворюваннях. Той же димедрол застосовується при алергіях (кропивниця, сироваткова хвороба), деяких захворюваннях центральної нервової системи, блювоті вагітних, при морській і повітряній хворобах, променевої хворобі, навіть при нежиті. Й те, що його застосовують при різних захворюваннях, аніскільки не зменшує його цінності.

Які ж першопричини хибних уявлень С.? Не тільки він так вважає: сталося ускладнення — винен лікар, не встановили діагнозу — теж лікар винуватий, призначаються одні ліки при кількох захворюваннях — погано, для кожного захворювання мають бути певні ліки.

Можна зрозуміти автора листа: йдеться не про щось абстрактне, а про здоров'я. Необхідно переконатись, що діагноз поставлений правильно і лікування призначене правильне.

А як у цьому переконатись?

Показують самі наслідки лікування. Одужав, значить, лікували правильно (не завжди, проте, так буває, можна одужати і всупереч лікуванню). А коли невдача, починають дошукуватись: чому? Читають брошури, медичні статті, обмінюються між собою «досвідом» хвороб. Коли такий «освічений» хворий розмовляє з лікарем на прийомі то буває важко визначити, хто з них лікар, а хто хворий. Пам'ятаєте: «Докторе, ви призначили бутамід, давайте спробуємо ціанкобаламін...» («Не залякувати — переконувати»). Зваживши аргументи хворого, а не відкидаючи їх огулом, вдумливий лікар приймає правильне рішення.

Гіппократу належать слова: «Лікар здоровому — друг, хворому — батько». Батькові довіряють. У цій проблемі основне — довіра. Лікареві потрібно довіряти. Але довіра не додається до диплома і не приходиться сама собою. Вона завойовується повільно і нелегко — знаннями і до-

брозичливістю. Коли хворий довіряє лікареві, то вже не буде проблеми спайок, діагнозу і ліків у тому плані, як про це писав С.

ЩО МОЖУТЬ І ЧОГО НЕ МОЖУТЬ ЛІКАРІ

«Взагалі до медицини, а точніше до медиків,— пише Т.,— я ставлюся негативно, хоча мій батько був лікарем і, кажуть, непоганим». І далі: «До лікарів я звертаюся в крайньому випадку, більшість захворювань долаю на ногах...»

А от читачка К. писала ще ущипливіше: «Всюди тільки й чути: кличте лікаря. Не приймайте ніяких ліків без лікаря... Радьтеся з лікарем. Лікар... лікар... лікар... Хто ж ти, лікарю? Що ти вже таке знаєш, чого інші не знають? Шість років навчання вирізняють нас від тебе, лікарю. Це зовсім мало. А коли не вважати загально-освітні дисципліни, то на чисту медицину припадає три роки. А коли врахувати, що 80 процентів лікарів з анатомії мають трійки, хочеться запитати: хто сьогодні в медицині не дилетант?»

«Тепер лікаря не слухають мовчки, йому не вірять сліпо, йому заперечують, йому часто не довіряють. І лікар уже не «рятівник», не «чудотворець».

Поважаючи в кожному з авторів цих листів незалежність суджень, неможливо, однак, погодитися з ними.

Судження не виникають без причини. Щоразу я дошукувався до джерел недовіри до медицини і лікарів, коли траплялися мені недовірливі хворі. В одному випадку — лікували й не долікували; в другому — поганий наслідок захворювання, смерть близької людини після операції; в третьому — грубість лікаря; в четвертому — здорові люди не звертаються до лікарів, от і створюється в них враження, що лікарі не потрібні. Без них можна обійтися. «Намагайся ти забути про лікарів»,— співаєтьсЯ в пісні.

І в цих двох листах я намагався знайти причини недовіри до медицини і лікарів, аргументи, докази, але, уявіть, не знайшов.

Щоправда, один доказ у листі Т. є: дільничний лікар, який відвідав хвору матір автора листа, грубо повівся з нею: «Ви вже стара жінка, і всі ваші хвороби походять від старості. Чого ж ви від нас хочете?»

Справді: неетично, негідні слова. Але все-таки це не привід для розчарування в медицині і лікарях. Я так думаю.

Т. пише: «Життя таки здорово мене трусонуло, доля не була до мене прихильною. Але, як не дивно, хворів я дуже рідко. За все життя в лікарні був тільки один раз, коли мені видалили апендикс. Якщо не вважати, зрозуміло, перебування (трохи більш як півроку) в госпіталі після поранення».

Цими фактами, власне, спростовуються ваші докази проти медиків, дорогий Т. Судіть самі: поранення, мабуть, було тяжким, якщо лікувалися шість місяців. Однак зараз ви здорові, отже, лікували вас добре. Апендицит — «міна в животі». Операція — «розмінування». Й тут вам допомогли лікарі. Згодні?

З вами, однак, сперечатися легше, ніж з К.

Судячи з тону листа, вона настроєна агресивно. Хворі, мовляв, знають стільки ж, як і лікарі. І які вони після цього «рятівники»?

Тут питання, мабуть, в тому, що можуть і чого не можуть лікарі.

— Що ж вони можуть? Говоритиму про киян. Істина конкретна.

У нашому чудовому місті працюють видатні медики — хірурги, окулісти, отоларингологи та багато інших. Якщо ви відвідаєте їхні клініки, то побачите хворих, яким успішно проведено операцію на серці, судинах, стравоході, легенях; побачите сліпих, яким повернуто зір, глухих, які вперше почули; матерів і малят, яким врятували життя.

Ще 1969 року М. М. Амосов опублікував віддалені результати операцій з приводу вроджених серцевих пороків у 1379 хворих. «Переважній більшості,— писав учений,— операції врятували життя і відкрили шлях до здоров'я».

Передбачаю заперечення: то це ж видатні лікарі! А рядові?

І про рядових скажу.

Є такі гострі захворювання, які вважаються смертельними: прорив виразки шлунка, непрохідність кишечника, ущемлена грижа, гострий апендицит, гострі холециститу, позаматкові вагітності. Без операції майже всі гинуть.

Переді мною медичний звіт по Києву. За рік було зроблено 13 336 таких операцій. П'ятизначне число пода-

рованих місту життів! Чисте золото медицини! А виконували ці операції не велетні від медицини, а рядові лікарі-хірурги.

Навіть рак мусив поступитися. Кількість вилікуваних від раку по країні становить... півтора мільйона чоловік. Півтора мільйона!

А скільки врятовано від травм — виробничих, автомобільних, побутових!

Знову чую заперечення: то це ж хірургія — найрезультативніша галузь медицини. А терапія?

Що ж, поговоримо про терапію. Звернемось до чотирьох грізних захворювань серцево-судинної системи і легень — гострий інфаркт міокарда, гіпертонія, запалення легень, туберкульоз.

До війни вмирала майже половина хворих з гострим інфарктом. А тепер — в два з половиною рази менше.

Стався перелом також у лікуванні гіпертонічної хвороби. Якихось п'ятнадцять років тому не було ефективних засобів для зниження тиску. Хворі із зл�акісними формами гіпертонії втрачали зір, гинули від крововиливів у мозок. Тепер же з допомогою різних препаратів терапевти добиваються сталого зниження тиску.

Диво сталося з туберкульозом. Від початку появи каверни раніше людина в середньому жила чотири — п'ять років. Тепер таких хворих виліковують. Хто захворював на міліарний туберкульоз або туберкульозний менінгіт — був смертником. Тепер одужує сто процентів.

При крупозному запаленні легень раніше помирало до двадцяти процентів. А нині — одиниці.

Діабет раніше лікували тільки дієтою. Це було мало-ефективно. З того часу, як Бентінг і Бест одержали продукт острівців підшлункової залози, названий ними інсуліном, усе рішуче змінилося. Хворі зберігають повну працездатність, якщо справа не дійшла до незворотних явищ; різко зменшилася частота ускладнень, і лікарі тепер не безсилі перед діабетичною комою, яка забирала життя багатьох людей.

Найбільше і при тому непомітне благо — профілактика. Попереджену хворобу тим часом не вважають, як порятунок від хвороби. Не було операцій, помирання, оживлення, не було боротьби. Щоб зробити щеплення, не потрібно самопожертви, героїчних зусиль, і сприймається воно як повсякденність.

Зусиллями лікарів вирвано жало в багатьох небезпечних інфекційних хвороб: віспи, холери та інших. Назву тільки ті, які нещодавно практично переможеї: малярія, дифтерія, кір, скарлатина, коклюш, поліомієліт. Незліченними були жертви цих хвороб.

Сьогодні можна було б врятувати Байрона від малярії, Пушкіна — від поранення живота, Шевченка — від серцевої недуги, Шопена, Шуберта, Добролюбова, Белінського, Чехова, Лесю Українку — від туберкульозу, Горького — від запалення легень.

Науково-технічна революція переозброїла медицину: радіоізотопна діагностика, емісійний аналіз, скенування, ультразвукова локація, кімографія, лазери, діагностичні обчислювальні машини. Позиції лікарів дедалі підсилюються.

Звісно, успіх не був би таким разючим, якби медицина в нас була приватною справою. Партія і держава взяли на себе піклування про здоров'я народу. І це — вирішальний фактор. Здоров'я кожного — багатство всіх.

Чого ж не можуть лікарі? Зрозуміло, є проблеми, нерозв'язані завдання. Хронічні хвороби, наприклад, важко піддаються лікуванню. Є невиліковні хвороби (саме вони і викликають недовіру до медицини!). Трапляються і помилки. Є ще старість. Але й вона, кажуть, не найгірше. Страшна не старість, а те, що й вона закінчується — настає смерть. Її потіснили, але вона існує.

Чи справедливо осуджувати лікарів за те, чого вони ще не можуть?

Той, хто у відчаї, повинен пам'ятати про те, що вже може медицина (це додає сил), а той, хто заряджений здоров'ям, про те, чого медицина ще не може. Це зробить його обережнішим.

Тут варто хоч краєчком ока зазирнути в майбутнє. Спробуємо.

Найближчі 10—20 років, вважає академік С. Мордашев, проведуть під знаком трьох видатних відкриттів: лабораторного синтезу першого інфекційного вірусу в 1967 році, синтезу першого гена в 1968 році і синтезу фермента в 1969 році. Неозорі можливості для практичної медицини дають ці відкриття.

На порядку денному науки навіть такі проблеми, як віддалення старості, — це не видається вже безплідною мрією.

Після цих красномовних фактів моя недовірлива читачка К. повинна розкавичити навіть слово «рятівник». Всілякі сумніви щодо можливостей медицини і лікарів повинні зникнути.

КОЛИ ПОМИЛЯЄТЬСЯ ЛІКАР

В одній з поліклінік міста висіло оголошення, що закликало всіх лікарів бути присутніми на лекції кандидата медичних наук. Тема: «Допустимі й недопустимі діагностичні помилки». На це оголошення звернув увагу пацієнт П., обурився і прислав сердитого листа. «Скажу відверто: мені стало страшно. Як можна зрозуміти з назви лекції, в медицині явно плануються діагностичні помилки, як планується, наприклад, биття скляного посуду, усушка, утруска... Та в цьому останньому випадку ми маємо справу з речами, товарами. Погано запакував — б'ються склянки, ну й що — можна списати. Але ж живі люди — не скло. На чий рахунок списувати їхнє здоров'я?» І далі: «Вважаю, що така постановка питання — блюзнірство. Це все одно, що я, інженер з техніки безпеки, в своєму плані роботи написав би таке: скоротити в такому-то році в порівнянні з таким-то кількістю смертельних випадків на 20 процентів... Працювати треба так, щоб не було жодного нещасного випадку...»

Спочатку, мабуть, слід визначити, що таке лікарська помилка. Медична енциклопедія так про це пише: «Добросовісний хибний погляд лікаря в своїй професійній діяльності».

Що це означає — «добросовісний»? Навмисне ніхто не помиляється. Добросовісний означає: хотів зробити добро, а вийшло — зло. Помилка сталася мимовільно — від недосконалості медичних знань, приховано проходила хвороба або від особистої недосконалості. Навіть діагноз апендициту, як про це вже писалося, буває важко встановити.

А особиста недосконалість? Як це зрозуміти?

Грубість, халатність, безвідповідальність — теж «особисті недосконалості». Але не це мається на увазі. Лікар не одразу набуває досвід. Не зміг розібратися в клінічній картині, інший поставив би діагноз, а цей — ні. Діагноз інколи спадає на думку як озаріння. Сьогодні воно прийшло, завтра і не чекай його: туман у голові.

Діагноз — творчість. Не щодня вчені роблять відкриття, а літератори й художники створюють шедеври. Можливий брак.

Помилка лікаря — драматичний факт. Автор листа справедливо запитує: «На чий рахунок списати здоров'я людини?»

Чи може бути лікарська помилка як результат недбалості чи самовпевненості? Звісно — ні. Це вже не помилка, це — злочин.

Якщо розглядати назву лекції як настановчу, то сформульована вона неправильно. Поділити помилки на допустимі й недопустимі неправомірно. Якщо помилка, то вже недопустима, незалежно від причин, які її викликали. Саме поняття помилки включає елемент недозволеності.

Кажуть: на помилках вчать. Для медицини це теж не підходить. Якщо на помилках вчать, то помилки потрібні. На взірць «наочного посібника». Помиляйтеся. Потім можна виправдатись: на помилках вчать.

Це не гра слів, а принципова позиція.

А ось інший лист. Автор — жертва помилки. Точніше — його дружина, і про неї він пише. Не лист — крик душі. П. міркував абстрактно, а цей — пережив сам. 13 липня хірург видалив жовчний міхур у дружини автора другого листа. «Вважайте цей день днем другого вашого народження», — сказав хірург жінці. «Можете собі уявити радість нашої сім'ї, — писав чоловік хворої. — Я особисто ладен був із вдячності цілувати руки хірургові, так обрадувала мене ця звістка. Врятована дружина, мати двох дітей, бабуся трьох онучок, сердечна жінка. З нею ми прожили душа в душу тридцять два роки. Хірургові вона пообіцяла подарувати такий букет квітів, якого ще ніхто на світі не бачив». Квітникарство — її професія.

Однак хворій невдовзі стало гірше. Друга, третя операції. Не можу опам'ятатись, не вірю, що її вже немає. Ставилися різні діагнози: абсцес печінки, ракова інтоксикація, внутрішня кровотеча. Самі лікарі розгубилися, шукали собі виправдання. Уникали зустрічі зі мною. Таке враження, що «замітали сліди».

Ось до чого дійшло. Підозрював лікарів, як злочинців: «замітали сліди». Що викликало такі підозри? Несподіваність втрати?

Були інші причини: байдужість і грубість. Коли хвора

лежала в лікарні, чоловік чергував біля неї. Жінці стало погано, з'явилися болі. Чоловік побіг шукати сестру — треба було зробити укол. Довго шукав, можливо, півгодини, можливо, годину. Нарешті знайшов. Вона жваво розмовляла з якимось молодиком у дворі, сміялася. Чоловік попросив допомогти. А вона відповіла: «Чого ви ще хочете? Хіба ви не знаєте, що вона доживає?»

Цей факт і ще інші подібні факти посилили підозру чоловіка. Все зв'язалося в один вузол: і небезпечна хвороба, і образа, і невідомість. Почав читати медичні книжки. І що більше читав, то більше заплутувався. Посвоєму тлумачив симптоми, здогади видавав за істину. Людина із чорним горем в очах потім доводила мені: «РОЕ було 40, лейкоцитів — 24 тис. Чому не врахували цього?»

Зрозуміло, мені було важко обговорювати з ним ці питання.

У чому ж була помилка? Чи не в тому, що хірург оголосив день операції «днем другого народження»? А Пхакадзе учив мене: «Не давай обіцянок, гарантій... Хірургія може підвести. Зробиш як потрібно, за наукою, а організм хворого сплутає тобі всі карти. Невідомо звідки виникає ускладнення: емболія, сепсис, здасть серце. І ще і ще: гепатаргія, нефропатія, алергія — ім'я ім леґіон. Людський організм — згусток несподіванок». Коли запитували Пхакадзе, чи небезпечна пропонувана ним операція, він відповідав: «Менш небезпечна, ніж відмова від неї».

Хірург, мабуть, поспішив з гарантіями. Людина — не телевізор і не холодильник. Інший ступінь складності.

Наведу ще одну цитату з листа: «...усі говорили про стопроцентне одужання. І раптом мені заявляють: «Стан безнадійний». А через чотири дні дружина вмирає».

Отже, припустилися помилки. В даному разі посиленої й загостреної грубістю персоналу.

А тепер про медичний бік справи. Нема потреби входити в деталі. Скажу тільки: захворювання складне. Труднощі були діагностичні, а звідси й лікувальні. Без діагнозу немає цілеспрямованої терапії. Складність була саме в діагнозі.

Переможців, як відомо, не судять. Судять переможених.

Так влаштоване життя.

Від лікарської помилки страждає не тільки хворий. Страждає також лікар. Інколи така помилка ламає йому все подальше життя.

Згадується такий випадок.

Зі мною в госпіталі працював начмед. Сухорлявий, зібраний, завжди у праці, його поважали. До того ж відлюдний, важко входив у контакти. Відчувався у ньому надлом, але, що саме його надломило, ніхто не знав. Він нікого не пускав у свій внутрішній світ.

Коли розпочалися важкі бої на Мценському плацдармі, госпіталю доводилося нелегко. Надходило багато поранених, і ми ледь встигали. Працювали дні й ночі. Не вистачало хірургічних рук. Я відчував, що вибуваю з строю. Тоді попросив начмеда стати до столу: якісь прості операції він, як лікар, хоча й не хірург, зможе все-таки виконати — розсічення ран, видалення доступних осколків, зупинення кровотечі з поверхових судин. Начмед вагався, але потім погодився. Надто гаряче було в госпіталі.

Час від часу я підходив до його столу, щоб подивитись, чи справляється він із незвичною роботою. Легко було переконатись — і це стало для мене несподіванкою, — за столом стояв справжній хірург. Оперував він анатомічно, безкровно, з відпрацьованою хірургічною спритністю. В перерві я сказав йому про це.

Він ковзнув по мені швидким поглядом і поклав скальпель.

— З цим інструментом я перестав дружити...

— Чому? — здивувався я.

— Бо... — невиразно кинув він і вийшов.

Стихли бої, ми відпочивали, і я запитав начмеда:

— Ви ж хірург, приховати цього неможливо. А чому ви приховуєте? Який смисл? Зараз так потрібні хірурги...

Він потер тонкими пальцями чоло і скоса подивився на мене.

— Важко стояти за столом, болить хребет... Застаріла хвороба.

Схоже було на те, що він каже неправду або напівправду.

Я мовчав, чекав, що він ще скаже. Ми були самі в наметі. В грубці, зробленій із залізної бочки, потріскували дрова. На брезентових стінах танцювали червоні відблиски. Розслабилися «гальяма» — і начмед розповів

правду. Не в хребті, звичайно, справа. Хоча болі справді були. Помер хлопчик, якого він оперував у Ташкенті. Це був син його давнього друга. Сталася помилка в діагнозі. Правостороннє запалення легень нагадувало... апендицит. Таке трапляється. Навіть корифеї помилялись. Начмед зробив операцію — видалив відросток. Запалення легень, плюс наркоз, плюс операційна травма — серце не витримало. Що не робили — врятувати дитини не змогли. Це так вплинуло на начмеда, що він поклявся більш ніколи не торкатися скальпеля. І тільки тепер, через кілька років після смерті дитини, вперше порушив клятву. Війна змусила...

Інші розплачувалися за помилки навіть своїм життям. Самі собі виносили вирок.

Тепер лікарські помилки трапляються все рідше й рідше. Так і має бути: діагностичні можливості зростають з кожним роком. Усе йде до того, що помилок буде менше.

Ось уже чотирнадцять років, як я беззмінно головую на клініко-анатомічних паралелях лікарні № 1 (Дарницька лікарня), де також розглядаються помилки. Відбуваються ці розмови дуже гостро, скажу — нещадно. Нічого нікому не прощається. Так само гостро проходять вони і в інших лікарнях, мені відомих. Виробилася нетерпимість до помилок. Це стало стилем нашого лікарського життя.

Приховання помилок примножує їх. Визнання — попереджає.

Цього вчить нас приклад великого Пирогова. «З самого початку моєї лікарської діяльності,— писав він,— я узяв за правило: не приховувати ні своїх помилок, ні своїх невдач, і я довів це, обнародувавши всі мої помилки і невдачі, і чистий перед судом моєї совісті, я сміливо закликаю показати мені, коли і де я втаїв хоч одну свою помилку, хоч одну свою невдачу».

Таким має бути і наше ставлення до помилок.

ЕТИКА ЛІКАРЯ. ЕТИКА ХВОРОГО

Існує етика лікаря. Вона склалася давно. Видатний терапевт М. Я. Мудров на зорі вітчизняної медицини навчав: лікареві необхідно дотримувати «...непорушеного спокою обличчя й духу при небезпеці хворого, охай-

ності одягу, благопристойного вигляду, рухів тіла, поглядів, слів, дій».

А що необхідно дотримувати хворому? Про це ніде й нічого не сказано. Перед лікарем у нього неначе ніяких зобов'язань немає, тільки права.

Хвороба змінює поведінку людини. Різним захворюванням відповідають різні особливості психології. Хворі на серцевосудинні недуги, наприклад, лякливі, як нічні птахи, на захворювання шлунка — дратівливі, похмурі, пригнічені.

Діти хворіють частіше, ніж дорослі. Хворіючи, вони дорослішають: недуга додає віку. Дорослі подеколи стають схожі на дітей — несміливими або примхливими. Хронічні хворі, при звичаївшись до недуги, поводять себе спокійніше, ніж люди, що захворіли вперше. Жінки терплячіші за чоловіків.

Усе це та багато іншого враховує лікар, до кожного підбирає свій ключ. А до лікарів ключів не добирають. Навіщо? Лікарі завжди і для всіх доступні: професія така.

Та, зберігаючи «непорушний спокій обличчя», лікареві іноді дуже нелегко лишатися внутрішньо незворушним, зберегти той стан зосередженості, напруження духовних сил, нарешті, доброзичливість до хворого, які потрібні в його нелегкій роботі.

Я пишу під враженням недавнього випадку. Пацієнт буквально ввалився в кабінет, лишивши за собою на паркеті сліди підшов (надворі йшов дощ), з розмаху всівся на стілець, мокру кепку кинув на тапчан. Я прибрав кепку, повісив на вішалку і показав на підлогу:
— Можна було витерти ноги перед входом у поліклініку...

Він озирнувся на грудки грязюки, знизав плечима, Мовляв, чи варто на такі дрібниці звертати увагу. Є прибиральниця — її клопіт. Витягнув з кишені якісь таблетки, кинув на стіл.

— Два дні ковтаю. І ніякої користі... Випишіть мені алохол!

Я глянув на таблетки: анальгін. Потім оглянув хворого.

— Ні анальгін, ні алохол вам зараз ні до чого. А от дієта необхідна.

Білизна на хворому була не першої свіжості. І сам він не мився, мабуть, з місяць.

— До лікаря,— додав я,— слід приходити помившись і в чистій білизні...

Застібаючи піджак, пацієнт процідив:

— Гидуєте? Що білизна брудна — побачили, а що в животі — вас не обходить. Іншим алохол приписуєте, а мені пошкодували. Білизна не сподобалась...

Вийшов не прощаючись.

Зізнаюся, настрій мій упав. Приймаю хворих, а в голові: «гидуєте», «вас не обходить», «іншим приписуєте»...

Я знав цього хворого. Водій МАЗа, добре заробляє. Грубий, але хуліганом не назвеш. Тоді чим пояснити його поведінку? Протестом проти хвороби? Тільки чому цей протест обернувся проти лікаря?

Завжди шукати виправдання для хворого — так зі студентської лави вчать лікаря.

Хвороба, як усяке лихо, в одному пом'якшує якусь непривабливу рису характеру, в іншого — загострює, посилює. Останнє, мабуть, сталося з моїм хворим, звична грубість проявилася ще різкіше. А стан його зовсім не був ні важким, ні небезпечним...

Мудров вимагав од лікаря «охайності одягу і благопристойності вигляду». Хіба ця вимога не повинна рівною мірою торкатися і пацієнтів? Несвіжа білизна, немите тіло в даному випадку вияв не хвороби, а неохайності. Винен хворий, а не хвороба.

Пацієнт сказав: «Гидуєте». Дивна річ: щодо всіляких неестетичних проявів хвороби ми повністю імунізовані. Хворий відчуває, як правило, незручність, соромиться, а лікар намагається розвіяти цю незручність і не натякнути, що це може бути для нього неприємно. Більше того, неприємне може навіть обрадувати лікаря, коли є ознакою відновлення здоров'я. Лікарі — найбільш небридливі люди.

А от неохайність пацієнта, який прийшов на прийом, як не дивно, може викликати почуття гидливості. Сприймається як неповага до лікаря і стиль поведінки.

Та є ще інший бік неохайності: на брудній шкірі можна не побачити ознак хвороби — зміни її кольору, характеру сипу.

Що змушує людину звертатись до лікаря? Привід, як правило, серйозний: погіршало здоров'я, дискомфорт. Од лікаря чекають ліків, порад, зцілення. Відвідання лікаря, отже, важлива подія для людини і ставитись до ньо-

го потрібно як до важливої події. До такого відвідування необхідно спеціально готуватись.

Правда, буває так, що сама обстановка в кабінеті лікаря спрощує прийом. Вільно входять співробітники. То пропонують квитки, то збирають членські внески. А то кудись терміново викликають лікаря. Переривається на півслові бесіда, припиняється огляд.

У коридорі київської поліклініки № 22 висить світовий сигнал: «Додержуйте тиші. Іде прийом». Це настроює відразу, змушує відчутти святість і важливість того, що тут відбувається.

В інтересах хворого — берегти спокій лікаря, адже цей спокій звернутий проти неспокою пацієнта, проти його недуг!

Напруженість у стосунках подеколи виникає стихійно. Хворий намалював собі свою картину захворювання, лікар — свою. Часто вони не збігаються. Хворий повинен здолати хибне уявлення, повинен зрозуміти, що власні відчуття можуть бути оманливими, — щоб поставити правильний діагноз і призначити лікування, потрібні спеціальні знання.

Комусь допомогли якісь ліки, і хворий, як це сталося з шофером, вимагає виписати такі ж ліки собі. А вони йому не потрібні — різні захворювання. І починається конфлікт. Пацієнт іде до іншого лікаря. Від нього — ще до іншого. Спочатку говорить майже скрадливо, просить «випишіть», але за проханням приховується вибухова агресивність. Коли такому хворому відмовляють, він грюкає дверима і пише скарги.

Вміння вислухати хворого — велике мистецтво. Але потрібно так само вміло розповісти про свій стан.

Бувають люди красномовні, «балакуни». Факт вагою в один грам обростає з їхніх слів тонною непотрібних відомостей. Прийшла із скаргою на ніготь на нозі, а годину розповідала про моральне обличчя своєї сусідки і про майбутнє весілля сина. Навіщо без користі забирає час!

Якщо пацієнт заздалегідь продумає, що і як йому розповідати, візит до лікаря буде ефективнішим. Слід говорити докладно, але не багатослівно.

У тій же київській поліклініці висить оголошення: «Ви прийшли на прийом до лікаря. Подумайте, як відповісти на запитання. Якщо не надієтесь на свою пам'ять, то по-

передньо зробіть помітки в блокноті». І далі наводяться запитання.

Вже склалася приблизна схема опиту хворих. Спочатку цікавляться загальними даними: вік, професія, де працює. Декому це здається пустою формальністю. Та погодьтеся, що такі відомості дають хоча б приблизне уявлення про те, як живе хворий, які особливості його праці, в чому може гаятися джерело його захворювання.

Далі — традиційне — на що скаржитесь, що непокоїть? Коли і як почалося захворювання, як воно розвивалося? З чим ви його пов'язуєте, ваші думки щодо причин? Які хвороби мали в минулому?

Чим точніші ваші відповіді, тим легше розпізнати недугу.

Є хворі, схильні до перебільшування хворобливих відчуттів чи, навпаки, до їх применшування. І те, й те може викликати в лікаря хибне уявлення. Якусь інтимну деталь хворі інколи намагаються приховати. Коли це має відношення до захворювання, то звужуються можливості діагностики, а отже, й допомоги. В медичному кабінеті можна бути відвертим — закон зобов'язує лікаря берегти таємницю хворого.

Деякі хворі на прийомі хвилюються. Чекають діагнозу, як вироку. Пришвидшуються пульс, дихання, червоніє обличчя, можуть «деформуватися» симптоми. І як наслідок — можлива помилка в розпізнанні хвороби.

Не однобічна це справа — лікарський прийом. Від пацієнта теж залежить, якими будуть наслідки, як швидко пощастить знешкодити спільного ворога — хворобу.

Оптимісти живуть довго

ХВИЛЮЙТЕСЯ НА ЗДОРОВ'Я

Завжди кажуть: хвилюватись шкідливо; щось не чути, щоб казали: хвилюватись корисно. «Не хвилюйтеся» — звична порада. І ще додають: «Нервові клітини не відновлюються».

Приклади поганих наслідків хвилювань лежать на поверхні життя: спалахнув, розстроївся, виникла сварка — і підскочив тиск, серцевий приступ, інфаркт... А спокій приносить полегшення. Хвилювання і спокій — два про-

тилежних стани. Перший визначається хвороботворним, другий — лікувальним.

Чи так це насправді?

Усі види відчуттів і переживань є емоціями. Від болю до захоплення. А тепер уявіть: яким стане життя без переживань — любові, подиву, суму, радості? Животінням, тлінням. І чи матиме смисл таке життя? І чи можливе воно взагалі?

До мене на прийом якось прийшов хворий Р., повільний, з підпухлими очіцями і малорухливим обличчям. Колись він переніс серцевий приступ. Це його дуже налякало. Йому порадили не хвилюватись, берегти себе. І він навчився «берегти себе». Натренувався нічого не брати близько до серця. Відміряючи жестом відстань від себе, він при цьому вимовляв свою улюблену фразу: «На метр від серця». Усі тривоги він неначе зупиняв за метр від серця.

Неспокійні розмови, різні прохання знайомих вважав як диверсію проти свого здоров'я. Чуже лихо вже не хвилювало його. А щодо особистих зручностей і благополуччя, він був невмолимий. Поводився агресивно.

Його єдиний син почав пропускати заняття, погано вчитися. Мати казала: «Поки він зробить уроки, я випиваю пляшку валер'янки». Прийшли вчителі поговорити з батьком. Він їх відіслав до дружини: «Цим у нас займається мати». Всі клопоти домашні звалив на її плечі. Давно вже одужав, але й далі експлуатував свій стан «хворого». Навіть сміятись розучився. Який тут сміх, коли хворе серце?

Обличчя його було схоже на машкару і нічого не виражало. І не тому, що він людина витримана і володіє своїми емоціями. Просто їх не було. Неначе відбувся зворотний їх розвиток.

Витриманій людині важче. Переживає, але зовні не виказує свої переживання. Коли загальмувати вихід збудження на міміку, мову, рух, посилюється вихід розряду на внутрішні органи—серце, легені, ендокринні залози. Хто плаче, той легше переносить удари долі. В цьому розумінні жінки в кращому стані, ніж чоловіки.

Є дві групи м'язів обличчя: поверхневі — мімічні і глибокі — жуйні. Мімічні пов'язані з емоційною сферою мозку. З їхньою допомогою людина виражає найтонші порухи душі. Від бездіяльності вони в Р. потоншали, ат-

рофувалися. Зате помітно активізувалися жуйні м'язи. Працювали на повну силу.

Бідність емоцій загальмувала діяльність мозку з усіма наслідками, що випливають з цього: думати став туго, заволоділа ним байдужість, що сказати «ні», що сказати «так» — все одно. Про таких людей поет писав: «И безработица души зияет страшною зевотой».

Що привело його до мене на прийом? Не захворювання серця, звісно. Я не терапевт. Прийшов він з приводу виразки шлунка. Хотів зрештою з'ясувати, чи потрібна йому операція, і коли потрібна, то чи вистачить сили перенести її?

А сталося з ним ось що. Штучно створеному благополуччю прийшов кінець. Р. зняли з роботи, понизили в посаді. Все це тепер пройшло не «за метр від серця», а через саме серце, але вже ослаблене, детреноване. Далося взнаки «безробіття душі».

Байдужість обернулася ахіллесовою п'ятою. І, коли почалося випробування, Р. виявився банкрутом.

Якось він побачив людину, яка, чіпляючись руками за стіну, повільно сповзала на землю. З рота в неї біла кров. «Швидка» подавала їй допомогу. Р. почув слова лікаря: «Виразкова кровотеча». Все це справило на Р. враження. Він сам відчув біль у животі, почалося блювання. Від загостреного самонавіювання. Трапилось те, що називають «імітаційним рефлексом». Больові відчуття і блювота виникли в Р. за механізмом самонавіювання.

— Ви вважаєте, що операція неминуча? — запитав він у мене приречено і з тремтінням у голосі.

Я помовчав вичікуючи. Р. поклав на серце пухку руку, білу, як у дитини, й вигукнув:

— Але ж я не перенесу операції! З таким серцем, як у мене, немає ніяких шансів вижити!

Тоді я сказав:

— Вам потрібна не хірургічна операція, а... психотерапевтична. Її ви витримаєте з успіхом,— і порадив звернутися до спеціаліста.

Це, зрозуміло, крайній приклад втечі від хвилювань і наслідків цієї втечі. Але ж є здорові люди, які в найменшому хвилюванні вбачають небезпеку для здоров'я, приборкують свої емоції. Вони всіляко намагаються уникати хвилювань, виховують у собі байдужість, невразливість, тупість. Такі люди стають небезпечними.

Вважають, що спокійне життя, життя без особливих тривог і хвилювань — джерело довголіття. Болгарські вчені провели цікавий дослід. Вони створили для тварин тривожні ситуації. Не стресові, не виснажуючі, а тренувальні. Інша контрольна група тварин жила в благополуччі й теплі. Яким же було здивування експериментаторів, коли з'ясувалося, що в другій групі смертність тварин була набагато більшою, ніж у першій.

Коли людина мало рухається, лежить, зрештою розвивається атрофія м'язів, людина стає кволою, безсилою, «рідкуватою». Так само і за тими ж законами розвивається «кволість душі». Детренуються емоції. Тоді важким і нездоланим стає будь-яке життєве випробування, падає життєвий тонус. Без тренувань, без функції органи виходять з ладу. Іржа з'їдає залізо швидше, ніж амортизація.

Емоції — це джерело сили для клітин кори мозку. Без емоцій кора позбудеться основного джерела сили.

Емоції забезпечують виживаність. Завдяки емоціям ми весь час перебуваємо в річищі діяльного життя.

Людина повинна щоденно відчувати труднощі й радощі життя. Нас усе має хвилювати: і космічні польоти, і події в Чілі, і Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата, і душевна пісня, і землетрус у Перу, і політ лебедя, і зламане деревце, і зустріч з однополчанами, і вчинок підлітка.

Ми повинні сперечатися, дискутувати, гаряче захищати свої позиції, коли переконані, що маємо рацію. В. І. Ленін, як відомо, наголошував, що без «людських емоцій» ніколи не бувало, нема і бути не може людського *шукання істини*¹. «Суперечка — батько речей», — казав Геракліт.

Для здоров'я ці хвилювання корисніші, ніж вогнезахисна і водонепроникна байдужість.

Важко уявити собі, що сталося б, якби байдужість стала стилем нашого життя. Можна не сумніватись — суспільство загинуло б.

Ми говоримо про користь позитивних емоцій і про шкідливість негативних. Це взагалі достовірний факт. Але хіба людина не відчуває позитивних емоцій через подолання стимулів, які викликають негативні емоції? Хтось зобидив дитину, хтось чинить беззаконня, і ви хви-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, Т. 25, с. 109.

люєтесь, обурюєтесь. Це негативні емоції. Аж ось ви втрутилися, не дозволили вчинити несправедливість, зупинили руку злодія — сама свідомість виконаного обов'язку приносить вам задоволення, створює настрій. Це позитивні емоції.

Коли борешся з бракоробами або з порушниками порядку, негативні емоції несуть у собі заряд позитивний. Та коли ви пасивні і бездіяльні, то негативні емоції лишуються тільки негативними. Обурення і хвилювання, що охопили вас, не дістають дійової реакції. Дрімає мужність, почуття обов'язку, подвиг, творче ставлення до життя.

Горький писав своєму синові: «Хто шукає спокою, а не діяльності, стає мерцем». На Тибетському перевалі стоїть стовп із написом «Чи навчилися ви радіти з труднощів?» Більше позитивних емоцій матиме той, хто навчився радіти перешкодам і долати їх.

Коли Маркса запитали: «Що таке щастя?», він відповів: «Боротьба». А боротьби не буває без хвилювань. Саме щастя — це хвилювання.

Р. боровся за своє здоров'я. А який смисл у такому «благополуччі»? Здоров'я необхідне не заради здоров'я. Це не самоціль. Воно необхідне не для того, щоб існувати, а для того, щоб жити. Коли людина думає тільки про своє здоров'я і нічого іншого не хоче знати, така людина легко втрачає його. Це мертве здоров'я. Воно гірше за хворобу.

Я дуже люблю вірші Заболоцького:

Не позволяй душе лениться!
Чтоб в ступе воду не толочь,
Душа обязана трудиться
И день, и ночь, и день, и ночь.
Гони ее от дома к дому,
Тщи с этапа на этап.
По пустырю, по бурелому,
Через сугроб, через ухаб.
Не разрешай ей спать в постели
При свете утренней звезды...
Держи лентяйку в черном теле
И не снимай с нее узды...

Активні люди хворіють рідше. А ті, хто зледащів фізично й розумово, — просто-таки здобич для хвороб. Не було випадку, щоб ледар дожив до глибокої старості.

Отже, хвилюйтесь на здоров'я!

Судячи з відгуків, стаття «Хвилюйтеся на здоров'я» викликала в деякого подив: лікарі радять не хвилюватись, а ви пропонуєте хвилюватись, мовляв, це стимул життя.

Якось один похмурий на вигляд чоловік без тіні гумору сказав мені: «Тепер я інакше дивлюся на свої сварки з дружиною. Вчинив бешкет і відчуваю себе краще». В тому ж плані висловилася в листі одна адміністративна особа: «Виляєш нездару, дивишся — стрепенувся, пожвавішав. Подіяло, як впорскування».

Я повинен розчарувати цих товаришів: такі хвилювання шкодять здоров'ю. Є ще одна порода людей: якщо не зроблять зла, то вважають, що даремно прожили день. Привчили себе таким способом викликати приємне нервово збудження. Своєрідні наркомани. Тренуються в грубощах, у мистецтві розносів, зіпсують кому-небудь настрої — і раді. Вже за самою своєю отруйною сутністю і за хронічною тривалою дією ці дрібні докучання, уколи, нервування стають причиною захворювань навіть частіше, ніж якийсь стрес.

Ці хвилювання не тренують емоції, а витрачають їх. Уламки скла й іржаві гвіздки на біговій доріжці найменше сприяють тренуванням з бігу.

«Якщо немає сімейних і службових конфліктів, що тоді лишається для тренування емоцій?» — заперечував усе той же похмурий на вигляд чоловік. Я відповів: «Лишається найголовніше — продуктивна діяльність». Те, що витрачалось на сімейні незгоди, амбіції, честолюбні домагання, чвари, піде на корисні справи. Нервова енергія нині потрібна набагато більше, ніж раніше. Недоліків і труднощів поки що вистачає.

Отже, є скільки завгодно приводів для тренування емоцій і без сімейних та службових чвар.

Але цю статтю я назвав «Хвилюватись небезпечно». То чи небезпечно? І якщо небезпечно, то чому? І як від цієї небезпеки вберегтися?

Велике значення мають сила і характер стимулу хвилювання. Ви поспішаєте на спектакль, запізнюєтесь, хвилюєтесь. Неприємно, але переживається легко і без наслідків. Вам зробили зауваження на роботі — обурилися, а на другий день забули. Та можуть бути стимули хвилювання грізніші. На вас напали злочинці, озброєні ножами. Помер хтось з рідних, з ким ви прожили життя,—

це вже потрясіння, переживається важко, пам'ятається все життя.

Отже, сильному подразненню відповідає сильна реакція, слабкому — слабка. Фізіологи називають це законом сили.

Реакція-відповідь залежить ще від стану людини в даний момент і від типу вищої нервової діяльності.

Виснажена людина, яка багато пережила, пройшла крізь жорстокі випробування, може дати вибухову реакцію навіть на слабкий подразник. Пам'ятаю такий випадок: хворому запізнилися на кілька хвилин подати обід, він перекинув тарілку з супом, голосно обурювався, незаслужено ображав «винних», так наче йшлося про замах на його життя.

Буває слабкий тип нервової діяльності і сильний тип. Сильний вистійть під ударами долі, збереже життєлюбство, слабкий — зламається і може навіть втратити інтерес до життя.

Коли хвилюються, частішають серцебиття, дихання. Людина то червоніє, то блідне — «гра судин». Від хвилювання пересихає в роті, голос стає хрипким, волосся сивіє. «Багато білих барв у війни» — співається в пісні. Ці зміни, як кажуть, лежать на поверхні, їх видно всім. Та відбуваються і глибинні зміни, недоступні спостереженню ззовні. Я досліджував кров хворих перед операцією: підвищувався вміст цукру, адреналіну, кількість лейкоцитів. Ці зміни зростали в кульмінаційний момент переживань — безпосередньо перед операцією.

Які ці зміни — захисні чи патологічні? Потрібно їх заохочувати чи боротися з ними?

Молодій жінці перепинив дорогу невідомий. Вечоріло, а до села лишалося ще 3 кілометри. Зловмисник схопив її за руку, але вона вирвалася й побігла. Чула за собою тупіт — ось-ось її наздоженуть. Серце розривалося в грудях, стукало в скронях, перехопило подих. Жінка бігла не оглядаючись. Ось галявина, корчі, калюжі. Ось пагорок. А за ним — дім. Добігши до порога, вона спіткнулася, впала й розбила голову. Невідомий так і не наздогнав її, повернувся з півдороги.

Потім жінка сама дивувалась, як могла вона втекти від бандита, звідки взяли сили, іншим разом вона й кілометра пробігти не змогла б, а тут пробігла три, та так швидко, що молодий і здоровий чоловік не зміг її наздогнати.

Для неї самої це було загадкою.

Людина в стані афекту здійснює чудо. Вся війна склалася з таких чудес.

Професор Г. І. Косицький розповідав про такий факт. Пілот затримався біля літака, щоб закріпити лижі (діло було на полярній станції). Раптом він відчув поштовх у плече. Озирнувся — ведмідь. Зробивши неймовірне зусилля, пілот стрибнув на крило. Товариші, що прибігли, вбили ведмедя, але здивувалися, як пілот міг стрибнути на крило. Жартували: «Це тебе ведмідь підсадив». Просили повторити стрибок, але він не зміг досягнути і половини цієї висоти.

Втеча жінки і стрибок пілота виконувались м'язами. «Спрацювали» пристосовні захисні механізми. Відбувся перерозподіл крові — розширилися судини в м'язах, підвищився до них приток крові, багатой на кисень та енергетичні речовини, й одночасно звужилися судини в тих органах і системах організму, які не брали участі в реакції — відповіді на небезпеку.

Зі страху людина блідне (спазмують судини шкіри). Блідне, однак, не тільки обличчя, а й внутрішні органи. А «червоніють» тільки м'язи.

Цікавий факт: пробігши три кілометри, жінка не відчула втоми. Це теж захисний механізм. Втома «блокується» екстреною необхідністю моменту. Тепер кажуть: «екстремальна ситуація».

Колись вирішувалось все фізичною силою, м'язами. Тепер акцент перемістився з м'язів на інтелект. Зросла роль кори мозку: вона контролює емоції, тримає їх у шорах. Людину образили, вона обурена, збуджена, але фізично з кривдником не розправляється. Стримує себе. Зціплює зуби, стискає кулаки, проте не пускає їх у хід. Реагує словами. На образи відповідає образами. «Вихлопний клапан». Та коли в неї це не виходить, бракує слів — шукає інший спосіб розрядитись. Є така чеська казка «Пекар-імператор». Коли монарх гнівався, в цей момент йому давали в руку тарілку: з люттю кидав він її на підлогу, розбиваючи на друзки. І тільки тоді заспокоювався і міг розв'язувати державні проблеми.

В Японії на деяких заводах збудували «Кабінети реагування». В них розміщені резинові фігури різних начальників. Коли якийсь начальник образив підлеглого, останній має можливість помститися за образу, відхльоставши цього начальника.

Та я трохи ухилився від основної теми. Жінка, про яку йшлося, після потрясіння захворіла на діабет. Стрес став причиною цієї хвороби.

Хвилювання небезпечне, коли йдеться про сильні негативні емоції. В Ашхабаді, Ташкенті, наприклад, після землетрусу гіпертонія набрала епідемічного характеру. На моє прохання лікар-ендокринолог, з якою я працював, опитала своїх хворих на діабет, чи мали вони перед захворюванням психічні струси. Виявилось — мали: втрата рідних, пожежі, автомобільні аварії, напади грабіжників, кохання без відповіді.

Чому після стресу в одному випадку захворюють на гіпертонію, в другому — на виразку шлунка, в третьому — на діабет?

В організмі, писав Манассеїн, видатний вітчизняний терапевт, повторюється те саме, що в широких масштабах зустрічається в житті: страждає і гине найслабший. Захворюють тією хворобою, до якої мають схильність.

Хвороба починається тоді, коли не вистачає запасу міцності і резерви захисту вичерпано. Ось коли хвилюватись небезпечно!

Коли людина переживає, чимось вражена — одночасно розвивається пригніченість. І як наслідок — втрата апетиту, навіть відмова від їжі. З цієї причини худнуть, слабшають. Падає тонус — опускаються плечі, руки звисають, як батоги, зникає сон. Безсоння — ще один удар по організму! Немає бажання рухатись — свою чорну справу вивершує гіпокінезія. Коли людина пригнічена, вся в собі — вона легко стає жертвою нещасних випадків: попадає під машину, падає зі сходів, обпікається — втрачаються орієнтування, пильність.

Поганий настрій — один з минутих і взагалі короткочасних станів людини. З кимсь не знайшов спільної мови, когось запідозрив у недобррозичливості чи підсиджуванні, десь переоцінив свої можливості — пообіцяв і не зміг виконати: комусь здався смішним, приснився поганий сон; занедужав. Дощ, заплакані вікна, голі дерева; начальник подивився на тебе суворо. Багато в житті трапляється таких колючок, які тебе інколи й дряпнуть. Подряпини легко й швидко заживають, слідів не лишається. Це — не катастрофа, не горе. Та коли цих подряпин багато, це вже небезпечно. «Ходжу, мов отруений», — поскаржився мій хворий, якому старший по роботі докучав постійними образами й підозрами.

Не буває суцільного благоденства. Свята перестануть бути святами, якщо не буде буднів. Скасувати хвилювання неможливо, як неможливо скасувати незгоди.

Виходить, потрібно тренувати волю.

Дивно, як по-різному реагують люди на свої печалі й горе. Я опитував хворих: що ви робите, коли у вас поганий настрій? Відповіді були різні. «Намагаюсь забути все в роботі»,— сказав один. «Програю сумні пісні, і тоді мені здається, що хтось ще бере на себе частину суму»,— відповів другий. «Виплачуся — легше стає»,— сказав третій (стримуючи сльози, змушують «плакати» серце). Це все способи амортизації переживань, самозахист. До речі, з цих відповідей можна судити про типологію особистостей.

Крім тренування емоцій у природних умовах, у зіткненні з труднощами («і труднощі нам сили додають»,— писав поет), їх можна тренувати ще й спеціальним способом.

Маю на увазі аутотренінг.

Навіювання і самонавіювання — велика сила. Навіть такі глибокі фізичні зміни, як опік і остуда, можна викликати навіюванням і самонавіюванням.

Аутотренінг дає можливість послабити хвилювання у диспетчерів аеропорту, у студентів перед іспитами, у режисерів на телебаченні, у дипломатів на трибуні ООН. Можна підготувати себе до наступних випробувань з максимальною економією нервової енергії.

Доречно тут згадати пушкінський рядок:

Собою вмійте володіти.

ОПТИМІСТИ ЖИВУТЬ ДОВГО

Є люди, які все бачать у тьмяному світлі. Це їхня вихідна позиція. У мене був такий хворий. Своему сусідові по ліжку він сказав: «Мій знайомий помер від такої хвороби, як у тебе». Іншому сусідові, якому призначили операцію, пояснював: «Трапляється, в животі пінцет залишають. А буває, й окулярі...» Мене він щоразу зустрічав однією і тією ж фразою: «Щось у вас сьогодні поганий вигляд, лікарю». І про себе висловлювався похмуро: «Пішов на ліки, пропав навіки». Одне слово, сірчана кислота, а не людина.

Й ось що цікаво: сам він одужував повільно, важко, наче видирався на прямовисну скелю, рана заживала мляво, грануляції були блідими, ніби отруєні його скептицизмом.

Пирогову належить точне спостереження: рани в переможців заживають швидше, ніж у переможених. На фронті я в цьому не раз переконувався. Відступають наші частини або стоять у довготривалій обороні — лікування в поранених уповільнене. Розгорнувся наступ — рани «оживають», зерняться, рожевішають, з країв швидко насувається епіталізація, немов у рани влився наступальний порив військ.

Академік О. П. Кримов, мій учитель, видатний учений і мудра людина, порадив перевірити ці спостереження в експерименті. Я штучно створював тривожну ситуацію для кроликів: стукав по залізу молотком, грюкав дверима, посудом. Іншим разом впускав до клітки собаку, який гарчав на них, і кролики розбігалися по кутках, тремтячи від жаху.

Майже в усіх контрольних тварин рани заживали швидше, ніж у піддослідних. А рани кроликів, що пережили тривоги, були млявими, з водянистими міжклітковими зв'язками. Вони ніби відбивали страхи і переживання тварин.

У лікарні ми виставили стенд із зображеннями веселих, усміхнених людей і людей злих, похмурих. Від перших віє добротою, життєрадісністю, від других — тоскою нудьгою. На стенді — напис: «Веселі люди швидше одужують і довше живуть, похмурі й злі вкорочують життя собі й іншим». Виставлено також інший стенд з малюнками, що викликають усмішку. Хірург говорить довговолосому стилязі: «Вас оперуватимуть під місцевим знеболюванням». Стиляга заперечує: «Під місцевим? Не хоч, давайте під закордонним».

До своєї хвороби можна ставитись по-різному: «Буду інвалідом, загину» або ж: «Здолаю, одужаю, виживу». При труднощах одні впадають у відчай, інші борються. Хірурги не люблять оперувати хворих, настроєних похмуро, — в них частіше трапляються ускладнення.

Хто в ризиковані хвилини хвороби здатний жартувати і не втрачає самовладання, той за інших однакових умов має більше шансів одужати.

Я зустрів багато таких хворих. І серед них — Остапа Вишню.

В нього відкрилася шлункова кровотеча. Це було в Ірпені під Києвом. Смертельно-блідого ми перевозили його в місто. Від нього уперше тоді я почув це прислів'я: «Сердячись, старіють, сміючись, молодіють».

Платон Воронько присвятив йому прекрасні вірші:

Є морфій від болю, якісь нембутали,
Та, мабуть, ще ліків немає від болю
Сильніших, аніж посміятися вволю.

У госпіталях читали «Зенітку» Вишні, і вона діяла, як ліки.

Про життестійкість жартівників, людей веселої вдачі писав багато хто. Стерн, автор «Трістрама Шенді», про якого захоплено відгукувалися Маркс і Пушкін, зауважував: «Я живу в постійному зусиллі веселощами відгородити себе від недуги». Стверджувалося, що приїзд до міста цирку означав більше для здоров'я його жителів, ніж приїзд аптеки.

Згадуючи свого дядька, Павлов писав, що «він був неперевершеним коміком» і що «до нього життя оберталося переважно смішною стороною». Він, дядько, був священиком, та його розжалували в пономарі, а потім зовсім позбавили духовного звання.

Дядько Павлова сміявся з усього, в тому числі і з лиха, з смерті, з бога. Він був майстром жартівливих витівок. Якось темної ночі він, подовживши вірвовку від дзвону, прив'язав її до хвоста теляти. Теля бігало, стрибало, й від цього безперервно й тривожно гув дзвін. Ніч була темна, ніхто не міг второпати, в чім річ,— пожежа чи якесь нещастя, а дядько насолоджувався своєю витівкою і метушнею.

Йому часто перепало, його нещадно били, над ним знущалися, не раз він мерз у холодну пору, мокнув в осінню сльоту. «І все-таки,— робить висновок Павлов,— ці випробування його організм переносив стійко». Помер дядько, коли було йому 75 років.

Якась «людина у футлярі» обуриться: «Блюзнірство. Страждання і сміх несумісні». Сміх послаблює страждання. Отже — сумісні. Я не знаю іншого такого місця, як лікарня, де б радість, коли вона приходить, була б такою яскравою і значимою. Тут люди повертаються до життя.

Перша усмішка хворого... Це як відблиск початку внутрішнього благополуччя. Усмішка — зародок сміху, «сміх у колиці». І коли щастить викликати її, то це вже наша маленька перемога.

Сміх — привілей людини. Тварини не вмiють сміятись. Сміятися корисно. Різні з цього приводу існують пояснення. Ще з часів Арістотеля лікарі приписували сміх: тренуються й зміцнюються легені, поліпшується кровообіг мозку. Людина сміється всіма м'язами. Радість завжди пов'язана з підвищеною рухливістю. Похмурість і пригніченість, навпаки, із скутістю, нерухомістю, збайдужінням. Сміх — це глибокий вдих і переривчастий видих, плач — переривчастий вдих і глибокий видих. Якби це були спеціальні вправи, то першу слід було б визнати корисною, другу — небажаною.

Сміх — заразливий. Коли хтось сміється — і вам хочеться сміятися. Навіть, якщо ви не знаєте причини сміху. Та найбільше задоволення приносять жарти, раптова комічна ситуація.

Є багато відтінків сміху: веселий, ущипливий, гіркий, є просте зубоскальство. Хі-хі-хі-, хе-хе-хе. І — ха-ха-ха або хо-хо-хо! Буває й таке, що одразу і не добереш: рипіння це, гарчання чи кудкудакання. Люди, які не вмiють сміятися, — похмурі люди.

З сміху можна навіть судити про характер людини. Цей сміється щиро, розлого, ніби із середини — відкрито, добродушна вдача; а той — нищечком, в'їдливо, фиркне, хмикне — така людина недобра.

Веселий сміх освіжає, знімає втому, тонізує.

Мені подарували японську іграшку «Сміх». Заводиш її, і вона сміється, сміється розлого, заразливо, стримати себе і не всміхнутися просто неможливо. До цієї іграшки придумали текст і давали хворим його прослуховувати: «Відомий комічний актор Дені Кей писав про себе: «Колись я хотів стати лікарем. Мене приваблювала думка приносити людям щастя. Лікарем я не став. Та мені здається, що я приношу людям щастя, змушуючи їх сміятися. І мені здається, що сміх теж дуже гарні і дійові ліки». Й тут іграшка починала сміятися. Навіть важкі хворі не могли стримати сміху.

Люблять сміх в Одесі. Тепер одесити навіть узаконили День сміху. Гуморина — 73, 74, 75... Місто Ільфа і Петрова претендує стати центром сміху. Були оголошені

конкурси на найвеселіший автобус. Всюди висіли плакати: «Лишених юмора — в дома юморолишених».

Мікроб «смішинка» попав на родючий ґрунт. Навіть з прославленого болгарського Габрова приїхали посли, щоб узяти участь у Гуморині.

Розмовляючи з хворим, лікар повинен бути серйозним, але при нагоді і пожартувати. Необразливий жарт, почуття гумору впливають на настрій хворого. Тур Хейердал просив для свого екіпажу «Ра» лікаря, який «повинен володіти іноземною мовою і мати почуття гумору». «Не всі розуміють, — писав сміливий мореплавець, — що добра усмішка, сміх — найкращі ліки для душі, найкращий запобіжний клапан».

Вибір, як відомо, впав на Юрія Сенкевича, котрого ми добре знаємо з передач «Клуб кіноподорожей».

Сміх і усмішку всіма мовами розуміють усі, перекладу вони не потребують, як не потребують перекладу музика і живопис.

Не всі, однак, розуміють гумор. На мої п'ятихвилинки письменник Ю. Івакін написав пародію: «Хворійте на здоров'я». Дуже смішна пародія. Із задоволенням прочитав її. Все було поставлене з ніг на голову. Наче я побачив себе у кривому дзеркалі. Пропонується не боротися з хворобами, а... насолоджуватись ними.

Мій знайомий обривився на мене, дзвонить по телефону, обурюється:

«Ви ніколи таких дурниць не писали. Це ж хуліганський випад».

Я відповів:

«Абсолютно точно, не писав».

«Але ж там стоїть ваш підпис», — не відступав мій «захисник».

«І там стоїть також підпис Юрія Івакіна, автора пародії», — нагадав я.

Мені було дуже важко пояснити, що пародія — це тільки добра усмішка. Коли дивишся на себе в кривому дзеркалі, зображення всерйоз не приймаєш. Це тільки криве дзеркало, а не передражнявання.

Довгожителі переважно оптимісти. Щоб довести це своїм читачам, я поїхав в Інститут геронтології. Гостинний і доброзичливий академік Дмитро Федорович Чеботарьов дозволив мені провести невелике соціологічне дослідження. В інституті, яким він керує, перебували лю-

ди, що дожили до 80—90 і більше років. Я запропонував їм анкету. На запитання: «Чи вважаєте ви себе оптимістом і життєрадісною людиною?» 96 процентів довгожителів відповіли ствердно. І не просто «так», або «о так, звичайно!», «безперечно!». Деякі відповідали: «Якби я не був оптимістом, то, напевне, не дожив би до своїх літ».

Друге запитання: «Вважаєте ви себе товариською людиною чи полюбляєте самотність?» 88 процентів довгожителів відповіли, що дістають величезне задоволення від спілкування з людьми, а 12 процентів полюбляють також і усамітнюватись. Дехто пояснював свою схильність до самотності: «Я жила на краю села, мовби ізольовано, й звикла до самотності». Майже всі танцювали й співали, а коли не вміли танцювати й співати самі, то дуже любили дивитися танці й слухати пісні. Одна 80-річна жінка розповідала: «В дитинстві я вилазила на вишню й співала на все село».

«Чи любите ви гумор?» — було третє запитання. Одностайність повна. Всі дуже люблять гумор. Наведу деякі записи: «Тарапунька і Штепсель — мої улюблені артисти», «Люблю посміятися й інших посмішити», «Завжди прошу правнука читати мені гумористичні оповідання», «Люди, які не розуміють гумору, мені не до душі. Це небезпечні люди. Ображаються й можуть бути злими».

Останнє запитання: «Що вам більше до душі: комедія, драма чи трагедія?»

Усі люблять комедію, 70 процентів ще й драму. І жоден довгожитель не виявив інтересу до трагедії.

Передачу «Кабачок 13 стільців» ніхто з довгожителів не пропускає. Пам'ятають багато смішних ситуацій, анекдотів. «Для мене ця передача — свято», — відповідав кожен з них. Усіх учасників кабачка знають напам'ять — і пана директора і пані Моніку, і пана спортсмена, і пана професора, і пана Гімалайського... Говорили про них як про своїх давніх знайомих.

Один з найстаріших людей світу — Аббас Хаса, іранець, що народився у 1823 році. Коли журналісти запитали його, в чому секрет його довголіття, він відповів: «У мене весела вдача».

Було, проте, одне заперечення, і мені хочеться на нього відповісти. «Тарасова що не день виступала в ролі

Анни Кареніної, плакала натуральними сльозами, мучилась її стражданнями, кидалася під поїзд, а от дожила до 75 років». Драматичні артисти, мовляв, живуть не менше комедійних.

Вважаю, що добре зіграна драматична роль викликає в актора водночас і позитивні емоції: оплески, захоплення глядачів, успіх. Негативні емоції обертаються позитивними. Фізіологам вдавалося з допомогою умовних рефлексів перетворювати больові подразнення на задоволення. Що ж до комедійних акторів, то їм не завжди буває весело, коли вони смішать інших.

Одесити люблять сміх. Але й кияни — народ не похмурий. Саме в Києві жив і працював «чарівник сміху» Остап Вишня. Слави «добувачів сміху» зажили Степан Олійник, Павло Глазовий, Федір Маківчук. Поява на сцені Тарапуньки й Штепселя завжди була для киян подарунком. У Києві видається «Перець», газети мають розділи гумору. Попит на сміх, однак, перевищує пропозицію. Василь Тьоркін і Хома Хаєцький не виняткові, а саме народні типи. Мені здається, що в Києві їх більше, ніж можна було б уявити.

Є таке поняття: спрямованість особистості. Це — сукупність поглядів, ідей, переконань людини. Спрямованість може бути оптимістичною і похмурою. Світогляд особистості існує не сам по собі, а обумовлюється соціальним ладом суспільства. Оптимізм можна виховувати навіть у тих, хто за вдачею похмурий. Я кажу про оптимізм, а не про бездумні веселощі чи легковажне підбальорювання.

Кілька років тому журналісти В. Песков та Б. Стрельников поділилися своїми враженнями про Америку. Однією з прикмет цієї країни є усмішка. Американці взагалі життєрадісний народ. Та журналісти помітили й інше: часто це усмішка-прикриття, усмішка-вивіска, усмішка, що означає приблизно таке: «Я ще стою на ногах», «Все у мене гаразд», «Нехай не думають, що я слабкий, слабких — б'ють, слабкість викликає агресивність сильних». Таке соціальне середовище нещадно бракує тих, хто став слабким, і невдах... «Коли американець усміхатися вже нездатний, це означає, що справи його зовсім погані».

У системі нашого суспільства ліквідовано ті основні причини, які пригнічують оптимізм: соціальну неспра-

ведливість, расову ненависть, культ збагачення, непевність у завтрашньому дні, страх перед майбутнім.

Так, у нашій країні є всі підстави для оптимізму. Могутня передумова для здоров'я.

ПЛАТА ЗА СТРАХ

Усі ми переживали почуття страху. І коли були дітьми, і коли стали дорослими. Різні бувають причини: війна, стихійні лиха, аварії, пожежі, катастрофи на морі, хвороби, операції...

Яка ж плата за страх?

З переляком пов'язують виникнення багатьох хвороб — діабет, тиреотоксикоз, різні нервові захворювання. Страх може вбити людину.

Одна моя хвора поверталася ввечері через ліс, поспішала, їй було страшно. Ішов дощ. Їй здавалося, що за кожним деревом хтось стоїть, стежить за нею. На півдорозі — чи то вітер налетів: заворушилися кущі, чи то птах крикнув і залопотів крильми, жінку охопив жах. Вона впала, вдарилась головою, втратила свідомість. Уранці її знайшли і привезли в лікарню. Ушкодження само по собі було легким. Обробили рану, перев'язали. Але слідом за пережитим нею страхом з'явилися ознаки захворювання щитовидної залози, що підтвердили потім дослідження.

Академік Павлов описав такий випадок: серед товаришів зайшла суперечка про те, хто наважиться пройти через кладовище опівночі і на останньому пам'ятнику зробити позначку крейдою. Узявся зробити це хлопчина, який, до речі, і прозвисько мав Орел. Та в останню хвилину, коли позначку на пам'ятнику було вже зроблено, він од страху втратив свідомість. І з того часу страждав нарколепсією.

Від страху шкіра негрів ставала білою, а шкіра білих — чорною. В одного матроса, який злякався бурі, виступив на лобі кривавий піт. Я бачив на війні людей, що посивіли за одну ніч.

Навдивовижу точно описав стан страху Чарлз Дарвін: «Серце б'ється сильно й бурхливо, так, що тріпоче і вдаряється об ребра. Шкіра миттєво блідне... Непоясненим чином проступає піт. Рот пересихає... Голос стає хрипким і нерозбірливим. Людина стоїть, як статуя, нерухомо

і не дихаючи, або притискається до землі, мовби інстинктивно намагаючись стати непомітною...»

Мені часто доводилося спостерігати стан страху в людей перед операцією. І бачити наслідки цих страхів. Цікава річ: страх переживається гостріше перед операцією, ніж під час операції. Це підтверджувалося експериментами: піддослідному завдавався біль голкою, пульс при цьому частішав на 6 ударів за хвилину, а при самій лише загрозі завдати біль — на 24 удари. Був такий факт: хірург по шкірі хворого провів лінію пальцем, а хворий подумав, що робиться розріз, і тут же втратив свідомість.

Академік О. П. Кримов доручив мені вивчити стан хворих перед операціями. Було досліджено 100 чоловік. Перше, що привернуло увагу, це втрата сну. Ніч перед операцією спали погано 26 хворих, 8 не спали зовсім, 29 чоловік спали, часто прокидаючись, і спали взагалі задовільно 37 чоловік.

Хотілося з'ясувати, що лякає хворих, у яких попереду хірургічне втручання. На це запитання 43 чоловіка відповіли: біль, 11 — результат операції, 14 — і те, й те, 32 чоловіка йшли на операцію без особливих страхів.

Хто вірив у свого лікаря, той був відносно спокійний. Але 40 хворих з 100 не знали, хто їх оперуватиме.

Один хворий до свого лікаря ставився насторожено — вірив і не вірив. Хтось про нього погано відгукнувся.

У всіх хворих викликала почуття страху метушня операційного дня: поява хірургів у коридорі з плямами крові на халаті, вигляд прооперованих після наркозу, стогони, що долинали інколи з операційної.

Хотілося дізнатись далі, яке враження справляє сама операційна і те, що в ній відбувається. 19 хворих насторожували й лякали розмови персоналу. Вимовляються назви інструментів — ніж, пилка, гачки, долото — і ці слова асоціюються з болем. Скажуть «скальпель» — і вже боляче.

Викликав страх вигляд неприкритих інструментів: скальпелів, затискачів, голкотримачів, респіраторів, розширювачів ран.

На запитання: «Які думки у вас викликало прив'язування до столу?» 24 з 100 відповіли: «Думали, що буде дуже боляче, тому прив'язують». Або: «Прив'язують, щоб не втік». 13 хворих бачили, як оперують на сусідніх сто-

лах. «Я від вигляду крові втрачаю свідомість»,— сказав один із них.

А як ставляться хворі до масок на обличчях хірургів? Вільшість відповіли правильно: «Фільтрується повітря, що видихається, маска захищає рану від мікробів». Та була й така відповідь: «Щоб я не дізналася, хто мене оперував, якщо буде поганий результат».

Серед оперованих був поет. Через якийсь час після того, як він виписався з лікарні, в одному з журналів я прочитав його вірші:

Везуть в операційну на колясці,
Але під ніж лягати нам самим.
Кругом все біле. Кожен в білій масці.
Я відчуваю — теж роблюсь таким.

Одне слово, багато страху і перед операцією, і під час неї.

Хто боїться оперуватись, того бояться оперувати: можуть бути невдачі, «непоясненні» випадковості, драматичні наслідки.

Однак страх можна послабити або й зняти зовсім. Для цього ми ввели спеціальну психопідготовку.

Спочатку з'ясували, що саме тривожило хворих: кровотеча? біль, загроза для життя? можлива інвалідність?

«Відчуєте, що по тілу тече рідина, знайте, це не кров, а розчин новокаїну, яким роблять знеболювання. Болі? Будьте готові до уколу. Прив'яжуть до столу? Тільки для того, щоб випадковим рухом не торкнутися інструментів, рани».

Лікарі почали контролювати свої розмови в операційній (стерильність слова!). Утверджувалось оптимістичне ставлення до операції. (Сама операція не страшна — страшно, коли її вже неможливо зробити).

Будуть труднощі? Так. Знайте про них. Готуйтеся до них. Самомобілізуйтеся. Труднощі, про які знаєш і які готовий зустріти, долаються легше, ніж несподівані, що застають зненацька.

Бесіди велися в присутності хворих, які вже перенесли операції і тут же свідчили: все, що говориться,— чистісінька правда, так воно й буде.

Тут я хочу розповісти про експеримент лікарів А. Бомбера і Х. Ліндемана. Відомо, що щороку в морях і океанах зазнають лиха близько 200 тис. чоловік. З них тисяч п'ять — десять гинуть. Встановлено також: ті, хто

рятувався на шлюпках і уламках кораблів, гинули чомує у перші три дні.

Дивна річ: людина без їжі може прожити 30—40 днів, без води — 6—7, без сну — 10 днів — то чому ж ті, хто зазнав аварії, гинули так швидко? Пояснити це взявся А. Бомбер, а слідом за ним і Х. Ліндемман.

Коли солдата поранять у бою, він своє поранення ніби переносить на весь свій загін. З цим я зустрічався на війні часто. Майже те саме відбувається з тими, хто зазнав аварії на воді. «Коли корабель тоне,— пише А. Бомбер,— людині здається, що разом з її кораблем іде на дно весь світ... Тікає з під ніг палуба, з нею тікають і вся мужність і весь розум». І далі: «Огорнута нічною пільмою, гнана течією і вітром, із страхом перед шумом і перед тишею, людина за якихось три дні перетворюється на мерця».

Після цих слів Бомбер звертається до жертв корабельних аварій: «Ви, хто загинув передчасно, я знаю, вас убило не море, вас убив не голод, вас убила не спрага. Розхитуючись на хвилях під жалібне кигикання чайок, ви вмерли од страху».

Узявши із собою тільки підводну рушницю, він вирушив в довгу путь через океан у надувному човні, щоб довести цю свою думку. Шістдесят п'ять днів тривала ця подорож. Шістдесят п'ять!

Страшним тягарем впала на нього самотність. «Горе тому, хто самотній... Ніхто не в силі розірвати кільце самотності, зробити це важче, ніж наблизитись до обрїю... Мені не вистачало присутності людини... Час від часу я починаю голосно говорити, щоб почути свій голос, але від цього почуваю себе ще більш самотнім в океані мовчання...»

Умови плавання відтворювали умови аварії.

Запас дощової води вичерпався. Спрага палила тіло. «Невже мені знову доведеться пити морську воду і риб'ячий сік?» — з жахом вигукує лікар.

На п'ятдесятий день плавання, дійшовши до останньої стадії виснаження, Бомбер написав заповіт, вважаючи, що помирає: «Моя теорія правильна і підтверджується п'ятдесятиденним дослідом: на більше людських сил не вистачає!» Після цього він ще п'ятнадцять днів плів серед океанських хвиль і все-таки досягнув берега.

Експеримент Бомбера повторив лікар Ліндемман. І він прийшов до такого ж висновку: моральна підготовка має

вирішальне значення. Ліндеман користувався аутогенним тренуванням. «Не здаватися!», «Не здаватися!», «Не здаватися!» — твердив він собі тричі на день, стискаючи кулаки.

Човен-пирого перекинувся. Борсаючись у холодній воді, забившись до крові, він повернув йому плавучість. Зламалася щогла, відірвався і пішов на дно дрейфовий якір. Хвилі вирували навколо, кидало човен, мов тріску, з боку на бік. А Ліндеман твердив, зберігаючи холодно-кровність: «Я живий і здоровий, про який жаль може йти мова?» Про човен він казав, як про живого друга: «Він не зрадить, він сильніший за всі шторми».

Сімдесят два дні плив Ліндеман! І вистояв!

Стан цих лікарів у плаванні десь збігається із станом хворих перед операціями. Звісно, якщо операції серйозні, а не дріб'язкові.

У тому й тому випадках йдеться про життя і про смерть.

Самотність, яку тяжко переживали обидва лікарі-сміливці, тим більше протипоказана хворим.

Моральний фактор, який він важливий! Можна, виявляється, зменшити плату за страх.

За законами краси

МИСТЕЦТВО ТЕЖ ЛІКУЄ

Усі ми любимо красу. Чи то пейзаж, пташиний спів, захід сонця, живопис, танець, музику, чи то зі смаком опоряджена кімната, Краса хвилює, заспокоює, надихає, приносить радість.

Особливу насолоду дає мистецтво. З його допомогою можна ефективно впливати на свідомість людини, світогляд, вчинки. Отже, впливати і на її здоров'я. Але щоб мистецтво впливало, потрібно насамперед навчитися розуміти його.

Маркс говорив, що насолоджуватися мистецтвом може тільки художньо освічена людина.

Про чарівну силу музики склалися легенди. Орфей своєю лірою і співом приборкував диких звірів, розбурило море; скелі й ліси йшли за ним, підкоряючись звукам.

Музикою лікують. Про чудесні зцілення повідомляв ще Піфагор, давньогрецький філософ і вчений. У наш час науковими дослідженнями встановлено вплив музики на інтимні процеси, що відбуваються в організмі: газообмін, склад крові. Нею користуються для знеболювання (за механізмом відволікання).

Вона бадьорить, підносить бойовий дух, зникає втома. Військові називали її «божественним динамітом» — під музику піднімалися в атаку навіть знесилені солдати.

Поспостерігайте за людьми, які слухають музику (телевізор надає таку можливість майже щодня). Сидять, мов зачаровані, заглиблені у свій внутрішній світ. Звуки викликають спогади. Складається спочатку звуковий малюнок, потім — зримий. Перед очима виникають картини, сцени. Якщо це люди, то бачиш їх у праці, танку, боротьбі. Якщо природа — то це ліси, сповнені пташиного гомону, плюскотливі хвилі, зливи, захід сонця.

Дивлячись на диригента, навчаєшся переживати музику, як переживає її він. Паличка диригента творить диво: керує не тільки звуками, а й почуттями людей у залі.

Щасливі думки у винахідників часто народжувалися під впливом музики. Льва Толстого кликала музика до письмового столу. Юдін, видатний хірург, перед складними операціями продивлявся партитуру Шостої симфонії Чайковського. Доторк до чистого й світлого світу музики робить людину доброю і щирішою. Згадайте Шекспіра:

Все, что бесчувственно, сурово, бурно,—
Всегда на миг хоть музыка смягчает.
Тот, у кого нет музыки в душе,
Кого не тронут сладкие созвучья,
Способен на грабеж, измену, хитрость:
Темны, как ночь, души его движенья...

Коли я дивлюся на присутніх у залі філармонії, уявляється, що йде сеанс лікування. Тільки роль лікарів узяли на себе композитор і оркестр.

Музика не однозначна. Мажорні й мінорні звуки викликають різний настрій, а отже, й різні реакції в організмі.

Є також небезпека пересичення музикою. Вона девальвується транзисторами, радіо, телебаченням, кіно, магнітофонами, програвачами. Щоб змусити себе слуха-

ти, підвищують гучність. Стаючи надокучливою і нав'язливою, музика шкодить, сприймається, як шум.

Радість може приносити і живопис, коли його розуміють. Інакше він не впливає. Дехто скаже: нема чого дивитися на картину, де зображені, скажімо, луки чи ліс, коли за вікном той же ліс або луки. Дивись, милуйся, насолоджуйся природою в натурі, а не її відтворенням на шматку полотна.

Коли дивишся на луг Левітана або на ліс Шишкіна, бачиш їх тонким оком художника. Помічаєш те, що помітив він, відчуваєш той же настрій, який відчував він, сприймаєш не лише луг або ліс, а й душу художника, настрої художника, який виразив себе в картині.

Талановите полотно приносить у наше життя нові відчуття — і прохолоду гірської річки, і дихання нагрітих сонцем трав, і свіжість блакитного березневого снігу.

Я був у Москві, коли там експонувалася виставка європейського портрета XV — початку XX століть. Мені пощастило: я зустрівся з Леонардо да Вінчі, з його Маною Лізою Галлерані, третьою дружиною Франческо дель Джокондо. Живі ясні карі очі, розліт тонких брів. Обличчя освітлене лукавою усмішкою. П'ятсот років відділяють нас од Мони Лізи, та їх неначе не було: таких дівчат можна зустріти й нині — довірливих, розумних, лукавих. Я дивився на людей, які купчилися біля портрета: обличчя здивовані, зачаровані, захоплені. Люди зустрілися з дивом.

Я люблю різьблення по дереву. Мене вражає це мистецтво. Кожна річ, висічена з дерева, неповторна, іншої такої бути не може. Дерево — не глина, поклав штрих різцем — і вже не зміниш, не підправиш, — потрібні точний окомір і розрахунок.

Психотерапевт Б. Шерцис і архітектор І. Ткаченко опублікували в «Вечірньому Києві» статтю, яку назвали «Лікування архітектурою». Йшлося про хворих невротами і про лікування їх не ліками, а «кілометрами архітектурно-лікувальних маршрутів». Декотрі вулиці й площі за своїми ансамблями можуть бути названі вулицями й площами Гармонії, Спокою, Радості.

Давно вже здобули собі терапевтичну славу твори художньої літератури. Гарна книжка може лишити слід у душі на все життя. Є навіть такий узаконений у медицині термін: бібліотерапія. Знайти ключ до хворого не так просто. Потрібно бути людинознавцем. Письменники

часто знаходили ключі до серця хворих. Коли одного відомого у свій час лікаря запитали, що потрібно читати, щоб стати гарним лікарем, він відповів: «Читайте «Дон Кіхота». Спеціальними знаннями оволодіти легше, ніж знаннями душі хворого.

Чехов якось писав Суворіну про «Батьків і дітей» Тургенева: «Що за розкіш «Батьки і діти». Просто хоч караул кричи! Хворобу Базарова показано так сильно, що я заслаб, і було таке відчуття, наче я заразився від нього».

Якщо можна вплинути на загострення хвороби, то, мабуть, можна вплинути і на поліпшення здоров'я. Так найчастіше й буває. Заражаються не хворобою, а здоров'ям. Моральним і фізичним.

Багатьом допомогли Павка Корчагін М. Островського, Маресьєв Б. Полевого.

Я одержав листа з Пхеньяна від Кім Ван Сона (зразковий госпіталь, палата № 4), який мене зворушив. Потрапила йому в руки моя повість «Найдорожче», перекладена корейською мовою. Герої книжки допомогли йому, як він пише, «вистояти в боротьбі з недугою, в них я вчився мужності й оптимізму, притаманним радянським людям».

Музика, живопис, архітектура, література... Та, крім того, є ще багато іншої краси навколо нас і в нас самих. Наприклад, краса танцю, краса квітів, краса житла, душевна краса людини.

Танок захоплює, сам ідеш у коло. А це вже фізична зарядка. Але якщо навіть ти тільки глядач, все одно в думках повторюєш танцювальні рухи, й імпульси і в цьому разі досягають м'язів. Є в ортопедії такий метод лікування — імпульсами, коли ноги рухатися не можуть, перебувають під гіпсовою пов'язкою. Хто любить танцювати, тим притаманна грація, невимушеність рухів, горда постава.

Танці відбуваються в радісній бадьорій атмосфері, і це передається нам, ми теж відчуваємо радість.

Не всі танці, однак, подобаються. В мене, наприклад, викликають негативні емоції деякі «модні» танці, коли трусяться, смикаються, несамовито хитають головами чи повторюють сотні разів один-єдиний рух. Мабуть тому, що в мене як у лікаря вони асоціюються з епілептичними випадками, паркінсонізмом, стовбняком та

іншою судорожною патологією. Це «танці» хворих, а не здорових. Хай пробачать мені їхні шанувальники.

Захоплення викликають квіти. Важко одвести очі від ікебани — японського аранжування квітів. У них кожний квітці, жмутику трав, грону горобини, гілочці знайдено своє місце. Змінити щось у букеті неможливо, не порушивши гармонії. Кожна композиція породжує настрій — то радості, то спокою, то печалі.

Та ось яка справа: мистецтво не визнає штучності. Саморобні квіти, наприклад, бридкі. Про це переконливо писалося в «Литературной газете». «Що більше вони схожі на справжні, то бридкіше на них дивитись, на цю вульгарну подобу, що удає з себе життя. Навіть спосіб, яким вони з'являються на світ, образливий для природи, а отже, і для людини — він суперечить її творчості, що підноситься від найдрібніших часточок матерії до того дива, яке ми називаємо квіткою і вважаємо символом краси, любові, молодості, душевної чистоти. І справді, що ж тут є від квітки в цій залізно-текстильній конст-рукції?»

У Грузії існував звичай: коли дитина захворювала на кір чи віспу, дім, наскільки дозволяють кошти, прибирали якомога краще. Застилали килими, всюди ставили букети квітів, співали колискові пісні. Усе це робилося для того, щоб задобрити злих духів, що уособлювали хвороби.

Й це давало користь. Недуга проходила легше, діти одужували швидше. Їх лікувала краса.

І тварин, і людей лікують ліками, операціями, фізичними методами. А людину ще й словом і мистецтвом. Засобами, зверненими до свідомості, уяви, фантазії, волі, інтелекту. Це спеціально людські засоби впливу. Тільки людину можна ними лікувати.

Один непримиренний сперечальник, коли мова йшла про місце мистецтва в лікуванні, в'їдливо зауважив:

«Не пам'ятаю випадку, щоб симфонія вилікувала людину від апендициту або жовчно-кам'яної хвороби».

І справді, я теж не пам'ятаю. Та це зовсім не означає, що мій опонент має рацію.

Є велика категорія хворих, які страждають функціональними захворюваннями, неврозами, що їх можна вилікувати лише цими засобами — без медикаментів і скальпеля.

У решті випадків, коли є вже морфологічні зміни, де-струкція тканини, краса повинна входити в комплекс лікування як обов'язковий компонент. Якщо ми вважаємо, що медицина чимось відрізняється од ветеринарії.

«ЕСТЕТИКА» ЛІКАРНІ

Кажуть, лікарня й естетика несумісні. Естетика — наука про прекрасне, про закони краси. Хвороби і потворність — хіба це прекрасне? Протиприродно прикрашати страждання і втрати.

Така точка зору існувала. Чи не тому інтер'єри лікарень мали гнітючий вигляд: засилля білого кольору, порожні стіни, нав'язливе зображення патології на плакатах; архітектурні рішення спрощені, безрадінні, ніякої фантазії. Штучно створювалась атмосфера хвороб. Оку, що відчувало красу, не було на чому зупинитись.

А коли вдуматись, хіба таким повинен бути медичний заклад? Уся лікарська діяльність спрямована на те, щоб позбавити людину хвороб. Отже, саме цей мотив повинен звучати в інтер'єрі. Одуjuanня і життя, а не хвороби і смерть.

Такою уявляється нам висхідна позиція.

Засобами образотворчого мистецтва в нашій лікарні пропагувалися природа, труд, спорт — усе, що несе здоров'я. На ці теми з'явилися вітражі, графіка, офорти, естампи, карбування, панно, живопис, діорами з ландшафтами, деякі з них озвучувалися природними шумами — пташиним гомоном, сюрчанням коників, дзюркотінням води; і жива природа — вольєри з птахами: індонезійськими та кубинськими папугами; різні композиції декоративних рослин з акваріумами, скельними фрагментами; польові та садові квіти в горщиках і зрізані. Тут великий простір для уяви художника.

Природа — ліки номер один, це загальновизнане положення. Їй мають бути широко відкриті вестибюлі, холи, палати, кабінети медичних закладів.

Жанрові картини і веселі малюнки також повинні знайти своє місце в інтер'єрі. «Сміятися корисно» — під такою назвою експонуються малюнки, що висміюють всілякі забобони. Хворий обов'язково усміхнеться.

Живопис допомагає утверджувати віру в медицину. В лікарні № 1 виставлено картини, присвячені самовідданій праці медиків. «Медсестра» М. Божія (зворушли-

вий образ дівчини, яка взяла на свої тендітні плечі людські страждання), «До хворого», В. Василенка (крізь снігові замети лікар пробивається до людини, яка потрапила в біду) та інші твори.

Про них розповідає диктор (тексти записані на плівку і передаються у вестибюль). Це посилює враження. Треба бачити, з якою підкресленою повагою ставляться хворі до медиків після таких бесід. Не слід забувати: авторитет лікаря лікує.

Хворий втрачає барви, починаючи з обличчя. А в стаціонарах та поліклініках його позбавляють ще й барв навколишнього світу. Їх необхідно повернути хворому. В цьому суть лікування.

Колір діє як умовний і безумовний подразник. Загальним для досліджень впливу кольору є те, що він існує і його можна виміряти. Побутові уявлення про фарби похмурі і веселі, заспокійливі й збуджуючі, крикливі й тихі вже самі по собі свідчать про спрямовану дію.

Схильність медицини до білого кольору пояснюється не тільки його здатністю чуйно реагувати на забруднення. З ним пов'язані історичні уявлення про святість і чистоту, тоді як з чорним кольором — про демонізм і порок.

Про блакитний колір можна сказати, що він заспокоює (безхмарне небо означає затишшя, умиротвореність). Червоний збуджує, рожевий радує (зоря, дозріваючий плід, рожеві щоки — ознака здоров'я). Жовтий веселить (Гете свої оптимістичні «Римські елегії» писав у жовтих окулярах). Зелений може викликати негативні емоції (недозрілий, слабкий, хворий) і позитивні (зелені луки, зелений ліс).

Але не такими «лобовими» фарбами створюється кольоровий клімат лікарні. Користатися слід напівтонами, погашеними пастельними фарбами. В цій гамі витримана більшість лікувальних закладів міст.

Важлива деталь: лікарям працюється легше, коли стіни кабінетів пофарбовані в нейтральний колір. У психологічному відношенні він індиферентний. Не відволікає, не збуджує, дає можливість зосередитись. На нейтральному тлі точніше прочитується справжній колір шкіри пацієнта та його відтінки (жовтизна, синюшність, пігментація і т. п.). При жовтій стіні важче побачити жовтизну, при синій — ціаноз.

Задоволення хворому має приносити не лише те, що сприймається зором, а й те, що сприймається слухом. Маю на увазі музику. Про живопис кажуть: «звучання барв», «музичний ритм картини». Про архітектуру, що це — застигла музика. Музика, живопис, архітектура не потребують перекладу. Їх можуть зрозуміти всі. Інтернаціональна мова почуттів і думок.

Інтелектуальний розвиток веде до прагнення пізнати прекрасне. Сьогодні відбувається велике прилучення до Краси. Медицина не повинна лишатися осторонь цього процесу. Звідси новий аспект лікарняної естетики: запросини в світ прекрасного, виховання здатності розуміти прекрасне в дійсності і в творах мистецтва.

Київські художники тепер охоче виставляють свої твори в поліклініках та стаціонарах. Це стає традицією. Я підрахував: тільки на поліклініки міста припадає понад... 20 мільйонів відвідувань за рік. Звідси подвійний резон: картини дивляться величезні маси людей і дивляться саме тоді, коли це їм найбільш корисно.

Отже, гарний інтер'єр, що включає елементи природи, продуманий кольоровий клімат, живопис, вітражі, вольєри, музика дають хворому естетичну насолоду, відволікають його від неприємних думок, формують довіру до лікаря, а це чимала частка факторів, з яких складається успіх лікування.

Усім своїм естетичним комплексом лікувальний заклад повинен промовляти хворому «ти будеш здоровий», а не «ти — хворий».

«Естетика» лікарень сприятливо позначається на роботі персоналу. Не тільки в тому розумінні, що краще працюється, коли обстановка радує око, а музика — слух, а й тому, що естетика зобов'язує. Найменший безлад, грубість на цьому тлі, за законом контрасту, стають дуже помітними, протиприродними, несумісними і тому — нестерпними.

Вивчаючи скарги хворих, ми мимовільно звернули увагу на те, що їх більше надходить на заклади, де не дбають про естетику.

У розмовах нерідко чуєш критичні зауваження. Серед них можна виділити такі: 1. Краса дратує хворих, нагадує про те, що з нею взагалі доведеться розлучитись. 2. Зовнішній полиск викликає підозру: чи не ховається під ним порочність? 3. Гроші і час, що витрачаються

на естетику, з більшою користю слід витратити на ліки й обладнання.

Що ж, коли людина тяжкохвора, вона й уваги не зверне на естетику, як і на все інше. Сигнали хвороби глушать сприйняття, кора мозку перевантажена ними, до неї не пробитися зовнішнім подразникам. Але таких хворих мало. В поліклініках їх майже немає. Отже, перше заперечення не можна сприймати серйозно.

А от про розрив між формою і змістом варто поговорити.

Життєвий досвід вчить: зовнішність буває оманливою. Порожнеча прагне влягтися в ошатний одяг. Расул Гамзатов з притаманним йому гумором відзначив: «Не раз доводилося мені чухати потилицю, коли кавун, вибраний мною за красу, всередині виявлявся білим і несолодким». Якщо лікують погано, поводяться грубо, то естетика сприймається тільки як зовнішній полиск, як грим, вид обдурювання і викликає більший протест, ніж тоді, коли її зовсім немає. Тут доречно згадати одну скаргу, яку мені випало перевіряти. Хворий Г. образно писав: «Славна хата не кутами, а пирогами. При бездоганних кутах пироги виявилися з присмаком». І далі він розповідав про обурливу поведінку медиків, і як наслідок — больовий приступ, відмова від лікування.

Чому таке трапляється? А тому, що естетикою займалися у відриві від етики (а між ними немає прикордонних стовпів) і вичерпали себе повністю на зовнішніх аксесуарах.

Естетика — не самоціль і не прикрашателство. Вона має органічно увійти в лікувальний процес. Тільки тоді дасть про себе знати закладений у ній імпульс до вдосконалення. Якщо це станеться, само собою відпаде і третє заперечення: мовляв, затрати на естетику себе не виправдовують. Спрацює закон Краси, спільний як для форми, так і для змісту, обернувшись одужаннями і подяками хворих.

Нині будуються сотні лікарень та поліклінік. Медики прагнуть красиво і зі смаком їх оформити. А як це зробити — не знають. От і їздять по країні, шукають «еталони». Одні відтворюють «домашній затишок». Аргументи: щоб хворі почували себе в лікарні, як удома. А чи правильно це? Саме в домашніх умовах часто виникають хвороби, і коли вони виникли тут, то вже напевне умовно-рефлекторно пов'язані з ними.

Павлов писав, що сам факт госпіталізації — це вже лікування. Тому інтер'єр лікарні повинен відрізнитись від інтер'єру квартир, поєднувати в собі незвичність, суворість і красу. А «домашній затишок» «приземлює» заклад.

Інші під прапором естетики прикрашають стіни всім, чим завгодно. Бачив я і репродукції таких полотен: «Ранок стрілецької страти», «Над вічним спокоєм», «Іван Грозний убиває сина Івана». Вихолощені абстракції — не зрозумієш, про що вони. Поруділі від часу фотографії — епізоди виробничого життя, відпочинку, самодіяльності, неначе стіни — це сімейний альбом. І медичні тексти — цілі розділи з підручників.

Але є й багато правильних рішень, що узгоджені з життєвим досвідом, з даними наукових досліджень. Їх необхідно збирати і пропагувати.

Не беручи гору в суперечці, опоненти кидають останній козир, щоб виправдати свою безініціативність. «А де брати кошти на цю саму естетику? Надто дорого вона коштує. Кидання грошей на вітер».

Головне — ініціатива колективу, бажання зробити свій заклад привабливим, гарним, привітним. Зрештою, людина півжиття проводить на роботі. Щедро допомагають медикам хворі. Ще б пак, багато хто з них зобов'язаний лікарям своїм життям. Допомагають і шефи — підприємства. Художники готові виставляти картини в лікарнях та поліклініках. Таким чином, можна і без великих затрат досягнути мети, було б тільки бажання.

Прагнення до краси нездоланне. І ми повинні дарувати її хворим.

ПРО КОНКУРСИ КРАСИ

На Заході галасливо відбуваються конкурси краси. Обираються королеви: міс Америка, міс Європа. Готуються навіть обрати міс Всесвіт.

Добре це чи погано?

Одного разу мені пощастило слухати Олександра Довженка. Він говорив про красу з притаманним йому блиском і ясністю думки. Тепер я знайшов той виступ у п'ятому томі його творів. Важко утриматися від спокуси навести з цього виступу слова:

«Хіба не було в нас колись розмов, що наші робітничо-селянські актриси не повинні бути вродливими, що ра-

дяньська актриса, коли вона не буржуйка, повинна бути дещо простіша, грубіша. Ця гнила теорія і практика жила, утверджувалася. Захоплені цим «винаходом» творці наче осліпли, не помічаючи краси наших людей. Придивіться на вулиці, в армії: як багато вродливих, облого-роджених думкою про великі завдання дівчат і юнаків. Скільки гарних фізичною красою, гармонією рис і пропорцій. Скільки накреслюється вже багатств у зовнішньому обрисі нашої людини... Через два-три покоління ми будемо найкрасивішим народом із гармонійним поєднанням фізичних якостей, закладених у нашій природі, і розквіту внутрішніх якостей. Це вже близько до масового здійснення».

Чи існує взагалі еталон краси людської? Ідеал краси?

У різний час ідеалом краси вважали то повногрудих гладких жінок (картини Рубенса), то жінок з осиними таліями й маленькими ніжками, з довгими шиями й пократими плечима — в будь-якій картинній галереї можна побачити портрети таких жінок.

Це пещена краса знаті. Та є ще неповторна краса робочої людини. Маркс писав, що на їхніх «загрубілих обличчях вся краса людства».

Ідеальну красу жінки й чоловіка відбили в своїх творах старогрецькі й римські художники та скульптори. Афродіта (Венера), Аполлон, Геракл (Геркулес). Прекрасні Венера роботи Праксителя, високий, безбородий юнак Аполлон. Геракл — сама мужність і безстрашність, він бореться і перемагає розбійників, злих богів, душить змії.

Тепер популярні різні таблиці ідеальних співвідношень зросту, ваги, окружності талії, грудей, стегон тощо.

Можна сперечатись про наукову обґрунтованість деяких показників. Та є користь від таких таблиць: вони спонукають до самовимірів.

Красою можна до певної міри керувати. Оскільки можна керувати здоров'ям. Можна виправити поставу, ходу — військова виправка виробляється, з нею не народжуються. Можна керувати своєю вагою — не допускати обвислості, в'ялості, не втрачати форми тіла, не старіти передчасно.

Можна, нарешті, усунути деякі дефекти своєї зовнішності косметологічними засобами — деформації, вугрі, веснянки, зморшки, татуїровку тощо.

Відвідування інститутів лікарської косметики щороку зростає. Є прямий зв'язок між піклуванням про красу і благополуччям. Коли голова вільна від турбот про хліб насущний, люди більше думають про красу, про свою зовнішність.

Серед відвідувачів Інститутів лікарської косметики — робітники, колгоспники, службовці, студенти. Навіть пенсіонери. Що ж, красі підвладний кожний. Жінок набагато більше, ніж чоловіків. Це природно: почуття краси в них розвинуто сильніше.

І все-таки конкурс краси в тому вигляді, як він відбувається на Заході, нам не підходить. Не узгоджується з нашими уявленнями. Чому? Та тому, що краса людська — поняття містке. Красиве обличчя стає пустоцвітом, коли воно не освітлене думкою, почуттям, благородством мети. І навпаки, звичайне за нашими уявленнями обличчя, одухотворене, здається прекрасним.

Сікстинська мадонна чарує душевним порухом, святістю материнського почуття. Подивіться на Джоконду Леонардо да Вінчі. Немає класичних ідеальних рис у її обличчі. В цьому розумінні її не назвеш вродливою. Але скільки в ній чарівності. Вона і в мудрому, прихильному погляді, і в невисловленому сумі, і в загадковій усмішці. З портрета на вас дивляться живі очі. Комуś навіть привидівся на шиї Джоконди живий пульс.

Саме таке обличчя викликає естетичне переживання. Без внутрішнього світання не було б ні мадонни Рафаеля, ні Джоконди — тільки ляльки, рекламні етикетки на зубній пасти.

У народі кажуть: обличчя — дзеркало людської душі. Якщо душа прекрасна — прекрасне й обличчя. Так найчастіше буває.

Отже, лише вродливої зовнішності замало. Потрібен ще й зміст, тобто моральні цінності.

Краса і здоров'я поєднуються. Здоров'я за глибинною сутністю своєю — одна з сторін її величності Краси.

Якось до нас у лікарню поступила молода дівчина. Всіх привабила її зовнішність. Ніхто не міг пройти мимо: зупинялися. Заходили до неї в палату, вигадуючи якунебудь причину.

Поки дівчина боролася з недугою, нею всі захоплювалися. Драматична краса боротьби. Та недуга виявилася сильнішою. Поступово краса змарніла: шкіра вицвіла,

очі запали, губи втратили повноту і зморщилися, ніс загострився.

Дуже шкодують люди за втраченою красою. Хвороби якраз спрямовані проти краси — спільниці здоров'я.

Ось чому конкурс краси повинен бути ще й конкурсом здоров'я.

Красива людина в праці. Важко одірвати погляд од кранівниці, якій підкоряється громаддя крана; від ткалі, яка спритно відновлює безперервність нитки; від токаря, в чіхих руках народжується деталь; від шофера, що веде машину так, щіби вона вписалася в схему його тіла. Естетичне задоволення має кожний, хто дивиться, як працюють досвідчені монтажниці, складачі, друкарки: дивує музикальна спритність їхніх пальців і рук.

Я знав одного зовні мало привабливого хірурга. Але оперував він віртуозно. Про нього казали: чарівник. Це не була зовнішня витонченість рухів, жонглиювання інструментами. Пальці немовби «читали» тканини, тонко розбиралися в них, рухалися безпомилково й швидко. В цей час ми мимоволі відкривали в обличчі хірурга багато нових симпатичних рис. В усякому разі, так нам здавалось.

Чи можна уявити собі некрасивим видатного музиканта, коли він вас зачарував уже мелодією, пурханням по клавішах тонких пальців! Відбувається зміщення уявлень.

Кілька слів про рухи. Вони можуть бути шкідливими і незграбними, а можуть бути корисними й пластичними.

Одні рухи бувають вимушено шкідливими (вузькі спідниці, високі підбори), інші — залежать від сталих звичок, наприклад, коли не навчилися робити правильні рухи, виконуючи домашню роботу. Прибирати, мити підлогу, прати, розвішувати білизну, прасувати, нести відро, продуктову сумку, готувати їжу можна такими рухами, які зміцнюють тіло, і, навпаки, руйнують тіло. Неправильні пози й рухи, що повторюються часто, кінець кінцем фіксуються. Звідси — сутулість, деформації, негарна постава, хода (підбори підвертаються всередину). Є ціла наука про те, як виконувати домашню роботу з користю для здоров'я й витонченістю. Нею потрібно оволодівати.

Пластичний рух приховує навіть якийсь непереборний недолік постави. Не в усіх гімнасток ідеальні фігури. Красивими їх роблять ідеальні рухи. Фігуристів оцінюють не тільки за виконання складного номера, а й за артистичність виконання. Будь-який рух можна виконати

красиво, так, що замилуєшся. Ви гукнули людину. Вона повернула до вас голову. Поворот голови може бути лише сукупністю механічної роботи м'язів і шийного відділу хребта, а може виразити увагу, прихильність, гідність, вразити грацією. Одна жінка красиво, спритно, царствено несе на руках немовля, інша робить це грубо, незграбно. Наче не дитину несе, а поліно. Витончений рух завжди природний, неумисний — не манірничання і не маніжність.

Отже, людська краса складається не з самої зовнішньої привабливості. Це ще й моральні цінності особистості (в О. Довженка: «облагороджені думками про великі завдання»), і здоров'я, і праця, і пластичність рухів.

Збуваються пророцтва Олександра Довженка: гармонійних людей стає дедалі більше. Їх бачиш на вулицях, на заводах, в колгоспах, в армії.

Нещодавно я зустрівся з генеральним хірургом США Філдом. Він відвідав лікарню, де я працюю. В розмові з ним я запитав: «Що найбільше вам сподобалося в Києві?» Він відповів: «Люди... Привітні, красиві...»

Ось чому конкурс краси в нашому розумінні — це не конкурс краси жінки-іграшки, чуттєвої забавки, не конкурс беззмстовної краси, блиску рекламних етикеток, це конкурс повноти людської краси, гармонійної єдності фізичних якостей і якостей особистості.

«Пасовище життя»

ЛІКАР НОМЕР ОДИН

Кажуть: природа — комора здоров'я, ліки номер один... Так воно і є.

Усі чотири пори року прекрасні: весна — спочатку блакитна, потім зелена; літо, що шурхотить листям; налята багрянцем плодоносна осінь; зима — із засніженими просторами і прикрашеними інеем деревами.

...Ранній ранок. Густа роса. Свіжо, дихається легко. Якщо роса густа, буде ясний день. Над ставком мріє туманець.

Та ось бризнуло сонце, і туман розвівається. Крізь нього вже проглядаються обриси дерев. Це теж — на погоду.

Висока папороть, кущі. Над головою спурхнув якийсь птах, просвистів крильми. Перебігла дорогу косуля, лісо-

ва красуня, перестрибнула через канаву, задерши голову...

Що не крок — то нові барви, нові звуки. Сонце здійсмається все вище й вище. Скісні палаші променів з розмаху розітнули ліс до землі. Вмита рососою трава заблищала яскравою зеленню. Зграйки пташок перелітають з місця на місце...

Спілкування з природою заспокоює, додає сили, робить людину доброшою, впевненішою, ніжнішою.

Наближається час відпустки. За рік ви стомилися, «вдохлися», відчуваються ваші «болячки», якими ви раніше страждали, нагадали про себе серце, печінка. Й ось — довгождана відпустка. Ви їдете в село, на дачу, до морських берегів, на озеро чи до річки. Всього два тижні тривав ваш відпочинок. Надихалися свіжим повітрям, помірялися силою з хвилею, поніжилися на пляжі, засмагли.

Повертаєтесь додому — і вас не пізнають. Невже це та бліда, хирлява, з набряклими повіками людина, яку бачили перед відпусткою! Ви відчули приплив бадьорості — інший настрой, інше самопочуття. І про недуги забули.

Це диво зробила природа. Ніяка аптека змагатися з нею не може.

Місто якоюсь мірою забрало в нас природу. Бетон, цегла, асфальт, пластмаса, поліроване дерево — спрощена природа, вирівняна, опріснена, позбавлена руху. Ми в неї ніби впресовані умовами міського життя.

Можна зрозуміти тих, хто придбав собак, кішок, пташок, різних тварин. Це вияв суму за природою. Побачивши раптом білочку в сквері городяни зупиняються. Поспішають, запізнюються, але зупиняються. Щасливі, коли з їхніх рук довірлива тварина бере горішок і тут же починає його гризти.

Якось мене запросили до хворого Л., птахолоба. Провели в кімнату з великою кількістю канарок, чижиків, синичок і поважним строкатим папугою. Хворого не було.

Невдовзі він зайшов, збентежений моею присутністю. «Вибачте, ходив за кормом для пташок». Поставив чашку із зерном на стіл, скинув піжаму і пірнув під ковдру, мов шкідливе хлопчєня.

Лікарі мають свої способи розпізнавання віку: по шкірі, рогівці, очах, зубах. До двадцяти років з'являються лобні і носогубні зморшки; у двадцять п'ять біля зовніш-

нього краю повік з'являються «гусячі лапки»; у тридцять зморшки збираються під очима, пізніше — на щоках, шиї... А коли складчаста шкіра на кистях рук не розправляється — це вже шістдесят п'ять... У сімдесят по краях рогівки з'являється біляста облямівка — аркус сілініс.

Аркусу не було, складки на руці розправлялися. На вигляд хворому можна було дати років п'ятдесят п'ять, не більше. А насправді, як потім з'ясувалося, йому було 87 років.

Я розпочав із звичних запитань: на що скаржитесь, що трапилось (він посковзнувся на порозі й забив бік). Та хворий перебив мене і почав розповідати про пташок. Уся стіна кімнати була заставлена клітками з птахами. Кожна пташка співала в своїй виконавській манері. Птахолюб підохочував їх свистом. Пташиний спів звучав світло й чисто. Одні рулади змінювали інші. А коли закінчили співати кенарі, заспівав папуга, наслідуючи артистів. Вокальний клоун.

Усе це для мене було новим і тому цікавим.

Натішившись трелями, я оглянув хворого і призначив лікування. Перелом одинадцятого ребра справа, без зміщення. Інших наслідків цієї травми не було. Ні з боку легень, ні з боку печінки.

— Усе буде гаразд, «молодий чоловіче»,— закінчив я, наголошуючи на останніх двох словах.

Він ковзнув по мені швидким поглядом і всміхнувся.

— Тим самим хочете підкреслити, що старий, а не молодий. Але, коли говорити відверто, я не відчуваю себе старим. Скільки себе пам'ятаю, ніколи не хворів...

— Старим вас не вважаю,— заперечив я.— Є «метричний» вік (роки за паспортом) і вік «медичний»: скільки років на вигляд. Ступінь міцності організму... Тут ви на висоті. Лишається вивідати ваші секрети...

Гордо тримаючи голову, під вікном промайнула косулька.

— А ця звідки?— спитав я.

— Підібрав у лісі, мокру, змерзлу. Якийсь браконьєр підстрелив, ледь вилікував, рана тяжка, довго не гоїлася. Годував, поїв... Звикла до мене, як собака... Ходить під вікном, жде мене...

Після невеликої паузи я сказав:

— Тепер усе ясно. Джерело вашої молодості — при-

рода, повітря. Навіть у чотирьох стінах ви з нею не розлучаетесь: птахи, трелі... А за вікном — косуля...

Птахолуб подумав і відповів:

— Коли слухаю пташок, бачу ліс: хитаються крони під вітерцем, на траві — сонячні відблиски. І кімната — наче вже не кімната, а лісові нетрі... Так мені уявляється...

— Отже, природа,— підсумував я.— Однак є люди, котрі в силу своєї професії весь час серед природи, а все-таки хворіють. Їм природа не допомагає... Я знаю таких людей.

Старий задумався, пошкріб сиву борідку, загадково всміхнувся:

— Секрет не тільки в тому, щоб бути на природі. Потрібно ще любити її. Кожне дерево з шурхотливим листям, кожну стежину серед трави, кожний ставок з відбитою в ньому пухнастою хмаринкою, кожну тварину, що причаїлася за кущем. І від усього цього мати насолоду... Розумієте, насолоду! Це ви правильно сказали: побачили косульку, око радіє.. А точніше — душа радіє...

Міський житель майже весь свій час перебуває в умовах «житлового» і «підодягового» клімату. З цієї причини нервові прилади шкіри, що сприймають температурні подразнення, розніжуються, «відучуються» реагувати на зміни зовнішнього середовища. Видатний вітчизняний фізіолог І. Р. Тарханов називав це «атрофією від бездіяльності». Так слабшають захисні механізми організму.

Недарма старогрецькі храми бога медицини Ескулапа зводилися серед мальовничих лісів, у горах або біля моря, а не в населених пунктах. (Прообрази сучасних кліматичних курортів).

Природа, як казав лісник, зцілює не тільки сонячним теплом і світлом, а й красою своєю: росою на квітці, світінням моря, веселкою. «Джерела гладінь і трава — очам втіха» — сказано в Солернському кодексі здоров'я.

Імпульси, що виникають в органах зору, передаються в підгорбасту галузь мозку, де здійснюється інтеграція нервової і гуморальної ендокринної регуляції. Милування пейзажами викликає позитивні емоції, пейзажами захоплюються інколи до сліз. Левітан писав з Ялти: «...глянув зі скелі на море, і знаєте що,— я заплакав, і заплакав ридма: ось де вічна краса».

Трапилося мені побувати в Баку, де створений заклад нового типу — «Зелена поліклініка». Там винахідливо

використовуються для лікування і гартування природа й рух.

День починається з «ритмопластики» (під музику виконуються спеціальні вправи). Ця гімнастика набула в Баку великої популярності, щодня її роблять сотні людей.

Розроблено спеціальні теренкури. Ігри займають значне місце в комплексі лікування (гра — це завжди тренування емоцій, крім фізичного тренування). Застосовується фітотерапія — лікування запахами. Лікувальний сеанс — 5—10 хвилин. Квітникарі вирощують в оранжереях ароматні рослини.

Легше дихається, коли повітря ароматне. І ще одна обставина: дихаєш з насолодою, що також корисно.

Усі види лікування в «Зеленій поліклініці» провадяться в парку, на березі моря, в мальовничому куточку міста (естетотерапія)! Отже, і парк, і море, і повітря, і сонце входять у комплекс лікування. Це — і повітряні, і сонячні ванни, і гідротерапія. Популярні прогулянки на катері. Хворі на палубі виконують дихальну гімнастику, їх обвіває свіжий вітерець.

Медикаментозне лікування в «Зеленій поліклініці» не застосовують. Чим це пояснюється? Розчаруванням у можливостях ліків? У жодній, мовляв, іншій галузі знань не було стільких спростованих сенсацій, як у фармакології. І всі вони належали до різного роду «чудодійних» ліків, тим часом ще ніхто, ніколи і ніде не спростував цілющої дії природи і рухів. А сенсацією це ніколи не було.

Але чому? Чи не тому, що рух і природа — безкоштовні засоби? За ними не стоять у черзі, не дістають з труднощами. Хоча вірять у дорогі ліки, ототожнюючи їхню грошову вартість з цінністю лікувальною.

Усі ці твердження справедливі, та не слід вдаватися до крайнощів. Є ефективні ліки, є й буде ще більше. Не існує проблеми: ліки чи природа. Ці засоби не конкурують між собою, а доповнюють один одного і взаємодіють. Застосовувати їх потрібно одночасно, коли ліки справді необхідні й благотворні... Коли можна відкрити два фронти проти хвороб, чи варто боротися на одному!

Майже такий самий комплекс склався і на Україні в Макарівській лікарні: природа, рух, слово, музика, естетика; розбито парк з урахуванням фітонцидності рослин. Але з тією різницею, що до всіх цих факторів було до-

дано і застосовано звичайні лікувальні засоби, без абсолютизації якихось одних засобів.

Городяни подеколи кажуть: на природу не вистачає часу, надто багато клопотів і справ. Важко погодитися з цим. Був один вихідний день, тепер — два... А скільки святкових! Плюс відпустка.

Однак, коли часу справді обмаль, можна «ландшафтний фактор» відтворити у себе вдома. Це — умовнорефлекторні пейзажі.

Природа наповнена звуками: шелестіння листя, пташиний гомін, стрекотіння коників, шум прибою. За законом умовних рефлексів самі тільки звуки природи можуть викликати в організмі такі ж зміни, які відбуваються в ньому на природі (згадайте лісника). До звуків природи прив'язується весь її благодотворний вплив.

Ніякі прискіпливі міркування не заперечать цього факту.

Такі звукові пейзажі — морські, лісові, лугові — ми створили в Макарівській і Дарницькій лікарнях. У палатах вчувається в одному випадку дзенькіт рині, плюскіт хвилі, чайне квіління, в іншому — шум листя і пташиний гомін, ще в іншому — стрекотіння і спів жайворона. Перед очима хворих ніби виникали картини морських просторів з вітрильником, лісові нетрі, луки. І що цікаво: багато хто яскраво відчував знайому свіжість і прохолоду цих місць.

Потім ми доповнили звукові пейзажі зоровими. На стіну проектували кольоровий діапозитив гірського пейзажу.

І пейзаж оживає, сприймається, як реальність.

Виникає питання: а чи можна в себе вдома мати такі пейзажі? Щоб все побачити, почути. Можна. Але для цього потрібно сконструювати фільмоскопічну приставку до магнітофона. Справа, як мені здається, нескладна. Створити композицію природних звуків, узгодити із зоровими образами.

Краса природи стає нам більш доступною через живопис. Художник не просто зображує дерево, він водночас розповідає про ті почуття, які володіли ним, коли він творив. Він змушує і вас захоплюватись: «Дивіться, серед якої краси ви живете».

Картина на стіні — шматочок природи в домі.

У «Вечірньому Києві» якось була надрукована замітка «Даруйте чорнобривці». В ній розповідалося про хворо-

го, якому принесли чорнобривці. Маленький букетик допоміг людині одужати.

Ще хочу розповісти про один природний шум. Він має особливий вплив: присипляє. Миготять і миготять срібні нитки дощу. Ніби величезний ткацький верстат пряде в'язку тканину сну. Це вже готовий, вироблений протягом життя снотворний рефлекс. Можливо, навіть успадкований. Дощ переривав роботу і заганяв наших давніх предків у печери, прирікав їх на бездіяльність і сон. І тепер він часто теж припиняє роботи, наприклад, польові.

Це відчули на собі всі: іде дощ — хочеться спати.

Ідея використання штучно створеного шуму дощу як снотворного засобу вперше виникла в Макарівській лікарні 20 років тому.

За цією ідеєю в Японії сконструйований портативний апаратик (10×5 см) «На добраніч» — генератор дощового шуму. Він підключається в сітку, після півгодинної роботи автоматично вимикається. Генератор користувався великим попитом у всьому світі.

Так, природа — це здоров'я. Лікар номер один.

«ПАСОВИЩЕ ЖИТТЯ»

Лікар порадив хворому бувати на свіжому повітрі. Той образився: мовляв, щоб радити таке, не треба бути лікарем. Вважав, що його хвороба вимагає якихось особливих хитрих ліків, а не повітря. Я був другим лікарем, до якого звернувся хворий. Дивлюся електрокардіограму: високі зубці Т. Отже, гіпоксія серця. Лишалось тільки погодитись з рекомендацією колеги: «Ваше лікування — свіже повітря».

Повітря — ліки? Ліки купують, повітря — нічого не коштує. Ліки спеціально готують. Повітря — навколо нас. Є ліки модні, з шумною славою. Повітря до них не належить. Так вважає багато хто.

У Росії в XIX столітті лікування чистим повітрям називали «весняним лікуванням». З міст хворих направляли на природу, «де повітря чисте і де ніхто не може перешкодити користатися ним». Видатний вітчизняний терапевт Г. А. Захар'їн вважав повітря засобом, «що переважає всі інші своєю дієвістю». «Повітря — пасовище життя», — казали стародавні греки.

Вважалося, що повітря — простий елемент. Те, що це суміш газів, відкрив М. В. Ломоносов. А що повітря су-

міш азоту й кисню, довів Лавуазьє. Потім було відкрито інші складові частини повітря — аргон, гелій, неон...

Основний «виробник» кисню — зелений килим Землі. Більше половини його виробляють ліси... Але їх за останні п'ятсот літ винищили майже до двох третин.

Кисень поглинають люди і тварини. А крім цього, його спалюють у топках. Горіння неможливе без кисню. Літак, що перетинає океан, спалює 50—100 тонн кисню. Легкова автомашина — 4,5 тонни на рік, якщо пробіг 15 тис. кілометрів. Сто мільйонів автомашин США витрачають удвічі більше кисню, ніж він створюється на території цієї країни.

Водночас дедалі більше нагромаджується в атмосфері шкідливих речовин. Та сама автомашина за той же час викидає 3,3 тонни вуглецю, 550 кілограмів чадного газу, 120 кілограмів інших отруйних речовин. Вуглець пропускає сонячну радіацію і не випускає назад теплове випромінювання, подібно до скла в оранжереях — «тепличний ефект». Пилюка діє так само. Осідаючи на кризі, викриває її чорною плівкою. А плівка поглинає, не відбиває сонячну радіацію.

Тривожний дзвін звучить дедалі голосніше. В усьому світі забруднюється повітря. Отруйні тумани висять над містами. З'являється смог — зростає смертність. Американець Луїс Дж. Баттан, гігієніст, писав: «Або люди зроблять так, щоб у повітрі було менше диму, або дим зробить так, що на Землі буде менше людей». У тому ж дусі висловлювався Тур Хейердал про океани: «Океан став помийницею». Дощі змивають у ріки, а ріки скидають в океан хімічні відходи, нафту, миючі засоби, пластик... Навіть у печінці пінгвінів знайшли ДДТ. Планктони збирають отруту. Риби їдять планктони. Люди їдять рибу.

Мій друг писав мені з Вашингтона: «На берегах річки стоять щити з написом: «Купатися не можна». Торкнувся води — звертайся до лікаря. На шкірі з'являється подразнення».

Будучи в Лондоні, я відчув, що задихаюся. Весь час кашляв. У горлі виникали спазми.

Повітря стало звалищем, сміттєзбірником, куди скидаються всілякі відходи.

Стрімко мчить вулицями низка машин. Деякі тягнуть за собою «шлейфи». Це — зіпсовані двигуни. «Шлейфи» містять учетверо більше отруйних речовин. Колись

автомобілі називали «паровими візками». Французьке слово «шофер» означає «кочегар». Автомобілі давно вже втратили якість «парових візків», а кочегари все ще зустрічаються. Саме — кочегари!

Деякі машини стоять біля тротуару з працюючими двигунами. В цьому разі концентрація газу в повітрі зростає. Перепалювання бензину — в легенях перехожих.

Півгодини я простояв біля універмагу на Хрещатику. За цей час повз мене — я полічив — пройшло сто двадцять чоловіків і дві жінки із сигаретами в зубах. Курили також двоє підлітків, що сиділи на парапеті підземного переходу. Тютюновий дим висів у повітрі.

«Привчайтеся ставитись до повітря, як до їжі...» Це дуже правильно сказано. Найменший запах — і ми рішучим жестом відсуваємо од себе тарілку. Гидуємо, коли в неї попадає смітинка. Та ми не звертаємо уваги на смітинки в повітрі. І запах нас не тривожить. А тим часом ми «їмо» повітря не з окремого посуду, а із загального котла.

З доктором медичних наук Євгенією Лахно ми працювали в одному приміщенні: я на першому поверсі, вона — на другому. Ми часто зустрічалися на сходах, коли йшли на роботу. Якщо людина довго перебуває в лісі, це одразу відчувається по свіжості обличчя, блиску очей, впевнених рухах. І з манери вести розмову — неквапливої, вдумливої. Цього разу я напросився відвідати її лабораторію. Зійшли разом на другий поверх.

Тема її дисертації — «Гігієнічні фактори зелених насаджень».

Виникла розмова: місто і рослини. Що ви думаєте з цього приводу?

Гортаючи альбом з фотографіями дерев, Лахно говорила:

— Місто і дерева? Питання складне. Не враховується багато деталей. А слід враховувати, настав час. Накопичилося чимало наукових фактів.— Після короткої паузи продовжувала:— Відзначу: дерева теж «спеціалізуються». Одні більше поглинають шкідливих хімічних речовин — сосна, плакуча верба, дуб, горіх, голуба ялина. Їх потрібно висаджувати на вулицях з інтенсивним рухом. Інші вбивають бактерії — біла акація, болотяний дуб... Їх необхідно висаджувати навколо лікарень або в місцях великого скупчення людей. Для кожної ситуації добирається свій «букет рослин».

Лахно поклала на стіл альбом і запросила мене подивитись схеми озеленення вулиць, варіанти та їх переваги. — Бульвари красиві, нічого не скажеш, — продовжувала вона, — та це не кращі вулиці для житла. Гази, пилюку, дим частково поглинають дерева, а частково вони відбиваються на будинки. Відбивається на них також шум. Алеї мають бути насаджені обабіч вулиць, а не посередині їх.

У спекотні дні температура листя дерев нижча на 10—15 градусів, ніж температура стін будинків чи бруківки. Тому легше дихається в затінку дерев. Тут повинні бути дерева з широким листям — каштани, платан, бук, липа. Але не бажано, щоб їхні крони повністю змикалися над головами, тінь не повинна перевищити — 70—80 процентів площі. Інакше підвищиться вологість і знизиться повітрообмін.

Схема озеленення? Обабіч проїжджої частини вулиці необхідний газон. За ним — кущі. Смуга газону і кущів відділяє проїжджу частину від тротуару. І водієві спокійно, і перехожим, зникає почуття напруженості. А за газонами й кущами — дерева.

Мудро й обгрунтовано.

А тепер кілька слів про фітонциди та аромат.

Фітон — рослина, цид — вбивати. Фітонциди вбивають бактерії. Це антимікробні речовини. Їх у великій кількості виділяють берези, клени, дуби, яблуні. Повітря молодого соснового лісу майже не містить мікробів.

Коли повітря ароматне, дихається легко і вільно. Це приправа до повітря, неначе спеції.

У Києві багато ароматних рослин. Місто запахів. Бузок на схилах Ботанічного саду, липи на Печерську. Тихі завулки, залиті акацією, бузком, жасмином, черемхою. З весни до пізньої осені, змінюючи одні одних, цвітуть на клумбах нарциси, піони, троянди, гвоздики. Конвейєр квітів.

Коли був розбитий парк навколо Макарівської лікарні, ми враховували фітонцидність і пахощі рослин. Прекрасний вийшов парк: липи, берези, дуб, ялини, граб, яблуні. Фабрика фітонцидів. Було багато ароматних дерев і кущів, мавританські газони, «плантації» тютюню, матіоли. Ось коли на повну силу відчуваєш своє дихання. Приправи до їжі викликають ненажерливість. Приправи до повітря нікому не загрожують. «Переїдання» в даному разі приносить лише користь.

А що робити, коли погода погана,— туман, дощ, мороз? У парк не вийдеш. Лежать хворі в закритому приміщенні, дихають забрудненим повітрям. Інколи лежать тижнями, місяцями. Втрачають апетит, погано сплять. В крові падає гемоглобін. Одужання уповільнюється, гальмується.

На цей випадок ми створили палати «комплексної кліматотерапії». Хворі мали можливість, не виходячи з приміщення, бувати на свіжому повітрі і милуватись природою. Тут завжди була гарна погода і ласкаво світило сонце.

До речі, за зразком нашої кліматичної кімнати були створені такі ж палати в Челябінську, Кишиневі та інших містах країни.

Дехто вважає, що повітря в міських парках забруднюється навіть більше, ніж на вулицях. Проникаючи з вулиць, гази й викиди попадають мовби в пастки алей із замкнутими кронами і довго там застоюються.

Санітарна станція час від часу брала проби повітря в київському Піонерському сквері (він примикає до Магістральної вулиці). Мені показали дані. Показники пилу й окису вуглецю тут нижчі, ніж на вулицях, навіть нижчі допустимих доз. Отже, зелень — надійний фільтр.

Незабаром у містах з'являться «електронні санітари» повітря. Їх сконструювали в Київському інституті технічної теплофізики. Вони роблять автоматично аналіз повітря. Прилади встановлюватимуться в різних пунктах міста — несприятливих зонах. Там, де буває підвищена загазованість: поблизу заводів, на магістралях з інтенсивним рухом. «Нюх» у цього «електронного санітара» тонкий: одразу виявляє шкідливі речовини. А виявивши, передає в центр збирання інформації. Одержавши тризовну інформацію, можна багато зробити: перевести рух на інші магістралі, вплинути на заводи...

Мають значення температура, вологість, швидкість руху повітря. Коли змінюється один якийсь параметр, то комфортність збережеться тільки тоді, коли відповідно зміняться й інші параметри. Ми, наприклад, дуже чутливі до вітру при низькій температурі. Це кожний відчув на собі. Якщо ж, навпаки, жарко, то посилення руху повітря нам приємне. Висока вологість і вітер пронизують до кісток. Тоді кажуть: «Пронизлива, гнила погода».

А тепер уявімо собі, що ви вийшли на прогулянку. Обрали для цього гарне місце — сквер, парк, набережну чи

просто зелену тиху вулицю. Повітря, зрозуміло, чисте. Є і фітонциди, і пахощі. І погода гарна. Як же краще скористатися всіма цими благами? Давайте походимо разом.

Два кроки — вдих, чотири — видих. Вдих намагайтесь посилювати, тоді він буде глибоким і повним. Не сутультеся. Прогніть спину, випростайте плечі. Тепер прискорюйте крок. Три — чотири кроки — вдих, п'ять — шість — сім — видих. Дихайте носом. У ньому повітря зігрівається, зволожується, очищується від пилу. Навіть піддається бактеріологічній обробці: гинуть бактерії.

На свіжому повітрі проводять час по-різному: одні сидять, курять, «забивають козла», інші ходять, бігають, грають у бадмінтон.

Свіже повітря дає велику користь, коли людина рухається. Тоді легені вживають в два — три рази більше повітря. А хто «забиває козла», той дихає поверхово, стиснено, здушено.

Ми опитали городян: чи довго ви буваєте на повітрі? Відповіді були невтішними: в середньому півтори години. В цей час ввійшли: ходіння на роботу, відвідання магазинів тощо. Люди вважають за краще дивитися телевизор — «диваний відпочинок», «сидячі ігри». Часто звучали такі відповіді: «Не вистачає часу на прогулянку». Непереконлива відповідь.

Прогулянки мають бути такими ж обов'язковими, як їжа. Тоді всі піклуватимуться про чистоту й ароматність повітря.

У буфетах продають коктейлі. Вони мають рекламні дзвінки назви: «Троянда», «Луг», «Вечірній ліс». Мають з'явитися й «буфети повітря», де можна було б замовити і «повітряні коктейлі»: «Російський ліс», «Берег Чорного моря», «Казбек», «Альпійські луки», «Матіола».

Ви заходите в такий «Ресторан повітря» на якихось півгодини. Обираєте собі до смаку повітряний коктейль з пахощами альпійських луків чи троянд. Кондиціоноване повітря, комфортні параметри... Дихаєте з насолодою, п'єте каву, слухаєте музику...

Переконаний, що такі «ресторани» і «кафе» невдовзі відкриють, і це будуть найпопулярніші місця для відпочинку. Адже приготування повітряних сумішей, по суті, справа проста.

У наш час усі відчують необхідність дихати свіжим повітрям. Особливо робітники підприємств. Але як роз-

в'язати цю проблему? Якщо її буде розв'язано, то захворюваність знизиться, а продуктивність праці зросте, дасться почуття бадьорості, веселіше й радісніше працюватиметься.

Сміливий експеримент поставили криворіжці. У заводські цехи проклали величезні трубопроводи з лісу. Потужні вентилятори женуть весняне, сповнене пахощів повітря під перекриття корпусів. Уявляєте: пройшов дощ, відблискотіли блискавки. Хвиля прохолоди й свіжості від вологої трави і листя дерев заповнила всі куточки заводських цехів. Так навіть повітря підприємств, звичайно загазоване і заповишене, стало «пасовищем життя».

БІОЛОГІЧНИЙ ГОДИННИК

Рослини і тварини живуть у різних сферах — у воді, в повітрі, на землі. Й обов'язково — в часі. Немає життя поза часом і простором.

Час навдивовижу усталений. Він рухається лише в одному напрямі — від минулого до майбутнього. Ніяких віражів, відхилень, прискорень і відставань: тільки прямо і вперед. Повернути його назад чи зупинити неможливо. Цим він відрізняється від простору, де можна переставити предмети, змістити площини. Простір має не один, а три виміри.

День змінює ніч, літо — весну, осінь — літо, зима — осінь. Головний режисер цих змін — сонце.

Рослини і тварини живуть по годинах і за календарем. По годинах рухаються листочки, на ранок розкриваються чашечки квітів, у призначений час літають бджоли за взятком, роблять далекі тисячокілометрові перельоти птахи.

Добовим ритмом охоплений увесь наш організм. Цей ритм — пристосування до природних ритмів, до умов життєвого середовища. Майже всі фізіологічні функції здійснюються ритмічно в добовому циклі.

Удень (години неспання) життєві процеси відбуваються інтенсивніше, ніж вночі. Серцебиття, дихання, обмінні процеси вночі уповільнюються, знижується кров'яний тиск. Найслабшим організм виявляється вночі, найсильнішим — удень.

В нас сильно розвинуте відчуття часу. Ми, наприклад, прокидаємось в один і той же час. Багато хто з нас може прокидатись у години і хвилини, призначені собі зазда-

легідь. Одне слово, в кожному з нас закладений годинник, і він дзвонить, коли настає строк.

В основі роботи цього невидимого в нашому тілі «годинника» лежить умовний рефлекс на час. Вмикає цей «біологічний годинник» фотоперіодичність доби.

Коли наш далекий предок навчився ходити, для нього немовби злилися долання відстані і відлік часу. І те, й те людина навчилася вимірювати, хоча і простір, і час невимірні, вони безконечні.

Ходіння, вважає Сеченов,— це шаблон, з якого могла розвинутися міра часу. Кроки сприймаються не тільки як відлік рівних проміжків відстані, а й як відлік рівних проміжків часу.

Потім з'явився годинник. Спочатку сонячний, далі — водяний, клепсидра, пісочний. Став можливим вимір не лише денного, а й нічного часу. Ще далі — шпіндельні, балансові, синхронні, кварцеві, атомні годинники. Перший годинник у Росії зробив чернець Лазар Сербин у 1404 році для вежі московського Кремля.

Час почали вимірювати якнайточніше. Золото не важать з такою точністю, з якою вимірюється час: до однієї мільярдної частки секунди! Є процеси, які встигають відбутися за таку мить.

Відчуття часу може зрадити людину. Має значення настрої. Тяжкі хвилини тягнуться довго. Чекаєш, коли вони скінчаться, лічиш хвилини — фіксуєш увагу на часі. Відчуваючи задоволення, ми не помічаємо, як біжить час — фіксується увага на задоволенні. У народі кажуть: щасливі часу не відчувають. «Мить, зупинись, ти пречудова!» — благав гетевський Фауст.

Організм протягом доби по-різному реагує на навантаження. Відзначають два піки підвищеної працездатності: з 8 до 12 години і з 14 до 18 години. Піки працездатності збігаються за часом з високими рівнями фізіологічних функцій. Звісно, має значення й усталений стереотип. Одні ефективно працюють у ранкові години (стереотип службовців), інші — у вечірні і навіть нічні години (стереотип учених), — жайворонки і сови, орачі і звіздарі.

Багато років я чергував у клініці по «швидкій допомозі». Гострі захворювання частіше починаються вночі: гіпертонічні кризи, інфаркти, тромбози судин мозку, приступи астми. І помирають частіше вночі, ніж удень. Як часто лікарі кажуть: «Це була важка ніч». І ще: «На ранок стався злам» чи «На ранок стало краще». Останнє

збігається з природним добовим циклом підвищення життєвих процесів.

Ще на війні мою увагу привернув один факт, що повторювався: поранення, одержані вночі, протікали важче, ніж ті, що були одержані вдень.

Першим пристосуванням організму до обертання Землі є чергування сну і неспання. Ритмічними мають бути також чергування праці і відпочинку, години приймання їжі і т. п.

Ритм — це співмірність, повторність. Ритм ґрунтується на точності: початок і кінець — за часом. По тому, коли Павлов виходив з дому на роботу, люди перевіряли годинники. Здатність до точності й пунктуальності сама по собі подовжує життя.

Чергування праці й відпочинку зберігає працездатність, воно корисне. Відпочинок повинен бути активним. Це засіб боротьби з втомою.

Кожна професія має свої особливості. Їх необхідно враховувати при визначенні ритму. Це вже турбота лікарів.

Їжу рекомендують приймати чотири рази на день, в один і той же час. Сніданок — о 8—10 годині (25 процентів раціону), другий сніданок — о 13—14 годині (15 процентів раціону), обід — о 17—18 годині (50 процентів раціону), вечеря — о 21—22 годині, легка, необтяжлива, краще з молочних продуктів: кефір, кисляк (10 процентів раціону).

В одній з київських поліклінік ми провели опит відвідувачів: скільки разів на день ви їсте. 18 процентів відповіли, що їдять двічі на день. Тобто за два прийоми з'їдають добову норму. Решта їсть три і чотири рази на день. Дворазове харчування не безневинне: порушується асиміляція харчових продуктів. Білок, наприклад, засвоюється лише на 75 процентів.

При дворазовому харчуванні після ситної їжі в робочий час з'являється недоречна сонливість. Це, мабуть, кожний відчув на собі. Ви пам'ятаєте лева, що лежав на дивані, в кінокартині «Смугастий рейс?» Так от, треба було, щоб лев спав. Ветеринар запропонував дати йому снотворне. Дресирувальник відмовився. Він нагодував лева не сімома, як звичайно, а дванадцятьма кілограмами м'яса. І лев заснув. Тільки раз кліпнув оком.

Під час опиту відвідувачів поліклініки ми встановили також таке: 41 процент їдять не в певні години, а «коли

доведеться», іноді поєднують обід з вечерею. Не виключено, що саме ця обставина привела багатьох з них до поліклініки.

Але життя є життя, і ритми доводиться ламати. Що тоді відбувається? Пристосувальні можливості організму величезні. Він перебудовується, адаптується. Коли ж заданий новий ритм вступає в жорстокий конфлікт з фізіологічним, природним, настає розлад, регуляторні порушення, розвиваються захворювання.

Перевести стрілки на звичайному годиннику неважко. На «біологічному» набагато важче — його можна зламати. Про це не слід забувати.

Ритм — саме життя. Ритмічні прибії, пориви вітру, будова кристалів, дихання, політ, плавання, танці, музика, архітектура. Мова наша також ритмічна. Ми вимовляємо слова при видиху, при вдиху — пауза. У віршах і піснях ритмічність доведена до досконалості. «Кожна гарна думка набуває форми вірша», — писав В. Гюго.

Ритм — це злагодженість, надійність, рух; аритмія — перебої, метушня, хаос, хвороба.

Можна було б запобігти багатьом захворюванням, якби ми навчилися настроюватись на хід нашого «біологічного годинника».

АКСЕЛЕРАЦІЯ

Вулицею ішли двоє високих підлітків, обоє накульгували. Я йшов за ними. Помітивши в людях якісь відхилення, я одразу ж, в силу професійної звички, шукав цьому лікарське пояснення.

Хода — як почерк. З неї можна судити про характер людини: весела, манірна, рішуча, розгвинчена, скрадлива. По ній можна визначити професію. Моряки ходять похитуючись, від звички відчувати під ногами хистку палубу. Можна також з ходи визначити хворобу: радикуліт, плоскостопість, «атактична хода» — поліневрит, «півняча» — ураження малоберцового нерва. Нічого такого я не міг сказати про цих підлітків. Тут усе простіше — тісне взуття.

Коли ми порівнялися, я спитав:

— Тиснуть черевики, хлопці? Треба було брати на номер більші.

Один з них відповів:

— Сорок восьмого не було. Довелось узяти на два номери менші. Продавець сказав: «Розносяться на нозі».

Другий додав, ховаючи усмішку:

— Якщо я матиму завдання написати твір на вільну тему, обов'язково візьму оцю: «Тісне взуття і погляди на життя». Мені подобаються трагедійні сюжети. Маяковський мав рацію, коли сказав, що цвях у чоботі страшніший, ніж фантазія в Гете.

Знову заговорив перший:

— Не тільки взуття дошкуляє. А одяг, парти... Коли я втискуюся в свою парту, мені здається, що на мене одягають гамівну сорочку.

Слухаючи їх, я подумав: гумор допомагає навіть при тісному взутті. Корисна річ.

Обидва хлопці виглядали вайлуватими, недоладними, немов пришельці з іншої планети. Високі, худі, довгоногі, із золотавим пушком на щоках, ніжні, вони чимось нагадували фламінго.

Таких високих хлопців тепер багато: сто вісімдесят, сто дев'яносто, навіть — двісті сантиметрів. І що цікаво, цих «вершин» вони досягають за короткий час. Явно прискорився біологічний ритм росту й розвитку організму. Це дивне явище, характерне для ХХ століття, дістало назву акселерації (в перекладі з латинської — прискорювати).

Таке бувало і в минулому: прискорення то з'являлось, то спадало. Не можна сказати, що наші предки були справжніми богатирями. Про це можна судити з рицарського обладунку, речей домашнього вжитку, меблів.

Акселерація торкнулася всіх етапів людського життя — молодості, зрілості, старості, але найбільш виразно — дитячого та юнацького віку. Це дістало свій вияв не тільки в збільшенні зросту й ваги. Статеве дозрівання настає на два-три роки раніше, клімакс — на кілька років пізніше. Середній вік старіння перемістився приблизно на вісім років.

У клініці, якою керував головний акушер-гінеколог Міністерства охорони здоров'я УРСР проф. М. С. Бакшеев, мені казали: за останні десятиріччя середня вага немовлят зросла на 500 г, зріст — на 2 см. Значно частіше почали народжуватись діти великі — до 4 кілограмів. Перші молочні зуби прорізуються на півтора місяця раніше. Тримати голівку, повзати, ходити, говорити діти тепер починають значно раніше, ніж колись.

Акселерацію вивчали гігієністи — доктори медичних наук П. І. Яковенко та Є. М. Вайнруб. Я говорив з ними. Вони показували таблиці: тільки за останнє десятиріччя зріст хлопчиків до чотирнадцяти років зріс з 149 см до 155, вага відповідно — з 40,7 кг до 44,5; зріст дівчаток збільшився з 151 см до 156, вага відповідно з 44 кг до 48,5. Ці дані одержані при обстеженні школярів України. Статеве дозрівання дівчат за цей же період настало на півтора року раніше, не в 15 років, а в 13,5. Зросло багато показників функціональних можливостей. Хлопці стали значно сильнішими за своїх ровесників, що жили, наприклад, сорок років тому. Вони стрибають у довжину на 60 см далі, а у висоту — на 23 см, на 1,2 м далі штовхають ядро. Чемпіони явно помолодшали. Багато хто з них не досягнув навіть сімнадцяти — вісімнадцяти років.

Якщо сорок років тому ріст чоловіків припинявся у 25 років, а жінок — у 20 років, тепер він припиняється в чоловіків у 18—20 років, у жінок — у 16—18 років.

Які причини акселерації? Існують різні теорії. Одні приписують прискорення впливу радіохвиль. Нібито вони стимулюють гормони росту. Інші пов'язують її з «космічними випромінюваннями», впливами Сонця. Називають урбанізацію як причину акселерації, якісні зміни в харчуванні. В цьому розумінні значення надається білкам і жирам. Пов'язують акселерацію також з поліпшенням соціально-економічних умов життя. Однак жодна з цих теорій не дістала повного визнання. Як і раніше, прискорення розвитку називають «загадкою ХХ століття».

Акселерація стала немовби фрагментом подовження життя. І не за рахунок його абсолютного подовження, а за рахунок «ущільнення» строків розвитку. Додалися роки зрілості, роки розквіту особистості, наймісткішої і найпродуктивнішої пори життя.

Та є й тіньові сторони акселерації. Тіло витягується в довжину, а поперечні параметри відстають. Дітям важко буває «розпоряджатися» своїми кінцівками. Страждає координація.

Тренуванням, однак, можна усунути цей недолік.

Один час я працював лікарем альпіністського табору в Північній Осетії. Тоді я звернув увагу на те, що травми частіше траплялись у високих хлопців. Це збігається з спостереженнями інших лікарів. Серед високих більше сутулих — позначаються низькі парти. Страждає зір — тексти доводиться читати з більшої дистанції.

Дорослішають ці хлопці раніше за своїх ровесників середнього зросту. Хоча вони ще діти, до них мимоволі ставляться як до дорослих, бо вони вищі за дорослих. Це викликає відповідну реакцію: починають ставити самі собі підвищені вимоги.

Ровесники середнього зросту ще не курять, а ці вже хвацько пускають дим кільцями.

Те, що їм більше дано і багато в чому вони відчувають свою перевагу, наприклад, у спортивних змаганнях, і те, що ними пишаються — гвардійці, багатирі! — робить їх поступливими, прямолінійними, безхитрісними. В мене таке враження, що серед них за властивостями характеру більше Дон Кіхотів, ніж Санчо Панс. Дітворі з меншими можливостями доводиться інколи хитрувати, щоб вийти на однакові успіхи.

Чомусь і дружать вони частіше між собою.

Високий зріст перестає бути перевагою, якщо це єдина перевага. Тоді він стає вразливим пунктом. Але, перераховуючи достоїнства когось, не забувають захоплено додати: «Високий, стрункий».

А тепер повернемося до тих двох підлітків, з якими я зустрівся на вулиці.

Після висловленого ними невдоволення взуттям, одягом, партами я зайшов до взуттєвого магазину. У відділі великих померів сидів сучасний Гуллівер і міряв черевика. Червонів, крєктав, але так і не зміг подолати опору черевика. Я піднявся на другий поверх до директора. «Які розміри взуття найбільш дефіцитні?» — спитав я. Він відповів: «47, 48, 49. Їх завжди не вистачає». — «А яких розмірів забагато?» — «Осідають маленькі розміри».

Потім я зайшов до магазину одягу. Запитую продавщицю: «Ви знаєте таке слово — «акселерація»?» Вона відповіла, напружуючи пам'ять: «Здається, це героїня одного з мексиканських фільмів». Тоді я поставив запитання по суті. І одержав відповідь: «Костюми більш як п'ятого зросту взагалі не надходять».

Говорив я з директорами шкіл. «Найбільші парти — 11 і 12 номерів, — відповідали мені на мої запитання. — Раніше ми їх ставили тільки в дев'ятих і десятих класах. Тепер ще й у 6, 7, 8. Парт цих розмірів не вистачає».

Взуття, костюми, парти — все це на короткий час. А от квартири — на все життя. Акселерація триватиме, такий

прогноз учених. Настав час подумати і над тим, щоб «акселерати» входили в свої квартири не пригинаючись.

Одне слово, є над чим подумати і вченим, і лікарям, і вчителям, і конструкторам, і модельєрам, і взуттьовикам, і багатьом іншим.

Така вимога часу.

ВАША КВАРТИРА

Дуже любив я відвідувати хворих на дому. Кожна квартира — відкрита книга, яку потрібно навчитися читати. З умеблювання якоюсь мірою можна судити про характер господаря. Воно несе на собі «дактилоскопічні» відбитки його смаків, зацікавлень, прив'язаностей. Без розуміння особистості важко лікувати хворого.

Квартира — не просто укриття від метеорологічної агресії: холоду, заметілей, спеки, вітрів. Квартира — не нора, не барліг і не печера. Це немовби «приручена» природа з джерелом тепла, світла, води, зі своїм мікрокліматом. У домі їдять, відпочивають, сплять, розважаються, працюють, виховують дітей, приймають гостей. Майже половину, а то й більше часу ми проводимо в себе вдома.

Квартира може бути джерелом здоров'я і джерелом хвороб. Тому лікар повинен уміти впливати на ці джерела.

Багато цікавих спостережень зроблено про «кольоровий клімат» квартир. Літній чоловік скаржить, що йому в його кімнаті холодно. Дивувало, що в інших кімнатах він не відчував остуди, хоча температура в усій квартирі була однаковою. Потім усе з'ясувалося: кімната була пофарбована в «холодний» голубий колір.

Молоде подружжя сварилося. Сварки часто виникали без видимої причини. Давно відомо, що червоний колір викликає збудження. В молодого подружжя кімнати були оклеєні шпалерами насичено червоного кольору.

Французький художник Ф. Леже писав: «Світло-блакитна стіна віддаляється, чорна наближається, жовта зникає».

Світлі тони «збільшують» кімнату, темні — «зменшують». Холодний колір «остуджує», теплий — «зігріває». Панелі подрібнюють стіну, «знижують» її, пофарбована на всю висоту стіна «відсуває» стелю, кімната стає «вищою».

Має значення поєднання кольору стіни, меблів, килимів, порт'єр. Тут можуть бути прорахунки. Наприклад, стіна одного кольору з меблями неначе «поглинає» меблі. А вона повинна виділяти їх своїм тлом, гармонійно поєднуватися з ними.

Побутуючі уявлення про барви веселі й похмурі, крикливі й тихі, дратівливі й заспокійливі говорять самі за себе.

Природа включається в інтер'єр квартири по-різному. Це можуть бути рослини в горщиках, зрізані квіти, співучі птахи і може бути живопис. «Коли я дивлюсь на пейзажі Левітана,— казав Рєпін,— я чую запахи сіна і сюрчання коників». Є живопис, який змушує вслухатись у себе.

Але картини потрібно уміти вибирати. В одному домі я бачив на стінах «Пожежу в лісі», «Після бою» — покалічені тіла солдатів. Ідеальні речі для душевного «заспокоєння».

Рослини теж потрібно уміти вибирати: необхідна співмірність. Трапляються фікуси, які заповнюють усю кімнату. Людині в ній не вистачає місця. Рослини з никнучими стеблами слід ставити високо, а з високими — на підлогу. Барвистих квітів на тлі строкатих шпалер не видно. Вся декоративна краса їх зникає.

Свіжість і красу в квартиру приносять також зрізані квіти. Важливо подовжити їм життя. Для цього існує багато способів: зрізати квіти вранці, лишати довгі стебла, міняти щодня воду, додавати в неї цукор... Є ще багато «маленьких секретів»: гілочка жасмину посилює аромат конвалії.

Естетика квартир — не безцільне прикрашательство. Краса створює настрій.

Рослини виділяють фітонциди. Ці летючі фракції вбивають мікробів, санують повітря. Однак є рослини, які небезпечно тримати вдома. Про це слід пам'ятати.

Для лікаря багато може стати зрозумілим, коли він заходить у квартиру...

...В домі всі перехворіли на ангіну. Є три кімнати, але четверо з п'яти членів родини сплять в одній. Вітальня стоїть порожня. Це «вітрина квартири». Туди не заходять, а впускають. І, як у кожній парадній кімнаті, в ній немає затишку, обжитості, людського тепла. Того, що робить житло житлом. Так родина стала жертвою свого

«фетишу», і квартира прогала в основному своєму призначенні.

...Притискаючи до губів хусточку, молода жінка намагалася придушити кашель. Вона була бліда і мала поганий вигляд... Я обдивлявся кімнату. Листя квітів біля вікна поникли (одна з ознак неблагополуччя). Надлишок меблів. Кожна річ зокрема красива і навіть витончена. А все разом створювало враження захаращеності, складського приміщення. Простір кімнати «з'їли» речі. Мертве забирало повітря у живих. У попільниці лежала гора недопалків. Я сказав про все це. Жінка заперечила: «Але ж ми з чоловіком збирали ці речі довгі роки...» — «І стали їхніми рабами», — додав я.

...Захворювання дитини наводило на думку про апендицит. Проте не все вкладалося в картину цього захворювання. В кімнаті стояв олеандр. На підлозі валялися два зірваних і зжованих по краях листки. Виявилося, що їх жувала дитина. А листки олеандра — отруйні.

Дільничні лікарі мають велику перевагу. Вони спостерігають хворих не ізольовано, як у лікарні, а в їх звичних умовах — в домі, в сім'ї, в будні і в свята; бачать їхній побут, часто — взаємини, атмосферу їхнього життя. Але сьогодні дільничні лікарі повинні ще знати і науку про інтер'єр. Повинні бути трохи архітекторами, художниками, садівниками й обов'язково — гігієністами.

Ніби за помахом чарівної палички виникають нові міста, чудові житлові ансамблі. В далеке минуле відходять хвороби, специфічно пов'язані з поганим житлом, — від скупченості, сирості, відсутності світла. І сучасні квартири мають стати «фортецею здоров'я».

ДРУГЕ КІЛЬЦЕ ЗАХИСТУ

Коли думаєш про одяг і взуття, про надмірності моди, переконуюєшся, що можна уникнути багатьох захворювань. Зрештою, в нас більше можливостей не захворіти, ніж захворіти. Одяг захищає нас від холоду, вітру, сонця, трави, комашиних укусів. Ф. Ф. Ерісман, видатний вітчизняний гігієніст, писав: «Стіни будинків — це перше кільце укріплення, які споруджує людина для захисту від шкідливих впливів зовнішнього середовища, а одяг — друге кільце захисту».

Здоров'я багато в чому залежить від одягу. Інколи мода порушує цей зв'язок: утруднює дихання, кровообіг,

порушує функції органів, деформує ноги. Медицині вона лишає роль зцілителя наслідків своєї нестримної сваволі.

З того, як одягається людина, можна судити про її вдачу, стиль життя, душевний стан. Один — зніжений, другий — неуважний, третій — одержимий, четвертий — зібраний, підтягнутий, акуратний, п'ятий — надто захоплюється зовнішніми аксесуарами. Колись про таких казали франт, а тепер — «піжон».

Недбало зав'язана краватка або гудзик, що повиснув на нитці, інколи говорять лікареві більше, ніж якийсь клінічний симптом.

Дехто прагне підкреслити своє захоплення модою. З коротких платтів обирають найкоротше, з довгих — найдовше. Перших навряд чи можна вважати вдягнутими, другі — «живі мітелки». Після того як вони пройдуть вулицею, двірникам уже нема чого робити.

Кажуть, що мода справляє смішне враження двічі — на самому початку і в кінці. Я вважаю — тричі: коли вона не приховує, а підкреслює наші фізичні вади.

Найнеприємніше — бути смішним. Хто смішний, той уже хворий.

На прийом до мене прийшла дівчина з розширеними венами гомілки і стегна. Дуже коротка спідниця не могла приховати її хвороби. Що поробиш — мода.

— Роздягнутись? — запитала дівчина.

— Ви й без того роздягнуті, — пожартував я.

Кожний рух дівчини ранив її сором'язливість. Сяде — натягає на коліна спідницю, нахилиться — обсмикує її.

Розширення вен було викликане резиновими деталями її туалету. Виявилась і ще одна хвороба — від тривалого переохолодження.

Останнім часом захоплюються спортивним одягом. Це добре. Не треба бути дуже спостережливим, щоб помітити, як міняється людина в спортивному костюмі. Вона починає триматись по-спортивному, ніби намагаючись виправдати своєю поведінкою носіння спортивної форми. Навіть незграбна людина стає рухливішою і спритнішою.

Проте існує й зворотна залежність: зміст впливає на форму.

Окрема розмова про спецодяг. На заводах багато робітників працюють у своєму повсякденному одягу. Звісно, в найгіршому, якого вже не шкода. І справа не тільки в тому, що одягнуті таким чином робітники справля-

ють неприємне враження. Цей одяг робить людину малорухливою, незграбною, зв'язує її, що відбивається на настрої, продуктивності праці. І, що найбільш неприємно, призводить до травм.

Не можу забути хлопця, який став жертвою свого одягу. Валки втягнули краї рукава, а потім і руку. В лікарні № 1 йому зробили ампутацію. Руку вже не повернеш, але для інших це буде наукою.

Існує триста моделей спецодягу. Московський автозавод одібрав для себе п'ятдесят чотири. Там було створено спеціальну комісію за участю лікарів. Робітникам замовили одяг за зростом і фігурою. Колір добирали з урахуванням професії й «натури» цеху — гармонія форми і кольору. Люди працювали вільніше і впевненіше, дивитись на них стало приємно.

Взуття — той самий одяг, тільки для ніг. Стопа — складний витвір природи: двадцять шість кісточок, сто тридцять сім суглобів. Це рухливий «фундамент» людини. А як безжалісно ми з ним поводимось?

Мода на вузькі носки і підбори-шпильки лишила по собі відчутний слід. Нога в такому взутті нестійка, легко підвертається. І як наслідок — розтягнення зв'язок, відрив зовнішнього виростка, вивихи суглобів. Вузькі носки деформують стопу.

З'явилася нова мода: широкий підбор і тупі носки. Чудово!

Я запитав модельєрів: «А святкове взуття для жінок?» Мені відповіли: «Високі підбори (7—9 см), звужені носки».

Уважно подивіться навкруги, коли сидите в театрі. Обов'язково побачите кілька пар скинутих туфель. У театрі, більш ніж де-небудь, зустрічаєш людей, які кульгають. Хіба ти дістанеш задоволення від спектаклю, якщо ідеш туди у тісному взутті?

Ось іде по вулиці дівчина на дуже високих підборах (звичайний спосіб компенсувати невисокий зріст). Коліна напівігнуті, випрямити їх неможливо, литконожні м'язи скорочуються, корпус виступає вперед. Викривлюється хребет, деформується таз, зміщуються внутрішні органи. На обличчі — втома, напруження, навіть біль. Я можу, не питаючи, перелічити всі скарги цієї дівчини: мозолі, потертості, болять ноги, набрякають, наповзають один на один пальці, набрякають вени, болить поперек.

Надто зависока плата за красу, чи не так?

Взуття має бути відповідним до форми й розміру стопи в спокійному стані і в динаміці. Й одночасно бути зручним, еластичним, легким. Недаремно кажуть: «Зайвий грам на нозі — кілограм на плечі». Висота підбора для чоловіка — 2—3 см, для жінки — 4—5. І не слід його нарощувати.

Мода примхлива, егоїстична, непримиренна. Коли вона вже вийшла на вулицю, боротися з нею важко. Та її завжди можна обдурити, уникнувши її шкідливого впливу.

Елегантно одягнутий не той, хто сліпо наслідує моду, а той, хто вміє пристосуватись до неї. Щоб і модно було, і не оголювались недоліки фігури, а привабливі сторони підкреслювались.

Подібно до лікаря, який ставить себе на місце хворого, коли призначає лікування, повинен поводитись і продавець, тобто ставити себе на місце покупця: продавець має не просто продавати одяг, а допомагати покупцеві придбати його.

Щоб стати таким продавцем, потрібно бути людиною обізнаною, терплячою, тактовною, з гарним смаком.

Колір, стиль, мода — ось естетичні компоненти одягу. А головне — властивості самої тканини: її вага, товщина, повітропроникність, здатність всотувати вологу, — саме це обумовлює «підодежний клімат». Доводиться вирішувати гігієнічні питання. То чи можна тут обійтись без лікарів?

Коли я запитав модельєрів, чи радяться вони з медиками, мені відповіли: «Не було приводу».

Гадаю, були. «Друге кільце захисту» — компетенція також і лікарів.

ТИША, ТИ НАЙКРАЩЕ З УСЬОГО, ЩО Я ЧУВ

У моєму щоденнику є багато записів про шум. Додержуючи хронології, я зібрав їх і пропоную увазі читачів.

...Коли мене поклали в лікарню (лікареві корисно інколи захворіти), найперше, на що я звернув увагу, це шум: основним «виробником» шуму був персонал. Голосно говорять, грюкають дверима, стукають підборами; телефонні дзвінки, кашель... Хочеш заснути — і не можеш. Спиш — прокидаєшся. Хворим потрібна тиша. І вони її повинні одержати з рук персоналу, як ліки.

...Є шуми, які сприймаються як звукове сміття. Та вони ще дають інформацію. Чую стогін — людині боляче. І я теж відчуваю біль — від співчуття. Кроки — це лікар поспішає до мене, він мені потрібен, я його чекаю. Ще кроки — сестра із шприцом. ...Притамований біль прокидається від різкого шуму. Цікаво — чому? Адже шум — не лезо ножа, не голка, не удар батогом. А діє як голка, як ніж, як батіг. Знаходжу цьому пояснення.

Коли ввести тварині судорожну речовину — виникають судороги. Та коли ввести півдозу — судорог не буде. Спробуйте після цього зробити шум — нехай це буде стукіт тарілок або дверей, і судороги виникнуть. Отже, шум діє як додаткова судорожна речовина: судороги «прокинулися». Те саме відбувається з болем — він «прокидається» від шуму.

Лікарям також шкодить шум: відволікає, не вдається вислухати серце, легені — домішуються місцеві шуми. Коли проходить під вікном трамвай або вантажна машина, доводиться переривати дослідження. Важко зосередитись, осмислити хворобу. Лікарська професія вимагає особливої тиші.

Довелося мені якось досліджувати хворого з пошкодженням колінного суглоба. В цей час з надвору донеслися звуки пилки — заготовлювали на зиму дрова. П. закричав і схопився за коліно. Виявилось: три роки тому йому робили операцію на суглобі — пиляли кістку. Звук пилки для нього пов'язаний з болем, що виник під час операції. Тепер самий лише звук пилки викликає біль. Це умовний рефлекс.

...На запитання в анкетах: «Що вас непокоїть у лікарнях?» — 70 процентів хворих відповіли: «Шумно». 30 процентів — не скаржились. Адаптація!

І. П. Павлов писав про одне своє цікаве спостереження (і яке точно, справді павловське!). «Живучи в місті і працюючи вдома, я не чую того, що відбувається на вулиці (гудки, дзвінки, шум, крики тощо). Та з іншого боку, коли я переїжджаю на дачу, я відчуваю величезне полегшення. Я відпочиваю. Виходить, то була якась праця, що зникла тепер».

...Сьогодні повчав санітарку Н. — дуже вже вона голосна. Недавно приїхала з села. Там усі голосно говорять. Це зрозуміло: спілкуються на відстані. Поле, городи, хата від хати далеко. В місті — інша справа. Тісно. Трамвай, автобус, магазин, кабінет... На зауваження Н.

огризулася: «В мене секретів немає, щоб тихо балакати».

...Продивляюся збірку прислів'їв. Багато ущипливих слів сказано про галасливих людей. «Діло робити і за себе не може, а кричить за двох»; «Осика й без вітру шумить»; «Багато шуму, а користі нуль»; «Ну й паша, щоб їй пропасти». Завтра прочитаю це на п'ятихвилинці в лікарні.

...Окремі спостереження: один і той же шум і за рівнем, і за походженням може справляти різний вплив. Коли переходиш дорогу, шум трамвая, що наближається, лякає; коли стоїш на зупинці — радує. Шум, який створюєш сам, менше втомлює й дратує, ніж шум інших. Сільські жителі переносять шум важче, ніж міські. В селі майже кожен звук має сигнальне значення. Заревла корова — повернулася з череди. Знявся вітер, пішов дощ, — все це стосується особисто сільського жителя. А коли він переїжджає в місто, то перше: відгукується на кожний звук, а звуків — тисячі.

...В. І. Пальгов, киянин, учений, який глибоко і всебічно вивчав шуми, ознайомив мене зі своїми дослідженнями. Сумарні показники по всіх видах хвороб утрічі вищі на шумних вулицях.

Автор дослідив також терміни лікування в лікарнях, розташованих на шумних вулицях. Вони триваліші, ніж на вулицях тихих.

...Шумами катували. Ось текст закону, виданого в Китаї при імператорі Ші Хоані (2175 років тому): «Хто лає всевишнього, не повинен бути повішений, але флейтисти, барабанщики і крикуни мають безперервно грати перед ним, поки не впаде мертвим, бо це найважча смерть, яку може зазнати людина».

...А музика? Хто може заперечити: людина насолоджується музикою. Та не завжди. Коли вона хоче слухати музику. А звуки транзисторів, почеплених через плече, магнітофонів бувають нищівними. Музика стає... шумом. З усіх визначень шуму (а їх багато) мені здається найточнішим визначення Ф. Інгерслева: «...звук, що заважає (це головне — що заважає!), гармонійний чи негармонійний, періодичний чи аперіодичний». Будь-які небажані звуки шкодять.

...Спільно з В. І. Пальговим ми провели дослідження. В лікарні номер один вивчали шуми: дзвінки телефонів, ходіння по паркету, робота електропідлогонатирача, на-

повнення водою ванни, рипіння ліжок, миття посуду, кашель, хропіння, стогони... Рівні шумів коливалися в межах 85—42 децибелів. Протишумні пристрої значно знижували шуми: повстяні прокладки, лінолеум, тапочки й амортизатори. Особливо знижувала рівень шумів обережність: не грюкали дверима, а причиняли їх тощо (в першому випадку — 85, в другому — лише 50 децибел).

Щодо хропіння, то тут ми безсилі. Не скажеш хворому: «Хропите тихо». Доводилося його будити.

...Знову провели соціологічне дослідження. З тисячі відвідувачів поліклінік лікарень № 1, 22 на запитання «чи непокоять вас зовнішні й внутрішньоквартирні шуми?» — позитивно відповіли 42 і 24 проценти відвідувачів.

Тривожні цифри!

...Вечір. Хочу розібратися в «тканині» міського шуму.

З вікон рвуться розпачливі зойки. Когось «вбивають» по ходу телевізійної передачі. Натужно гудуть мотори — автомашини піднімаються вгору по вулиці. Розсипав «кулеметний дріб» мотоцикл. Під моїм вікном пройшли хлопці наспівуючи. Співали летку-енку. Напроти велотрек: там відбуваються змагання. Через кожні п'ять хвилини гримлять стартові постріли. А я живу на вулиці, яка вважається тихою.

...XX століття принесло з собою брязкіт і гуркіт техніки. Люди втомилися від шумів і прагнуть тиші. Праця й відпочинок однаково вимагають тиші. В ранкових газетах читаю заголовки статей. «Право на тишу, «Бережіть тишу», «Ті, хто на сторожі тиші». Мрія століття — тиша.

Тепер ми вже називаємо речі своїми іменами: «Шумова хвороба». Численні дослідження показали, що шум є причиною зниження працездатності, швидкої втоми, розладу функції серцево-судинної, дихальної, травної систем. Найбільше страждає нервова система. Можна виділити «синдром дратівливої слабкості».

Таких хворих часто зустрічаєш у психоневрологічних відділеннях.

...Шуми вже давно виплеснулися за місто. Стало шумно в лісах, на луках, на річці. Пікніки, музика, пісня. Мені заперечать: веселощі не бувають тихими. Я теж за веселощі. І за те, щоб вони були шумними. «Щоб небу було жарко і землі» — як співається в пісні. Але на природі завжди можна веселитися відокремлено. Простору вистачає. В лісі, в парках необхідно виділити «зони тиші».

Нехай будуть «оази тиші», «заповідники тиші». Вони невіддільні від природи, як невіддільний зелений колір від листя.

Часто в лісі можна зустріти напис: «Бережіть ліс». До нього слід додати ще одне слово «...і тишу».

...Еврика! Знайшов засіб проти шумів у лікарні. Я його описав у повісті про Макарівську лікарню.

Засіб простий: мова півголосом, тиха мова.

Ми говоримо тихо в присутності тих, хто відпочиває, спить. Коли робимо відповідальні дії. Коли повідомляємо важливі відомості. Ніжні слова теж вимовляють тихо.

Тиха мова — ознака врівноваженості й спокою. Розважливі люди говорять тихо. До тихої мови ставляться з більшою довірою, ніж до вигуків. Підвищують голос, коли сперечаються, викривають щось, спонукають до чогось, загрожують.

Який фізіологічний механізм протишумної дії тихої мови? Це гальмівна мова. Варто заговорити тихо, півголосом, і одразу ж стають економними й обережними руки. Тихо причиняють двері, безшумно ступають. Несумісно говорити тихо й створювати шум.

Сваритися тихо також неможливо. Сваряться звичайно голосно. Збудження поширюється по корі мозку, і людина підвищує голос. Щоб припинити сварку, інколи буває досить наказати говорити тихо. Ефект настає одразу. Гальмування з речорухальних пунктів поширюється на збуджені центри кори, що беруть участь у конфлікті, і людина заспокоюється.

Мова півголосом стала інструментом тиші.

...Тиша не однозначна. Тиша перед боєм і після бою. Тиша перед грозою. Тиша — спустошеність, необхідність. Цвинтарна тиша.

Не завжди тиша, таким чином, корисна. Але вона невідступно повинна супроводити напружену розумову працю, відпочинок чи хворобу.

Тиша — свято серед гуркоту. «Тиша, ти найкраще з усього, що чув я...» — писав поет. Тоді тиша благодатна. Тоді вона — ліки.

...Пророчо прозвучали наприкінці минулого століття слова Роберта Коха, видатного вченого й лікаря: «Колинебудь людство змушене буде розправлятися з шумом так рішуче, як воно розправляється з холерою й чумою».

Мабуть, цей час уже настав.

УЧІТЬСЯ НЕ ХВОРИТИ

Хворих ми жаліємо, лікуємо, рятуємо — так і має бути. Але в одних випадках хворі самі винні, що захворіли, в інших — не винні. Гадаю, що це потрібно брати до уваги.

Одному хворому я сказав: випили, роздягнений блукали вулицями, застудились. А тепер вас лікують від запалення легенів. Хто винен? Він відповів:

— Я завдав шкоди собі, а не комусь іншому. Нікого більше це не стосується.

— Стосується! Захворіли, отже, не вийшли на роботу. Хтось працює за вас. А коли нікому вас замінити — ще гірше. Погіршується ритм, зривається план. Продукцію, яку ви повинні були виробити, хтось недоодержав. І той, інший, теж не виконає плану. Ланцюгова реакція.

Проте і це ще не все. Вас необхідно лікувати, дружина доглядає за вами, витрачає на це час. А могла б зайнятися чимось іншим, корисним. Турбується — хвороба це хвороба, хто може передбачити, до чого вона призведе. Ви не працюєте, а держава вам платить. А кажете, що це стосується тільки вас.

Обурює те, що багато хто вважає доблестю: захворіла людина, припустімо, грипом і в такому стані вийшла на роботу. Її ставлять за приклад: хвора, а працює. Самопожертва, відданість справі... Хибна відданість! Хворий заразив ще кількох чоловік. У самого з'явилися ускладнення. «Самовідданість» обертається втратами. Інколи — жорстокими.

Згадую декого з своїх хворих. Ось гладкий гурман. Захворів на гастрит. Святкував — багато їв, багато пив. А що їв — не пам'ятає... Каже: що поставили на стіл, те й їв... Молода жінка, маленька, метушлива, кривить губи, сльози течуть: розтягнення зв'язок гомілковостопного суглоба. Обдивляюся ногу: набрякла, синці. Натискаю на зовнішню щиколотку — гострий біль. Можливо навіть, перелом. Два-три місяці лікуватиметься. Причина ясна: дуже високі підбори, сантиметрів дванадцять. Як тільки вона, бідолаха, на них ходила! А ось молодий токар. Красень — замилуешся: стрункий, кучеряве волосся. А може втратити зір. В око попав металевий осколок.

Працював за верстатом без захисних окулярів. Полінувався піти за ними — випадково залишив в іншому цеху. Думав — обійдеться. Однак не обійшлося.

Перебираю в пам'яті причини захворювання інших пацієнтів: горілка, куріння, переїдання, малорухливий спосіб життя, конфлікти. Наслідки? Стенокардія, інфаркти, виразки шлунка, діабет, рак легень...

Від чого залежить: захворює чи не захворює людина?

Назву чотири головних причини: від біологічних особливостей організму (тип вищої нервової діяльності, спадкова схильність); від висхідного стану організму; від властивостей хвороботворчих факторів та їхньої інтенсивності; від неспецифічної сталості (опору) організму.

На всі ці фактори тією чи іншою мірою можна вплинути. Навіть на перший фактор можна вплинути: у процесі життя вроджений тип вищої нервової діяльності можна вдосконалювати. Набути якостей сильного типу.

Організм у момент впливу хвороботворчого фактора може бути ослаблений, надламаний. Такий організм легко піддається хворобам. Отже, належить завжди «бути в формі». Не доводити себе до стану «знос».

Інтенсивність хвороботворчого фактора? Це вірулентність бактерій, доза отруйної речовини, сила стресу.

Коли атакують хвороботворчі фактори, писав Павлов, організм вмикає захисні прилади. Боротьба завершується або ж відбиттям ворога і припиненням роботи цих приладів, або поразкою — тоді настає полом...

У більшості випадків можна знайти спосіб знешкодити причини хвороб.

Природні резерви людського здоров'я величезні. Це засвідчує здатність організму протистояти хворобам (самовилікування — факт повсякденний, і кожний про це знає). А яка живучість у людини! Навіть після ампутації, після найтяжчих травм і граничного виснаження людина виживає. Рекорди спортсменів просто вражають — штангістів, бігунів, гімнастів. Здається, швидше вже не побіжиш, а бігають, вище не стрибнеш, а стрибають, більшої ваги не піднімеш, а піднімають. А вправи гімнастів — ми часто бачимо це на екранах — уявляються більшими за людські можливості.

Геній античної Греції Гіппократ говорив, що «природа хворого — це його лікар, а лікар тільки допомагає природі».

Цю природу («вдачу») можна ще більше посилити фізичним тренуванням, м'язовими вправами, раціональним харчуванням, режимом і т. п.

Треновані люди підвищено стійкі до різних захворювань, до нестачі кисню, до дій радіації та отруйних речовин, до втоми, холоду, високих температур.

Це й є неспецифічна стійкість, тобто стійкість не лише до одного якогось негативного фактора, а до багатьох негативних факторів.

Учений М. А. Шерняков обстежив кілька тисяч військовослужбовців. Виявилось: серед добре тренованих людей зверталось за лікарською допомогою лише 20,8 процента, малотренованих — 38 процентів, а нетренованих — 58,1 процента.

Неспецифічна стійкість також у нашій владі.

Ми дуже «легко» хворіємо. Дехто навіть «святково». Захворіти нічого не варто. І ми одразу стаємо «привілейованою частиною» суспільства. Не відчуваємо страху перед хворобою. Знаємо, що все буде гаразд — і з зарплатою, і з лікуванням. Перестаємо по-справжньому берегтися. На цьому шляху на нас не чигає ні матеріальна, ні будь-яка інша катастрофа. Медицина допоможе. Тепер вона уміє навіть мертвих воскрешати.

Звісно, я трохи утрирую. Хвороба — не насолода. Але те, що в нас ослаблена настороженість, — факт. І це непокоїть головним чином тому, що саме безтурботність робить нас легкою здобиччю хвороби.

У деяких країнах створюються страхові товариства, які платять за здоров'я, а не за хворобу. Заохочується здоров'я, а не хвороби.

Можливо, в цьому є рація. Здоров'я варто заохочувати.

Найгуманніша медицина — радянська. Але десь є невловна межа, коли гуманність стає потуранням. Звикаючи до милиць, мимовільно накульгують і після одужання. Зайва опіка придушує ініціативу.

Люди обирають той шлях, який легший. Курити легше, ніж покинути. Тішити вишуканими стравами своє черево легше, ніж не їсти їх. Не займатися гімнастикою простіше, ніж займатися нею. Навіть руки мити перед їжею важче, ніж їх не мити — все таки додатковий клопіт. Одне слово, немає нічого приступнішого й легшого, як віддати себе на поталу хворобі.

Щоб протистояти хворобі, необхідно затратити енер-

гію. Необхідно боротись. Необхідно потіснити лінощі. Адже від найзвичайнісіньких примітивних лінощів відбувається вибір легкого, а не важкого шляху.

Хто повинен бути прикладом «нехворіння»? Звичайно ж — лікарі.

Тут я змушений кинути докір своїм колегам: хворіємо.

Лікар, хворий на серце, відвідав свого друга з таким самим захворюванням. Той криво всміхнувся і сказав: «Лікарю, зцілися сам».

Згоден: знос у нас великий, страждаємо стражданнями своїх хворих, помираємо з кожним, кого не змогли врятувати. Буваємо у вогнищах грізних інфекцій і самі заражаємось. Не завжди можна захиститись. Та будьмо відвертими: хіба є ми для своїх хворих і для здорових «еталоном здоров'я»?

Нічого приховувати: не всі ми позбулися шкідливих звичок. Куримо, наприклад. А дехто навіть водить дружбу з Бахусом. Коли один з хворих побачив мене з сигаретою в зубах, він ущипливо нагадав вірші Гейне:

Я знаю мелодію, знаю слова,
я авторів знаю отлично,
они тайком тянули вино,
проповедуя воду публічно.

Справедливий докір, визнаю.

Отже, хвороба — це не особиста справа того, хто захворів. Страждає при цьому не лише він.

А коли так, то нам зовсім не байдуже, хто винен у тому, що людина хвора: вона сама чи хтось інший. Або хвороба виникла без будь-чєї провини? А якщо виникла з вини хворого? Від недбалості, лінощів, через «безгосподарне» ставлення до свого організму? Що тоді?

Винен — відповідай. Цього закону поки що ніхто не скасовував.

Тоді карати хворого? Але він уже покараний хворобою. Двічі за один вчинок не карають.

Погодитися з цим — означає примиритися, заохочувати хворобу. Той, хто карає, — господар становища. Не можна дозволяти хворобам бути господарями.

Коли людина помиляється на виробництві, виводить з ладу машину, таку людину критикують, навколо неї створюють громадську думку. Це урок і для того, хто припустився помилки, і для решти.

А чому в колективах не розбирають припущені якимось робітником або службовцем похибки, які призвели до завчасного зносу найціннішої «машини» — організму?!

Якщо такі розгляди провадитимуться лікарями на виробництвах, це принесе неоціненну користь — найдійовіший метод санітарної освіти. Конкретність і життєвість факту забезпечать успіх.

Усе свідчить про те, що можна навчитися не хворіти. Принаймні — менше хворіти.

А коли це можливо, то давайте вчитись. Це піде всім на користь.

ФАКТОР ЧАСУ

Біль, немов сліди злочинця, допомагає виявити хворобу. Інколи він заплутує сліди, щоб сховатись у потайниках організму і стати непомітним і невразливим. Трапляються «німі» хвороби — вони не виявляють себе болем. Вершать свою підступну справу при погашеному світлі, як нічні хижаки.

Тут лікарям потрібні допитливість, гостре око, здібності слідчого. Потрібні Шерлоки Холмси від медицини. (Колан-Дойль, до речі, сам був лікарем і свого сищика Холмса писав з одного хірурга, який майстерно «вистежував» хвороби).

До болю необхідно ставитись з повагою. Уявіть собі, його не існує. Що тоді? Тоді можна легко загинути: торкнутися вогню, обморозитися, наштрикнутися на лезо. Продзвонивши тривогу, біль змушує звернутися до лікаря. Стародавні греки називали його «вірним псом здоров'я».

Проте біль дволикий. З одного боку — корисний, з другого — небезпечний. Добрий і жорстокий. Рятівний і смертельний. Дослідник болю Г. Н. Кассіль писав: «...корисний, подібно до вогню, який не спалює, а зігріває, подібно до води, яка зрошує, а не затоплює». Нестерпний і тривалий біль «спалює». Розладнується організм, пригнічується психіка. Недаремно всі тирани світу використовували біль як свою вірну зброю.

Реакція на біль залежить від типу вищої нервової діяльності. Одні, тільки побачивши голку, втрачають свідомість, інші, зціпивши зуби, переносять ампутацію. Реакція залежить також від душевного стану людини в даний момент: азарт, гнів, радість, лють, захопленість.

Солдати кидалися в атаку, не помічаючи своїх ран. Джордано Бруно на вогнищі співав псалми.

Чому вони не відчували болю? Біль формується в корі головного мозку. А в даному випадку виникав у корі новий осередок збудження — азарт атаки, фанатизм віри в правоту своєї справи — і гальмував больове відчуття.

Досвід життя підтверджує це: біль ми перестаємо відчувати, коли чимось захоплені або щось відволікло нашу увагу. Дитині, яка відчуває біль, показують на пташку в небі. «Он полетіла, полетіла».

Я пишу ці рядки не заради абстрактної пізнавальності. Мене змусили взятися за перо драматичні випадки.

Багатьма великими успіхами відзначена хірургія. І найперше — операціями при гострих хірургічних захворюваннях — апендициті, проривній виразці, проривному холециститі, внутрішніх кровотечах, ущемленнях. Без хірургічного втручання такі хворі, як правило, гинули.

Не всіх, однак, щастить врятувати. Багато залежить від строків операції, від фактора часу. Коли операцію роблять у перші шість годин від початку захворювання, гине один з п'ятисот; від шести до двадцяти чотирьох годин — гине один з п'ятдесяти; через добу — кожний дев'ятий. Не п'ятисотий, а дев'ятий! Ось що таке фактор часу. Пропустив строк — підписав вирок. Це справді той випадок, коли «зволікання дорівнює смерті».

Усі ці захворювання, як правило, заявляють про себе болем у животі. Наштовхуючись на розставлені повсюди в тілі сигнальні пристрої — чутливі нерви, хвороба видає себе. Больові дзвони можуть сповниги тіло тривожним набатом, а можуть прозвучати тихо, частіше все-таки як «набатний біль».

То чому ж такі хворі пізно потрапляють до хірургів?

Свого часу мені як головному хірургу Київської області довелося аналізувати причини: пізно звертаються до лікаря, займаються самолікуванням, відмовляються лягати в лікарню. Подеколи — через погодні умови: заметіль, злива, розмиті дороги, повінь.

Вдаються до засобів з домашньої аптечки — болезаспокійливі, грілки, трави, хто що порадить. Намагаються приборкати біль, цькують «вірного пса здоров'я». Одне слово, дають хворобі закріпитися, відтіснити здоров'я, захопити вигідні «позиції».

Стоячи над таким хворим, якого можна було б врятувати, якби він вчасно звернувся до лікаря, я запитував

сам себе: чому так сталося? І дійшов висновку: усе це витівки верткої і підступної пані «а може»: а може, проне-се, а може, все скінчиться добре. За годину, дві, п'ять біль стихне. Минає п'ять годин, ніч, день, а хворий усе чекає, сподівається, не викликає лікаря. Боїться лікарні, боїться операції...

Коли думаєш про ці даремні жертви, стає боляче. Непростими, безглузді смерті! Не було ідеї, в ім'я якої ідуть на ризик, не було подвигу. Це просто потурання, неувага до себе, а не доблесть і героїство. Якби в нас було сто життів, тоді можна було б «програти» одне — не страшно, лишилося б дев'яносто дев'ять. Але, на жаль!

Мимовільно згадую бесіду з Ярославом Галаном. Це було напередодні війни. Він сказав: «Найбільше я боюся дурної смерті. Від якогось апендициту чи автомобільної аварії».

Гортаючи хірургічні звіти, я згадав двох хворих, «жертв фактора часу». Два марно програних життя.

Першим був директор одного заводу. Культурна товариська людина. Не закинеш необізнаності або нерозуміння. Що завадило йому вчасно звернутися до лікарів? Коли я спитав його, він знизав плечима. «Мабуть, моя зайнятість. Будували цех. Переходили на випуск нової продукції».

Так буває: у завантажену всілякими клопотами голову больові сигнали ледь прориваються. І відчуває їх людина як підбольові або слабкі. І ще одна деталь: відчуваючи свою силу в ділі, свою владу над людьми, директор вважав принизливим для себе звертати увагу на якусь там недугу, прислухатися до болю в животі. І пішов на завод, поринув у справи, забувши про все на світі.

Ця людина була сповнена задумів — мрійник, світла голова. А до свого здоров'я ставився небайливо, як до чогось другорядного, обтяжливого. Згадав, коли було вже пізно. Йому випала доля дев'ятого.

До другого хворого мене викликали на третю добу. Це був сильний чоловік років сорока, кулаки — як молоти, такий високий, що не вмщався на ліжку. Обличчя його спотворювало страждання — обличчя Лакоона, який гинув у лабетах змії. Він теж думав, що все обійдеться. Сам собі сказав: «Нічого, перетерплю». Це йшло від усвідомлення своєї сили — бетонник, довгі роки працював на Півночі, загартувався, притерпівся до різних незруч-

ностей і прикростей. Мужня вдача. А ще він був дуже сором'язливим, нікого не хотів турбувати.

Директор заглушував біль діяльністю, бетонник — опирався йому, терпів, змагався з хворобою у витримці: хто кого. Обидва не зізнавалися собі, що хворі. Спосіб сховати голову під крило, як відомо, не дає страусу переваг над ворогами.

Від хворої людини мало користі на роботі — сама видимість. Як правило, вона обов'язково потрапляє в лікарню. І виявляється, що без неї на роботі можна було легко обійтися. Часто це — переоцінка значущості своєї особи, інколи — таємне прагнення показати себе з «самовідданого» боку: ось який я затятий і відданий ділу, приклад для всіх (нехай пробачать мою різкість — на це дають мені право невиправдані і безглузді втрати). Мав рацію Галан: те, за що платиш життям, має бути гідне цієї ціни.

НЕЩАСНИЙ ВИПАДОК

Я довгий час працював відповідальним хірургом по «швидкій допомозі» спочатку в клініці О. П. Кримова, потім — проф. Зав'ялова, потім — М. С. Коломійченка. І надивився стільки побутових нещасних випадків! Падіння — коли вішають в домі картину, завіси, вкручують лампочки, білять стелю; опіки, отруєння. Ці випадки повторюються, накладаються один на одного, буквально до збігу обрисів.

І те, що вони повторюються, свідчить про нашу безтурботність. Обережний той, з ким уже сталося лихо. Решта ніби стоїть у черзі. Неначе чужий досвід не має значення. Не зі мною сталося — отже, зовсім не сталося.

Нещастя вривається в життя людини як ураган: усе змітає на шляху, переінакшує. Круто, раптово.

Пам'ятаю одного піаніста, який зібрався їхати в Ленінград на свій авторський концерт. Він уже прибув на вокзал, вийшов з машини. Тримаючись рукою за стоек між двома дверцятами, прощався з проводжаючими. Хтось різко зачинив дверцята, піаніст скрикнув від пронизливого болю: дверцята розстрожили йому великий палець правої руки.

Поїздка в Ленінград не відбулася. Мрії, надії, сподівання, зв'язані з цим концертом, загинули, — і чи зможе

він взагалі грати? Травма заби́рала в нього і професію, і талант.

Є операція, яку розробив і запропонував італійський хірург Ніколадоні: пересадка пальця з ноги на руку. Її і зробили хворому. Палець прижився. Дивна річ: грубий, товстий палець ноги з часом став тонким, акуратним і цілком «ручним».

Нещасний випадок, чому він трапляється? Що це — неминучість? Доля?

Я хотів розібратися в механізмі виникнення нещасного випадку в побуті. Мого лікарського досвіду було замало. Довелося звернутись до статистики «швидкої допомоги».

Я переглянув сотні карток. Багато хто думає, що нещасні випадки найчастіше відбуваються від транспорту, на виробництві, на спортивних змаганнях. Ні, домінує побутова травма. Вона перевищує транспортну навіть не в два, а в... десять раз! Звісно, смертельних випадків менше. Транспорт карає жорстокіше: з двохсот чоловік, що потрапляють в аварії, гине п'ять, від побутової травми один — з тисячі.

На двох жінок, що постраждали, припадає троє чоловіків. На двох хлопців припадає одна дівчинка.

Найбільш травматичний вік — 6—12 і 25—39 років. На двох дітей, що постраждали, припадає сім дорослих.

Гортаю картки дорослих. І майже через одну-дві читаю: «З рота запах алкоголю». П'яний заснув із запаленою цигаркою в роті, загорівся диван: опіки всього тіла; заснув у роздягалці на підлозі, притулившись до батареї, — опіки спини; відкорковував пляшку шампанського — корок пошкодив око; з приводу відпустки випив, почав «з'ясовувати» стосунки з сусідом, той теж був п'яний. Словесні засоби спілкування вичерпались. Пустили в хід кулаки. Все закінчилося сумно: відпускника збили з ніг, він ударився головою об край тротуару. «Швидка» виявилася безсилою.

Тут усе ясно: горілка.

А які ще причини побутових нещасних випадків? Їх можна розподілити по групах: драбини, табуретки, шкiрки, скло на пляжах, голки, собаки, кухня...

Сходи. Найчастіше оступаються, сходячи по сходах. Коли поручні хитаються або їх немає зовсім. Коли сходові площадки не освітлені або погано освітлені. Коли

сходинки вибиті, Оступаються переважно літні люди. Це для них дуже небезпечно — ламкі кісті.

Якби ми з вами обійшли сходи будинків якогось району, то обов'язково знайшли б чимало таких, які тільки й чекають на свої жертви.

Табуретки. Це «квартирні мустанги». Ніякі інші меблі не мають такої «норовливої» вдачі, як табуретки, особливо розхитані. Буває так: на одну табуретку ставлять другу і на цю другу вилазять самі. Будучи всього-навсього домашніми хазяйками, а не джигітами, жінки падають і не завжди після цього можуть підвестись... Хіба важко підремонтувати табуретку? В іншому разі зважити свої «спортивні» можливості?

Скло. Літо — сезон порізів ніг на пляжах. У піску — осколки пляшок, а люди ходять босі. Дуже глибокі й небезпечні ушкодження трапляються від скла на пляжах: адже людина всією своєю вагою стає на лезо скла. Осколки пляшки в піску — це міна. Їх розкидають безтурботні, безсовісні люди. А скільки людей проходять повз оголене скло, не знешкодивши його? Лежить — і нехай лежить. Аби я не наступив на нього.

У картках «швидкої допомоги» часто можна побачити записи про шкірки. Їх цілий набір: від кавунів, динь, апельсинів. І ще кісточки: абрикосові, вишневі. Посковзулася на шкірці, впала на коліно — перелом чашечки. Гірше, коли падають навznak — ушкоджують голову, хребет.

Неприпустимо також проходити мимо шкірок і кісточок на дорозі. Прибравши їх, вважайте, що ви допомогли невідомому, який переходив вулицю, уникнути травми. То міг бути батько, якого родина чекала до святкового столу, хлоп'я з портфелем, яке вперше ішло до школи....

Голки чомусь мають нахил губитися в ліжках, на підлозі або у віконних рамах. Хтось ліг у ліжко — наколовся, мив підлогу чи вікно — загнав голку в руку. Довелось одного разу видаляти голку навіть з серця.

То була жінка середнього віку з блідим обличчям і бігаючими очима. На запитання, як це сталося, відповідала ухильно. І, можливо, — неправду: «У дощці підлоги стирчала голка. Я впала на неї». Слабо вірилося, хоча й таке можливе. Ходили чутки, що вона сама собі встромила голку в тіло, посварившись з чоловіком.

У мене в руках картка десятирічного Куракова Юрка. Кілька днів тому його покусав сусідчин собака. Я дуже люблю собак. Джульбарс, Каштанка, Муму, Біле Ікло. Собака — друг людини, це правильно. Під час осади Корінфа собака збудив варту Акрополя, за що йому поставили пам'ятник. Пам'ятник собаці спорудив у Колтушах І. П. Павлов. Любіть собак! Але не забувайте при цьому виводити їх на прогулянку в намордниках. Зброя травми має бути зачохлена.

У кожній квартирі є вогнище небезпек — кухня. В ній, як ні в якому іншому місці, сконцентровані «засоби вражаючої дії»: окріп, вогонь, газ, різальні інструменти, скло. З усім цим необхідно вміти поводитись.

Найчастіше страждають від окропу. Тут пріоритет належить чайникові. Цей благородний і гостинний «трудівник побуту» буває злобним і мстивим, коли з ним погано поводяться. Якщо не справна ручка — зривається і падає на ноги. Найчастіше страждають жінки, чоловіків захищають брюки. Обпікаються також киплячою олією, молоком, соусом, компотом, юшкою, кавою — набір киплячих рідин великий.

Кажуть: жартувати з вогнем не слід. А «жартують». Стоять, наприклад, біля плити у платтях з тканини, що легко займається.

Порізи ножами, м'ясорубкою, склом на кухні можна вважати професійною травмою жінок.

Для дітей кухня має бути забороненою зоною.

Є й інші причини побутових ушкоджень: гойдалки, гамаки (зриваються і падають).

Найстрашнішими з усіх побутових травм є, мабуть, опіки. Такі хворі — справжні мученики. Інквізиція спалювала еретиків на вогнищах — найжорстокіша смерть.

Я бачив солдатів, які горіли в танку. Вони помирили від шоку. Пам'ятаю сапера Сохіна. Наближався фашистський танк. Розмахнувшись пляшкою із запалювальною сумішшю, сапер випадково зачепив нею лопатку, що висіла на боці. Палаюча рідина розлилася по його ногах.

Але то була війна. А тепер мирний час. Не можна дозволити вогню розправлятися з людьми.

Отже, в чому причина травм? Неминучість? Доля? До чого тут доля? Хіба те, про що я розповів, неминучість? Коли це так, що тоді лінощі і легковажність? Розхитана

табуретка, неосвітлені сходи, чайник — хіба це стихійне лихо? Циклон?

У чому ж тоді справа? Просто ми не виробили в себе рефлексу на небезпеку.

ПОВАЖАЙТЕ НЕБЕЗПЕКУ

Солдат пролив кров у бою. У нього була висока мета — захист Батьківщини.

Людина загинула під колесами автомобіля. Яка мета досягнута ціною її життя?

Травма мирного часу страшніша за травму воєнну. Тому що вона безглузда.

Хвороба найчастіше виникає поступово. А тут — оглушлива раптовість. Квітуха, сповнена сил людина в одну секунду перетворюється на інваліда або іде з життя. Безглузда жорстокість!

Особливо грізною буває травма від транспорту: переломи ніг, рук, черепа, хребта, ушкодження внутрішніх органів. Автомобіль, мотоцикл раять, як розривні кулі, як міни.

Пирогов назвав війну травматичною епідемією. Вуличні пригоди — теж епідемія. І теж — травматична. Ця епідемія бушує в усьому світі. Щоденні втрати — тисяча вбитих і тридцять тисяч поранених. За рік — триста шістьдесят тисяч убитих — десять мільйонів поранених.

Смертність від нещасних випадків у країнах Європи посідає то перше, то друге, то третє місце.

Нещасний випадок на вулиці. Як він відбувається?

Перекопаний тротуар, відкритий люк, цегла, що впала з карнизу, ожеледь...

Найменший промах вулиця доводить до розмірів катастрофи.

Водій щосекунди повинен приймати від одного до трьох рішень, щохвилини він проробляє від 30 до 120 дій — очима, руками, ногами. Все це не так просто, як може здатися. При великій швидкості (100—120 км на годину) відстає сприйняття. Не дивно, що найбільше аварій відбувається від перевищення швидкості. На другому місці — недодержання правил проїзду перехресть, на третьому — неправильні обгони, потім — засліплення фарами, несправності машин...

Кожна професія має свої секрети, свої непорушні

правила, що сформульовані як афоризми і не кимось зі сторони, а людьми цієї ж професії.

Я збирав афоризми водіїв. Серед них дуже багато точних, як математична формула: «Руки на кермі — палець на гашетці»; «Хто не помічає знаків, того помічає міліція»; «Швидкість кінчається там, де починається поспіх»; «Не той водій гарний, хто сам дотримується правил при їзді, а той, який враховує, що інший може зробити порушення»; «Не певен — не обганяй».

Третина шоферів, винних в аваріях, понад вісім годин сиділи за кермом. Кожний дев'ятий шофер і кожний п'ятий пішохід були в нетверезому стані.

П'яний шофер — потенційний убивця. П'яний пішохід — потенційний самовбивця.

Доля? Некерований збіг обставин?

Небезпека мститься, коли їй не виявляють знаків уваги. Її треба помітити здалеку і шанобливо вклонитись.

Генерал Випадок — жорстокий генерал. З більшима на очах. Однаково нещадний до старого і дитини, генія і дурня, потвори і красуні. Але всі повинні бачити, який він слабкий. Варто тільки освітлити вулицю, закрити люк і перейти перехрестя за правилами, і Випадок знічено відступає, ображено вичікує тих, хто ловить гав.

Зарубіжні вчені по-різному пояснюють нещасні випадки: Крапф — «інстинктом самопокарання», Морое — «сангвінічним темпераментом», Джервелсон — самою «людською природою».

Який там інстинкт! Усе це вигадка. Найелементарніша недисциплінованість. Або злочинна безвідповідальність.

Вулична безпека символічна: червоний колір, дорожні знаки, біла смуга, що розділяє дорогу. Нейреальніше, що існує, — це огорожа на людних перехрестях. Та і її можна переступити. Якою вулиця була тисячі років тому, такою в принципі вона й лишилася: проїжджа частина, тротуар, бровка.

Колеса машини, що обертаються, на заводі огороджують. А на вулицях обертаються мільйони необгороджених коліс. Мільйони! Через Ленінградську площу Києва, наприклад, за добу проїжджає 37 тис. автомашин. Лобне місце!

Що може вберегти пішохода? Головним чином — дисципліна. Дисципліна сильніша за генерала Випадка. Це найбільш надійна «техніка безпеки».

Учені-травматологи вбачають своє завдання у вивченні проблеми та в розробці рекомендацій. Лікарі — в лікуванні тих, хто постраждав.

Але ні те, ні інше само по собі не знижує травматизму. Його знижує профілактика. Я не торкатимусь технічних проблем організації руху. Це справа проектувальників, ДАІ.

Якою має бути участь лікарів? Лікар — це вчитель. Лікар повинен не тільки лікувати, а й учити, виховувати. Він більше за інших знає, що таке травма.

Та самого старання вчителя замало. Потрібна бути ще готовність учня.

Легко навчити правил вуличного руху. Важко навчити виконувати їх. Найслабша ланка в боротьбі з травматизмом — виконавці.

Хто постраждав один раз, той, як правило, вдруге не попадається. Виховувати потрібно тих, хто поки що не постраждав.

Психологія порушників зрозуміла: порушення зійшло з рук, отже, можна і далі порушувати. Порушення дають цюхвилину дрібну вигоду: виграються хвилини, скорочується дорога. Приємне гостре відчуття: перевищення швидкості. Дехто вважає порушення трохи не доблестю.

Дисципліну на вулицях необхідно виховувати будь-якими засобами — добром і злом, переконанням і покаранням.

Я за те, щоб карала міліція, а не вулиця.

Кілька років тому я зібрав матеріал у ДАІ і опублікував статтю у «Вечірньому Києві» «Вулиця. Автомобіль. Пішоход». Газета півроку друкувала відгуки читачів. Серед них були архітектори, лікарі, слідчі, водії, інженери, письменники, артисти, домашні господарки.

Висловлювалися цінні пропозиції. «Хто з нас, водіїв, не засинав за кермом від перевтоми! В кого не траплялася поламка в дорозі, і хто потім, мов скажений, не наздоганяв втрачений час!» Водії пропонували: «Встановити на магістралях спеціальні пункти відпочинку, де б інспектори відзначали години стоянки».

Лікарі «швидкої допомоги» дійшли висновку, що найбільше аварій припадає на час переходу від денного освітлення до штучного. Пропонувалось вмикати штучне освітлення не коли вечоріє, а трохи раніше, завидна.

Влітку слід вмикати світло за півгодини до заходу сонця, взимку — ще раніше».

Травматологи твердили: коли запитуєш, як травмований опинився на проїжджій частині вулиці, чуєш відповіді: «Тротуар був перекопаний» або «Лоточники перегородили порожніми ящиками тротуар, довелося обходити.».

Мене особливо схвилювала замітка доц. А. В. Лабутіна «Цього могло не статись». «Моему синові минуло б тепер 19 років... Минуло б... та його вже немає. На Ленінградській площі на нього налетів самоскид. Немає більше в нашій сім'ї єдиного сина». Доцент Лабутін вважає, що про нещасні випадки необхідно частіше повідомляти в пресі. Менше було б лихачів і серед пішоходів, і серед водіїв транспорту.

«У газеті повідомлялося, — писав він далі, — що студент поспішав до автобуса і потрапив під машину». Тут усе завуальоване. Навіть прізвиська не назвали. Чому б не написати про це так: «Студент III курсу Інституту харчової промисловості, виконавець ролі Льва Іволгіна в кінофільмі «Команда з нашої вулиці» А. Лабутін переходив вулицю в районі Ленінградської площі, був збитий самоскидом і через 2 години помер у лікарні».

Таке насторожувало б.

Я бачив цього хлопця. Вродливий, плечистий, кожний м'яз виділявся, як у скульптурі.

Врятувати його не змогли. Травма, несумісна з життям.

Лишається повторити: поважайте небезпеку!

ЗНАЙДИ СЕБЕ

Шофер С. ушкодив собі передпліччя. Типовий «шоферський перелом». Заводна ручка поворотним ударом перебила руку. Настав час зняти гіпсову пов'язку, і я її зняв.

Мене здивувала нервозність хворого. Мегушливі руки, посіпування обличчя; відповідаючи на запитання, уникав дивитися в очі. «Як сталася травма?» — «Хвилювався, пізно забрав руку, мене стукнуло». — «Хвилювалися? Чому?» — «Було діло, «проробляли» на зборах, вліпили догану. Начальство не любило». Себе він не визнає винним. Винні пішоходи: самі лізуть під машини. Інспектори чіпляються, штрафують ні за що. Не

ввімкнув «поворот» — штраф, трохи перевищив швидкість — штраф. Якось його машина врізалася в багажник «Волги», що різко загальмувала попереду. Звинуватили не шофера «Волги», а його. Довелося платити за рихтування...

С. скаржився на головний біль, уночі засинав важко, а прокидався миттєво, при найменшому звуці. Ловив себе на тому, що легко спалахує, через будь-яку дрібницю.

Такий стан називають «дратівливою слабкістю» — один з видів астеничного синдрому.

Важко уявити, щоб в усіх бідах були винні інші, а не сам С. Я подумав: чи не було помилкою те, що він обрав для себе професію водія? Порадив звернутися до спеціалістів профвідбору.

Мое припущення підтвердилось. Виявилось, що в С. домінувала зосереджена увага і майже не було розподільчої. А водій повинен бачити і те, що спереду, і те, що збоку, і те, що позаду, і те, що в машині. С. бачив тільки те, що попереду. «Тунельний зір».

Реакція на екстрені зовнішні подразники була уповільненою. З чотирьох звернених до нього інформацій втрачалися дві. Прямі протипоказання до водіння машини.

Фахівці порадили йому змінити професію. С. погодився, став слюсарем. Ця робота вимагала саме зосередженої уваги. Тепер він працює в тому ж автопарку і його вважають прекрасним спеціалістом. Повеселішав, ожив, припинилися наїзди, штрафи, догани. Свою нову професію любить.

Хто не знайшов себе в професії, потрапляє в скрутне становище. Низька продуктивність, брак, мінімальна зарплата, родинні чвари, кепкування товаришів... Одне слово, ні карбованців, ні поваги.

Людина, яка погано працює, — це вже хвора людина. Незадоволення працею — вірулентний хвороботворчий фактор. В очах ані блиску, ані радості, ані іскринки.

На запитання: «Чи любите ви свою професію?» — сімдесят шість процентів відвідувачів поліклініки відповіли ствердно, чотирнадцять — незадоволені, але професії міняти не збираються, а десять процентів незадоволені й охоче набули б іншу. Причини: відсутність предмету захоплення, хвороба, розмір зарплати.

Практично людей без здібностей не існує. Співак, який підкидає вгору шапку замість того, щоб узяти високу но-

ту, бездарний як вокаліст. Але він може бути прекрасним інженером, закрійником, маляром, геологом. Просто сів «не в свої сани»...

Скільки краси, пластики, витонченості в злагоджених діях майстра, в їхній синхронності, звичній спритності. Верстат, кермо автомашини, інструменти оживають у руках майстра. Між ними немовби існує внутрішнє взаєморозуміння.

Я вірю в здоров'я умільця. Майстри виживають тоді, як інші гинуть. Чим це пояснюється? Вважаю — життєстійкістю, життєлюбством, удачливістю, усвідомленням своєї корисності. Їм приступна найвища радість — радість творчості. Їх хвалять, поважають, ними пишаються. Це капітальне джерело позитивних емоцій.

І ще: вони вірять в одужання. Майстри володіють розширеними можливостями в своїй професії. Через те вони вірять і в розширені можливості лікарів. Почуття безвиході їм не притаманне. І коли трапляється, що вони захворюють, то борються за життя наполегливо, з усіх сил, виявляють стійкість у випробуваннях.

Пам'ятаю одного такого майстра. На війні він був поранений. Хвороба час від часу загострювалась, спалахувала. Потрібна була шоста операція, і ніхто вже не вірив, що він одужає. На операційному столі він сказав мені: «Давайте домовимось: ви дієте по-суворовському — «швидкість і натиск», а я по-кутузовському — «терпіння і витримка». І ми з вами переможемо». Так і сталося: персмогли. Невдовзі він знову повернувся до своєї улюбленої справи.

Правильний вибір професії — складовий компонент здоров'я.

Опановуючи професію, людина проходить чотири стадії. Перша шкодить справі: новачок вчиться, в його роботі багато браку. Друга вже дає користь, але більше шкодить. Третя дає більше користі, ніж шкодить. І четверта дає тільки користь.

Якщо людина не має схильностей до якогось діла, вона застряє на першій стадії, в кращому разі — на другій. Великі збитки терпить держава, коли професію обирають не за здібностями — людину доводиться переучувати.

Важлива ланка — профінформація. Хто прикрасить, «розпише», розбурхавши фантазію, — за тим і підуть. Це небезпечно: юнак стає на неправильний шлях. Молодь тягнеться до прославлених престижних професій. Але

це — вже готовий «престиж», і ті, хто обирає свій шлях у житті, до нього не причетні. Дорогий престиж, завоюваний особисто, і не має істотного значення, яку обрано спеціальність: «романтичну» або «прозаїчну».

Не тільки бажання й здібності вирішують вибір професії. Є ще психічні й фізичні можливості. Хтось хоче бути геологом, а в нього плоскостопість; хтось льотчиком — а в нього слабкий вестибулярний апарат; хтось педагогом, а в нього хронічне захворювання горла.

За допомогою спеціальних пристроїв досліджується швидкість психомоторної реакції, координація рухів, сталість розподілу уваги. Потім одержані дані накладаються на готову психограму різних професій. Звісно, при цьому враховуються спостереження педагогів, батьків, міркування самого юнака.

І тільки після цього роблять висновки. Як правило — обгрунтовані.

Велика справа — обрати професію до душі і за здібностями. Це значно підвищує продуктивність і якість праці, весь життєвий тонус людини.

КОЛИ ЛІКИ ШКОДЯТЬ

— Падутин? Ні, випишіть мені тифен. Про нього добре відгукуються.

Я пояснив, чому призначив падутин. І запитав:

— Ви лікар?

— Ні. Але я вже все випробував: ангіотрофін, тетамол, редергам... Мое захворювання викликає небезпеку утворення тромбів. Радять антикоагулянти. Наприклад, пелентан або гепарин. Я прочитав про це в брошурі.

Такі діалоги між хворим і лікарем тепер не рідкість.

Хворі стали «грамотними», сперечаються з лікарем. Чи корисно це? Напівзнання небезпечніше за незнання.

Через кілька днів мене викликали до цього ж хворого. Його лихоманило, він скаржився на сверблячку, біль у суглобах, тіло взялося висипом. Сумнівів не було: медикаментозна хвороба.

Кімната хворого нагадувала філіал аптеки. Всюди — на тумбочці, підвіконні, столі, серванті — стояли пляшечки з ліками, барвисті коробочки з патентованими засобами, флакони з таблетками.

Згадався жарт: людина — фармакоїдна тварина.

Сьогодні медицина має велику кількість ефективних засобів. Багато хвороб пасує перед ними. Тим часом ліки — це сумна необхідність. Самі по собі вони не безневинні. А призначають їх тому, що користь від них більша за шкоду. Тепер уявіть собі: хворий обрав ліки, які йому приймати не слід, вони не допомагають при хворобі, яку він має. Тоді користі ніякої, лишається тільки шкода.

Буває «алергічна настроєність» організму. В такому випадку виникає алергія навіть після прийому поширених ліків: аспірину, анальгін, пеніцилін. Є ліки від хвороб, і є хвороби від ліків. І це можуть бути ті самі ліки. Парадокс: скасовуючи лікування, лікуєш.

Непереносність, однак, можна передбачити. Для цього існують спеціальні проби. Важливо з'ясувати також, як ставився хворий до цих ліків у минулому, якщо він їх приймав, чи не було якоїсь незвичної реакції.

Як починається самолікування? Комусь допоміг якийсь засіб — годиться! Прочитав анотацію до патентованих ліків — сподобалася. Потрапила в руки книжка чи брошура з характеристикою різних ліків. Подумав: а раптом допоможе?

Але забувають при цьому важливу обставину: кожен ліки мають свою «адресу». Вони допомагають не взагалі, а при певних захворюваннях. Їх ще потрібно «приміряти» до хворого. Кажуть: скільки хворих — стільки хвороб.

Має значення й доза. Саме від дози препарат в одному випадку — ліки, в іншому — отрута... Хворі часто довільно змінюють дози. Мовляв, ефект слабкий — додамо. І додають, не порадившись із лікарем.

Призначаючи ліки, лікар враховує все: механізм дії, дозу, сумісність з іншими призначеними ліками, індивідуальну переносність. Чи доступно це необізнаному хворому?

Переді мною лежать книжки про діабет, виразку шлунка, різні анотації до патентованих засобів. Перераховуються ліки й описуються ускладнення. До чого ця інформаційна «надмірність»? Це явні прорахунки санітарної освіти.

Лікарі хворіють важче, ніж хтось інший. У них часто бувають ускладнення. Між собою ми говоримо: «Лікарський випадок». Тобто заплутане тяжке захворювання.

Чим воно пояснюється? Надто великою обізнаністю. Лікарі знають найгірші наслідки хвороби. «Горе від знання».

Дехто звертається до знахарів. Ідуть до них із сліпою вірою.

Іноді знахарі користуються корисними народними засобами. Та найчастіше некорисними і навіть шкідливими. Добирають зілля за випадковими ознаками. Жовті квіти — проти жовтухи; настій з листя у формі серця — при серцевих захворюваннях; у формі нирки — при ниркових. Самі по собі ці засоби не лікують. Допомагають вони як опосередкована терапія.

За всіх інших умов «модні ліки лікують ефективніше за звичайні; дається взнаки психологічний фактор — придбали ці ліки з труднощами, дорогі, привезені здалеку, гарно запаковані. Має значення навіть назва ліків.

У записнику одного письменника я прочитав: «Вона визнавала ліки тільки з латинськими назвами. В перекладі на російську вони на неї не діяли...»

Ліки — ліками, але без природи, руху і дієти обійтись неможливо. Природа — комора здоров'я. Кожний на собі відчув цю чудодійну силу. М. Я. Мудров на зорі вітчизняної медицини вчив лікарів: «Здоров'я — не тільки в самих склянках. Твоя аптека — вся природа». Українці кажуть: «Пішов на ліки — пропав навіки».

У капіталістичних країнах ліки — предмет бізнесу. Іноки створюється реклама засобам малоефективним, навіть шкідливим. Від афери з препаратом талідомід постраждали тисячі людей. Фармацевтичний концерн «Еббот Леборатріс» (США) якось випустив препарат солюзет. Від нього загинуло близько 500 чоловік і майже 5000 захворіло зараженням крові. Журнал «Цайт ім Більд» повідомив про торгівлю фальшивими медикаментами. У них — фабричне клеймо і зовні мали вигляд справжніх. Експертиза встановила, що серед населення США було більш як півмільйона таких флакончиків.

В Японії виник величезний скандал: три тисячі двісті чоловік подало позов на фірму «СІБА» на суму понад 300 мільйонів карбованців. Від випущених цією фірмою пілюль загинуло 1000 японців, а тридцять тисяч стали каліками.

З одним представником фармацевтичної фірми я розмовляв. Це було в Англії. Він сказав: «Ніщо не дає такого прибутку, як надія на одужання. Ця людська слабкість ще недостатньо вивчена з точки зору промислових інтересів. Надія, як відомо, залишає людину останньою. Отже, можна її експлуатувати до останнього подиху хворого. З надії добувають золото».

Нам не загрожує така небезпека. Для нас золото — це здоров'я людини.

ГЛАДШАТИ — ОЗНАЧАЄ ХВОРИТИ

Погляньте на потік людей на вулиці: досить часто зустрічаються товстуні. В тролейбусах, автобусах, таксі їх більше, ніж на вулицях: важкувато нести своє обважене тіло.

Одяг часто приховує повноту. Зате на пляжі легко полічити товстунів. Я попросив це зробити свого лаборанта. Той підрахував: на сто купальщиків припадало 36 гладких.

Та це — на око, без вимірювальних засобів. У себе в поліклініці ми зважили тисячі відвідувачів — хворих і здорових. Зайву вагу мав кожний п'ятий у віці від 20 до 40 і кожний третій у віці від 40 і вище.

Тривожний факт. Гладшати — означає старіти. Гладкі люди завжди мають вигляд старших від своїх років. Гладшати — означає хворіти. Повні люди вдвічі більше страждають захворюваннями серця, печінки, в кілька разів частіше — діабетом, дегенеративними артритами, катарактами. І живуть на 6—8 років менше, ніж люди з нормальною вагою. За даними США, смертність від різних хвороб у товстих наполовину вища, ніж у людей з нормальною вагою. З цієї причини деякі страхові товариства там відмовляються страхувати їх.

«Невтомні їдці, — як свідчить стародавній афоризм, — риють собі могилу зубами». Серед кавказьких довгожителів немає жодного товстуна.

«Апетит» (латинське слово) означає прагнення. В даному разі прагнення до їжі. Апетит можна тренувати. Пітер Лоом з Гааги з'їдав за один раз 12 курчат, 3 кг

смаженого м'яса, 3 кг макаронів. Достойний конкурент гоголівських і криловських гурманів!

Натренований апетит перетворює їжу на «жрання», шлунок — на утробу, а людину — на свого покійного раба. Ненажери з острова Гастер Франсуа Рабле вклонялися Шлункові. Як тут не згадати шекспірівські рядки: «Возможно ль высоко ценить рассудок, коль царствует над ним желудок».

Здається, все ясно. Чому ж ми розкошуємо. Недооцінюємо небезпеки ожиріння. Тим часом кількість людей із зайвою вагою зростає. Вже подекують про «епідемію гладшання».

Звичне таке поєднання слів «повна, красива або «повний, здоровий. Живопис епохи Ренесансу і барокко прославив огрядних. Згадайте хоча б полотна Рубенса. З давніх часів в Росії склалося уявлення про «доброго молодця» як про огрядного рум'яного чоловіка. Зустрівшись з Іллею Муромцем, тепер не позаздриш йому: «Який богатир!», швидше поспівчуваєш: «От бідолаха». Здоров'я й опасистість — несумісні. На конкурсах королев краси перемагають топенькі. Естетичний фактор повинен відіграти свою стримуючу роль: стати одним з регуляторів людської ваги.

Існує дотепний поділ ожиріння на три стадії: перша — коли людині заздять; друга — коли над нею підсміюються; третя — коли її жаліють. Можливо, «підсміювання» нас і підводить. Не до жартів!

Як дивно все змінилося: колись їздили на курорт, щоб набрати вагу (казали — «поправитися»), а тепер для того, щоб скинути вагу.

Чому люди гладшають? Основна причина — енергетичний дисбаланс. З їжею набирається енергії більше, ніж витрачається. Не буду спрощувати — мають значення деякі нервові та ендокринні захворювання. Але домінує все-таки переїдання. Звичка багато їсти, «лютування» апетиту.

Чи всі гладкі люди хворі? Було б помилкою твердити це. Хто має стабільну вагу при ожирінні першого ступеня, той практично здоровий. Передусім це люди пікнічного складу. Вчені й письменники навдивовижу однозначно описали їх. Ось характеристика Добчинського і Бобчинського, за Гоголем: «Обидва низенькі, коротенькі, обидва з невеличким черевцем, обидва говорять скоро-

мовкою, надзвичайно допомагаючи собі жестами і рухами». Пікніками були «реаліст» Санчо Панса (на противагу астенікові й «романтикові» Дон-Кіхоту — довготелесому, вузьколицьому, худому) і бравий солдат Швейк, який чимось духовно близький до Санчо.

Та як тільки стабільність ваги порушується і пікніки починають ще більше гладшати, до них приходять хвороби.

Чи можна ефективно боротися з «епідемією гладшання»?

Щодо їжі існує маса рекомендацій. Часто вони суперечать одна одній. Однак є абсолютно беззаперечні думки. Їх твердили тисячолітній досвід і наука.

Ось я беру з полиці том Авла Корнелія Цельса «Про медицину». В розділі «Як здорова людина повинна поводитись» читаю: «...надмірне вживання їжі ніколи не буває корисним». І ще: «Люди, які звикли багато їсти, дуже швидко старіють і схильні до хвороб». Це було сказано дві тисячі років тому.

Банкір Ротшільд звернувся до одного мудрого лікаря і почав розповідати про свої хвороби: про те, яку він вживає їжу (звісно, найвишуканішу, дорогу) і що лікарі, в яких він лікувався, не можуть поставити діагноз його захворювання. Потім запитав: а що думає він, лікар, про діагноз його захворювання? Той відповів: «Вам не вистає ще одного, резервного, шлунка».

Ніякі хвороби великою кількістю їжі не виліковувалися. Навпаки, лікуються зменшенням обсягу їжі і голодом. Сам організм, захворюючи, захищається зменшенням апетиту.

Отже, перший безперечний факт: шкідливо багато їсти.

Другий безперечний факт: «шкідлива «асиметрія» їжі: надмірне вживання одних і тих же улюблених продуктів. Цельс писав: «Шкідливе солодке хоча б тому, що воно смачне. Хочеться більше з'їсти». Тепер ми знаємо, чому від солодкого гладшають: підвищується активність підшлункової залози, стимулюється виділення інсуліну. А інсулін, в свою чергу, сприяє інтенсивнішому перетворенню вуглеводів у жири. Гладшають і ті, хто полюбляє жирну і борошняну їжу.

Якщо лінощі є наслідком ожиріння, то й саме ожиріння є наслідком лінощів. Людина набирає вагу навіть

при нормальному харчуванні, коли вона мало рухається. Так само як голос не можна вдосконалювати мовчанням, так неможливо набувати спортивної форми ледарюванням.

Накреслюються три напрямки боротьби з ожирінням.

Перший. Гладшати починають з дитинства. Дитинатовстун виростає в товстуна дорослого. Батьки привчають дітей багато їсти; нав'язуючи їм надмір їжі, вони або вбивають апетит — з'являється відраза до їжі, або, навпаки, розпалюють його — з'являється ненажерливість. У першому випадку дитина виснажується, у другому — запливає жиром.

Організація раціонального харчування для дітей — не безплідна мрія. Зрештою, кожна мати хоче бачити свою дитину здоровою. Це сильніше за владу помилок.

Другий. Десь після 30—40 років багато хто наче й без видимої причини починає гладшати. Кажуть: «Не від котлет, а від літ». З віком зміщуються інтереси, люди менше рухаються. Це вважається навіть ознакою поважності. Відбуваються, крім того, зрушення в обмінних процесах. Початок ожиріння легше попередити, ніж потім скидати зайву вагу. Однак потрібно своєчасно помітити цей початок: виробити в себе звичку часто зважуватись.

Із ста чоловік, опитаних нами, тільки 18 знали свою точну вагу; 48 назвали приблизну цифру — давно зважувалися; 34 ваги своєї не знали.

Гладшання починається з незнання своєї ваги. Дзеркало показує це із запізненням: коли вже з'явилося подвійне підборіддя.

Третій. Людина вже набрала вагу. Що тоді?

Одні худнуть порівняно легко (перший і другий ступені ожиріння), для інших — це важке виснажливе випробування. Мучать себе голодом, фізичними навантаженнями, ковтають різні пілюлі. І, як правило, роблять це без лікарського контролю. За рецептом сусіда або сусідки.

У цьому випадку потрібна лікарська допомога.

Але ось що хочеться особливо підкреслити: коли повні люди скидають вагу, вони часто позбуваються тих захворювань, якими страждали раніше.

У мене був хворий: букет хвороб. Пасок застібав на

останню дірочку (довгий пасок — коротке життя, — каже прислів'я). А скинув вагу — змінився, помолодшав. І всі хвороби — мов хвилею зміло.

Серед тих, хто має вагу вище норми на 10 процентів, смертність також вища на 10 процентів, вага вища на 30 процентів — і смертність вища на 30—40 процентів. Вага зменшується і смертність відповідно зменшується.

Поняття «культура харчування», — писав видатний радянський дієтолог А. А. Покровський, — повинне входити в загальне поняття «культури людини». Кожна культурна людина мусить мати уявлення про калорійність їжі і її склад.

Про збалансованість харчування можна судити з ваги тіла. Не менше одного разу на місяць потрібно зважуватись. На жаль, рідко можна зустріти ваги в їдальнях і ресторанах. Тут же повинні бути таблиці нормальної ваги, щоб кожний міг легко визначити, скільки має важити людина його віку й статі.

Доречно нагадати, що офіціанткам часто не вистачає елементарних знань з дієтології. Якимось я запитав одну з них: «Що ви знаєте про калорії?» Вона відповіла, торкнувшись олівцем блокнота: «Замовляйте, будь ласка, те, що позначене в меню і не вигадуйте нових страв...» Офіціантки повинні бути кваліфікованими й спостережливими — це їхня професійна риса. Вік відвідувача, зріст, худорлявість чи повнота, деформація пальців тощо — на все потрібно звертати увагу. Ці спостереження дадуть можливість порадити відвідувачеві страву.

«Лікарю, зцілися сам». У якомусь журналі я бачив карикатуру: двоє товстунів — лікар і хворий — торкаються один одного круглими животами. «З усього видно, що ви не займаєтеся фізкультурою», — каже лікар. «А ви? — запитує хворий.

Гладкий лікар — погана ілюстрація до його закликів не товстішати. Здоров'я лікаря — найкраща пропаганда його професійних можливостей.

Харчування — дуже сильний регулятор здоров'я. Гладкі люди, що скинули вагу, почувають себе щасливими і поспішають повідомити про це всіх своїх знайомих. Пропускаючи руку за пасок на талії, хвастовито показують, яким він став вільним. З'явилася легкість у тілі, стрімкість у рухах — не ходять, а бігають, самі ноги несуть, до них повернулася колишня статура.

«Секрет молодості» був уже давно відомий і сформульований філософами й народом ще в давні часи: «Їдять, щоб жити, а не живуть, щоб їсти»; «Їжа, яка не перетравляється, з'їдає того, хто її з'їв»; «Сніданок з'їж сам, обід поділи з другом, вечерю віддай ворогові». Як усе точно й розумно сказано! Досвід віків у цих словах.

Лишається тільки дотримуватися цих порад.

БУДЬТЕ МУШКЕТЕРАМИ

Затягнувшись, я збив пальцем попіл сигарети і загасив її в попільничці. Потім попросив сестру викликати наступного хворого.

Зайшов середніх років чоловік із жовтим обличчям і метушливими жестами. Він глянув на попільничку і кинув на мене підозрілий погляд. Сів до столу, помовчав, наче щось обдумуючи, примружився.

— Я даремно потурбував вас, докторе: ми однаково нещасливі. Ідучи сюди, я сподівався, що ви допоможете мені кинути курити. Виявляється, ви самі потребуєте допомоги.

Я відповів жартом:

— Лікарів інколи порівнюють з дороговказом: усім показують дорогу, а самі по ній не йдуть.

Марно пропагувати шкідливість куріння... із цигаркою в зубах. Якось побачив я таке оголошення: «Лекція на тему «Як бути здоровим» не відбудеться через хворобу лектора». Дуже схожа ситуація.

Звичайно кинути курити закликають ті, хто не курить. А повинні закликати і курці, і ті, хто кинув курити. Це надасть більшої переконливості аргументам.

Представникам двох професій курити рішуче недозволено: лікарям і вчителям. Несумісне з професією. Лікар-курець — реклама нешкідливості куріння. Вчитель-курець своїм прикладом мовби закликає школярів закурити.

Посилаються на С. П. Боткіна, корифея медицини. Він, мовляв, також курил. Боткіну було 57 років, коли він помер. Помираючи сказав: «Якби я не курил, то прожив би ще 10—15 років».

У кількох київських поліклініках ми опитали відвіду-

вачів. Виявилось, курять 43 проценти чоловіків і 1,4 процента жінок, 20 процентів курців колись кидали курити. В середньому за день кожний викурює 18 сигарет. Я підрахував витрати — 100 крб. на рік. Майже місячна зарплата. Яке безглуздя: місяць працювати на те, щоб цілий рік завдавати шкоди своєму здоров'ю.

Курити починають, наслідуючи когось. Школярі хочуть бути схожими на дорослих. Бути «справжніми чоловіками».

Що приваблює в курінні? Виробилася своя «естетика»: строкаті пачки і коробки для сигарет з привабливими назвами: «Золоте руно», «Орфей», «Аїда»; химерні запальнички, бурштинові мундштуки, попільнички з бронзовими фігурками. А сам «ритуал» куріння: манера тримати сигарету й збивати попіл, кільця диму, що тануть у повітрі.

Курінню присвячені пісні. В повістях, романах, кінофільмах герої курять. Дивишся — і хочеться відкрити квартиру... Некурців у романах зневажають: «святоші», «мамчури».

І ось уже школяр стає курцем.

Я бачив багато курців з різними наслідками: емфізема, бронхіти, інфаркти. У курців найчастіше буває рак легень, туберкульоз, виразка шлунка. Нікотин шарпає серце. Полічивши пульс перед курінням і після нього, ви переконаєтесь, що частота пульсу зростає на 12—15 ударів.

Однак я курю й далі. Чому?

Задоволення від куріння переважає страх перед небезпекою.

В чому ж і чому полягає це задоволення? Приемними є тільки перші дві-три затяжки. Наступні — це вже вимушений процес. Притуплюється сприйняття.

Згоден: куріння заспокоює, коли поганий настрій. Коли думаєш, здається, ніби затяжка допомагає думати. Коли говориш з кимось, здається, що й розмова стає цікавішою. Покуривши, краще працюєш. Як усе це зрозуміти?

У людини виробляються умовні рефлексії: шкідливе неначе стає «корисним». Навіть біль можна «переробити» на приємне відчуття. Почніть тварині завдавати болю перед годівлею: ставши сигналом втамування го-

лоду, біль невдовзі перетвориться на приємне й бажане відчуття.

Зверніть увагу, як розмовляють між собою люди. Одні стукають по столу пальцями, інші граються олівцем, смикають гудзик або ходять по кімнаті. Побічна діяльність стимулює основну. Куріння теж побічна діяльність: запалювання сірника, струшування попелу, випускання диму. Тим самим стимулюється думка при розмові. Та якою ціною!

Колись за куріння карали. Турки саджали на палю курців. В Росії їх били батогами, надрізали носи. Однак не допомогло — курили.

Перемогла всесильна мода на куріння. Вона чимось нагадує епідемію: заражаються одне від одного, і хворіють усі разом.

Щоб позбавитися куріння є три ланцюгові ланки: переконання — бажання — здійснення.

Шлях від необізнаності до переконання — найкоротший; до бажання кинути куріння — трохи довший, від бажання до здійснення — найдовший.

Переконання, що курити шкідливо, — найголовніший фактор. Однак не всі це розуміють. Кажуть: «А я курю, і мені не шкодить».

Захворювання від куріння розвиваються повільно, непомітно. Притуплюється почуття небезпеки. До того ж людина за своєю природою оптиміст, вірить, що все буде гаразд. Надія помирає не раніше людини, а разом з нею.

Та переконання і бажання ще не досить, щоб кинути курити. Потрібна воля. Буває так: є воля, немає бажання. Я знаю багатьох вольових людей, які, проте, курять. Не хочуть позбавляти себе задоволення, хоча розуміють, що завдають собі шкоди. З сигаретами «затишніше».

Вирішальний фактор в усіх цих моментах все-таки воля. Мені сподобався плакат, випущений Інститутом санітарної освіти: три мушкетери схрестили шпаги на тліючій сигареті й розсікли її. Ніякої балаканини, одне тільки слово: «Ні!» Мовляв, киньте курити, будьте мужчинами, будьте мушкетерами!

Багато, звісно, залежить від методу в цьому процесі. Одні пропонують кинути курити одразу, рішуче (метод

зветься «хірургічним»), інші — поступово. Відвикання — це те саме «звикання», тільки в зворотному напрямку. До зниження доз нікотину також потрібно звикати. Є спосіб поділу часу на години куріння і некуріння. Курці привчають себе не курити в першій половині дня, а потім — у другій. Включаються елементи змагання, гри — кілька чоловік бере в цьому участь. Застосовується сугестія, медикаментозні методи: лобелін, табекс.

Нині дуже ускладнилися взаємини між курцями і некурцями. Останні стали агресивними: не хочуть дихати сигаретним димом! Прагнення до чистого повітря загострилося в зв'язку із загальним забрудненням зовнішнього середовища.

Якби ми могли допомогти навіть частині курців відмовитись од куріння, можна було б уникнути багатьох захворювань.

Я запитав шкільних лікарів, скільки учнів у них курять. Ніхто мені не відповів. З таким же запитанням я звернувся до дільничних лікарів: скільки людей курить на дільницях, на заводах? Відповіді не було. Тільки в одній з тридцяти восьми поліклінік міста висіло оголошення: «Лікар-психотерапевт веде прийом відвідувачів, які бажають кинути курити».

Так, ми ще не на повну силу ведемо боротьбу з цією небезпечною звичкою. А вона безкарно і далі збирає свої «жнива».

НОВА ТЕНДЕНЦІЯ — НЕ КУРИТИ

Як починають курити, ми знаємо. Майже половина прилучається до цієї шкідливої звички з цікавості: «Інші курять, ану-бо й я спробую». Школярі починають курити з 12 років, а то й раніше.

А ось як і чому кидають курити, майже не вивчено. Тим часом ключ до відвикання схований саме тут.

Я опитав 50 курців, які кинули курити. Сорок чотири кинули за станом здоров'я. І тільки шість з інших причин (народження дитини, несумісність куріння з професією і т. п.).

Про двох я розповім докладно, це корисно знати всім. Потім — про себе (щось на взірєць сповіді).

Перший (назвемо його Петров) був адміністратором, людиною на видноті, курив багато. Скільки працював — стільки курив. Сигарету за сигаретою. На день пачки не вистачало. В очах стояв сльозливий блиск, повіки червоні (від звички курити, не виймаючи сигарети з рота).

Що писалося про куріння, не брав до уваги. Вважав, що залякують. Усім своїм хворобам Петров знаходив пояснення і ні разу не пов'язав їх з курінням. Серце заболить — перевтомився, бронхіт — застудився, — печія — від надуживання гострою їжею...

І настала розплата. Тютюновий дим заклекотів у бронхах. Петров похитнувся, осів усім своїм кремезним тілом і впав на бік. А коли прийшов до пам'яті, слабким голосом покликав шофера: «Вези мене на Дніпро. Дихати нема чим». Тільки тепер він зрозумів: усе від сигарет. І біль у грудях, і кашель, і печія, і те, що втратив свідомість. Не перевтома, не застуда, не гостра їжа, як думалося раніше, а сигарети, тютюн. У цьому причина всіх його хвороб.

По річці ішов лід. Внизу пропливали крижини, крутилися, наповзали одна на одну, з шумом билися об мостові опори. Сира прохолода пронизувала до кісток.

Петрову стало трохи легше.

Удома в нього був цілий склад сигарет. З мстивою насолодою він порвав їх і викинув у сміттепровід. Лишив тільки дві подарованих пачки — для гостей. А потім і ці сигарети знищив.

Петров порвав з курінням одразу, в момент «удару» і усвідомлення небезпеки. Інакше відвикав другий (назвемо його Карпов). Повільно, важко, наче «в розстрочку». Це була рухлива, діяльна людина, забіяка і сперечальник. Про нього говорили: «Спалахував від вогника цигарки». Тільки тоді він міг азартно сперечатися, коли курив.

У Карпова розболілися зуби, і він звернувся до стоматолога. Той виявив виразку на яснах і попередив: «Так починається рак».

Хтось порадив Карпову: «Не носи з собою сигарети, тоді й куритимеш менше». Сигарети фірми «Чужий», як полюбляють жартувати курці. І він не помітив, як став прошаком. Навіть на вулиці просив у незнайомих. До-

свідченим оком одразу розпізнавав курців. «Чи немає вас часом сигаретки? Свої забув удома».

Час від часу потай думав про виразку. Коли лишався сам, замикав двері, брав дзеркальце і пильно роздивлявся її. «Ні, не збільшується. Даремно лікарі панікують».

В одній квартирі з ним жила жінка-архітектор, зятятий курець. Голос у неї був густий, як у виконавиці циганських романсів. Якось їй стало погано, сигарета випала з рота, почався приступ кашлю. «Швидка» забрала в лікарню. Там вона пролежала місяць і померла. Родичам сказали: «Рак легень».

Звістка про це застала Карпова з сигаретою в зубах. Він виплюнув її і розчавив носком, як отруйну комаху. Відчув реальну і близьку небезпеку.

З курінням таким чином було покінчено.

А тепер розповім про себе. Одного разу я кинув курити. Вдалося. Міг зарахувати себе до мушкетерів. А через два роки закурив знову. Були неприємності, незаслужена образа. Грюкнув дверима і вийшов. На сходовій площадці стояв чоловік і курив. Не втримався, попрохав у нього сигарету. Подіяла як своєрідний «антистресин».

Коли мене бачили з сигаретою в зубах, то з ущипливою делікатністю нагадували: «Чи не ваш підпис стояв під статтею про шкоду куріння? Дуже переконливо писали...»

Я картав сам себе: не треба було виступати з статтею, коли куриш. Діло розходиться з словом.

Кинути курити нелегко, нехай ніхто в цьому не сумнівається. Недавно вийшов наказ міністра охорони здоров'я, що забороняє медикам курити на роботі. В лікарнях провадилися збори. Багато лікарів на очах у всіх зібгали свої сигарети й викинули в урни. А потім... потай підходили до хворих і просили в них закурити.

У пісні співається: «Давай закурим, товариш, по одній...» В мене на столі стоїть бронзова скульптурна група: «Революційний патруль». Затулившись плечем од вітру і склавши долоні човником, моряк дає прикурити піхотинцю, і той робить першу затяжку.

Бачимо ми працюючі штаби в прокурених землянках; «морські вовки» з нерозлучними лютьками вдивляються в морську далечінь; бачимо в клубах тютюнового диму

голови Ейнштейна, Горького, Маяковського, Хемінгуея, Шостаковича.

Ми з співчуттям і розумінням дивимось, як закурює Штірліц з «Сімнадцяти миттєвостей весни», коли потрапляє в ризиковані ситуації... Момент нервової напруги.

Я почав курити пізно. Хірурги звичайно курять після операцій. Сідають у передопераційній, сигарети застискують пінцетами Кохера, щоб не бруднити рук, і курять. Курили ми в усіх випадках: і після вдалих операцій, і в хвилини прикрі. А на війні як на війні. Після бомбардувань і некурці просили закурити.

Я займався самоспостереженням: куріння в мене міцно поєдналося з бесідою, з напруженим думанням («мозковий штурм» не обходиться без сигарет), з ситуацією, коли необхідно володіти собою, заспокоїтись. У мене виробився рефлекс на певних людей, з якими звик спілкуватись. Як тільки зустрінуся з ними, мимовільно тягнуся до сигарети. Виробився також рефлекс на мій кабінет. Зайду і одразу відчуваю неспокій, хочу курити («обстановочний рефлекс», за Павловим). Інколи курил від безділля (природна потреба заповнити чимось вакуум).

Усі ці зв'язки необхідно було зруйнувати. І я їх зруйнував. Чи назавжди? Чесно кажу — не знаю.

На мене особисто вплинуло кілька факторів: агресивність некурців, професійна заборона, обмеження місць, де дозволяється курити, передчуття нездоров'я.

Доброзичливі колеги під час моєї відсутності повісили в моєму кабінеті два плакати: тютюновий дим, що валує з сигарет-труб, затуляє соняшник-сонце і слово «Ні», складене з сигарет. Самі розумієте, під такими плакатами курити неможливо. Та я примудрявся: замикав двері й розчиняв вікно.

Обмеження місць для куріння також має значення. Таблички «Тут не курять», «У нас не курять» все-таки діють на курців. Звичайно не на всіх і не завжди. Це змусило канадського вченого Дж. Кереса зняти з дверей своєї лабораторії табличку «Курити заборонено» і замінити її іншою: «Курити категорично заборонено. Хто лишитья живим після вибуху, буде притягнутий до судової відповідальності». За куріння в громадських місцях у Нью-Йорку карають штрафом в тисячу доларів. Тут уже добре подумаєш перед тим, як закурити.

Вивчаючи досвід тих, хто кинув курити, можна кинути й самому. Курець Петров відчув наближення «тютюнової смерті». Карпов ховав сусідку немов самого себе, ішов ніби за власною труною. Я ще не захворів але дійшов до рубежа. Мені легко було уявити себе хворим — знаю всі симптоми. «Спроеціював» їх на себе.

Перед самим собою я розвінчав куріння, зірвав з нього романтичну одягу, викрив крихку сутність його зовнішніх ефектів. Поглянув на куріння з несподіваного боку. Те, що приваблювало в курінні, виявилось наносним, вигаданим, притягнутим за волосся.

Курець, нехай пробачать мені, перетворюється на димохід. Шкіра жовтіє, зморщується, зуби жовтіють, тече слина, весь час спльовуєш, співрозмовники відвертаються від тебе, щоб не дихати перегаром. Говориш, як простуджений — хрипким басом. Тютюн лицемірний, він обіцяє блага, добрий настрої, а дарує немичність і скорочує життя. Підкидає кульгавому гнилу милицю.

Недаремно в усьому світі набирає сили нова тенденція — не курити. Я був свідком коли одна дівчина, до речі, модниця, сказала своїм подружкам: «Курите? Тепер це вже не модно. Коли не бажаєте виглядати смішними й архаїчними, викиньте ці димні соски з рота. Сьогодні курити — все одно, що носити туфлі із закрученими носками старотурецького зразка.— І додала з лукавою усмішкою: — А поцілунок втрачає свою первісну чарівність». Уявіть собі, це подіяло. Мода всесильна, її закони незаперечні.

Ось уже місяць, як я не курю. Свого часу Маяковський кинув курити. Він відчув себе таким щасливим і оновленим, що написав вірші. Так і назвав їх: «Я щасливий».

Є одна велика радість, дорогий читачу, радість дихання. Замкнувши свій прокурений кабінет, я поїхав за місто — в Пущу-Водицю. В лісі було тихо й світло. Припорошені снігом сосни і ялини стояли мов зачаровані. Чисте прохолодне повітря виполіскувало з моїх легень тютюнову кіптяву. Воно дзвеніло в грудях, немов джерело. Вогкувато пахло снігом. Це було таким контрастним з сигаретним «смогом» мого кабінету, що я подумав: як багато втрачаємо ми щасливих хвилин, позбавляючи себе чистого повітря. Радості дихання.

Агресивність некурців можна зрозуміти. Ми гидуємо, коли в їжу потрапляє смітинка. А коли ще й присмак

з'являється, рішуче відсуваємо тарілку. А до смітинок і присмаку в повітрі ставимось терпимо. Наче так і треба. Повітря не прокип'ятиш і не зберігатимеш у холодильнику. Ми споживаємо його із загального котла, а не з окремого посуду. І в цей «загальний котел» кидаємо всілякі відходи, серед них і нікотинне «сміття». Неморвби повітряний басейн — це звалище.

Дихання — найвища насолода, навіщо ж його затьмариувати?

Не будемо гратися в піжмурки з тютюновим лихом. Не чекатимемо, поки гряне гроза.

Чи можемо ми позбутися куріння? Чи станеться це коли-небудь?

Як відомо, заборони лише стимулюють їхнє порушення. Заборонений плід солодкий. Самими заборонами мети не досягнеш. Потрібна програма дій. Якою вона нам уявляється?

Школярі починають курити в 12 років. Перші зтяжки нестерпно гидкі, діти задихаються. Цю огиду до сигарет необхідно психопрофілактично закріплювати. Важлива умова: лікарі і вчителі не повинні курити.

Коли людина хвора, це саме той стан, при якому більше ніж будь-коли усвідомлюється необхідність відмовитись од шкідливої звички. З цього слід скористатися.

Хто вже сам дійшов висновку, що з курінням час кінчати, тому потрібно допомогти всіма наявними в лікарів засобами.

А хто до такого висновку ще не дійшов і не збирається доходити, — йдеться про зятих курців, — той повинен і може скоротити куріння до 5—10 сигарет на день (на рак легень у 52 рази частіше захворюють ті, хто викурює до 30—40 сигарет на день).

Більше місць з табличками «Тут не курять»!

Я оптимістично дивлюся в майбутнє. Недалекий той час, коли модним буде не курити. Люди дедалі більше думають про своє здоров'я, а тютюн несумісний з природним прагненням людини бути здоровою. Нова тенденція «не курити» владно наближається.

І знову лист. Його автор ставить три запитання. «Хитрі» запитання про алкоголізм. Спробую відповісти, не претендуючи на те, що зможу це зробити вичерпно.

Запитання перше. Чи можна вживати напої? Чи можна при цьому керуватися старим правилом: душа міру знає?

Почну з того, що душа міри не знає. Після першої чарки — особливо. Є таке прислів'я: першу чарку сам береш, друга — тебе хапає. Чи то в нашому дотепному «Перці», чи то в іншому журналі було вміщено карикатуру: лежить у калюжі п'яний. Над ним стоять двоє теж п'яних й один каже другому: «Бачиш, люди вже гуляють, а ми з тобою ще тільки збираємось». Душа, таким чином, не належить до досконалих дозаторів або гальмівних пристроїв, коли йдеться про алкоголь. Тут потрібен твердий контроль розуму.

Комісія експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я встановила, що розлад кори головного мозку з'являється вже при дозі 87,5 грама сорокапроцентної горілки (або 200 грамів вина) для людини вагою в 70 кілограмів. Можливі індивідуальні відхилення в той чи той бік.

Існує хибна думка, ніби від малих доз зростає продуктивність праці. Це вигадка впливох. Доведено: вже 70—100 грамів горілки в землекопів, вантажників, ковалів знижували продуктивність праці на 4—10 процентів. Спочатку, правда, м'язова сила зростала (горілка — батіг!), потім падала. Через двадцять хвилин — на 17 процентів. Після прийняття алкоголю страждає також точність виконання роботи, більше припускається помилок, уповільнюється швидкість реакції.

Дослідження чемпіона світу з автогонок Тоні Беттенхаузена показали: після прийняття ним шістдесяти грамів віскі швидкість переведення ноги з акселератора на гальмо знижувалася на 25 процентів.

А що означає для водія півсекунди? При швидкості вісімдесят кілометрів за цей час машина пробігає понад десять метрів. Уявіть, виникла несподівана перешкода — тоді аварія невідворотна. Хмільний шофер до того ж переоцінює свої можливості, хвацькуватий, своїм мистецтвом хоче засліпити пасажира.

Запитання друге. Як впливає алкоголь на людину і чому одні стають алкоголіками, а інші — ні?

Не говоритиму про те, як алкоголь впливає на нервову систему, серце, печінку, шлунок. Про це всі знають. А от що відбувається з особистістю алкоголіка, про це варто нагадати.

П'яна людина втрачає над собою контроль, стає розв'язною, нав'язливою, галасливою. Безглуздий вигляд, тупе багрове обличчя, одяг у неохайному вигляді, гудзики розстебнуті. Не жаль і співчуття викликає вона до себе, а почуття огиди.

П'яна людина — базіка. «Що на умі, те й на язиці». Якось ми записали на плівку такого базіку і дали йому потім прослухати. Він за голову схопився, не повірив.

П'яна людина часто буває жорстокою. Суперечку намагається вирішити кулаком. Втрачає почуття обов'язку. Зробить якийсь поганий вчинок і ховається в горілку, щоб позбутися докорів сумління. В тверезому стані людина не зробить незаконної послуги, в п'яному — погодиться. Пройдисвіти до таких людей приходять з півлітрою.

Кажуть, алкоголь додає хоробрості. Так би не пішов до начальства на розмову, а напився — пішов. Та розмови не вийшло. Втрачені гострота розуму, логіка, обережність. Хміль шумує, розум мовчить. Хоробрість п'яного — сліпа хоробрість.

П'яна людина переоцінює свої можливості. Ніякої самокритики. Наче п'яний заєць, забувши про те, що він заєць, вигукує: «Та що мені Лев! Хіба я його боюсь? Та я його сам з'їм!»

П'яниця — поганий друг. Кінчається пляшка — кінчається дружба. Пляшка не зближує людей. Зближує праця, випробування, мрія. Я знаю одного алкоголіка, який брав участь у похоронних процесіях, плакав, щоб його запросили на поминки.

Найстрашніше в алкоголі це те, що він убиває людину в людині. Деформує особистість.

Людина, що спилася, — вже не та, яку ви знали, вона морально пограбована: розум, доброта залишили її. Алкоголь — великий обманщик. За мідяк настрою забирає золото душі. Я з болем кажу про це: горілка забрала в мене друга — обдарованого, з прекрасною душею, щедрого на добро.

Кажуть, має значення спадковість. Я особисто не цілком поділяю цю думку. Батьки Бетховена пили багато,

а великий композитор в рот не брав вина. Тут спрацьовує не спадковість, а приклад.

Визріванню алкоголіка сприяє хмільна компанія, коли мірилом мужності стає кількість випитого. Хто більше вип'є, той герой. Показав дно склянки — зірвав оплески друзів по пляшці.

Бувають невдачі, сумні звістки, смерть рідних, якась складна життєва ситуація. Мужня людина чинить опір, бореться. Слабка вбачає втіху у горілці. Горе від цього не стає меншим, притуплюється лише переживання. Й то на короткий час.

Здається, що горілка підносить настрої. Але це хімічна «радість». А природна радість — трудове, пізнавальне, спортивне, культурне задоволення, неповторне задоволення від людського спілкування.

Я бачив людей, які кинули пити, тому що знайшли для себе діло, а в ділі — себе. Захопленість — сильніша за горілку.

Запитання третє. Шкода, що завдається алкогольними напоями, велика, однак антиалкогольна пропаганда відчутного успіху ще не має. В чому тут причина: чи не вміємо вести пропаганду чи горілка виявляється сильнішою?

Так, шкода від алкоголю велика. Я продивився статистичні дані з алкоголізму в США. Близько восьми мільйонів алкоголіків. 350 тисяч чоловік вмирають щороку. Життя алкоголіка на двадцять років коротше за життя, тих, хто не п'є.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я перше місце з алкоголізму посідає Швейцарія (1,6 процента дорослого населення), на другому — Франція (1,4 процента).

Психіатричні лікарні Заходу майже наполовину заповнені хворими, що страждають алкогольними психозами.

Є така легенда. Старий алхімік, який відкрив спосіб перегонки спирту, вирішив, що знайшов еліксир молодості. Від кількох ковтків він повеселішав, відчув прилив бадьорості.

Винахід алхіміка швидко облетів увесь світ. Невдовзі біля стін свого будинку він почув крики скалічених п'янством людей. Старий жахнувся і втратив розум. З того часу, свідчить легенда, в сміху п'яних відчувається регіт божевільного старого алхіміка.

Крім антиалкогольної пропаганди, існує ще свого роду алкогольна пропаганда. Всі види мистецтва на її боці: поезія, музика, живопис. У піснях оспівується іскристе вино і дзвін келихів. «Вино на радість нам дано!» Спробуйте посперечайтесь з класикою! Повчальна лекція про шкідливість алкоголю програє в битві з піснею: «Я п'ю — і мені все мало».

З двох видів пропаганди друга виявляється сильнішою. Вона розрахована на емоції.

Не можна також змішувати п'янство і алкоголізм. П'янство — це розпущеність, алкоголізм — хвороба. П'яниць карають, алкоголіків — лікують. Маяковський закликав: «Долой п'яниц, заявим громко, от п'яниц только хулиганство и поломка».

Однак між п'янством та алкоголізмом немає безодні. Один стан переходить в інший. Полишаючи витверезник, потрапляєш в лікарню...

Варто наприкінці ще раз нагадати Маяковського:

Хай вісті надходять
З фронтів боротьби,
Що вийшли переможцями з бою злого.
Не сказано
 їй слова лайки-ганьби,
Не вишито
жодної склянки спиртного.

Рух — це життя

ХВОРОБА ВІКУ

У працях академіка А. І. Берга я прочитав: сто років тому 96 процентів усієї роботи на землі виконувалось м'язами і лише 4 проценти — машинами. А тепер тільки 1 процент припадає на м'язову силу людини, а 99 — на техніку. Вражаючий факт!

Де-не-де висять таблички: «Бережіть здоров'я, заощаджуйте енергію. Користуйтеся ліфтами». Хибний заклик! У себе в поліклініці ми вивісили інше оголошення: «Прямуючи до ліфта, згадайте, що існують сходи. Ходіть по сходах. Сходи лікують». А далі — пояснення, як треба підніматися сходами, щоб це було і тренуванням, і лікуванням.

Відвідуючи кінотеатр, людина робить прогулянку на

повітрі 30—50 хвилин і більше. Стільки ж, повертаючись. У кіно дивляться картину приблизно 1,5 години. А телевізор дивляться щодня, і ніяких прогулянок на відкритому повітрі. 39 процентів опитаних дивляться більше 2 годин. 10 процентів — понад 3. Дивляться з комфортом — у кріслі чи на дивані. Навіть вечеряють перед екраном. Бувають і такі: сідають о 5-й годині вечора, а встають об 11 чи 12 годині, тобто сидять стільки, скільки триває передача. Одну таку «рекордсменку» я запитав: «Як ви себе відчуваєте на кінець передачі?» Вона відповіла: «Тіло неначе наливається свинцем». — «А потім ви вирушаєте на прогулянку?» — запитав я. «Що ви! Не вистачає сил вийти на вулицю. Легаю спати».

Потік інформації прикував людей до місця. Вони слухають лекції, радіо, читають книги, журнали, газети не на ходу, а сидячи, втомившись сидіти, лягають. 36 процентів опитаних читають удома в середньому 1,5 години.

Транспортом — метро, трамваями, автобусами, таксі — користуються всі. Хтось пожартував: «Невдовзі ми лишатимемо вдома ноги». Людина повинна ходити 8—10 кілометрів на день. Я попрохав відвідувачів поліклініки походити з крокоміром. Дивовижно: в середньому за день вони роблять близько... 2 кілометрів. У 4—5 разів менше, ніж належить.

У нашій анкеті було й таке запитання: «Як ви проводите вихідні дні?»

38 процентів відповіли: «Пасивно». Прокидаються на 2—3 години пізніше, читають, ведуть довгі розмови по телефону, приймають гостей або самі йдуть у гості — ситна їжа, жінки захоплюються солодкими стравами.

Майже половина опитаних працює сидячи: конвейер, автомати, пульти управління. Водії автомашин, автобусів, тролейбусів, трамваїв, катерів, теплоходів, поїздів, літаків — величезна армія транспортників — ведуть свої машини, звісно, сидячи.

Цінні дослідження провів професор Каруппу Вальтер Янович з Інституту медичних проблем фізичної культури. Він показав мені мікрофотографи гістологічних препаратів серця при експериментальній гіпокінезії тварин. Відбуваються майже такі самі зміни, як при токсичному впливі.

Учені лабораторії фізіології рухального режиму Інституту геронтології АМН СРСР проробили такий дослід: одну групу тварин обмежили в рухах, іншій надали сво-

боду рухів. Тривалість життя останньої була набагато довшою.

І автоматизація, і механізація, і транспорт, і ліфти, і телевізор та багато іншого позбавили нас руху. А рух — це життя. Головна його прикмета.

Гіпокінезія стала бичем віку.

Що робити? Невже ми безпорадні проти неї? Звісно, ні. Озброєні добре: фізична праця, фізкультура, спорт, туризм. І якщо ми все-таки відчуваємо рухальний голод, то причина криється в нас самих. Чи захворіємо, в більшості випадків залежить від нас, від недбалості й попуску.

І. П. Павлов писав: «Усе моє життя я любив і люблю розумову працю і фізичну і, мабуть, більше другу». Він обробляв город, садив квіти, розчищав доріжки в саду. Л. М. Толстой сам орав землю, рубав дрова, носив воду, багато ходив пішки. Все це дало йому привід одного разу вигукнути: «Я почуваю себе здоровим, немов юнак!»

Люди розумової праці завжди можуть знайти для себе якусь захоплюючу фізичну роботу. І тоді тих, хто почуватиме себе юнаками і юнками, стане більше.

За даними нашого опиту 88 процентів відвідувачів поліклініки не займаються ранковою гімнастикою. Чому? Відповідають: «Не вистачає часу», «Пробував, але покинув, не хочеться». Всі ці люди, однак, розуміють, що фізкультура корисна, необхідна, що це — «ключ до здоров'я». А от не можуть змусити себе здолати інерцію, рутину. Їм бракує вольових якостей.

А є й такі, що ставляться до фізкультури упереджено. Один хворий на гастрит сказав мені, коли я призначив йому лікувальну фізкультуру: «Отже, лікарю, ви вважаєте, що я позбудуся своєї хвороби, якщо... махатиму руками і робитиму присідання. Коли ви серйозно називаєте це лікуванням, то я шкодую, що марно витратив час». Одягнувся і вийшов.

Є упередження й іншого роду. Витрачаючи енергію, людина звикла бачити якісь плоди своєї праці. А фізкультура — це неначе робота вхолосту. Непродуктивна марна праця. Продукції ніякої, тобто її не видно. У «Записках з мертвого дому» Ф. Достоевський писав, що марна робота для людини — найбільша кара. Наприклад, переносити землю з місця на місце. Фізкультуру дехто сприймає як марну роботу, не бачачи в ній прихованого заряду для продуктивності праці.

Коли пишуть про фізкультуру — пишуть про гармонійний розвиток тіла, про красу й силу, про витривалість і спритність. І дуже мало про так звану неспецифічну стійкість організму. Саме це має особливе значення для здоров'я.

Імунітет до якогось захворювання — віспи, поліомієліту, дифтерії, скарлатини, грипу — це специфічна стійкість. Неспецифічна — підвищення опору до різних хвороботворних факторів. Так от, фізичні вправи, м'язове тренування підвищують стійкість організму і до температурних впливів, і до шкоди, що її завдає хімія, і до радіації, і до нестачі кисню, збудників інфекційних хвороб. Треновані люди в 3—10 разів рідше хворіють грипом, ніж нетреновані. Ніхто з учнів профучилищ Новокузнецька, які організовано загартовувались, не захворів на грип, коли навколо бушувала епідемія.

Хворий на гастрит не вислухав мене до кінця. Йому видалося дивним і безглуздим: якимись присіданнями його хотятьвилікувати від застарілої хвороби шлунка. Який тут може бути зв'язок: шлунок і присідання?

Фізичні вправи тонізують організм, підвищують апетит, зміцнюють м'язи черевного преса. Це наукові факти. Але найдоказовішим і найпереконливішим, як відомо, є власний досвід. І я запропонував читачам три запитання, на які просив відповісти: чи займаєтесь ви систематично фізкультурою; як часто хворієте на застудні та інші захворювання; чи вважаєте себе здоровими. Надійшли сотні відповідей.

Розглянемо їх.

РУХ — ЦЕ ЖИТТЯ

Писали люди різного віку — від 31 до 86 років і різних професій — слюсарі, теслярі, підлогонатирачі, інженери, педагоги, економісти, бібліотекарі, військовослужбовці.

Дивовижна однотайність! Усі вони пов'язують з фізкультурою своє благополуччя.

Читаючи листи, я звернув увагу на почерк літніх людей — рівні рядки, немає «тремтячих» літер, збереглася упевненість у руці. Висловлювання читачів становлять інтерес. «З жалем дивлюся на людей, які ковтають ліки»,

«Переніс тяжку операцію, вважали, що помру. Однак вижив. Допомогли резерви здоров'я і тренування», «Займаюся фізкультурою щодня, коли пропущу день, вважаю його втраченим», «Де в мене серце, не знаю. Я його не відчуваю. З пів-оберта не заводжуся», «Із заздрістю говорять, що виглядаю років на десять молодше. Ліфтом не користуюся. Піднімаюся на шостий поверх на одному подиху, через дві сходинки».

Більшість тих, хто відповідав на анкету, якийсь час хворіли різними хворобами: стенокардією, захворюваннями суглобів, печінки, периферичної нервової системи, часто застуджувалися. Але з того часу, як почали систематично займатися фізкультурою, почувають себе практично здоровими.

Тут уже не скажеш «ні» або «є сумніви», коли сотні людей різного віку говорять «так» і «безперечно».

На запитання анкети, чи часто ви хворієте, майже всі відповіді були однозначні: «Не звертаюся до лікарів уже багато років». А коли звертаються, то з випадкових приводів: опік, удар грудної клітки. До стоматологів, правда, зверталися: вирвали зуб, пломбували зуб, час від часу проходять профілактичні огляди. Літній конструктор, пенсіонер, писав: «І досі працюю, за останні вісім років жодного разу не був на лікарняному листку».

Два листи з пошти хочеться навести окремо.

Автор першого листа — В. К. Токоцький, підлогонтирарч, 56 років. Він захоплено пише про свою професію: «...важка, брудна, зате романтична. Приношу людям у хату затишок і радість. Я найбільш бажаний гість напередодні свят і урочистостей...» Він висловив таку думку: робота в нього фізична — суцільна фіззарядка. Немає сенсу займатися ранковою гімнастикою. Затє він «морж». Відверто зізнається: купання не з приємних. Але вбачає в ньому реальну користь: майже завжди працює на протяхах, а застудними захворюваннями не хворіє.

Автор другого листа — Л. Т. Чугуєв, слюсар, 46 років. «Шлях фізкультури (не будемо обманювати себе!) важкий, — пише він. — Необхідно викроїти час (його завжди не вистачає). Встаєш на зарядку раніше на 30—40 хвилин. Це теж не вельми приємно. Навантаження тільки на початку буває легким, потім його необхідно нарощувати, щоб «піт струмував ручаями». Робиш вигляд, що не помічаєш насмішок сусідок, коли бігаєш вулицями. Чекаєш, поки стемніє. Коротше кажучи, нелегкий шлях

до здоров'я. Однак іншого виходу немає. За гроші його не купиш».

Красномовні листи.

Призначаючи гімнастику, лікар враховує особливості професії. Інакше можна потрапити в смішне становище. Є такий анекдот. Лікар радить хворому більше гуляти на повітрі. Той запитує: «До чи після роботи?» — «А ким ви працюєте?» — «Поштарем».

Поштареві не потрібні прогулянки на чистому повітрі. Його робота — безперервна прогулянка. І до речі — на повітрі. Підлогонатирач Токоцький пише: «Моя робота — суцільна фіззарядка». Так, але зарядка для ніг. А необхідно тренувати всі групи м'язів — не тільки м'язи ніг.

Чугуєв скаржиться: бігаєш, а з тебе сміються. Буває. Мій знайомий лікар мав звичку на роботу не йти, а бігти. Хотів заразити своїм прикладом інших. А вслід йому казали: «Напевне, щось трапилось в лікарні». Або жаліли: «Хоч би машину дали, а то доводиться нашому лікареві щоразу на термінові виклики бігти». Тому багато хто для бігу обирає вечірні години.

Якось мені довелося головувати на зустрічі з академіком М. М. Амосовим. Він читав лекцію про здоров'я. Інтерес до неї був величезний. Як завжди, Амосов читав цікаво, переконливо, було багато корисної інформації. Яскрава мова — образна, лаконічна. Зал слухав, затамувавши подих.

Коли скінчилася лекція і доповідач відповів на всі запитання, я звернувся до тисячної аудиторії із запитанням: «Хто вважає що сказане лектором переконливе і науково обгрунтоване, прошу підняти руки». Піднявся ліс рук. «Хто з лектором не згодний?» Перелічив: шістнадцять чоловік.

Друге запитання: «Хто вже завтра готовий виконувати рекомендації лектора?» Знову піднявся ліс рук. «Хто не буде їх виконувати?» Перелічив: двадцять вісім чоловік.

Я попросив аудиторію через 3 місяці надіслати на адресу товариства «Знання» листівки про те, як перебудували вони свій спосіб життя, що прийняли і виконують і як це вплинуло на стан здоров'я.

Минуло три місяці. Надіслали листівки всього... вісімнадцять чоловік. З тисячі — вісімнадцять. Не всі змогли перебудуватись.

Фізичні вправи — невичерпне джерело здоров'я. Це — не сенсація і не відкриття. Все давно перевірено й ви-

пробувано. Повторюємо те, що відомо здавна. Тільки тепер це підтверджується дослідженнями, недоступними для лікарів давнини.

З РЮКЗАКОМ ЗА ЗДОРОВ'ЯМ

Дороги... Мандри... Вони кличуть, ваблять.

Скільки пісень присвячено дорогам!..

Гоголь захоплено писав: скільки звабливого, поривчастого, чудесного в слові «дорога». «Скільки разів я, гинучи й потопаючи, хапався за тебе, і ти щоразу мене великодушно виносила і рятувала». В. Жуковський говорив про Гоголя: «Його головні ліки — мандри».

Мандри — ліки? Чому? Адже від них самі незручності, клопіт, неспокій. Вибиваєшся зі сну, втомлюєшся.

Можливо, це вроджена потреба? Наші далекі предки кочували, переходили з місця на місце в пошуках тепла, їжі. Потім це з генами передалося нам.

А можливо, це інший вроджений рефлекс — рефлекс свободи? Подорожуючи, вивільняєшся з полону набридливого, хоча й насидженого місця.

Вирушаючи в дорогу, ми таким чином даємо волю цим двом стихійним вродженим силам: прагненням до пошуків і волі.

Є ще два сприятливих фактори: спілкування з природою і фізична напруга. Серед природи ми стаємо немовби її часткою: іскринкою в промені, травинкою, плескотом хвилі — зливаємось з природою. А про фізичне навантаження, пов'язане з ходінням, нічого більше не скажеш — усе вже про нього сказане: рух — це життя.

Багато дивовижних зцілень буває від подорожей. Лікарі давно вже помітили це, вони радили хворим: їдьте туди і туди, розвійтеся, повернетесь здоровим. І люди поверталися здоровими.

Спробую пояснити чому, бо коли лікувальний засіб пояснити, він стає більш ефективним.

Часто захворювання є наслідком умов, у яких живе людина. Якщо навіть умови не є хвороботворними, все одно з ними пов'язуються захворювання: з квартирою, з характером харчування, способом життя. За законом умовних рефлексів. Створюється порочне коло. Інколи достатньо лягти в лікарню, щоб розірвати це коло.

Подорож, мабуть, розриває ці порочні зв'язки, що жили хворобу. Нові враження, переживання сповнюють душу туриста. Пам'ятники, історичні місця... Що день, то зустріч з новими людьми — усмішки, жарти, розповіді, обмін думками.

Змінюються ландшафти: то степ, то гори з клекочучими в ущелинах річками, то море, прибій, чайки, кораблі, різномовний люд у портах.

Подорожі — інтенсивні враження. Вони, як правило, запам'ятовуються на все життя. Хвороба відступає під натиском цих вражень. Відомо, що під час війни «зникають» мирні хвороби, точніше — хвороби мирного часу. Мабуть, ті самі механізми лежать в основі їхнього зникнення і під час мандрів.

Не слід, однак, усе це розуміти примітивно: скажімо, хворіє людина на порок серця. Посади таку людину в туристичний поїзд і — хвороби як не було. На жаль, це не так.

Нові подразники, що діють на людину в дорозі і викликають до себе підвищений інтерес, через систему нейрогуморальної регуляції можуть вплинути на течію патологічного процесу. Мистецтво лікаря саме і полягає в тому, щоб у кожному випадку обрати саме той подразник, який найбільш сприятиме одужанню.

Два випадки спали мені на думку.

Я мав поїхати в Ленінград. Але погано себе почував: боліло серце, перевтомився, з'явився страх перед дорогою, побоювання відірватись од дому, захворіти в дорозі — неприємна перспектива. Однак друзі умовили — і я поїхав. У Ленінграді все мене захопило, інтерес був такий великий, що я по десять годин на добу бігав по місту і — дивна річ! — не відчував утоми. Навпаки, почувався здоровим і сильним.

Перевіривши на собі вплив дороги, я в деяких випадках став радити цей засіб. Звісно, коли були привід і показання.

В одного подружжя (він — фольклорист, вона — інженер-будівельник) склалися гострі взаємини, вони сварилися, навіть подумували про розлучення. Він хворів на виразку шлунка, пізніше додалася ще й печінка, півтора року тому перехворів жовтухою. Тепер мав у складі експедиції їхати на Алтай. Фольклорист довго чекав цієї можливості і був настроений рішуче: «Поїду, незважаючи ні на що».

Тоді я порадив йому взяти з собою дружину. Потрібна буде дієта, вона як жінка зуміє забезпечити її навіть в умовах експедиції.

Ніщо так не зближує людей, як дорога. Вона примирює, зріднює. За два роки так не здружишся, як за два дні в дорозі. Тому я й порадив фольклористові взяти з собою дружину.

Сталось, як було задумано. Експедиція була цікавою. Гори, тайга, тундра... Спускалися на плотах по річці, кружляли на порогах. Ночували в наметах, їхали верхи. Через півтора місяця вони повернулися зміцнілі й примирені.

Подорожі можуть бути реальними, коли сам береш у них участь, а можуть бути зоровими, коли подорожуєш, сидячи в кріслі. Я маю на увазі кіноподорожі.

Під час кіноподорожі слід «уболівати». Як уболівають під час футбольних матчів. Бо в «уболівальників» співпереживання доведене до ступеня переживання.

Уявіть, що ви теж подорожуєте. Дивуйтеся, як дивуються археологи, побачивши наскельні зображення мамонтів і бізонів. Вслухайтеся в звуки капежу. Це вічність розбивається на хвилини.

Показують фільм про Єнісей, і ви в уяві сідаєте з туристами в човен. Ось ви вже на воді. Мимо пропливають пасовиська, щедро напоєні рікою, береги, вкриті часточкою ялин. Від Єнісею, «океанового брата», що увібрав у себе сто тисяч приток, віє на вас могутньою силою, і ця сила вливається у ваше тіло.

За останні роки я з «Клубом кіноподорожей» побував у Японії, Малайзії, Перу, Варшаві...

Зізнаюся: я з нетерпінням чекаю кожної нової подорожі. Навіть трохи хвилююсь: куди нас повезуть сьогодні? Вживаюся в те, що відбувається на екрані. Раджу так проводити своє дозвілля, і читачам.

Адже кожна подорож — це ще й подорож у країну здоров'я.

ТЕРЕНКУР

Стояв сонячний весняний день, і в Гідропарку було людно. Натовп повільно плив алеями в кінець парку і так само повільно відкочувався назад.

Ті, хто приїхав сюди відпочити, в переважній біль-

шості люди літні. Човгаючі кроки: ч-ша, ч-ша... Ноги немовби скаржилися бетонним плитам на свою втому і недугу.

Хо́да — як почерк, як відбитки пальців — неповторна, притаманна лише одному. Багато можна сказати про настрій людини, про її характер, навіть про здоров'я, спостерігаючи її ходу.

Один іде весело, бадьоро, інший — втомлено, важко, ніби з гирями на ногах.

По ході часто можна розпізнати людину: обережну, скрадливу, наполегливу; військову чи суто цивільну.

Іде, ніби ступає по колючому дроту, намацує кожний крок, не довіряє ні собі, ні дорозі. Інший вихляє ногами, ходить розгвинчено, неохайно — такий він і в житті: неорганізований, сумбурний; ступає широко, перевальцем — ознака добродушності; натикається на зустрічних, не узгоджується із загальним рухом, шнурок на черевіку розв'язаний — мрійник; ступає, як павич, — царствена хо́да: людина явно задоволена собою.

Серед цього розмаїття можна розрізнити впевнені, дисципліновані кроки; прогулянка для таких людей не безцільне ходіння, не спосіб згаяти час, а виконання завдання. Це хо́да, націлених на здоров'я.

Людині відкривається світ, коли вона ходить. Немає руху — немає зміни вражень. Ходіння заспокоює. Раптові озаріння часто виникають у дорозі. Легше думается, коли ходиш.

Сидіння або лежання спричиняють лінощі. Що більше сидиш, то більше потрібно зусиль, щоб підвестися. Людина, яка багато сидить, втрачає життєвий тонус, прирікає себе на рослинне животіння.

Ходіння — це здоров'я. Тренуються серце, легені, нервова система, зростає витривалість.

Ходіння потрібно любити. Так, щоб кожного разу з готовністю й бажанням вирушати на прогулянку. Чекайте випадку пройтися, як школярі чекають перерви. Потрібно піти в магазин, до друзів, у кіно — обирайте такий маршрут, де менше транспорту і чистіше повітря; якщо до місця призначення півкілометра, зробіть коло — нехай буде кілометр. На роботу діставайтесь пішки. Далеко? Тоді виходьте з тролейбуса за кілометр до місця роботи. Колеса — ворог ніг. Виняток становлять велосипеди.

Наприкінці минулого століття Ертель запропонував лікувати хворих на серце дозованим сходженням. Це було

несподіванкою. Вважалося, що хвороби серця лікувати можна тільки спокоєм. І раптом ходіння. Та ще вгору! Виявляється, що ходінням як методом лікування користувалися ще до Ертеля. І що дивно — саме сходженнями. Але Ертель запропонував дозоване сходження. В цьому суть його методу. Наукова медицина починається з виміру. Метод Ертеля назвали теренкурами (в перекладі — лікування місцевістю). Лікувальне ходіння за розміченими на території маршрутами.

Нині вже нагромаджений майже сторічний досвід лікування теренкурами. З успіхом вони застосовуються при дистрофії міокарда, міокардіосклерозах, пороках серця, недостатності кровообігу I ступеня, гіпертонії I і II ступенів, багатьох захворюваннях легень, при ожирінні, подагрі, цукровому діабеті, нервово-психічних захворюваннях.

Продивляюся дані об'єктивних досліджень при захворюваннях легень. Результати надзвичайні: помітно поліпились показники рухливості грудної клітки і діафрагми, фракційні об'єми життєвої місткості легень, хвилинний об'єм вентиляції, резерв дихання, потужність дихання, сила вдихальних і видихальних м'язів. Показники серцевої діяльності також покращуються, це видно з кардіограм, даних кров'яного тиску, частоти пульсу.

У Кисловодську я зустрівся з лікарем Є. Ольховою. Вона ознайомила мене з своїми дослідженнями впливу теренкурів на хворих неврозами з порушенням функції серцево-судинної системи. Під її наглядом було сто таких хворих. На кінець лікування майже в усіх зникли болі в серці, не стало приступів стенокардії, нормалізувалися пульс, кров'яний тиск, зубець «Т» на електрокардіограмі підвищувався, що свідчило про нормальну реакцію на фізичне навантаження.

Досліджувалися і суб'єктивні дані. Хворим було запропоновано вести щоденники, робити записи про свій настрій, самопочуття, втому, сон, апетит.

Я ознайомився з деякими щоденниками: нічого не скажеш, чудові результати. Звісно, в тих хворих, кому ходіння показано.

Теренкури — не просто прогулянка. Враховується відстань (500, 1500, 3000 і більше метрів); темп ходіння (повільний — 60—70 кроків на хвилину, середній — 70—80, швидший — 100—120 кроків). Кожний наступний маршрут із сходженнями складніший і важчий за попередній.

Навчіться дихати. Вдих — неначе вдихається аромат квітки. Видих — ніби гасите свічку. Не розмовляти, не курити. На прогулянку виходьте не раніше, ніж через годину після їжі. Коли з'явиться задишка — зупиніться. Можна сісти. Перечекайте, а потім знову в дорогу.

Та давайте повернемося до Гідропарку і подивимось, як ходять люди. Вже з позиції теренкура. Підключимось до людського потоку, заміряємо його швидкість: вийде 55 дрібних кроків за хвилину. Два кілометри за годину, При такому ходінні та ще по рівній доріжці витрачається мінімальна кількість кілокалорій. Майже стільки ж, скільки... при читанні книги.

При помірній швидкості витрачання енергії подвоюється. При швидкому ходінні — зростає в чотири-п'ять разів. Дихання частішає: кров збагачується киснем.

Було вже сказано: хода — це стиль ходіння. Його індивідуальна інтерпретація. Від неї багато залежить. Націлена на здоров'я хода набуває стройового стилю, втрачаючи індивідуальність. У теренкурі ходіння має бути ритмічним, дисциплінованим, організованим.

Ще одна обставина: дозоване ходіння робить самого хворого учасником лікувального процесу.

Теренкуром можуть користуватися і здорові. Тільки їм призначають триваліші маршрути, крутіші сходження, темп ходіння має бути більшим. Зрозуміло, не такий, який склався в Гідропарку. Деякі вчені розглядають теренкури як вступ до бігу.

Хочеться побажати: ходіть на здоров'я!

ХОБИ

Є така бухточка в Коктебелі — Сердолікова. Море викидає там на берег красиві камінці і багато хто їх збирає. Терпляче, зосереджено, цілеспрямовано. Забувають при цьому про всі свої недуги, турботи і клопоти. Я згадав про це, оглядаючи Київський геологічний музей.

Колекціонери виставили тут свої щасливі знахідки: чорні з білим агати (їх ще називають арабським оніксом), агати з химерними візерунками — хмарними, зірчастими та ландшафтними — дивишся: справді ландшафт; мерехтливі авантюрини, яшма, скам'янілі живі істоти: морська зірочка, коралі. І ще камінці з шовко-

вистими відтінками, схожими на полиск у тигрячих або котячих очах. Їх так і називають: тигряче око.

Колекціонування поглинає людину. Ще з дитинства попадають у полон цієї пристрасті. Збирають марки, монети, етикетки, пташині яйця, коробки від сірників та цигарок. Збирають автографи, листівки, ручки, люльки, зброю, картини, старовинний посуд. Я зустрів найнесподіваніші колекції: професор Зазибін збирає старовинні мікроскопи. Кожний з них має свою цікаву історію. Осяяний внутрішнім світлом, він захоплено розповідав мені про це. С. Я. Черних, слюсар з Тагіла, збирає псевдоніми. Двадцять тисяч не відомих досі псевдонімів зібрав і розшифрував цей невтомний колекціонер. На заводі, де він працює, жартують: «У всіх доба має чотири виміри: ранок, день, вечір, ніч, у Черних — п'ять. Інакше, як пояснити, де він бере час для такої величезної копіткої роботи». Вадим Лясковський прославився своєю колекцією моделей автомобілів усіх марок. Він сам їх виготовив — тисячу штук. Усі моделі — діючі. Повна історія автомобілебудування! Бразильський лікар Публіо Діас збирав стародавні видання книги Сервантеса «Дон Кіхот». У його колекції майже тисяча томів. Серед них — перші видання російські, румунські, перські. Артист Софійського музичного театру якимось сам виготовив для своєї дочки ляльку. Так було розпочато колекціонування ляльок, тепер їх у нього понад п'ятсот — з різних країн, у національних костюмах.

Павлов називав колекціонування типовим рефлексом мети, прагненням зібрати частки величезного зібрання. Це «темний, первісний, нездоланий потяг, інстинкт або рефлекс».

Інкони колекціонування є ознакою якихось психічних відхилень. І навіть ширше — пороку суспільства. За рубезем є клуби «збирачів жахів»: колекціонують звірячі лапи, макети гільйотин, знаряддя тортурів, муляжі голів із струменцем крові, що стікає зі скроні, і т. п. Такі колекції тільки засмучують і пригнічують особистість.

Є ще один огидний різновид колекціонування — накопичення грошей. Плюшкін і Гобсек у цьому розумінні також були колекціонерами. Павлов писав про таких людей, що вони «помирають серед грошей самотніми, серед бруду, холодні й голодні, до них ставляться з презирством, ненавидять».

Крім колекціонування, існують й інші захоплення: ма-

лювання, спів, гра на музінструментах, різьблення по дереву, рукоділля, дослідницька робота, розведення квітів, риболовля, спорт.

Довелося мені якось побувати в академіка В. П. Філатова. Ні в клініці, ні вдома його не було. А я мав до нього невідкладне доручення від мого вчителя академіка Кримова. Всесвітньовідомий офтальмолог у цей час писав бузок на околиці Одеси. Мене провели до нього. Він стояв перед мольбертом — приземкуватий, крижастий, блакитноокий — і малював. Покладе мазок, відійде, примружитьься, гляне на натуру і знов покладе мазок...

Я назвав себе. Філатов сказав з прикрістю: «Тепер я розумію, що немає в Одесі такого місця, де я міг би надійно сховатись».

Ми поговорили про справу і повернулися в місто.

У його кабінеті висіло багато картин: бузок, море, хатинка в степу, портрети.

— Відпочиваю, коли пишу, — учений кивнув у бік картин. — Це мій відпочинок. Відпочинок — це діяльність, колого.

Я висловив здогад:

— Підозрюю, що скальпель для вас таке ж знаряддя малювання, як і пензель. Чи не цим пояснюється ваше захоплення живописом?

Філатов відповів:

— Я впевненіше почуваюся в офтальмології, займаючись живописом. У цій галузі медицини необхідно бути художником. І ось що я вам скажу ще: побічна діяльність, у даному разі живопис, стимулює ідеї. Так було з «пластичним стеблом» і з моїм методом консервації рогівки... Закон домінанти!

Інколи побічна діяльність переростає в основну, коли в ній знаходять своє справжнє покликання. Хімік Бородин стає композитором. Лікар Чехов — письменником. Учитель Цюлковський — ученим і конструктором.

У побічному захопленні часто роблять відкриття. Левенгук, продавець сукна і воротар собору, винайшов мікроскоп і вперше побачив у воді інфузорії.

Доречно згадати і про другі професії. Є від них пряма користь — виробничий ефект і непряма — стимулюється діяльність основної професії. Те, про що говорив Філатов: домінанта!

Людина, яка володіє двома професіями, — це дві людини. Соціальна цінність її зростає. В народі кажуть:

«Майстер — золоті руки». Кажуть ще й так: «Майстер на всі руки». Таких людей цінують.

Друга, третя професія — важлива перевага. Мені близькі приклади з медицини. Уявіть собі: палатна сестра знає лабораторну справу і підготовлена як операційна сестра. Та це ж просто скарб для лікарні! Захворіла лаборантка — є кому замінити. Палатна сестра підрахує лейкоцити, визначить зсідання крові, гемоглобін. Немає операційної сестри — в невідкладному випадку стане до операційного столу. І хворому буде надано своєчасну допомогу.

Друга професія — це ще й резервна професія. Всяке трапляється в житті. Тили повинні бути забезпечені: і окремої особистості, і виробництва.

Побічну діяльність — захоплення тепер можна називати англійським словом «хобі». Хобі означає коньок, улюблена тема, пристрасть. Хобі — хорс — коник або паличка з кінською голівкою. Зміст такий: сідаю на улюбленого коника.

Коли ми займаємося улюбленим заняттям, то ніби сідаємо на улюбленого коника. Чим корисне хобі?

Коли це справді улюблена справа, вона приносить задоволення, створює настрій. Задоволення — емоція позитивна. Вже саме це є додатком до здоров'я. Не пам'ятаю випадку, щоб серцевий приступ або інфаркт стався під час заняття колекціонуванням або на рибалці. Хобі — умиротвореність, душевна рівновага, розкріпачення думки. Серцеві приступи — привілей нервових зривів і перенапруги.

І ще один додаток до здоров'я від побічних занять — переключення уваги.

Корисне переключення не тільки з розумової на розумову, але особливо з розумової на фізичну роботу — з письма на гімнастику». Павлов грав у городки. Толстой захоплювався верховою їздою. Ціолковський радив: «Потрібно тілесними рухами промасажувати свій мозок».

Переключення, тобто нова діяльність, посилює гальмування в тих пунктах кори, які брали участь у попередній діяльності. А гальмування сприяє відновленню працездатності.

І. М. Сеченов своїми класичними дослідженнями встановив таке: відновлення працездатності в групі втомлених м'язів відбувається швидше, коли навантаження пере-

носитися на групу м'язів, які перед цим не працювали. При цьому відбувається, як підкреслював Сеченов, швидше і повніше «зарядження енергією нервових центрів».

Це дослідження має універсальне значення.

По суті, переключення — це активний відпочинок.

Побічна діяльність не повинна, звісно, приводити до перевтоми, до зносу. В усьому, як кажуть, необхідно дотримувати міри. Інакше активний відпочинок перетворюється на продовження робочого дня.

Буває таке: обрала собі людина одну спеціальність і вірна їй до кінця. Більше нічим не цікавилась, ніяких інших захоплень у житті не знала — однолюб. Прийшла старість — залишила роботу, єдину свою «милицю», на яку спиралася, нових прив'язаностей не набула. І людина занепала духом. Занурилася в хвороби, тільки про них думає і говорить. Усім надокучає своїми скаргами, схоже, що саме хвороби стали її хобі.

Якого прорахунку припускаються ті, хто не навчився розуміти і любити мистецтво — літературу, музику, живопис, театр! Учені вважають, що мистецтво, коли ти його любиш, не тільки скрашує старість, а й відсуває її.

Кажуть: знайдіть спеціальність для себе і себе в спеціальності. Хочеться додати: знайдіть себе у вільний час. Відпочинок повинен бути активним. Оволодівайте другими, третіми професіями! Одне слово, сідлайте улюблених коників і скачіть у чудовий світ захоплень. Під копитами цих коників і в пилюці залишаться ваші тривоги і недуги.

ТРЕТІЙ ВІК

Немає точних календарних меж старості. Паспортний вік не збігається з біологічним, психологічним, соціальним. Ніби годинники, за якими старіють люди, ідуть з різною швидкістю. Є молоді дідусі й бабусі і старі юнаки і юнки.

Серед моїх пацієнтів я зустрічав і тих, і інших. Один у 50 років був уже руїною. Човгаюча хода, тремтячі руки, сам собі шнурки не міг зав'язати. А другому було 76, і він без відпочинку пробігав 8 км, писав праці, які потім удостоювалися премій.

Отже, старість вимірюється не роками, а здоров'ям.

Я люблю Давида Кугультинова — мудрий поет. Йому належать оці рядки: «Що більш старішає людина, то

бажаніш життя здається». Це відбувається від розуміння справжньої його цінності, що приходить з роками. Від прекрасної звички жити.

Старості бояться. Ніхто не хоче старіти: опираються.

Я з цікавістю слухав розповідь одного пенсіонера з тих, що «опираються»: «Мене привітали, коли народився онук: «Тепер ти вже дід». Не вірилося: 44 роки і — дід. Коли мені минуло 50, співробітник, який був старший на 10 років, виголосив тост: «П'ятдесят — прекрасний вік. Та про це ви дізнаєтесь, коли вам буде шістдесят». Це ще, мовляв, не найгірше. А коли в трамваї, — продовжував він, — мені поступилися місцем із словами: «Сідайте, діду», я зовсім занепав духом... Молодь відпускає бороди. Модно. Я теж відпустив. Тепер до мене звертаються не інакше, як «Юначе». Приємно.

Слова «старий», «дід» пов'язані з уявленнями про немічність, старість, безпомічність. Французькі вчені запропонували нове визначення: «Третій вік». Ще кажуть: «Ті, хто просунувся в роках».

Є таке прислів'я: молодість пішла, не попрощалася, старість прийшла — не привіталася. Можливо тому, що молодість іде не прощаючись, вважають, що вона ще повернеться, — адже належить прощатись. А старість, навпаки, вітається часто, а їй не відповідають, одвертаються.

Офіційна зустріч з нею відбувається при виході на пенсію. Одні після цього, як і раніше, працюють, інші — кидають роботу. Перші ще довго зберігають хорошу форму, другі — «доживають».

У В. було розширення вен, і раніше він приходив до мене на прийом 2—3 рази на рік. А тепер, коли вийшов на пенсію, приходить 5—6 разів на місяць. І не тільки з приводу вен: десятки інших скарг.

Йому 61 рік, а виглядає старезним дідом. Шкіра обличчя пожовкла, стала зморшкуватою. Опущені плечі, руки висять, мов батоги. Скаржиться: болить попереk. Тут же висловлює здогад: відмовили нирки. З'їв шматочок печені, занудило. «Це, звичайно, виразка шлунка». Сталося серцебиття. «Уже здає «мотор». Я уважно дослідив його, проробив аналізи. Нічого особливого: вікові зміни. Можна працювати, ще багато нерозтрачених сил.

Коли я сказав йому про це, він недовіриливо похитав головою: «Лікарі повинні заспокоювати. Така в них посада».

З виходом на пенсію зовнішні подразники, пов'язані з

роботою, відпадають. Беруть гору внутрішні сигнали, що йдуть від внутрішніх органів. Загострена увага посилює їхнє звучання, і вони вже сприймаються як сигнали тривоги, симптоми хвороби. Якщо дуже напружити слух, можна почути вночі шурхіт, якого насправді немає.

Людина працювала, мала заняття, спілкувалася з людьми. І раптом усе це зникло. Життя мовби спорожніло. Утворився «вакуум». Самотність, заглиблення в себе, в своє розумове «гетто». Безрадісні думки про близьку смерть. І. П. Павлов писав: «...Варто вийти у відставку і тим порушити свій життєвий стереотип, як організм виявляється неспроможним і швидко гине».

Чим заповнюється порожнеча, що утворилася? Домашніми дрібними клопатами, які перейшли від інших членів родини, лежанням, «забиванням козла». З'явилося принизливе прозвісько «ти б». Ти зробив би те й те... Ти пішов би туди й туди... Раніше він був «виробником» тепер став «споживачем». Авторитет у сім'ї похитнувся. Людина немовби втратила свою соціальну цінність.

Інші увесь цей симптомокомплекс називають «пенсійною хворобою».

Люди в «третьому віці» довго зберігають працездатність і ясність розуму. Це — повсякденний факт. Добротну продукцію породжують розум і руки літніх токарів, слюсарів, фрезерувальників, столярів, механіків... А який величезний внесок у науку, літературу, мистецтво зробили люди на схилі своїх років! Павлов, Толстой, Тупольв, Коньонков, Сароян... Мікеланджело, Гойя, Пучіні, Сервантес, Роден!.. До глибокої старості зберігають свої фізичні можливості спортсмени. Іван Піддубний у 70 років пішов з арени непереможеним. М. С. Свешников до 84 років брав участь у змаганнях з академічної греблі.

Учений В. Акль установив, що 51 процент президентів і глав урядів перебувають у віці понад 60 років. Мудрість літніх людей потрібна молодим. Це платформа для еднання.

Відмінність між молодими і літніми полягає в тому, що молодий ще буде старим, а літній молодим уже не буде. Не поважати літніх людей означає не поважати самого себе: адже кожний неминуче увійде в цей вік.

Конфлікти виникають як у середовищі молоді, так і в середовищі літніх людей. Вони можуть виникнути і між молоддю та літніми. Однак немає підстав вважати це конфліктом поколінь. Навпаки, існує спадкоємність.

Як показали дослідження, пенсіонери, що працюють, справляють позитивний вплив на працездатність і продуктивність усього колективу.

Кажуть: «Вийшов на пенсію». Як це відбувається? Дуже урочисто: дарують квіти, якусь річ на пам'ять. Виголошують промови, які вельми нагадують некрологи. Ювіляр хвилюється, в скронях стукає, стискається серце, на очі набігають сльози. Важкий момент у житті. Здається, Марк Твен порівняв ювілеї старих людей з дифтерією в дитини: вони дають високий процент смертності. Тепер, правда, дифтерія не страшна. З'явилася антидифтерійна сироватка. Але сироватки проти старіння поки ще не створено.

Вихід на пенсію називають ще «заслуженим відпочинком». Припиняється робота, падає тонус, розвивається дряхлість, збільшується ризик передчасного старіння. «Заслужений відпочинок» обертається незаслуженим скороченням життя.

Помилкове саме визначення «вийшов на пенсію». Пенсія — не запрошення піти у відставку, не право на припинення роботи і не свідчення трудової неспроможності. Пенсію слід розглядати як оплату тієї частки працездатності, яку людина втрачає, досягнувши 55—60 років. І тільки.

Кажуть: старі звернені в минуле, живуть минулим, майбутнього в них немає, вони не зацікавлені в майбутньому.

Це хибна думка. Дивна річ: старі полюбляють будувати плани, проекти. Молодик скаже: «Я ще встигну». Літній: «Коли я ще встигну, як не зараз». Серед літніх людей багато винахідників, раціоналізаторів, «прикрашачів життя», садівників, квітників, городників, охоронців природи. Згадайте некрасовського сторічного діда: «Отдых недолог у деда, жить он не мог без труда... Озими пышному всходу, каждому цветику рад...» Онуків старі люблять більше, ніж своїх дітей,— прояв спрямованості в майбутнє.

Кажуть: старі консервативні. Тримаються минулого, нове їм не до душі. Ще Горацій писав: «Хвалитель часу, коли сам був юним, суворий суддя, який карає молодь». Ця відсталість, мовляв, стає небезпечною в наш час — у вік технічної революції, коли швидко застарівають знання і досвід. Літні люди стають нібито гальмом прогресу.

Усе це дуже умовно. Мене не переконають у тому, що консерватизм притаманний лише старості. Є консерватори в молодому й зрілому віці. Ця якість властива бездіяльній старості. Серед моїх пацієнтів було багато літніх людей — прогресивних, мислячих по-сучасному, які ішли в ногу з віком і навіть попереду віку.

Молодий консерватор небезпечніший за старого. В нього більше енергії.

Кажуть: для «третього віку» характерні нетерпимість, буркотіння, схильність до осуду. Чи так це?

Енергія, що накопичується під час бездіяльності, не маючи виходу в продуктивній праці, спрямовується в порочні напрями. «Діяльністю» стають пересуди, причіпки, буркотіння, нав'язливість.

Однак молодь, яка активно вправляється в неробстві, поводить ся так само, як і вільні від обов'язків старі. Навіть агресивніше. Це ознака неробства, а не старості.

Такого не трапляється з людьми зайнятими, заклопотаними, націленими на добрі діла. Такого не трапляється навіть з хворими — молодими і старими. Вони зайняті своїми хворобами, лікуванням, для інших справ лишається обмаль часу.

Чи працездатний «третій вік»? Що з цього приводу говорить наука? Ось як виглядає середнє збереження життєвих функцій у віці 65—69 років у порівнянні з нормою: передача збудження по нервах — 90 процентів; реакція на світлові сигнали — 75 процентів; реакція на звукові сигнали — 75 процентів; мова і висловлення думки — 100 процентів; функція серця — 70 процентів; швидкість кровотоку — 82 проценти; основний обмін — 83 проценти; м'язова сила рук — 84 проценти і т. д.

Що ж до розумових здібностей, то вони зберігаються майже повністю.

Отже, йдеться не про якусь залишкову працездатність, а про капітальні резерви літнього віку.

У пізнішому віці порушується обмін, функції органів і систем організму, уповільнюються реакції, слабшають пам'ять, зір, слух. Це вже небезпечна зона.

Коли до мене звертається стара людина і каже: «Було темно, мене збила машина», — я знаю: вуличне освітлення старим завжди здається недостатнім. Палички сітківки старість вражає більше, ніж колбочки.

Коли мені кажуть: «Не помітив, як з-за рогу метнувся перехожий, який кудись поспішав, і збив мене з ніг», —

я знаю: у старих зникає бічний зір. Та й поворот голови утруднений — звужуються сонні артерії.

Коли мені кажуть: упав, і в цьому, мовляв, хтось винен, я знаю: це вже прояв змін у вестибулярному апараті і в мозочку. Порушується хода, будь-яке підвищення стає перешкодою.

Шекспір назвав цей вік «другим дитинством». Інколи воно настає передчасно. Чи можна цьому запобігти? І як це зробити?

Учені твердять: дитинство, особливо ранне дитинство, — найкращий час для профілактики старіння. Однак це не може потішити тих, хто витратив себе замолоду. Були важкі часи: революція, голод, війни.

Проф. В. В. Фролькіс висунув адаптаційно-регуляторну теорію старіння: одночасно з порушеннями в організмі, викликаними старінням, виникають і важливі пристосовні механізми. Організм у чомусь поступається старінню, але і бореться з ним, захищається. Відступає і контратакує.

Отже, необхідно посилювати пристосовні механізми.

Старість — не хвороба. А хвороби — не обов'язкові супутники старості. Старість — продовження життя.

Важливе значення має передпенсійна підготовка: в міру зниження працездатності має зменшуватись навантаження, скорочуватись час роботи. Якщо праця — важка, слід обрати нову професію. Передпенсійна підготовка — надійна профілактика «пенсійної хвороби».

Водночас необхідно знайти в собі сили в належний момент знайти себе в новій якості. Жалюгідне враження справляє старий актор, який грає «доброго молодця».

У чому секрет довголіття? Це нерозгадана таємниця. Називають помірність у харчуванні, серед довгожителів немає гладких, особиста гігієна, режим праці і відпочинку. Майже увесь день довгожителі проводять на природі, влітку сплять на повітрі. Для них характерні незлоблівість, доброзичливість. Усі довгожителі до останнього дня працюють.

А як з курінням? Вживанням алкоголю? Звісно, це скорочує життя. Але ось дані проф. Перля: обстежено 300 чоловік у 95-річному віці. В усіх у них батьки теж були довгожителами. Виходить — гени! Людський вік програмується. Решта залежить від способу життя. Саме він і є регулятором довголіття.

Концепція подовження життя склалася вже давно. «Для цього є зовсім природний засіб,— каже Мефістофель Фаусту.— Вирушай якнайшвидше на лоно природи... берися за лопату... Харчуйся простою, а не такою, що складається з усяких штучних домішок, їжею... Повір мені, це найкращий спосіб омолодити себе на цілих 80 років».

Особливо шкідливий поспіх. Стодвохрічний старий з Макарова відкрив мені якийсь секрет свого довголіття: «Ви палите життя з двох кінців. А я, синку, не поспішаю...»

У нашій країні середня тривалість життя досягла 70—72 років. Жінки живуть на 8 років довше. Пояснюють це різними причинами — соціологічними, біологічними. Старіти жінки починають раніше за чоловіків,— жінки виглядають старшими. Чи не тому вони приховують свій вік? А старі, навпаки, додають роки. Хваляться своїм довголіттям.

Удів більше, ніж удівців. Одна з них сказала мені: «Дружина має бути старшою за чоловіка на 8 років, коли подружжя хоче разом пройти життєвий шлях аж до останньої межі».

З хворобами жінки впоруються легше, ніж чоловіки. Однак хворіють вони частіше. Може, в цьому секрет їхньої стійкості: тренуються захисні механізми. А можливо, й інше: в літньому віці жінки завжди працюють більше, ніж чоловіки: домашні клопоти, готують їжу, прибирають, в'яжуть, доглядають онуків. У селі все домашнє господарство на плечах жінки: птиця, корова, теля, свині...

Літнім людям краще займатися тією працею, до якої вони звикли. Бажано із скороченим днем. Переучуватися їм важко.

Після виходу на пенсію людина переживає три етапи: місяць-два вона відпочиває. Щось на взірць профвідпустки. За цей час відновлюються сили, накопичується енергія. Вона відчуває звичний потяг до праці, спілкування з людьми в колективі. Але з цим уже покінчено. Відбувається болісна ломка сталого стереотипу. Виробляється новий — неробство стає звичним при зростаючій детренованості. А цього припускати не можна.

Хто повинен за цим стежити, контролювати, спрямовувати? В нас немає такої організації. Немає профспілки «третього віку». Старі роз'єднані, полишені самі на себе.

Добре було б створити модель роботи з літніми людьми!

У Києві працює відомий у всьому світі Всесоюзний інститут геронтології і геріатрії. Ним керує академік Д. Ф. Чеботарьов, президент Міжнародної асоціації геронтологів. Я говорив з ним з цього приводу. «Згоден взяти участь у створенні такої моделі»,— сказав він.

Люди «третього віку» повинні жити, а не доживати.

МЕДИЦИНА — ЦЕ МИСЛЕННЯ

Щастя невіддільне від здоров'я. «Здрастуйте»,— кажуть при зустрічі. «Бувайте здорові»,— кажуть ідучи. «Лікар» — третє слово, яке навчається вимовляти дитина.

Гіппократ писав: «Лікар — хворому батько, здоровому — друг».

Батько, друг — найдорожчі люди. Але медицина існує не сама по собі. Який соціальний лад — така медицина. Особливо це стосується взаємин між лікарями й хворими та й між самими лікарями.

У «Маніфесті Комуністичної партії» сказано, що лікар, юриста, священника, поета, людину науки буржуазія перетворила на своїх платних найманих робітників. Змія на емблемі лікування набрала зловісного значення. І чаща — теж. У ній отрута.

Отруйні рослини ростуть на болотах і засмічених місцях. Марно виривати їх поодиноці. Є інший засіб: меліорація. Тоді отруйні рослини загинуть, а плодоносні розквітнуть.

Жовтень звільнив лікаря від вимушеної підлоти. Від ганьби чайових. Від погляду на хворого як на об'єкт наживи. Доброта і співчуття не купуються. Гуманізмом не торгують.

Радянська держава взяла на себе піклування про здоров'я народу. В основу лягли п'ять принципів: плановість, профілактика, безкоштовність, кваліфікованість, державність. Все в ім'я людини, все для людини.

Основна проблема охорони здоров'я в нас розв'язана. Але це не означає, що немає інших проблем. Вони виникають в процесі роботи, зсередини, в потоці життя: НТР і медицина, передовий досвід в охороні здоров'я, спеціалізація, етика радянського лікаря. Інтерес до цих та інших проблем великий. Люди хочуть знати, чим живуть медики, про що сперечаються. Для них медицина — кровна

справа. Адже йдеться про здоров'я і про саме життя.

У мене було багато зустрічей з людьми різних професій. Запитання, міркування, судження, подеколи — незгоди. Запитань було більше, ніж суджень. Це природно — бесіди велися з неспеціалістами. Доводилося більше розповідати, аніж полемізувати. Та була й полеміка.

Після однієї такої зустрічі я записав усе, про що говорилося. Систематизувавши свої помітки, я зробив лише незначні зміни: запитання й заперечення різних осіб перетворив на діалог. Не претендуючи на безапеляційність своїх висловлювань, пропоную цей діалог увазі читачів.

— На наших очах сталися разючі зміни в житті радянських людей. Я маю на увазі зростання матеріального добробуту, культурних запитів. Науково-технічний прогрес торкнувся усіх ланок життя суспільства. А як усе це позначилося на охороні здоров'я? Які зміни сталися тут?

— Важко коротко відповісти на ці запитання. Я можу назвати тільки те, що характерне для охорони здоров'я сьогодні. Це — особлива увага до якісного боку проблеми: поглиблення спеціалізації і технічне переозброєння. Сьогодні не може бути лікаря-всезнайки, спеціаліста з усіх галузей медицини. Закінчився вік ерудитів. Гамзатов дуже точно визначив: «Всезнаючих людей на світі немає, є тільки такі, що вважають себе такими». До такої міри збільшився обсяг даних, вузьких спеціальностей, що цілого життя не вистачить, щоб їх опанувати. Це однаковою мірою стосується захворювань і серця, і печінки, і шлунка, і нирок, і крові тощо. По-справжньому ефективно можуть лікувати тільки спеціалісти. Незаперечним є твердження: більше користі дає розгляд одного предмета з десяти сторін, ніж вивчення десяти різних предметів з однієї сторони...

— Усе це правильно, логічно. Але ж ви самі, медики, закликаєте лікувати не хворобу, а хворого. А вузькі фахівці «розчленовують» людину, одні лікують печінку, другі — щитовидну залозу, треті — ще щось. Праву руку — в одній клініці, ліву — в іншій. Вузька спеціалізація, на мою думку, вбиває здатність широти мислення.

— Така небезпека існує. Навіть анекдотсклали з цього приводу. Лікарі кажуть хворому: «Серце ми вам «відремонтували», тепер воно як дзвін. Шлунок — теж. І пе-

чінка після нашого втручання функціонує справно». На це хворий ледь чутно відповів: «Коли я правильно вас зрозумів, то помираю вилікувавшись». Вузький спеціаліст, який добре знає свій предмет, повинен одночасно вміти мислити категоріями цілісного організму. Для цього не обов'язково знати все. Бурденко, наприклад, вважав, що фахівець повинен мати лише освіту з інших галузей медицини, і цього досить, аби не зробити помилки й успішно лікувати хворого. Суть справи не в повноті знань, а в повноті розуміння.

— Це загальні міркування із посиланнями на авторитети. А докази? Факти? Істина конкретна...

— Фактів скільки завгодно. У Кривому Розі, наприклад, сформувався передовий досвід по спеціалізації. Лікарі республіки зібралися там на конференцію. Це було дуже цікаво. Я теж там був, бачив «спеціалізовані центри». В одному з них було 60 процентів хороших наслідків лікування, а у відповідному відділенні загального профілю— лише 20. Перекопливо?

— Цілком. Але тим самим переді мною, як перед можливим пацієнтом, ви поставили складну проблему. Коли я запрошую до себе дільничного терапевта, я ризикую потрапити не в 60 процентів, а в 20. Адже я запрошую всезнайку, а не фахівця.

— Нині ситуація змінюється буквально на очах. Стала можливою якнайтісніша взаємодія дільничного терапевта з вузькими фахівцями. Такого раніше не було тому, що вузьких фахівців або й зовсім не було, або ж було мало. Взаємодія передбачає успіх — лікують разом. Дільничний терапевт спостерігає за хворим не ізольовано, як у стаціонарі, а в його соціальному середовищі: в сім'ї в будні й свята бачить його побут, часто — працю, стосунки, знає його бюджет, усю атмосферу його життя. Яснішими для нього, а через нього і для вузьких фахівців стають механізми виникнення захворювання, течія хвороби. Таким чином спільно і на найвищому рівні здійснюється цілісний підхід до лікування хворого.

— От ви все говорите: вузький фахівець. Чи не здається вам, що це звучить образливо? Для фахівця, бо його називають вузьким, для дільничних терапевтів, бо їх уже не називають фахівцями.

— Згодний. Слово «вузький» не відбиває суті. Із свого фаху лікар має широкі знання. Його потрібно назвати не «вузьким фахівцем», а, як кажуть, на ім'я і по батько-

ві: лікар-окуліст, лікар-гематолог тощо, уникаючи слова «вузький». Та з цим можна ще змиритися. А от із словами «медичне обслуговування» щодо лікування я змиритися не можу. Хіба лікар «обслуговує» хворого? Лікарні — не ательє мод і не перукарні. Зробити операцію на серці, повернути зір сліпому, врятувати від смерті — хіба це обслуговування?

— Звикаючи до слова, ми перестаємо помічати, що воно вже не відповідає тим поняттям, які ми прагнемо висловити ним. Слова, як люди, старіють, стають немічними, зношуються. Суть того, що колись мало те чи те поняття, змінилася, а слово лишилось. До нього звикли й не помічають, що воно давно вже втратило своє значення. Прикладів скільки завгодно... Та ви не відповіли на запитання: чи дільничний лікар фахівець?

— Оскільки він лікар, він уже фахівець, в даному разі — широкого профілю. Його називають ще «сімейним лікарем». Він повинен виконувати функції клініциста, гігієніста, соціолога й організатора охорони здоров'я. Значення його величезне — він на передньому краї охорони здоров'я, на «вістрі атаки». Без дільничного терапевта решта ланок охорони здоров'я працювати не може. Та далеко не всі терапевти відповідають зрослим вимогам сучасності... Мені розповідали такий випадок: не вірячи своєму лікареві, хворий запросив до себе іншого, який користувався серед населення великим авторитетом. Хтось постукав у двері. Дружина пішла відчиняти, а хворий, коли вона повернулася до нього, запитав: «Хто це прийшов, лікар чи дільничний?» Ми ще мало дбаємо про підвищення авторитету дільничного лікаря.

— Однак ми трохи відійшли від основної теми. Характерним для охорони здоров'я на сьогодні, крім спеціалізації, є ще й технічні переозброєння. Проте, коли до мене приходять лікар, починає вистукувати, обмацувати, вислухувати з допомогою дерев'яної трубки чи фонендоскопа, я мало вірю, що він таким чином зможе розпізнати моє захворювання. В світлі науково-технічного прогресу це здається мені анахронізмом. А лікарі кажуть — це основні методи дослідження. Чи так це?

— Основні тому, що вони завжди з лікарем. Рентгенівську установку не покладеш у кишеню, як стетоскоп. Апаратні методи розглядаються, як допоміжні, але не взагалі допоміжні за своєю природою, а лише остілки, оскільки ще не встигли стати основними.

Вислуховування й вистукування вже досягли своєї межі. Вони майже не вдосконалюються. А апаратні — практично безмежні у формах. Позавчора — струнний гальванометр, учора — електрокардіограф, сьогодні — багатоканальний чорнилопишучий електрокардіограф, а завтра, завтра якесь нове диво, про котре можна тільки здогадуватись.

«Допоміжні лікарські методи» — наша слабкість, а не сила. Органи чуттів погано озброєні. Добре озброєний тільки зір. Я маю на увазі електронні мікроскопи. Якби всі інші органи чуттів мали свої «електронні мікроскопи», діагностика була б, мабуть, справою не дуже складною. Коли виникають портативні електронні «вистукувачі» й «вислуховувачі», які лікар носитиме при собі, апаратні методи будуть основними. Це не крамольна думка. Понад чверть віку після того, як Лаеннек запропонував свою дерев'яну трубку — стетоскоп, його висміювали й зневажали. Не знаю, яка доля чекатиме електронний стетоскоп майбутнього Лаеннека.

— Сказане дає мені підстави запитати вас: як же відбувся технічний прогрес на охороні здоров'я? Чи не відбувається на цьому ґрунті дегуманізація медицини?

— Не пам'ятаю, кому належать слова: «Медицина — це думка». А тепер до неї владно входить математика. Техніка наблизилася медицину до точних наук. Створюються спеціалізовані засоби машинної діагностики, експрес-аналізатори фізіологічних та біохімічних показників. Використовуються досягнення квантової електроніки, з'явилися ультразвукові прилади, лазерні установки, тепловізори, нового типу рентгенапарати та багато іншого.

Мова приладів лаконічна, спресована. Сама тільки спірограма повідомляє лікареві дані про частоту дихання, його хвилинний об'єм, про додаткове і резервне повітря, про життєву ємкість легень, про межу вентиляції. Розширюються наші уявлення про патологію, обрії бачення хвороби.

Разом з тим апарати ніколи не замінять лікаря. Перед рентгеном знімають шапку, але не голову. Ви сказали: дегуманізація медицини. Про це нині багато пишуть у пресі. Мовляв, лікар перестає думати, за нього думають апарати. Була, мовляв, така схема спілкування: «лікар — хворий». Тепер — «лікар — апарат — хворий». Вклинилася техніка. А техніка — бездушна, байдужа, гу-

манність їй не властива, вона не помилує і не пожаліє.

Це помилкові твердження. По-перше, думати доводиться більше. Крім клінічних спостережень, потрібно ще осмислити дані апаратних досліджень, зіставити їх, синтезувати. По-друге, не все можна втиснути в цифри, вписати в графіки. Скажімо, як виміряти розпач, надію, віру в одужання? Надія на п'ять балів? По-третє, техніка зближує, а не роз'єднує. Ближче до хворого той, хто точніше ставить діагноз і краще лікує. Саме апарати і відкривають ці можливості. Таким чином, медицина — це не тільки думка, це — мислення.

— У зв'язку з цим хотілося б почути про те, як впроваджується в медицину нове. Судячи з усього, це драматичний процес. Які типологічні риси новаторів? Хто протидіє їм? Порочні й нечесні люди? А сам новатор бездоганна людина? Чистий як сльоза? У романах і повістях він часто такий.

— Новатори, звісно, «підбурювачі спокою», конфліктні люди. Тому що все нове конфліктне. Вони погані дипломати, вразливі. Справляють враження незграбних, іноді смішних. Відданість своїй ідеї робить їх однобічними. В цьому, правда, їхня сила. Павлов казав, що продуктивним може бути тільки «невідступне думання про цей предмет». Новатори захоплюються і часто не помічають своїх прорахунків. Бачать те, що хочуть побачити. Інколи прикрашають. Але це не обман і не умисність. Це — батьківська засліпленість.

Я не побоюся назвати впровадження нового операційною травмою. Спочатку вона завдає шкоди, як усяка травма, і лише потім приносить користь. Серед противників нововведень є порядні люди. Не обов'язково розлючені консерватори. Колись вони розчарувались, адже новатори захоплюються! Є також випадки, коли нове впроваджується тільки тому, що воно нове. З декоративних міркувань. А є і просто шкідлива новизна. В поета М. Горбачова є такі рядки:

Якийсь коваль налагоджував плуг,
І, відцуравшись від шаблонних правил,
Леміш перевернув і навпаки поставив.
Чи плуг орав? Та ні, зате коваль
Себе серед новаторів прославив.

Таке можна зустріти і в науці, і в літературі.

— У літературі — формалізм. Намагаються писати не краще, а інакше.

— Старе сильне своєю звичністю. Вже набуто навички. Одного відомого хірурга запитали: який наркоз кращий. Він відповів: «Той, яким краще володіють».

Можна виділити три етапи впровадження нового. На першому нововведення нерідко шкодить, лікар ще не оволодів методом, неминучий брак. На другому досягає корисної дії старого методу, на третьому перевершує його ефективність.

Передовий досвід в охороні здоров'я— найбільша цінність. Як правило, це резерв одужань, зниження захворюваності, інвалідності, смертності...

— Є ще одна, як мені здається, істотна особливість нашого часу: нагнітання новизни. Ми не встигаємо за відкриттями. Інженер з «Аеропорту» Артура Хейлі казав: «Новий літак, що вперше злетів у повітря, вже застарів...»

— Це правильно. Поки впроваджується якийсь метод, бачиш, що він уже застарів. Ви точно зауважили: «нагнітання новизни». Я підрахував: більш як тридцять нововведень, що удосконалюють роботу лікарів поліклінік, створено на Україні: кабінети профілактики, робочі столи лікаря, автомати-реєстратори тощо. Не встигають їх впроваджувати. Раніше минали роки, поки щось впроваджувалося. Вистачало часу для того, щоб сім разів відміряти і один раз відрізати. Тепер цей взагалі справедливий принцип став притулком консерваторів. Відмірювати сім разів треба, але витратити на це необхідно стільки часу, щоб не відпала потреба відрізати. Хто відстає, той відстає з пришвидшенням. Відчуття нового, готовність до перебудови, до маневру, до ломки стереотипу потрібно виховати буквально з дитячого віку.

— Для письменників ці спостереження важливі...

— А для лікаря тим більш. До неврозів, які були відомі раніше, додався ще один невроз: побоювання відстати. Один французький вчений виділив нове захворювання, що з'явилося в наше століття. Його причини він вбачає в поспіхові, в газетній інтоксикації.

— Що мається на увазі під «газетною інтоксикацією»?

— У буржуазній пресі смакується злочинність, вбивства, насильства, порнографія. Змагаються в сенсаціях, у створенні атмосфери страху, непевності. Це діє як токсини, як отрута.

— Можливо, ви зі мною не погодитесь, та мені здається, що деякі видання з санітарної освіти діють так само. Коли я читаю ці видання, то починає здаватися, що й сам хворий.

— Щодо санітарної освіти, то ви, безумовно, маєте рацію. Вона має істотні недоліки. Хочуть якомога більше інформації про хвороби «впресувати» у свідомість людей. Я вже писав про це у статті «Не залякувати — переконувати». Слід змінити акценти: писати більше про профілактику, про тренування здоров'я. Хвора людина — це вже наша поразка, вилікуваний хворий — напівперемога, цілковита перемога — той, хто не захворів, здоровий.

— Лікарів у нас багато, більше ніж у будь-якій іншій країні. А от захворюваність, — я про це прочитав у якійсь книзі, — не знижується, навіть зростає. Чи правда це? Якщо правда, то чим це пояснити?

— Не знижується — це правильно. Збільшується не захворюваність, а її виявлення. Парадокс: більше лікарів — більше хвороб. З кожного, навіть незначного приводу, з яким раніше не зверталися до лікаря, тепер звертаються. З'явилося багато «уявних» хворих. Серед студентів медиків поширена так звана «студентська хвороба». Прослухавши лекції про пороки серця, студент вбачає у себе симптоми пороку. Тепер лекції слухають мільйони. Населенню викладають, як студентам. «Студентські хвороби» небезпечно поширилися. Приходить до лікаря пацієнт, викладає необгрунтовані скарги. Не скажеш йому — здоровий, якщо він все-таки скаржиться. А скажеш — образиться. Піде до іншого шукати «зцілення». І лікар поступається: ставить діагноз на догоду пацієнтові. Від надміру співчуття. Від перенапруги чуйності. Однак є частка істини і в тому, що рівень захворюваності все ще лишається високим. Причини хвороб змістилися. Раніше домінували інфекційні хвороби. Епідемії забирали мільйони людей у могилу. Тепер домінують неінфекційні: забруднення зовнішнього середовища, надмірне харчування, «рушієне голодування», профшкідливості, шуми і вібрація, ломка стереотипу, шкідливі звички тощо... Ці причини викликають різні захворювання: і такі, що мають тенденцію до зростання (інфаркти, діабет, рак легень), і такі, про які досі мало було відомо, а чи й не відомо зовсім вібраційна хвороба, променева хвороба). До всього цього ще мало підготовлені і населення, і лі-

карі. В основному — через раптовість і бурхливість науково-технічного прогресу.

— До лікарів звертаються, коли захворюють. Не пам'ятаю, щоб я коли-небудь звертався до лікарів, будучи здоровим. Не вважається, що лікар тебе врятував, коли він тільки попередив захворювання. Відведення загрози хвороби не вважається допомогою. Чому так мало думають про здоров'я? І що таке здоров'я взагалі?

— Це поки що наше слабке місце. Здорові нікого не турбують — вони здорові. Навіщо ж з ними працювати? Від здоров'я не лікуються. Хвороби вивчаються систематично і віддавна. Тисячі лікарень, інститутів: кардіологічний, пульмонологічний, гастроентерологічний, очний, вуха, горла, носа... А здоров'я майже не вивчається. Немає «лікарень» для здорових. І немає інститутів для здорових.

Наука мало знає про здоров'я. Звернімося хоча б до загальноприйнятих визначень. «Здоров'я — це відсутність якихось хворобливих змін і відчуттів» (Велика медична енциклопедія). ...Здоров'я — це «відсутність хвороб і фізичних дефектів» (преамбула до статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я).

Не можна назвати науковим визначення світла як відсутність темряви, а шуму — як відсутності тиші, так само не можна назвати науковим визначення здоров'я як відсутності хвороб. Здорові люди не турбують, турбують хворі. Хто не тривожить, того й не помічають. Тим часом здоров'я можна виміряти. Спочатку вимірюється рівень роботи органів у спокійному стані, потім — при максимальному навантаженні. Кожний орган має 4—7-кратний «запас міцності».

— Здоров'я — це резерв? Я правильно вас розумію?

— Так, резерви, що їх, до речі, можна виміряти. В одного — однократний «запас міцності», в іншого — двократний. Це вже стан перед хворобою. Вразливе місце в організмі. Лікарі кажуть: локус міноріс ресісентіо.

— Здоров'я можна нарощувати?

— Звичайно.

— Яким чином?

— Багато різних способів. Та головні з них — рух і природа. Здоров'я — із сонцем, із зливами, з хвилиєю, з шурхотом листя, вогнищами, з рубіновими розсипами суніць. Воно не в хутрах, а в тенісці, не в кріслах, а на пляжному піску. Наздоганяють його не в автомашинах, а

на лижах, байдарках, вплав, бігом. Світ опам'ятався: пересідає з автомашин на велосипеди. Амосов має рацію: потрібна мода на здоров'я. Мода на розстебнутий комір, на тонку талію, на ходіння по сходах, біг уранці. Мода на розчинені вдень і вночі вікна в квартирах, на помірність у їжі, на чорний хліб і парне молоко.

У Стародавньому Римі, коли хотіли принизити людину, казали про неї: «Вона не вміє ані плавати, ані читати».

Здоров'я не продається в подарункових магазинах. І не виграється по лотерейному квитку. Воно здобувається...

— Мені потрапив на очі альбом «Охорона здоров'я в Українській РСР». Ви — один з його авторів. Розкажіть, будь ласка, про успіхи охорони здоров'я на Україні.

— Із задоволенням. Зміни сталися величезні. Я назвав би їх фантастичними. Смертність дітей знизилася більш як у дванадцять разів. Вона тепер нижча, ніж у таких розвинутих капіталістичних країнах, як США, Італія, Японія. Практично ліквідований поліомієліт, наближається до ліквідації дифтерія. З кожним роком знижуються такі дитячі інфекційні захворювання, як кір, коклюш. Материнська смертність в УРСР значно нижча, ніж у ФРН, Англії. На одну третину скоротилася захворюваність на туберкульоз. Середня тривалість життя на Україні досягла 72 роки.

У республіці було три медичних факультети. Тепер — 18 медичних вузів, науково-дослідних інститутів. У них працює 10 тисяч наукових працівників, серед них — близько тисячі докторів медичних наук.

Ю. Шимановський зробив на Україні першу пересадку шкіри. А тепер роблять пересадки органів — нирки, серце. А в експерименті — ще й легені, печінка. С. Коломнін 1897 року першим перелив кров пораненим на полі бою. Тепер переливання крові — повсякденний факт. Харків'янин А. Подрез 1897 року перший у нашій країні зробив операцію на серці. Тепер створено клініки хірургії серця. Тільки в Києві зроблено кілька тисяч операцій при вроджених і набутих пороках серця. М. Стражеско в 1909 році перший в світі поставив діагноз інфаркту міокарда за життя хворого. Ця хвороба вважалася абсолютно смертельною. Тепер діагноз інфаркту ставлять рядові лікарі. І 80 процентів таких хворих одужують. Катаракта назавжди забирала зір у людей. Тепер їм поверта-

ють зір. Заболотний ротом відсмоктував дифтерійні плівки з горла дітей, щоб урятувати їх від задухи. Тепер дифтерія практично переможена.

Я назвав лише кілька фактів, але їх досить, щоб уявити собі успіхи охорони здоров'я республіки. Ми можемо пишатися цими успіхами.

— З усіх наук медицина, мабуть, найгуманніша. І найбільш співзвучна сутності соціалістичного ладу. Найбільш інтернаціональна за глибинним своїм змістом. Що можна сказати про внесок російських та українських учених у вітчизняну медицину і про взаємний вплив учених цих двох республік?

— Українські медики багато чого навчилися в медиків російських. Сеченов, Павлов, Боткін, Пирогов, Мечников... Гіганти медичної думки. Мені потрапили в руки записи М. Стражеска, академіка, видатного терапевта України. Він писав: «Зачарований Павловим як ученим; сприйнявши його методику наукової роботи і пристрасть до науки, я працював усе життя». Хіба тільки один Стражеско? Ціле покоління українських медиків! Пирогов значну частину свого життя провів на Україні. Київська школа анатомів виникла під його впливом. Професор Покровський, талановитий учень Боткіна, заснував у Києві науково-клінічну медицину. Мечников створив в Одесі першу на Україні і в Росії бактеріологічну станцію...

З нами, коли ми мучимося сумнівами біля ліжка хворого, наші російські вчителі й друзі. На книжкових полицях наших лікарів праці Кончаловського, Бурденка, Бакулева, Вишневського, Карєєва, Петрова... Донецький шахтар, полтавський хлібороб, гуцульський різьбар по дереву чи сплавщик лісу, що дістали зцілення з рук своїх лікарів, дістали його також з рук Бурденка і М'ясникова.

Братню допомогу подавали також медики України своїм російським колегам. Першим серед них хочеться назвати ім'я Данила Самойловича. Дивна це була людина, самородок, учений, котрого обрали членом багатьох зарубіжних академій. У 1871 році у Москві спалахнула чума. Він з доброї волі поїхав у Москву, працював у чумних госпіталях до кінця епідемії, хоча дванадцятьох з п'ятнадцяти його помічників загинули. Попередником Пирогова був Полетик, який народився в Ромнах, Буяльський, уродженець села Вороб'івки на Чернігівщині, був свого часу всесвітньовідомим хірургом. Один видатний зарубіжний учений сказав про нього: «Якби мені

загрожувала операція аневризми, то я з усіх на світі довірився б двом: Есклею Куперу і Буяльському». В селі Веприк на Полтавщині народився і в Києві здобув початкову освіту основоположник вітчизняного акушерства і медичної ботаніки М. Максимович-Амбодик.

У ХХ сторіччі на українському небі спалахнули нові зірки: Заболотний, Богомолець, Філатов... Усьому світові відома київська школа терапевтів — Образцов, Яновський, Стражеско, Губерґріц. «Пластична стеблина» Філатова створила епоху в хірургії. Від руки вченого прозріли тисячі хворих — українці, росіяни, узбеки, казахи, грузини, вірмени...

Взаємодія медицини двох республік завжди була благодотворною і вела до взаємозбагачення.

Та цим не вичерпується інтернаціональна сутність цих двох медицин, а тепер — єдиної, радянської. Вони завжди відкриті не тільки одна для одної, а й для всіх народів світу.

Радянські лікарі, вірні інтернаціональному обов'язку, самовіддано боролися з епідеміями в Азії й Африці, подавали допомогу жертвам землетрусу в Перу, тайфунів — у Пакистані. Перуанці своїм дітям давали імена російських лікарів. Грек Маріус Кіпрітаніс, якому в інституті В. П. Філатова повернули зір, писав: «Не можу висловити словами вдячність — вона така велика, як велика різниця між пітьмою, в якій я перебував, і ясним днем, який я побачив».

— Тепер окреме запитання: яку професію ви вважаєте для себе головною — лікарську чи письменницьку?

— Серед лікарів — чимало письменників. Я міг би назвати десятки імен, й імен яскравих: Чехов, Вересаєв, Булгаков, Єлпатьєвський, на Україні — Смолич, Остап Вишня, Іван Микитенко. В наш час — О. Югов, Віталій Коротич, Юрій Щербак та багато інших. Це легко пояснити: лікар завжди серед людей, з людьми, живе їхніми бідами й печалями, їхніми радощами. Він з ними в хвилину кризи, душевної боротьби, тяжких випробувань. Сама рука тягнеться до пера, щоб про все це розповісти.

Разом з тим важко бути письменником, не будучи психологом. Певною мірою він є лікарем. Впливаючи своєю творчістю на душу хворого, він впливає також на його фізичний стан. Зв'язок прямий і зворотний. Я знав хворих, які своє одужання пов'язують з прочитанням книжок М. Островського «Як гартувалася сталь» і Б. Полевого

«Повість про справжню людину», і пов'язують не випадково. Вже давно побутує в медицині термін «бібліотерапія», один з різновидів психотерапії. Цей метод лікування чекає свого дослідника.

Обидві ці професії — письменницька і лікарська — професії людинознавчі. Я їх сприймаю як одну професію. Вони взаємозв'язані й злилися. Письменництво для мене не хобі, не друга професія. Найшвидше — це дві сторони однієї професії.

Мені часто дорікали прихильністю до однієї вузької теми — лікарської. Мовляв, треба бути письменником-професіоналом, а не письменником професії. Не можу погодитися з цим. Не в тому річ, одній чи кільком темам присвячує письменник своє перо, а в тому, як глибоко й обізнано розкриває він свою тему і характери героїв. Якби наші письменники знали про сучасних радянських лікарів більше, ніж вони знають, то на сторінках їхніх творів не з'являлися б лікарі однотипні, трафаретні, обов'язково старенькі, з черевцем, в окулярах, із сивою борідкою, лікарі, які метушливо клопочуться біля хворого, такі собі ангели-хранителі, які надокучливо навчають своїх пацієнтів не вживати гіркого й солоного, зачиняти квартирки, тоді як краще було б їх відчиняти, тощо. Молодих лікарів у таких творах взагалі не буває — вони одразу з'являються на світ старенькими, інакше які ж вони лікарі! Я не уявляв собі, як можна показати героя поза робочою обстановкою, поза його професійною діяльністю, виробничими інтересами. Професія неминуче відбивається на характері людини, її світогляді.

«Людина людині — друг, товариш і брат». Хто, як не лікар, всіма своїми якостями — моральними і професійними — більше ніж будь-хто інший відповідає цій «формулі» партії? Лікар — перший друг у сім'ї, школі, на заводі, в колгоспі, в армії, в усіх чотирьох середовищах Всесвіту — на землі, на воді, в повітрі, в космосі. Завдяки своїм обов'язкам і моральній «структурі» — і це цілком закономірно — лікар стає однією з провідних постатей радянського суспільства.

Створюючи образ радянського лікаря, письменник тим самим має можливість розкрити колосальні переваги радянського суспільства і його гуманістичну сутність.

Михайло Коломійченко

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Це сталося у 1936 році. Карета «швидкої допомоги» привезла до клініки двадцятирічного юнака, пораненого в серце. Я чергував у цей день на «швидкій допомозі».

Тоді я був аспірантом клініки. Досвіду не мав. А тут... поранення серця. Кому подзвонити, міркував я: професору Кримову — шефу чи доценту клініки — Коломійченку? Звичайно, Коломійченку. Кримову було вже понад сімдесят років, і ми його, як правило, ночами не турбували.

Поки перенесли юнака в операційну (його звали Іваном) і сестра підготувалась до операції, приїхав Михайло Сидорович. Він мимохідь глянув на біле, як папір, обличчя хворого, на ділянку рани і заквапився до умивальника...

Першим відважився на операцію серця харківський учений Подрез. Це було 19 грудня 1897 року. Відтоді час від часу в журналах з'являлися замітки про такі операції. До 1936 року в Києві було зроблено всього сім операцій при пораненнях серця. Відомі були операції Зав'ялова, Кримова, Пхакадзе... І ось мала бути восьма. Чи виживе хворий?

У клініці всі любили Михайла Сидоровича. Він доступний, витриманий, а головне — сміливий і обдарований хірург. Коли в операційну заходив Михайло Сидорович, всім нам ставало легко. Порадить, а то й візьме скальпель як друг ваш і друг хворого.

Народився Коломійченко в Шполі, у селянській сім'ї, 1892 року. 1919 року закінчив медичний факультет, працював старшим лікарем бригадного лазарету. А з 1920 року Михайло Сидорович працював у Київському медичному інституті — спершу ординатором, потім — асистентом, доцентом, а згодом став професором.

...Останні приготування. Вже оброблені спиртом руки. Мить — і на них гумові рукавиці. Ми ділимо між собою йодні помазки і змазуємо груди хворого. Потім покриваємо їх стерильним простирадлом, яке ще пахне парюю.

Михайло Сидорович хвилину роздумує: «Який вибрати розріз? Розширити ножову рану? Чи зробити новий спеціальний розріз — клаптевий, як це рекомендує багато хірургів?»

— Розширимо рану. Так буде краще,— вирішує Михайло Сидорович.

За лезом поповзла, розсуваючись, червона смужка, описала півколо.

Минуло стільки років, а в пам'яті моїй закарбувався кожен етап операції, начебто це було вчора. Вирізаються ребра — третє, четверте, п'яте. Третє ребро ушкоджене. Перед нами вузький отвір у м'яких тканинах. Коломійченко поспішає. Губи у хворого сині. Вени на шиї здулися. Шкіра покрилась великими краплями поту... Кожна хвилина вирішальна.

В міру заглиблення в рану рухи хірурга стають обережнішими.

Зі свистом вривається в груди повітря, воно стискує ліву легеню до кореня. Перед нами в операційній рані серце — воно велике, більше, ніж звичайно. Це тому, що під сорочку серця вилилось багато крові. Воно начебто збільшилось, розширилось. Кров, що заповнила сорочку, здавила, або, як кажуть лікарі, затампувала серце. Тому воно безладно скорочується. Ось-ось зупиниться.

На щастя, рана закрилася згустком.

Різні є хірурги: один оперує мовчки, похмуро, важко, неначе несе вантаж. Другий — лається, шпурляє інструментами. Треті оперують легко, без крику, підбадьорюючи асистентів і хворого, в невдачах звинувачують себе, а не шукають винних.

Коломійченко належить до третьої групи хірургів.

Руки в нього невеликі, сухуваті, цупкі, і в них мені найбільше подобається те, що властиве всій його натури — делікатність.

...Діяти треба обережно і швидко. Пінцетом піднімається серцева сорочка, і рана в ній розширюється.

Михайло Сидорович вибрав з порожнини сорочки велику кількість згустків, звільнив серце. Воно запрацювало дужче, нібито на повну силу.

Тепер з самої рани вдарила фонтаном кров. Нас забризкало — груди, маски, шапочки.

— Затули пальцем! — скомандував Михайло Сидорович.

Я випустив з руки крючок, що до цього тримав, і пальцем досяг краю рани серця, якої вже не було видно. Тільки по струменю, що виступав над поверхнею, можна було здогадатися, що рана десь під ним. Я занури вказівний палець і наштотхнувся на стінку серця, яке скорочувалось. Палець провалився в гарячу тканину. Ось він, отвір,— промайнув здогад. Але тієї ж хвилини серце вислизнуло з-під пальця, і я загубив рану. Новий короткий пошук.

— Є! — схвильовано крикнув я.

Михайло Сидорович осушив серветкою серце.

— Гаразд. Чудово. Тримай. Хвилинку,— примовляв Михайло Сидорович, заносючи над раною голкотримач з кривою голкою.

Ушкоджена була стінка правого шлуночка. Рана довжиною на два сантиметри пересікає уявлювану вісь серця. Михайло Сидорович оминає мою руку, намагається накласти шов. Декілька разів змінює позу — ніяк не влаштується. Погано видно. Глибоко. Незручно. Може, вивихнути з грудної клітини серце і тоді вже на видноті накласти шви? Він робить таку спробу. Бережно на долоні піднімає серце. Але воно раптом дрібно-дрібно затремтіло і зупинилося. Михайло Сидорович опускає його на місце.

Няня витирає серветкою піт, що виступив на чолі хірурга. Михайло Сидорович покійно підставляє голову.

Серцебиття відновлюється. Я намагаюсь відвести вбік руку, якою закрити рану в серці, щоб дати більше простору для хірурга. Михайло Сидорович знову заносить голкотримач. Тепер йому вдається прошити кут рани. Сестра перехоплює голкотримач, щоб зарядити його. Тим часом хірург зближує краї рани. Шовкова нитка натягується. Тканини під нею прорізуються, ніби шов накладається не на серце, а на розварений буряк. Нитка на рещті повністю відділилась від рани. Між пальцями здригнувся й затанцював холостий вузлик.

Червоні плями давно вже горять на щоках Коломійченка. Тепер же вони розлилися по всьому обличчю.

Хірург приловчився і наклав новий шов. Краї рани на цей раз вдалося зблизити. Я частково витяг палець з рани. Ще один шов. Вдало! Ще один... Палець уже повністю звільнений. Тільки трохи кривавлять місця уколів.

Я ніколи не забуду цієї хвилини.

Коломійченко підвів очі. Вони сяяли. Якщо можна ви-

міряти радість, то на шкалі не знайшлося б цифри, на якій могла б зупинитися стрілка.

У клініці було свято, коли Іван вперше встав з ліжка. Худий, високий, він ішов коридором і посміхався.

Здивовано й захоплено всі дивилися на нього.

Вивчивши всі інші операції, які були виконані в Києві, Коломійченко зробив три важливих висновки: слід уникати клаптевих розрізів, а розширяти рану; серце не вихати з рани, а оперувати без зміни його положення; кров переливати зразу ж після зшивання рани серця.

Ці положення пізніше широко використали інші хірурги.

«До питання про поранення серця»,— так назвав свою статтю в журналі Михайло Сидорович.

Часто я допомагав або просто був присутнім при операціях Коломійченка. Він оперував у всіх ділянках людського тіла: на шлунку, печінці, селезінці, на нирках, на судинах, на легенях...

Професор Герцен писав: «Два органи є для широкої хірургії недоступними вершинами — стравохід і серце».

Коломійченко піднявся і на ці вершини. Він робив пластику стравоходу і оперував серце. Мабуть, найбільше пластик на стравоході і операцій на серці при перикардитах на Україні зробив на той час саме він.

Об'єкт діяльності хірурга — людина, її тканини. Не глина, не метал, не золото і не платина, а те, що незмірно дорожче й цінніше за все це. Кажуть: токар по металу, майстер по червоному дереву. А хірург — майстер по людині.

Скульптору, майстру по металу, по золоту, по дорогим цінним камінням вибачають невдачі. Коли він що-небудь зіпсує, то в усіх випадках пошкодить мертве.

Хірург повинен знати свій «матеріал» краще за будь-кого: властивості, особливості, відмінності, пластичність... Інакше кажучи, він повинен уміти читати тканини.

Ці чудові якості властиві Коломійченку. Він досконало читав тканини. Оце — жива, ця — ще оживе, а це — вже мертва. Або: рубці, спайки, конгломерати. Спробуй роз'єднати і не пошкодити органи, які спаялися між собою. Відрізнити одну тканину від іншої. Не розітнути порожнину, не пересікти ходу, не пошкодити нерв і судину.

Я бачив, як Михайло Сидорович оперував перикардит. Серце сковує «панцир». Треба «зняти» цю рубцеву масу з серця, яке б'ється втомлено і безживно. В цьому суть і зміст операції. «Панцир» міцний, завтовшки з палець. Де кінчається «панцир» і починається серцевий м'яз — розпізнати важко. Хірург може «провалитись» у серце, і тоді хворий може померти від кровотечі. Я напружено стежу за операцією. Хруст і білястість рубця наче знято. Михайло Сидорович зараз зупиниться. Але ні — ще один пласт знімає хірург. Він «прочитав» його в глибині, там, де мої колеги і я вже нічого не бачимо.

Деякі хірурги намагаються прискорити хід операції за рахунок в'язання вузлів. Однак операція триває довго. Здається, що Коломійченко оперує повільно. Але закінчує операцію в короткі строки, швидше, ніж інші.

По почерку, кажуть, розпізнають людину. Почерк хірурга — його операції. Іноді по рубцю можна сказати, хто оперував: досвідчений чи недосвідчений лікар, акуратний, неуважний, економний чи марнотратний.

Михайло Сидорович оперував безкровно, системно, послідовно. Його операційне поле завжди сухе. Складається враження, що він уже цю операцію і на цьому хворому робить другий або п'ятий раз. Стібки такі, наче прострочила тканину машина. І рана така, наче вона зроблена для того, щоб прикрасити людину.

Після однієї складної і вдалої операції, яку зробив Коломійченко, зібрав нас у кабінет Олексій Петрович Кримов.

— Бачили? — блиснув він сірими лукавими очима.— Так треба оперувати...

Позад мене зітхнув ординатор:

— Мені б такі руки...

Кримов зняв двома пальцями пенсне, подивився на ординатора й уточнив з посмішкою:

— Голубе,— голову... Ще Пирогов сказав: оперують головою, а не руками.

Округле лице, високе чоло, розумні очі, рішучі складки в куточках губ. Жвавий, швидкий, підтягнутий, чисто виголений, Михайло Сидорович завжди вносив бадьорість, захоплював. Коли Коломійченко нас залишав, здається, що він був з нами дуже короткий час.

Живо уявляю собі обходи професора: ось він підсів до хворого, нахилився до нього. Уважно слухає, обережно

скеровує розповідь, і хворий уже не говорить зайвого, а тільки те єдино важливе, чого домагається хірург. Водночас рука, начебто слідом за тривожною розповіддю хворого, обмацує уражене місце і по рухах легко угадується діагноз, який зараз назве хірург.

Але ось Михайло Сидорович більше не перебиває хворого. Мова знову стає безладною, метушливою, перевантаженою непотрібними деталями — звичайна мова хворої людини.

Ви дивуетесь терпінню хірурга. Пізніше він пояснить короткою латинською фразою: «Розповів, і полегло на душі».

Коли Коломійченко мав якісь сумніви, тоді він викликав нас до себе. Кожного вислухає. Навіть наймолодших лікарів і сестру, навіть няню. Михайло Сидорович не кепкує, коли хтось скаже дурницю. Свою незгоду аргументує без тіні глузування. Маючи великий досвід, незалежність мислення, він не дає відчутти молодому колезі свою перевагу, не підкреслює ту велику дистанцію, яка розділяє їх.

Михайло Сидорович вчив, а не робив зауваження, допомагав, а не вичитував. У нього не було підлеглих, а були співробітники, соратники.

Є люди, які лише своєю присутністю розвіюють тривогу, збентеження, сповнюють бадьорістю. Якщо така людина лікар, то до його професійного мистецтва додається чарівність особи. І тоді це вирішує успіх лікування.

Гуманність, такт — невіддільні від лікаря.

...Вранці була тяжка операція. Вночі хворий стало погано, і я подзвонив Коломійченку. В трубці почувся густий з сну голос: «Добре. Зараз приїду».

За вікном гучно грюкнули дверцята автомашини. Тяжкі, втомлені кроки на сходах.

Михайло Сидорович мовчки одягає халат, сутулячись сідає в крісло. Не піднімає очей, набряклих, у мішечках, повік, кидає:

— Розповідайте.

Потім ми йдемо до хворої. Він довго і причіпливо досліджує її.

— Все буде гаразд,— нарешті вимовляє він.

Обличчя хворої прояснюється, світлішає. Проводжає вона його вдячним поглядом.

На порозі він дає мені декілька порад і йде. На сходах раптом зупиняється.

— До речі, подивіться пов'язки в хворих. Змініть, якщо просякли кров'ю. Не повинно бути крові. Не люблю, коли видно кров. До побачення.

Я повертаюсь до хворої. Вона каже, що їй стало краще.

— Від відвідин професора? — всміхаюсь я.

Хвора помовчала, подумала, потім відповіла:

— Чи доводилося вам у дитинстві потрапляти під захист доброго і чужого дяді, коли вас хотіли образити? У таку хвилину ви ставали сміливим і ладні були битися з тим, хто вас образив. Це я відчула зараз і можу боротися з хворобою...

Я обійшов хворих і змінив пов'язки, які просякли кров'ю.

Шофер Федя віз якомсь Михайла Сидоровича у медсанбат. Задне колесо віліса вихляло, виписувало «вісімки». Віліс мчав швидко, могла трапитися катастрофа. Позаду хтось наполегливо сигналив. Шофер не оглядався, хвацько їхав далі. Несподівано Федю обігнала машина і різко загальмувала. З неї вийшов В. І. Чуйков.

— Ти знаєш, кого везеш?.. Ні, скажи, ти знаєш?

Шофер зблід, скочив з сидіння, взяв «під козирок» і відрапортував:

— Так точно — знаю. Головного хірурга армії гвардії полковника медичної служби професора Коломійченка.

— Життям своїм не відплатишся... — гримнув В. І. Чуйков. — Хірург — перший друг солдата.

Потім коротко наказав професору:

— Пересідайте в мою машину.

Михайло Сидорович спробував заперечити, захищати шофера, але Чуйков наполегливо повторив наказ. Довелось підкоритися.

Перший друг солдата. Це правильно. Всі в армії знали й любили Коломійченка. Навіть заслони від вогню створювали, коли він їхав у медсанбат дорогою, що обстрілювалася.

Армія В. І. Чуйкова пройшла героїчний шлях від Волги до Берліна. Золотими літерами в історію подвигів Радянської Армії вписані її бойові дії. Вони також вписані і в історію подвигів вітчизняної хірургії.

Михайло Сидорович шукав «резерви життя». Шукав і знаходив їх. Дехто може заперечити: він тільки блискуче виконував заповіді Пирогова. Ситуації на війні вини-

кають подібні, але не однакові. Хірург не повторював Пирогова, а мовби відтворював його методику. Життя фронту — рухливе, стрімке, мінливе, в ньому багато несподіванок. Пристосуватись, вибрати правильне рішення, до краю вичерпати «резерви життя» — це завжди творчість і новаторство.

Визначним є уміння Михайла Сидоровича бачити г о л о в н е. Бачити й концентрувати на ньому сили.

Що обумовлює успіх допомоги пораненим? Два фактори: якість і строки. Якість допомоги і строки її подання.

Внутрішнє напруження і «дихання» цифр я навчився читати від Михайла Сидоровича. Переді мною таблиці, виписані його рукою. Тануть цифри самопомоги і взаємодопомоги на полі бою. Зростають від однієї військової операції до іншої цифри допомоги, яку подають досвідчені санітари, санітари-інструктори й фельдшери. Я добре знаю, що це означає. Більше врятовано солдатів.

А строки? Запізнюється хірург — торжествує інфекція. Всі ці перитоніти, емпієми, гангрени, сепсиси. Оперуеш поранення в живіт після перших шести годин — виживає сімдесят процентів поранених, після двадцяти чотирьох — всього дев'ять. Отже, втручатися потрібно якомога швидше.

А як домогтися цього? Наблизити до передової санітарну службу? Не тільки це. Треба швидше виносити поранених з поля бою.

Михайло Сидорович розумів, що перше залежало від медиків, а друге — від «хазяїв бойового поля» — командирів.

Професор відвідував командирів дивізій, полків, рот, пояснював. «Строки, строки... Ось дивіться — таблиці, цифри... Виносити поранених — ваше і наше діло». Командири погоджувались, дякували: «Хто знає, чи розминешся ти завтра з кулею».

Військова рада пітримала свого хірурга. Було винесено спеціальне рішення.

Тепер пану Строку поклонялись, як язичники поклоняються ідолу.

Відкриваю перший том книги «Досвід радянської медицини у Великій Вітчизняній війні». Сторінка 115. Читаю: «...до шести годин хірургічно оброблялось 21,9 процента поранених». Це, звісно, середні строки.

А в армії В. І. Чуйкова було подано допомогу в перші шість годин 85,4 процента пораненим. Це була визначна перемога.

Зі скальпелем Михайло Сидорович не розлучався.

Познань. Фортеця. Вали і рови, наповнені водою. Армія прорвалася до стін міста. Гітлерівці захищалися з лютістю смертників. З передовими частинами — Михайло Сидорович. Шквал прориву випадково виніс на своєму гребені і патологоанатомічну групу — лікаря і двох фельдшерів. Ось і вся медицина, якою міг розпоряджатися головний хірург.

А поранених уже багато. Їх звезли у бетоновані приміщення на околиці.

Добу простояв Михайло Сидорович за імпровізованим операційним столом. Оперував патологоанатомічними інструментами. (Потім інструменти скинули у мішках з літака). В першу чергу подавали допомогу пораненим з кровотечами.

Коли підійшов медсанбат, Михайло Сидорович ледве тримався на ногах. Головного хірурга змінили на посту. Чобіт зняти не зміг — так набрякли ноги, що довелося розрізати халяви.

Крок за кроком знищувалися оборонні споруди навколо Берліна. Кільце стискалося, і незабаром бої розгорілися на вулицях міста.

Околиці були забиті технікою. Гуркотіли по мостовій танки, «катюші». Гвардійці вже скинули з них брезентові чохли.

Між машинами й танками йшли автоматники з чорними від поту спинами. Обличчя їхні покриті кіптявою і гаром, тому зморшки здавалися глибокими, наче намальованими. Але очі молодо і весело виблискували.

Зовсім поряд, з сусідньої вулиці, біла по центру міста артилерійська батарея. Кожний постріл відлунював далеко, як удар велетенського молота.

В одному з провулків звернув увагу на череду, що збилася до купи. Спитав солдата, чия це худоба. Він загадково посміхнувся:

— Хірурга нашого череда, Коломійченка.

Здивовано перепитую:

— Якого хірурга? Дурницю мелеш...

— Та ні, факт. Для поранених.

Не відразу до моєї свідомості дійшло прізвище «Коло-

мійченко». Але я раптом побачив солдатів, у яких на касках було позначено «Сталінград — Берлін», і зрозумів, що Коломійченко тут. Знову зійшлися наші шляхи. Радість залила серце.

Шефа я розшукав уже після капітуляції фашистської Німеччини.

Чи змінився він? Так. Срібла на скронях раніше не було. Зморшка біля губів стала більш рішучою. Очі примружені, немовби вдивляються в далечінь. Світиться в них втома.

Він помітив мій погляд і розвів руками.

— П'ятдесят стукнуло. Тільки що ювілей відсвяткували.

Підійшов до вішалки і надів кітель: блиснула емаль і золото орденів — ордена Леніна, двох орденів бойового Червоного Прапора, орденів Вітчизняної війни I і II ступенів, медалей.

— Пройдімося. Рейхстаг близько.

Ледве пробираємося по Берліну. Вулиці завалені цеглою, щебенем, перекинутими машинами. Все ще тліло й курилося.

— Самі пішли в армію чи по мобілізації? — спитав я. Михайло Сидорович підморгнув:

— Посилали до Харкова завідувати кафедрою. Відмовився. Не міг зробити інакше.

Ми перейшли через гору цегли. Серед уламків балок, меблів і щебеню валялись трупи гітлерівців. Тхнуло смородом.

— Страшно... Неможливо звикнути до цього,— зморщив лоба Коломійченко.

— Було страшно в перші дні,— уточнив я.

— І зараз страшно. Кожній нормальній людині на війні страшно. Головне — воля, вміння володіти собою. Хтось дуже правильно сказав: «Усяка перемога починається з перемоги над собою».

Ми входимо в кам'яне громаддя рейхстагу. Всі стіни списали наші солдати й офіцери: «За смерть батька!», «Обіцяли добити звіра в його лігві і добили!», «Хай це буде останнім кровопролиттям!»

— Хай це буде останнім кровопролиттям,— повільно вголос прочитав Михайло Сидорович.

У воєнний і мирний час хірургія залишається хірургією. Той же операційний стіл, та ж боротьба за життя людини.

Фронт для хірурга таким чином переміщається. Тилом стає армія.

Ні санвідділ, ні В. І. Чуйков не відпускали Михайла Сидоровича. «Попрацюєте ще зі мною у Німеччині»,— наполягав командуючий. Коломійченко відповів словами улюбленого поета: «Не гріє сонце на чужині».

Тоді йому запропонували місце головного хірурга Одеського військового округу. Михайло Сидорович наполягав на своєму: відпустіть додому, до Києва. Його енергія, що прискала через край, могла тепер знайти вихід тільки там.

І його відпустили.

...Київ. Ламані, спотворені обриси зруйнованого Хрещатика. Тераси руїн на Прорізній. Порожні зіниці вікон на бульварі Шевченка.

Знову кафедра, клініка. Хірургічна й педагогічна діяльність. І ще — організаторська, методична. Він — заступник директора Інституту удосконалення лікарів по науково-учбовій частині. Згодом Коломійченка призначають ще головним хірургом України.

Знову наші шляхи зійшлися. Доводилось разом їздити по районах Київської області, головним хірургом якої я тоді працював.

Руки опускались. Якими жалюгідними були наші лікарні. Замість вікон — промаслений папір, картон, подушки, фанера — все це змінювалось залежно від пори року. Лікарні — землянки. Лікарні — цегляні коробки: чотири стінки без вікон і дверей. Барометр мого настрою падав. Михайло Сидорович наставно читав мені вірші Шевченка:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіяць, не ждять,
Що посіяне — жать
Роботящим рукам.

— До жнив ще далеко,— зітхаю я безнадійно.

— Прийде час жнив,— переконливо відповідав він.

Навколо Михайла Сидоровича збирались ентузіасти. З гордістю він називав імена обласних хірургів О. Ф. Гербачевського, М. О. Романяки, П. В. Заболотникова.

Знову, як і в армії, Михайло Сидорович ухопився за головне: кадри. Будуть хороші кадри, буде хороша хірургія.

Потрапила якось до моїх рук книга Юхима Івановича Смирнова. Свого часу він був начальником Головного санітарного управління Радянської Армії. Бачу фото: конференція хірургів під деревом. Майори, підполковники, полковники. Пілотки, польові погони. Зосереджені обличчя. Серед них впізнаю Коломійченка. Йому належить гасло: армія — вуз.

Тепер у вуз він перетворив кожне хірургічне відділення обласної, міської, районної лікарні. Всі вчилися. Скликались конференції, декадниги, курси. Вчилися в інститутах удосконалення лікарів, на «робочих місцях».

Михайло Сидорович часто дзвонив нам, обласним хірургам:

— Скільки навчили лікарів вузьких спеціальностей діагностиці гострого живота? Скільки підготовлено операційних сестер? Сестер-наркоотизаторів, гіпсувальників? Чи навчили всіх переливанню крові? Підтягніться, підтягніться...

Перепало на горіхи недбайливим з Одеси, Полтави, Херсона... «Виріс травматизм? Чому? Зробіть те й те. Занедбали диспансеризацію. З'їздить у Житомир. Повчіться у Гербачевського...»

Збудженням, щасливим повертався з Тернопільщини.

— Молодець, Романяка. Від проривної виразки і непрохідності в нього вмирає втричі менше, ніж в інших областях. Що там, люди з іншого тіста зроблені? — Це додає нам ваги. А скільки обдарованих людей на периферії. Як зірок на небі.

Терпіти не міг «аристократів» від хірургії. Це — спеціалісти, що відірвались від життя, звузили свої інтереси до леза скальпеля. Ті, що піднялись до небес у своїй зарозумілості і дутій величі. Організацію вони вважали долею неуків і безталанних. Хто, мовляв, нічого не вмів робити, той іде в організатори.

Михайло Сидорович розважав душу:

— Білоручки, зазнайки... Де білоручка врятує одного, там організатор-хірург — тисячі...

В кулуарах конференції хтось зарозуміло сказав:

— Займатися профілактикою? Санпросвітою? Ми — хірурги.

Коломійченко перебив цього хірурга:

— «Майбутнє належить медицині запобіжній». Хто це сказав? Не знаєте? Не пам'ятаєте? Пи-ро-гов... Батько вітчизняної хірургії.

Робота з людьми? Це й виховання, і заохочення, і захист.

Запам'ятались два епізоди.

Траплялось, що між хірургами виникали чвари. Двом хорошим хірургам за одним столом важко. Кожен звик діяти самостійно. Здається, Наполеону належить афоризм: «Один поганий генерал краще, ніж два хороших. Посваряться і програють бій».

Такий конфлікт виник у Київській області: пересварились двоє хірургів.

Михайло Сидорович вилетів у район на кукурудзнику. Я супроводжував його.

Летів він і читав Віктора Гюго. Поглянув на мене з посмішкою, показав пальцем на рядок у книзі. Я прочитав: «З двох людей, що посварилися, винен той, хто розумніший».

Коли прилетіли, Коломійченко почав з обходу. Хворі, звісно, були занедбані.

Потім він зібрав хірургів. Ледве стримував гнів.

— Все можу вибачити. Забуття обов'язку — ніколи.

Коли ми йшли до літака, повз нас дівчина пронесла воду. Коромисло через плече, два повні відра. На воді блики. Немовби несла дівчина сонячне світло. Ступала босоніж по траві з пружною, гнучкою силою, ледь колихався її стан. У такт погойдувались, не розплескуючись, відра.

Ми зупинилися, мов зачаровані.

— Так би і по життю йти,— сказав Михайло Сидорович.— З повними відрами.— Потім сказав мені:— Заздрість, озлоблення, неприязнь серед хірургів спричиняються до дуже тяжких наслідків. Смертей більше у сварливих лікарів.

А захищати він умів чудово. Образити не дозволяв.

На одного хірурга сердився голова райвиконкому. Після операції помер його родич. Рак. Це була «законна» смерть. Але голова не міг з цим змиритися.

Я був присутнім під час розмови Коломійченка з головою.

— Проїжджав ваші поля. Чудові поля. У сусідів гірші,— почав професор.

Голова подякував.

— Лікарня справляє добре враження. Це приємно,— вів далі Михайло Сидорович.

— Турбуємось про медицину,— пояснив голова.

— Ваш хірург майстер. Високо ціную його мистецтво. Голова невиразно посміхнувся.

— З таким хірургом можна почувати себе спокійно при будь-якому нещасті. Хочу забрати його у вас. На велику роботу. У місто.

Голова раптом гаряче запротестував:

— А селу хороші кадри не потрібні? Не відпустимо! Ні-і. І ми не ликом шиті.

По дорозі назад я сказав головному хірургу:

— Ну, ви й дипломат.

Він розсміявся.

Йшли роки, мужніла сім'я хірургів України. Битва за життя людей ставала все рішучішою.

Михайло Сидорович вибирав напрям «головного удару». Це в нього виходило чудово. Він виділяв це головне з усієї маси фактів і дій з такою ж спритністю й майстерністю, з якою виділяв нерв або судину з рубцевої тканини і снайок.

Пан Строк знову, як в армії, оволодів розумом хірургів. Смертей у два-три рази більше серед тих, кого з гострим захворюванням привозили в лікарню після шести-дванадцяти годин від початку захворювання.

«Пам'ятайте про фактор часу»,— енергійно звучав голос Коломійченка на конференціях, засіданнях, декадниках. «Ранній діагноз, швидка доставка хворого і невідкладна операція забезпечують успіх».

Він вимагав, щоб кожний випадок запізнення спеціально розбирався, щоб з'ясовували причини, називали винних. Щоб кожного хворого з гострим захворюванням супроводжував до лікарні фельдшер (траплялось, що по дорозі хворий затримувався або раптом роздумував оперуватись).

Строк— це напрямок головного удару.

Але можна піти ще далі: до народження Строк. Забігти вперед і виставити далеко-далеко вперед могутні загородження. Мова йде таким чином про запобігання хірургічним катастрофам.

Хірургічні катастрофи трапляються у хворих на виразку шлунка, хронічні апендицити, грижі, розширення вен, спаяні хвороби тощо. Отже, треба активно виявляти таких хворих і лікувати, оздоровлювати.

Якраз цього і вимагав від своїх хірургів Михайло Сидорович. Першими відгукнулися Гербачевський з Житомира, Заболотников з Вінниці, Лизко з Миколаєва.

Багатьох людей оглянули хірурги. Поряд із скальпелем стало слово. Хворих навчали, наставляли, прищеплювали їм корисні навички. Слово допомагає усувати помилки, неправильні уявлення, відділяти живе від мертвого, як це робить скальпель. Виявлених хворих лікували амбулаторно, у стаціонарах, санаторіях.

Із захопленням відгукнувся на з'їзді хірургів про починання українців професор І. Г. Кочергін, який тоді був заступником міністра охорони здоров'я СРСР.

— Це нова, незвичайна проблема,— сказав він.— В історії вітчизняної хірургії поставлена вперше. Я не помилюся, коли скажу, що досвід хірургів України заслуговує всебічного схвалення й заохочення і має набути широкого розповсюдження серед хірургів союзних республік.

Михайло Сидорович не заспокоювався, розвивав наступ далі.

Від опіків страждали люди. Кожен лікував їх, як міг,— і погано і добре. Опіковий центр був створений у Києві. Страждали і хворі з туберкульозним ураженням легень. В обласних центрах почали з'являтися торакальні відділення. Заговорили про новий спосіб знеболювання. «Бути в перших лавах»,— піднімав, запалював лікарів Михайло Сидорович. Збирав кадри, створював центри.

З року в рік знижувалася смертність під час операцій з приводу ускладнених апендицитів, проривної виразки, непрохідності кишок, защемлених гриж.

Смертність серед хірургічних хворих з 1947-го по 1956 рік зменшилась утричі. При гострому апендициті — в три з половиною рази; при проривній виразці — у п'ять разів; при непрохідності — майже вдвічі. При резекції шлунка в районних і сільських лікарнях — майже в чотири рази.

Хіба це не чудо. Далеко позаду залишилися зарубіжні країни.

За операційним столом Михайло Сидорович врятував немало людей. Якщо скласти роки життя, які він продовжив людям, це було б багато десятиліть.

Роки праці головним хірургом, мабуть, були в житті

Коломійченка найяскравішими. Це був час безперервного горіння, великого творчого злету.

Дуже місткий час у нього. Вистачало і для великої наукової праці. Думка хірурга сягала до найважчого: серце, стравохід...

У 1934 році на Об'єднаному засіданні хірургічного і терапевтичного товариств він демонстрував хворого після операції з приводу «панцирного серця» з відмінним результатом. Це була перша операція, яку зробили на Україні, й одна з перших, яку зробили в СРСР.

У 1956 році Михайло Сидорович прооперував уже двадцять таких хворих.

Здійснювалися експерименти. Незабаром Коломійченко опублікував дві роботи під назвою «До хірургічного лікування спаечних перикардитів».

Є хворі, які через тривалі спазми стравоходу не можуть ковтати їжу. Михайло Сидорович глибоко вивчав існуючу практику допомоги таким хворим. Він відкинув операції, які запропонували Мікулич, Галлер, Мардвель. Накладання сполучення між шлунком і розширеною частиною стравоходу виявилось ненадійним способом допомоги. Хворі після цього нормально харчуватися не можуть. З легкої руки Коломійченка метод розширення дилататором стравоходу набув великого поширення.

Важко уявити страждання хворих з опіками і пораненням стравоходу. Найчастіше вони вмирають від глибоких змін у харчуванні організму.

Новий стравохід формувався з тонкої кишки хворого. Вчений розробив свою методику. Найбільша кількість таких операцій на Україні зроблена ним.

Всі хворі видужали.

Дві наукові праці Коломійченко присвячує військовій хірургії. Це глибокі й цікаві дослідження.

Із п'ятдесяти чотирьох наукових праць, які належать перу Михайла Сидоровича, особливе місце займає праця «Шляхи зниження смертності при непрохідності кишок».

Зроблена Михайлом Сидоровичем на 28-му з'їзді хірургів Радянського Союзу доповідь на цю важливу тему була заслухана як програмна і цілком схвалена.

Висновки, що випливають з цієї наукової праці, увійшли в арсенал засобів боротьби радянських хірургів з таким грізним захворюванням, яким є непрохідність кишок.

На книжковій розкладці мою увагу привернула обкладинка з гравюрою, на якій був зображений натхненний Шевченко. «Засмучений тяжкою неволею» — така назва книжки. Я зовсім не здивувався, коли прочитав прізвище автора: М. С. Коломійченко.

Він дуже любив Шевченка, часто звертався до його віршів у гіркі хвилини і в хвилини радості. Читав їх нам напам'ять.

У вихорі справ раптом замислиться і скаже:

— Обов'язково напишу про хворобу Шевченка. Всієї правди люди про неї не знають...

І ось — книга. Я гортаю її. «Сучасна медична наука,— написано в ній,— дозволяє уточнити діагноз, який було встановлено в 1861 році лікарем Едуардом Яковичем Барі, і сформулювати його таким чином: передсмертними хворобами Тараса Григоровича були органічний декомпенсований порок серця третього ступеня, цероз печінки і асцит.

Страшне життя прожив поет: 24 роки — неволя, 10 років солдатчина, 13 років невсипущий нагляд жандармів».

Михайло Сидорович розшукав в архівах свідоцтво про передсмертні хвороби Шевченка. Сто років тому воно було написано — пожовклий казенний аркушик. Зібрав висловлювання сучасників: Пономарьова, Костомарова, Ковальова, Жемчужникова, Лескова — художників, поетів. Особисті листи Шевченка про своє здоров'я і відчуття. «Трибунал під головуванням самого сатани не зміг би вивести такого холодного, нелюдського вироку — писав поет про заслання в Орськ,— з заборонаю писати й малювати». «Щастя мені не до лица...» «Крім усіх лих, що душу терзають, бог покарав мене ще й тілесним недугом...»

На тиф хворів восени 1839 року. Тоді написав олією свій знаменитий автопортрет. З уважного погляду Михайла Сидоровича як лікаря нічого не випало.

«Вдивіться в портрет,— пише професор,— і ви побачите сліди тяжкої хвороби: худе, виснажене, змучене обличчя, запалі очі, ніс загострився».

Розповів і про лікарів, які лікували Шевченка: про Олександра Бланка, чудову людину й лікаря з лікарні Марії Магдалини — діда Володимира Ілліча Леніна по матері; про Козачковського, якому поет присвятив вірші, про Дмитра Міна, перекладача Данте.

Михайло Сидорович порушує питання: «Чи можна було врятувати Шевченка, застосувавши методи сучасної

медицини, і відповідає:— Продовжити — можна, але не-надовго — дуже жорсткого удару завдали здоров'ю великого Кобзаря заслання, неволя, злидні, душевні тер-зання».

Зі сторінок книги оживає образ «правди і волі про-рока». Виписаний він серцем лікаря, з любов'ю, як це міг зробити тільки син України.

Коли я подзвонив Коломійченку, щоб як читач подя-кувати за книжку, він сказав:

— Мій скромний вінок на могилу поета.

Час від часу в пресі з'являлися статті Михайла Сидо-ровича, і ми читали їх з інтересом і захопленням: про Франтішека Яна Піта, видатного чеського вченого і хі-рурга, друга Пирогова і сучасника Шевченка; про Гуго Глязера. Це чудові статті. Коломійченко виступав у них як голова Товариства радянсько-австрійської дружби і як медик. Гуго Глязер — вчений, історик медицини і го-лова Товариства австро-радянської дружби. Він написав книжку «Від Гіппократа до Павлова». Коломійченко від-значає надзвичайний популяризаторський талант Глязе-ра, дякує автору за добрі слова про радянських учених, нагадує про деяких інших учених, що про них слід бу-ло б написати, і ще про українця Єпіфанія Славенецько-го, який у XVII столітті переклав з латинської на росій-сько-слов'янську мову епохальну працю Везалія.

Побував Михайло Сидорович у Мексіці. У газеті з'я-вилися його нариси. У них він розповідав не тільки про конгрес хірургів, учасником якого був, а й про природу, побут, культуру Мексіки. Про вулкани, піраміди, які не поступаються перед єгипетськими, про долини, вкриті «жорсткими колючими кактусами», «які годують, поять і одягають сільських жителів», про села з глинобитними халупами й індійськими вігвамами-куреннями. Нічого не випало з уваги: «На чоловіках — ковбойки і штани з де-шевої бавовняної тканини. Через плече перекинутий не-змінний сарапе — груба шерстяна накидка з чотирикут-ним прорізом для голови. Сарапе був і плащем, і ковд-рою, і килимом. На голові — сомбреро...» Дивився бій биків, ловлю коней за допомогою ласо і скачки без сідел на мустангах і биках.

Звичайно побував у гостях у Фернандеса, режисера, який створив чудові фільми: «Марія Канделярія», «Мак-

ловія», «Ріо Ескондідо», «Мексіканська дівчина». Говорив з ним. Дякував за фільми: «Радянські глядачі знають і високо цінують ваше мистецтво».

Михайло Сидорович жваво відгукувався на всі явища життя.

Той, хто «працює на життя», таким і повинен бути.

Довелось мені одного разу відпочивати з професором. Це було в Чорнобилі на Прип'яті. Щороку він відпочивав тут улітку.

Відбувалося це завжди дуже цікаво. У Чорнобиль він вирушав на своїй моторці разом з дружиною, дочкою, зятем і любим онуком. Пливли вверх по Дніпру, а потім — по Прип'яті. Робили привали на березі, ночували в куренях знайомих мисливців або в будинках бакенщиків, купалися, грали в м'яча.

У Чорнобилі селилися на березі, біля самої води.

Популярність Коломійченка в тих місцях була великою. Зверталися до нього з усякого приводу. Він лікував, радив, допомагав. Відгукувався на всі прохання, хоч це й порушувало відпочинок. Дружина — Ірина Володимирівна, мила, розумна, життєрадісна жінка і вірний друг, умовляла відвідувачів не турбувати професора через дрібниці, Михайло Сидорович сердився:

— Хто там, заходьте. Пропусти, будь ласка.

Відкладав газету або книжку, вставав з дивана і виходив до відвідувачів.

Нам також не давав провадити дачне «анабіотичне» існування. Вивозив на моторці вверх по Прип'яті. Ці поїздки завжди були цікавими.

Вздовж берега у нього були знайомі рибалки, бакенщики, матроси, колгоспники. Кожен виявляв увагу. Нас пригощали рибою, фруктами, помідорами з грядки, кисляком або свіжим молоком, водили по мальовничих місцях. Ми мали вигляд робінзонів. Тільки замість звірячих шкур носили труси, а на головах — солом'яні брилі або носові хустинки з вузлами на чотирьох кінцях.

А коли оголошували час полювання, ішли на луки. Душею вилазки був, звичайно, Михайло Сидорович.

Запрошував з собою однорукого юнака, який славився на весь район як вправний стрілець. У юнака була одноствольна примітивна рушниця, але стріляв він з неї без промаху.

У мене була чудова двостволка.

Вийшли на вечірню зорьку. Озера перед нами лежали на луці, як осколки на зеленому оксамиті. Повернулися з чималими трофеями: я ніс вісім качок, які застрелив юнак, а він одну, застрелену мною. Хтось на честь мене висловив захоплення (на мені ж висіло вісім качок). Михайло Сидорович пояснив:

— Перед нами чудовий приклад розподілу праці. Кожен у своїй галузі виявив відмінні якості...

Потім він обійняв однорукого юнака і розцілував його.

Потрошив птицю сам. Робив це з хірургічною спритністю і ретельністю. Потім пригощав усіх. Радів, коли хвалили його кулінарне мистецтво.

— Мені тільки це й зостається робити. Брати участь у полюванні не можу... серце...— сказав він з усмішкою.

Останні дні літа. Луки просторі, вільні, кінця-краю їм немає. Зібрана у копи запашна трава. Захід стікає на просторинь річки по розчесаних вітром косах верб... У неозорому глибокому небі з'являються перші зірочки.

Немає на земній кулі вечорів, прекрасніших, ніж на Прип'яті наприкінці літа.

Підставивши лице призахідному сонцю і вдихнувши глибоко, Михайло Сидорович говорить тихо, начебто сповіщає таємницю:

— Яке ж хороше життя...

— Яке ж хороше життя. У протиріччях своїх, радощах і печалях, у труді й відпочинку.

Ці слова донесло до нас радіо з Москви, з Колонного залу. Йшла нарада по роззброєнню. Говорив Михайло Сидорович.

— Матерям і дружинам, юнакам і дівчатам потрібне чисте повітря, без домішки стронцію... Крові веселіше текти в жилах, а не в траві й не по піску... Щастя неможливе під прицілом снайпера-атомника.— Голос звучав твердо, щиро і пристрасно.— Я добре знаю, що таке війна. Тисячі чудових юнаків були вбиті або скалічені кулями й снарядами. Досі стоять вони у мене перед очима.— З глибини серця вихопились прямі різкі слова:— Нам, хірургам, осточортіла війна. Не було б війни, ми без

останку віддали б себе творчій, а не військовій хірургії. Дух захоплює від думки, яких вершин досягла б хірургія, коли б Пирогови, Скліфосовські, Бурденки не розтратили себе на війнах. А серед убитих хіба не було Павлових, Менделєєвих, Мечникових, Лобачевських і Ціолковських?..

Не автор дзвінкої фрази, не красномовець, що вишиває словесні узорі — говорила людина, яка більше ніж хто інший в житті знає справжню ціну крові й стражданням.

Тому кожне слово його западало в душу, лишало в ній глибокий слід.

— Пора закрити рахунок побоїщам народів.

Я стояв у натовпі посеред вулиці біля оперного театру й слухав передачу. Поряд вусатий літній чоловік переминався з ноги на ногу, поскрипував протезом.

Коломійченко закінчив промову словами Короленка: «Людина створена для щастя, як птиця для польоту». Вусач повторив задумливо: «...як птиця для польоту». Потім показав головою на гучномовець: «Мене врятував під Познанню... Газова була. Знаєте, що таке газова гангрена?»

Ірина Володимирівна подала на стіл вечерю, поставивши окремо помідори та огірки. Михайло Сидорович почав готувати салат: він любить робити це сам, на свій смак.

— Мир — це наше поле діяльності, наша першочергова лікарська справа, — сказав Михайло Сидорович. — З усіх відомих профілактик — це найважливіша, — підкреслив він, — профілактика поранень, хвороб, голоду, розрухи, смерті. Яка ще профілактика може бути всеосяжнішою?

Вдивляюсь в обличчя Михайла Сидоровича. Постарів? Ні. Є люди, які, здається, зроду старі. Але є такі, які ніколи не старіють, хоч роки зробили своє діло: запал і юнацький вогонь з ними не розлучаються.

Входить розпашілий онук. Футбольний матч закінчився на користь киян. Михайло Сидорович поділяє захоплення онука. Спитавши, чи зроблені уроки, він відсилає його в іншу кімнату. Михайло Сидорович довго, з любов'ю дивиться вслід онукові.

Із сусідньої кімнати чути шелест сторінок і поскрипування стільця.

За вікном прошуміла карета «швидкої допомоги». Професор здригнувся.

— Досі різкі звуки лякають мене. Все здається, що свистить снаряд...

Змахнув крихти зі столу й знизав плечима.

— Не можна збагнути цього: величезні маси людей зближаються, щоб перетворити один одного в криваве місиво.— Замислився й додав: — Що б я не зробив на користь миру, це буде важливо.— Озираючись на двері, за якими готував уроки онук. — Це треба для нього. Для таких, як він...

Був випускний вечір.

Коли підвівся професор, стало тихо. Всі погляди звернулися до нього. Зіпершись на спинку стільця, Михайло Сидорович говорив тихо, але, як завжди, із захопленням.

Його думки, слова запам'ятовуються. Ти їх відчуваєш у своєму серці...

«Сорок п'ять років тому збулася моя мрія — став лікарем... У моїх руках не раз було життя людини».

«Яка б хвороба не вразила людину, вона неодмінно зачіпає всю її особу і в першу чергу душу. Тому й лікувати треба душу».

«Початок лікування належить вже до тих перших елементів контакту, коли не вимовлено ще жодного слова, коли фігурує лише поза, міміка, жест...»

«...Ви легко й швидко оволодіваєте технікою досліджень. Навчаєтесь вислуховувати «мелодії» серця, а ось «вислухати» хворого не завжди вмієте...»

«...Без ласки тяжко, а іноді неможливо підійти до дитини. Хворий теж нерідко нагадує дитину. Згадайте, що Павлов писав про Боткіна: «Його принадність серед хворих справді носила чарівний характер: лікувало часто одне його слово, одні відвідини хворого».

«...Починаючи лікувати, лікар повинен поставити себе на місце хворого, вирішити, чи згодився б він сам на операцію, яку пропонує».

Здається, ми чуємо знайомі речі. В тій чи іншій формі ці думки вже хвилювали лікарів. Тоді чому ж це справляє таке враження? Чому горять очі? Чому випускники жадібно ловлять кожне слово? А тому, що в устах

Михайла Сидоровича це — не фраза, яку вчитано з книги, а виношене, відстояне, вистраждане.

«Є лікарі,— веде далі професор,— яким здається, що вони все знають і що їм нема чого вчитися в інших. Це — пропаші лікарі».

«Вчитися повинні всі, а медики особливо. В медицині не можна допускати відставання. Лікар, що не заглядає в книгу,— не лікар. Знання, які не поповнюються систематично, згасають з кожним днем».

«...Пиха, амбіція не ведуть до добра. За них хворі розплачуються здоров'ям і життям».

Живими прикладами він ілюструє свої думки.

«Радьтесь. Якщо я зможу бути вам корисним, звертайтеся до мене. Я не відмовлю вам в допомозі».

Хороша, добра слава йде про Коломійченка. Широко відоме його ім'я. У трамваї, на вулиці, в магазинах він відповідав на вітання людям, з якими він не знайомий, але які його добре знають. Він був заступником голови Всесоюзного товариства хірургів, заступником голови Всеукраїнського товариства хірургів, членом Міжнародної асоціації хірургів. У числі небагатьох він був обраний почесним членом Всесоюзного товариства хірургів. Але все це не віддалило, навпаки, наблизило його до людей.

Тісним дружним кільцем оточує Михайла Сидоровича молодь. Всі закидають питаннями, а він відповідає на них просто, як старший товариш.

— Як би ви зробили на моєму місці?

— У мене був такий випадок...

— Правильно я зробив чи помилився?..

— Я намагаюсь перейти на інший бік вулиці, коли зустрічаюсь зі своєю хворою. Це було важко пережити.

Далеко за північ затяглася бесіда.

Кожен хоче сісти поближче до професора. Талановиті люди мають дивні властивості: спілкуючись з людьми, якусь-то частинку свою вони віддають їм. Такі, як Коломійченко,— лікарі за велінням серця.

Життя ставить перед Михайлом Сидоровичем різні вимоги. Можна було б «забронюватись», відійти від них. Але як відійти? Понад десять років його обирали головою комісії по охороні здоров'я обласної Ради депутатів

трудящих. Різноманітна діяльність комісії: стан здоров'я допризовників і підлітків, медична мережа, боротьба з хворобами, благоустрій населених місць. У все треба вникати, вивчати, скрізь побувати.

Почався «ростовський рух». Як тут не відгукнутися, не подати приклад? І Михайло Сидорович щотижня відвідує завод «Арсенал», консультує хворих робітників.

Односельці також не можуть ображатись на свого знаменитого земляка. Він не забуває про них, їздить у Шполу із задоволенням, з тим світлим сумом, з яким кожен із нас відвідує рідні місця. Одна з хворих, яку врятував професор, писала своєму зцілителю: «Я низько вклоняюсь будинку, в якому Ви народились, і стежкам, по яких Ви бігали в дитинстві». Отчий дім, стежки, сади. У серця свої закони.

В амбулаторії протовпитись неможливо, коли починає прийом Коломійченко.

Був Михайло Сидорович членом пленуму Київського міськкому партії, потім членом пленуму обкому партії. Обласна партійна конференція вибрала його делегатом XXII з'їзду Комуністичної партії України.

Чехов двома словами висловив високе покликання письменника в суспільстві: заступатися за людину. Ці слова також стосуються й лікарів. Але багато з них звужують свій обов'язок до обов'язків біля ліжка хворого. Михайло Сидорович заступається за людину скрізь, де тільки може: за операційним столом і на конгресі миру, біля ліжка хворого і на засіданнях комісії по охороні здоров'я, в експериментальних лабораторіях і на обстеженні житлових умов виборця, який звернувся зі скаргою до свого депутата.

Цього разу валідол не допоміг. Серце стиснулося сильніше, ніж звичайно. Біль пронизав грудну порожнину і відгукнувся в лівій руці. Довелося лягти в ліжко.

Уже не раз він би встав, якби не сувора заборона щоденного консилиуму.

Я провідав його в тяжку хвилину. Зверх ковдри лежала відкрита книга. Обличчя було спокійним. Очі іронічно іскрились. Він кинув у бік дверей, за якими радились лікарі:

— Як вони намагаються приховати від мене правду.

Я вдаю, що вірю їм. Незручно все-таки засмучувати колег.

— Ви вважаєте, що тяжко хворі? — запитав я.

— Нічого я не вважаю. Минеться,— подивився кудись убік і додав після паузи: — Наша професія — професія серця. Це — наші монети. Ними ми розраховуємось, і завжди готівкою.

Телефон дзвонив не змовкаючи. Сотні людей довідувались про стан здоров'я професора.

Кожного вечора Ірина Володимирівна приносила списки прізвищ людей, що дзвонили. Списки були довгими. Щоразу професор перебігав їх очима. Посміхався про себе: кожне прізвище викликало в нього якісь спогади.

Старі спостережливі лікарі говорили, що чим більше людей турбується про хворого, тим скоріше він видужує. Відбувається нібито переміщення енергії від здорових до хворого.

Видужав і Михайло Сидорович.

Всюди книги — у стінних шафах, на столі, стільцях, дивані. Зовні враження хаосу, але я знаю, що в тому, як лежать книжки, є свій суворий внутрішній порядок. І ніхто в родині Коломійченка не має права перекласти книжку з одного місця на інше.

Михайло Сидорович кладе ручку й складає аркуші, списані його розгонистим крупним косим почерком.

— Все, що продумано й пережито, просить на папір,— говорить він.— Заради того, щоб присвятити себе науковій роботі, я залишив роботу в міністерстві. Хочеться не тільки узагальнити досвід минулого, а й зазирнути в майбутнє хірургії. Ви читали мою статтю про хірургію на Україні?

— Читав, звичайно,— відповідаю я.

— Згодні?

— Не віриться, що смертей не буде після операцій апендициту, грижі і що набагато знизиться смертність при непрохідності. Чи не видається нездійсненний вексель?

Михайло Сидорович відповів не зразу:

— Так, у нас гостра спеціальність. І не тому, що — скальпель. Успіх хірургії — перехрещення багатьох факторів. Хворий може відреагувати на операцію непередбачено. Крім того, хірурги не рівні в своєму мистецтві.

Я кажу це для того, щоб ви не подумали, ніби неможливі винятки. Але ще не вичерпані резерви для зниження згубного кінця.

— До нуля?

— Почасти — навіть до нуля... Не було ж смертності від операцій з приводу хронічного апендициту в містах двадцяти двох областей України. Не помер жоден з хворих з дев'яти тисяч оперованих від неускладнених гриж у сільських лікарнях...

Михайло Сидорович встав, пройшовся по кабінету, заговорив швидко й жваво:

— Є такий хірург на Чернігівщині — Пустовойт. Помирали в нього від непрохідності хворі. А тепер з п'ятдесяти п'яти помер лише один. А ви кажете — нездійснений вексель...

Михайла Сидоровича покликали до телефону.

— Колишній студент? Захворіла дружина?.. Добре, привозьте...

За хвилину він повернувся до кабінету. Зупинився проти книжкової шафи з новими книгами. По корінцях впізнаю том Бакулева і Мешалкіна про хірургію серця, Углова — про хірургію легень. Коломійченко доторкнувся до корінців двома пальцями.

— Фантастичний стрибок хірургії. Вторгнення в серце, легені... З трепетом дивлюсь я в майбутнє науки.

Знову подзвонили:

— Житомир. Слухаю. Добрий день. Читав. Стаття хороша. Надрукуємо в журналі.

Слідом за цим ще розмова з якимось лікарем з району:

— Є для вас чудова тема. Для замітки? Ні... Кандидатська дисертація. Так, так — кандидатська.

Повернувся до кабінету. Помовчав, зібравсь з думками.

— Так про що ми говорили? Майбутнє хірургії. Уява стає безсилою, коли хочеш уявити завтрашній день хірургії, озброєної досягненнями фізики, електроніки, радіотехніки, електромеханіки, телебачення.

На обличчі Михайла Сидоровича немає слідів хвороби. Молоді очі, він знову сповнений сил і енергії. Я розвиваю думку співрозмовника:

— Лікарів тепер треба готувати в технічних вузах...

— І це має рацію. Біолого-технічний вуз. А поки що повинні працювати разом: лікарі й інженери. Нам потрібні інститути з сильним інженерним складом,

— Ви про це писали: Інститут експериментальної хірургії, Інститут невідкладної допомоги...

— Так, так. Ось де ще я б попрацював...

Цього вечора ми говорили з ним більше про сьогоднішнє й про майбутнє, ніж про минуле...

За вікном спадало листя з каштанів. Жовті спалахи осені. Михайло Сидорович сказав, зі смутком подивившись у вікно:

— Час прив'ядання й присмерку.

Я заперечив:

— Час дозрівання плодів.

...Тихими київськими вулицями повертаюсь додому. Рейтерська, Чкалова... Світло ліхтарів пронизує пожовклі крони каштанів. Кружляючи, падає листя і лягає під ноги. Від освітлених вікон віє затишном, людським спокоєм. Я подумав: серед людей, які живуть у цих будинках, є чимало таких, що зобов'язані професорові своїми радощами, своїм життям. Раптом сплив у пам'яті образ дівчини з відрами на коромислі, повними сонця. І слова Михайла Сидоровича: «Так і по життю треба пройти з повними відрами».

Так ішов по життю Михайло Сидорович. Йшов і щедро наділяв людей багатством своєї душі, світлом таланту, знанням і досвідом.

1962

ЗАВЖДИ В ДОРОЗІ

Повість

Розділ перший

З кінця січня 1897 року всі дні Заболотного були заповнені клопатами по спорядженню експедиції в Індію: він скуповував у магазинах лабораторне майно, інструменти, апарати для бактеріологічних досліджень, реактиви. Вечорами разом з Редровим пакував їх. Для читання спеціальних книжок доводилося уривати години від сну. Напередодні від'їзду Заболотному запропонували прочитати лекцію про чуму для лікарів і публіки. Заглядаючи в мікроскоп, щоб побачити убиту чумну бацилу — коротеньку паличку з округлими забарвленими кінцями, — дами в пишних шовкових сукнях не дихали і тримались якнайдалі: не доведи господи заразитися. 9 лютого Заболотний був на званому обіді, що на його честь влаштувала редакція журналу «Русский архив патологии». З обіду він знову повернувся в лабораторію, щоб із служителем Петровим допакувати майно.

Усі ці дні він повертався додому втомлений, відразу ж падав у ліжку і засинав, встигши розповісти Людмилі Владиславівні тільки найважливіше і то в головних рисах. А Людмила кожного разу зустрічала його усмішкою, з сяючим обличчям, не даючи відчути, що засмучена і страждає.

Зате в день від'їзду, хоч як це було важко, Заболотний цілком звільнив себе для Людмили. Ці кілька годин перед невблаганною розлукою він проведе з дружиною. Для цього попередив Високовича і Редрова — учасників експедиції, — щоб за ним не приїздили: на поїзд прибуде сам, а його особисті речі задалегідь повіз служитель Петров.

Вийшли вони з дому з таким розрахунком, щоб встигнути до поїзда пішки, не поспішаючи. З Басейної спустилися вниз до Великої Васильківської і тут спинилися біля рекламної вертушки із строкатими афішами. Тулячись до чоловіка, Людмила з докором глянула на нього. Ніякі їх спільні плани не були, певна річ, виконані: зблякла вже афіша про Пушкінський вечір; дев'ятого лютого закрилася виставка картин у біржовому залі; не подивилися вони також «Синематограф» — як широкомовно повідомлялося, «єдиний в світі апарат рухливих картин Люмієра». І «Божевільні з кохання», п'єсу на п'ять частин Радиславського в театрі Соловцова, пропустили вони. Все зім'яв нестримний потік справ з тієї хвилини, коли від імені принца Ольденбурзького запропонували Данилові вирушити в експедицію.

— «Божевільні з кохання»! Чи не нас мають на увазі? — з усмішкою сказав Заболотний, щоб розвіяти Людмили смуток.

Людмила не відповіла. на жарт. Заболотний глянув в обличчя дружини. Не примхливе невдоволення прочитувалось на ньому. Очі й губи усміхались. Але за тією застиглою усмішкою ховалася тривога на грані з відчаєм, що не мала нічого спільного з прикрістю від невідвідання театрів і виставок. Коханий чоловік їхав у ризиковану експедицію. Індія — не країна «чарівних зірок і казкових переказів», якою уявлялася їй раніше. Мільйони там вмирають від чуми, холери і лихоманки, від укусів змій, від сонячних ударів, там легко стати жертвою забобонної юрби або людей, доведених до нестями голодом. У саме пекло рветься її чоловік, і серце їй краялося від болю й страху.

Заболотному неважко було розгадати хід думок Людмили.

— На чуму нам треба, Милочко, мати тверезий погляд, лише тоді ми зможемо визначити межі небезпеки, не давши розігратись фантазії і несвідомому страху, вжити потрібних заходів. Чуму робить страшною паніка... — сказав Данило, явно стараючись вгамувати Людмилу тривогу.

Але дружина, здавалось, не слухала його.

— Що б ти сказав, Даню, якби я стала заперечувати проти твоєї подорожі в Індію? — несподівано спитала вона. — Це тільки свідчило б про мою прихильність і любов до тебе...

— ...або про егоїзм,— коротко заперечив Заболотний. Мовчки вони пройшли кілька кроків.

— Я ще не погоджуюся з тобою, а вже відпустила тебе. Сталося це, звичайно, не тепер, а в ту хвилину, коли прийшов додому і з щасливою усмішкою сказав, що маєш їхати туди...

— Ріднесенька моя. Для мене це найбезцінніший доказ твоєї любові. Не турбуйся... В Індії зо мною нічого не станеться...

— Ніякої іншої думки я не допускаю, — сказала неправду Людмила Владиславівна.— Само провидіння зробило тебе невразливим для мікробів... Я заклопотана іншим: чи привезеш ти мені з Індії в подарунок маленького бенгальського тигра і цейлонських бананів? — Милочка притулилася щокую до плеча Заболотного, щоб сховати очі, на яких зблиснули сльози.

Перед тим як перейти вулицю, Заболотний нишком, щоб не помітили перехожі, поцілував Людмилу в розчервонілу від морозу й хвилювання щоку. Тієї ж миті з-за рогу, з боку Бібіковського бульвару, вискочила коляска, запряжена прекрасною парою вороних коней з гнутими, як у лебедів, шиями і розмайними гривами. В колясці сидів чоловік у формі вищого військового чину з пещеним обличчям і гнівними очима. Він тримався напружено, прямо, наче в сідлі на параді, а поруч нього сиділа гарненька жінка у крилатому чорному капелюшку з пишним білим страусовим пером. Це були командуючий Київським військовим округом, генерал-лейтенант Драгомиров з дружиною. Рухом руки із затиснутою в ній рукавичкою він торкнувся широкої спини кучера, і коляска зупинилась.

— Якого полку?! — коротко і грізно запитав генерал.

— Сто тридцять другого Бендерського молодший лікар! — відрепортував Заболотний, виструнчившись. Блакитні очі його невинно дивилися в обличчя генерала.

— Нескромним діям віддається на вулиці! Принижуєте офіцерську гідність! Гудзики на шинелі не застебнуті! Вишита сорочка під сюртуком! — Генерал ладен був уже оголосити міру покарання, якої заслуговував військовий лікар, коли раптом дружина генерала вигукнула: «Любий, та це ж Заболотний!.. Той, про якого я тобі розповідала...»

Не повертаючи голови, Заболотний глянув на генеральшу. Пригадалася лекція. Це вона ввійшла у зал, обома руками підбираючи спідниці, коли він уже почав

свою розповідь про чуму, і сіла в крісло, послужливо підставлене їй поважним професором Льошем. Піднісши до очей лорнет, вона довго і допитливо вивчала обличчя і постать доповідача. Їй подобалися молоді люди з героїчними біографіями, і вона вже багато чула про його наукові подвиги і самовідданість. Це чудово: проковтнути холерних вібріонів, щоб довести на собі, що якась там вакцина-сироватка запобігає холері!

— Сьогодні Заболотний від'їжджає в Індію,— прошебетала генеральша,— мабуть, ми з тобою, любий, були мимовільними свідками сцени розставання з дружиною... Адже це ваша дружина? — підвела брови Драгомирова.

— Так точно, ваше сіятельство...— відповів Заболотний.

Генеральша перевела очі на чоловіка.

— От ми все й уточнили, шер амі.

В голосі генерала тепер чути було не гнів, а бурчання:

— В Індію? Тим більше треба стежити за собою! Ніхто не повірить, що ви чуму подолаєте, коли немає у вашій фігурі підтягнутості та військової виправки.

Коляска помчала далі, здіймаючи хмари снігу.

Заболотні перебігли дорогу, презирнулися і весело пирснули.

— Звісно, чума враз і негайно відступить, як тільки я застебнуся на всі гудзики і брязну шпорами,— реготав Данило.

Тепер вони поволі піднімалися Бібіковським бульваром. У повітрі вже вчувалося наближення весни, хоч було ще холодно і на деревах та дахах лежав сніг. Погода ставала мінливою, то тепліло і сніг танув, то знімалася хуртовина — за Києвом у бік Фастова замело паркові колії і стрілки, припинився рух поїздів,— то починалася ожеледь і лід важкою бронею заковував вулиці, дерева, будинки, звисав блискучими нерухомими торочками з карнизів і дерев.

Людмила навмисне говорила про дрібниці, про випадкове, захоплювалася засніженою алеєю і срібним візерунком гілок, фейерверком і звуками військового оркестру з ковзанки на Степанівській вулиці.

На вокзальній площі вони злилися з натовпом, що поспішав на поїзд. Біля входу у вокзал їх спинив Коцюбинський Михайло Михайлович. На ньому була бекеша із смушковим коміром і висока смушева шапка. Очі під наче намальованими бровами усміхались. Вуса — колеч-

ками, борідка-еспаньйолка. Він ласкаво привітався із Заболотним і поцілував руку Людмилі Владиславівні. Вловивши вираз прихованої пригніченості на обличчі Людмили, він, не випускаючи тонкої руки жінки, сказав:

— Данило Кирилович повернеться у ваші обійми героєм.

Потім узяв Заболотного під руку, і втрьох пішли поруч.

— Уже в Києві, куди я прибув у справах філоксерних, довідався, що ти їдеш в Індію воювати з чумою. Ясна річ, я зараз же поспішив на вокзал. Сьогодні я проводжая тебе на правах колеги.

Заболотний дуже зрадів Коцюбинському.

— В образі Тиховича у твоєму чудовому оповіданні «Для загального добра» я відразу ж пізнав автора. Всю духовну еволюцію Тиховича можна виразити такою фразою: «Філоксерист, на мою думку, є одним з паразитів на винограді». Яким повинен бути розпач людей, щоб добро, зроблене тобою, сприймалося як злочин. Нехитра справа пояснити це: ви дієте на основі закону і від імені держави. А де грабунок, образа, насильство — там закон і держава.

— «В краю неволі все брехня, царить в законі розбійня». Це твої вірші, Даниле, пригадуєш? — з сумом сказав Коцюбинський. — Нам уже в Молдавії йшли голови рубати... Яким правом, мовляв, ми землю труїмо! Коли сохнуть виноградники, нехай сохнуть, на те воля божа, з богом не сперечаються. І ніхто слухати не хотів моїх пояснень про те, що філоксера, — це паразит, який висмоктує соки з коріння винограду... Але не час зараз говорити про це... Від щирого серця бажаю тобі успіхів і щасливого повернення...

На дебаркадері була сила-силенна люду. Київ гучно проводжав експедицію. В натовпі Заболотний багатьох упізнавав: он молодий студент Микола Стражеско, якого він на кафедрі навчав виготовляти живильні середовища, фарбувати і культивувати мікробів; он промайнула гріваста голова професора Підвисоцького, редактора журналу «Русский архив патологии». Готуючись до промови, піднімався на східці вагона Феофіл Гаврилович Яновський.

Заболотний, Людмила і Коцюбинський ледве-ледве протискуючись крізь щільну людську стіну, підійшли нарешті до вагона експедиції.

Тим часом Феофіл Гаврилович почав промову.

— Поїздка учених до Індії, — говорив він, — сприятиме розширенню нашого світогляду і вдосконаленню в боротьбі з недугами. Хай щирі й гарячі побажання Києва стануть розрадою для наших колег у тяжкий час розлуки з сім'ями і рідними, хай вони завжди будуть з ними, хай допомагають у боротьбі за утвердження справжньої науки, в ім'я якої вони їдуть у Бомбей...

Потім виступив професор Підвисоцький, улюбленець студентів.

— Ми стоїмо біля початку славного шляху вчених. Цей день для всіх нас стане блискучим історичним спогадом.

Від імені експедиції Високович подякував за добрі побажання і висловив надію, що присутні тут молоді лікарі завжди будуть готові прийти на допомогу стражденному людству.

Останні слова промовців потонули в гучних оплесках і вигуках «ура!»

Поїзд рушив. Студенти заспівали «*Guadeamus igitur*». Очі Заболотного розгублено перебігали по обличчях. Людмила і Коцюбинський ішли поряд з поїздом. Спустившись на східці вагона, без шапки, з непокірним чубком, що його куйовдив вітер, Заболотний посилав Людмилі поцілунки рукою, намагаючись не загубити її з очей. Людмила відповідала йому тим же, торкаючись ніжною білою рукою уст. Ласкаво ворущачи пальцями услід Заболотному, вона немовби віддавала руху тепло своїх уст. В міру того, як поїзд набирив швидкість, пальці замирили, але вона все йшла і йшла по дебаркадеру, і натовп розступався перед нею. Порівнявшись з останнім вагоном, Людмила стала навшпиньки, прощально піднявши вгору і другу руку в хутрянній муфточці. Коли й ліхтар зник за поворотом, її раптом поійняла слабкість, руки кволо впали, напружена усмішка розтанула на обличчі, і вона дала волю сльозам. Тулячи хусточку до обличчя, опустивши голову, Людмила поволі ішла до виходу.

Розділ другий

З просуванням експедиції на південь різко змінювалася погода: в Австрії сніг уже зійшов з полів і залишався тільки в лісах та вибалках, в Північній Італії — зовсім снігу не було, а в Південній Італії було так тепло, як

буває лише в розпад української весни. На Червоному морі стояла спека, якої ніколи не буває на Україні.

В дорозі російській експедиції щастило: вони попали якраз на той пароплав, який робив регулярні рейси з порту Бріндізі у Бомбей з короткими зупинками в Порт-Саїді, Суеці й Адені. Як тільки довідувались, що це російська лікарська експедиція, їм виявляли велику увагу, а на кордонах навіть причіпливі митні чиновники відпускали їх, не оглянувши чемоданів та ящиків.

Доброзичливо поставились до експедиції і пасажирів, особливо артист з Лондона і акціонер пароплавної компанії, які шукали їх товариства. Про артиста, який їхав до свого багатого брата-плантатора в Індію, говорили, що він талановитий і користується популярністю в Англії, але спився. Проте його терпіли. Коли ж під впливом алкоголю у нього з'явився носовий прононс, якого англійці не люблять, артист, мовляв, був звільнений. Ходили серед пасажирів й інші чутки: нібито артиста вислано за якісь політичні вчинки (з ним Заболотний ще зустрінеться в Індії за несподіваних обставин). Англієць акціонер, літня вже людина, сухий, вузьколиций, з мальовничою люлькою в зубах, відбував інспекційну подорож.

В Червоному морі члени експедиції, артист і акціонер спостерігали, як зникали вдалині скелясті береги. Все тут було червоне: небо над ними, скелі, схожі на розжарене вугілля, і море, яке відбивало це вугілля і небо...

Шинель Заболотний скинув в Австрії, сюртук з погонами і двома рядами золотих гудзиків — в Італії, чоботи — на пароплаві у Середземному морі, а тепер він навіть у розстібнутій до пояса українській сорочці, білих брюках і капцях знемагав від спеки.

— У Бомбеї викинуть на берег звуглені головешки, все, що залишиться від експедиції. А справді-таки пекло! Підосви до палуби прикипають,— жартував Заболотний, витираючи з чола піт.

В цей час увагу всіх привернув пароплав, що йшов під англійським прапором з Індії. На його палубі була ціла юрба жебраків.

— Пілігрими,— пояснив акціонер пароплавної компанії, спираючись на бильця.— Вони їдуть в Джідду, «праматір міст», а звідти у Мекку, на батьківщину Магомета, і в Медіну, «місто, від якого розходить ся світло»... Перед Джіддою вся ця різношерста юрба перевдягається в біле.

Тут вони віддаються релігійному екстазові... Урочисте видовище...

Заболотний напружено вдивлявся в юрбу пілігримів на палубі. В одному кутку благочестивий гаджі відправляє молитву, повернувшись обличчям до Мекки, поруч готують їжу. Аж ось на борту почався якийсь рух. Юрба напівголих людей підносить до поручнів білий довгастий згорток, розгойдує його; обертаючись, згорток падає у воду й зникає в безодні.

Акціонер показав люлькою на юрбу.

— Ховають пілігрима... Такий тут звичай. Чавунну штабу на шию — і в море на поталу акулам.

Артист ущипливо зауважив:

— Цих нещасних і на тому світі переслідують акули.

Акціонер дихнув димом, не виймаючи з рота люльки.

— Хто ж їх переслідує на цьому світі?

— Хоч би й пароплавні компанії, — озвався артист. — Набивають пілігримами палуби, як трюми зерном... Сорок рупій з носа... І з фанатизму можна мати неабиякий зиск.

Акціонер чемно вклонився і сказав:

— Спасибі за роз'яснення. Тепер я почуваю себе цілком обізнаною людиною.

— А Заболотний думав у цей час про своє: «Чи не від чуми загинув пілігрим?.. Оце і є, очевидно, той шлях, яким чума розноситься по світу. Пілігрими сходяться в Аравію з усіх материків. З Півдня, з Індії, через Аден, з Півночі, морем, через Суец. Цими самими шляхами вони повертаються додому. Ось вона с т е ж к а чуми. Дослідити б її...» Думка, що виникла, коли Заболотний побачив пароплав з пілігримами, заволоділа ним на довгі роки.

Увечері всі зібралися в салоні. Розмова точилася навколо чуми.

— Про що тільки люди турбуються? — пихкав люлькою акціонер. — Цими ж днями зовсім не від чуми помруть сотні тисяч людей, які сьогодні бояться чуми і читають про неї в газетах всілякі несенітници. Однаково помремо якщо не від старості, то від нетравлення шлунка.

Заболотний спитав, усміхаючись:

— А що вибрали б ви для себе?

— Звісно, чуму! — відповів за акціонера артист Гарді. — Може, це станеться скоро. Тоді джентльмен стане перед судом всевишнього з меншим багажем гріхів. І без чуми ч у м н и х досить.

Цим разом спокій зрадив акціонера:

— Сер, коли б ви висловились точніше відносно чумних,— металеві нотки задзвеніли в голосі,— я дав би вам ляпаса. Однак, щоб уникнути скандалу, я залишаю ваше товариство.

Він підвівся і вийшов.

Жодна риска не здригнулася в обличчі артиста — тільки захмелілими очима посміхнувся він услід акціонерів.

— Хо-хо!.. Вуха цього джентльмена не пристосовані до того, щоб слухати правду. Тепер мені лишається випробувати слух ескулапів, щоб переконатись, що між вами і тим джентльменом немає різниці... Так про що йшла мова? Ага, про чуму... Ви, значить, рекомендуєте для винищення щурів всілякі засоби на зразок перського порошку проти бліх, блощиць і тарганів. Але погодьтеся, що зручністю свого виконання вони дуже скидаються на правило, яке рекомендує насипати горобцеві солі на хвіст, щоб спіймати його...

Це вже було занадто! Високович підвівся, давши зрозуміти Заболотному і Редрову, що і їм теж слід залишити товариство п'яного артиста. Редров пішов за Високовичем, але Заболотний лишився. Артист цікавив Заболотного. Хто він такий? Чим викликана його грубувата і надто одверта різкість? Він чимось вабив до себе, а разом з тим і викликав недовір'я: чи не грає він? Чи не переряджується? Чи не перевіряє життям своє перевтілення, як робили іноді великі артисти?

— Цяці-хлопчики!..— пирхнув артист на адресу Високовича і Редрова.— Чистьохи! Боятися манжети забруднити!..

Набрякле обличчя його зморщилося в гримасу.

— Вони вчинили правильно,— сказав Заболотний.— Кінець кінцем вони не знають, з ким мають справу. На цьому пароплаві ми іноземці і повинні вибирати співрозмовників...

Артист поклав лікті на стіл і з цікавістю глянув на Заболотного:

— А ви мені подобається: сині очі, високе чоло з глибокими скронями, рудий чуб, руді борода і вуса, як у норвезького шкіпера... У рудих почуття справедливості розвинуте дужче, ніж у брюнетів і блондинів. Я — артист

і вмю читати зовнішність. В очах у вас мигтить бісеня. Ви — фанатик... Ось ви хто такий!.. Я вас охоче зіграв би.

Заболотний зробив рух, з якого артист угадав, що і цей його співрозмовник збирається піти.

— О ні! — прогрімів Гарді, поклавши свою важку руку на плече лікаря.— Я вам ще не все сказав. Ми відхилилися від теми. Так от, чума,— так я собі її уявляю,— є хвороба нижчих тварин — щурів, наприклад. Коли поставити людину в обстановку, яка віддаляє, саме так, віддаляє її від схожості з тваринами, то й чуми бояться нічого. Ці незліченні невидимі істоти, як їх там,— мікроби, бешкетують і отам, серед пілігримів, серед ганчір'я і бруду. Кажете, щури в усьому винні? Згодний — щури... Але не ті, що під підлогою шкребуться. Є інші щури, яких ніяким перським порошком не винищиш і які чуми не плодять...

За сусіднім столиком самотньо сидів чоловік і уважно стежив за мухою, яка чистила собі крильця.

Заболотний помітив його. Вирішив: далі від гріха. Друзі Данила Кириловича вже врахували це. Підвівся і пішов до дверей.

Гарді також підвівся, він звернувся до людини, яка вивчала поведінку мухи:

— Отже, я ненавиджу щурів. Саме щурів, на цьому я наголошую. Інші мене не цікавлять, про інших й мови не було, щоб жодного чумного щура на землі не лишилось. Ол райт!..

25 лютого пароплав пройшов Баб-ель-Мандебську протоку, а 28-го, тобто через 17 діб з дня від'їзду із Києва, російська експедиція висадилася в Бомбеї.

Розділ третій

Генерал Гатар, «чистокровний сакс», голений, з грубими рисами обличчя і розвиненою нижньою щелепою, підвівся з крісла, підійшов до вікна і різким нетерпеливим рухом розчинив вікно. Він витер хусткою спітніле чоло, потім — шию, і голосно зітхнув. Справді, було жарко. Допіру він оголосив перерву в засіданні протичумного комі-

тету, і члени комітету, з гуркотом відставляючи стільці, попрямували в прохолодні зали.

Після розпуску старого комітету як неспроможного, це було перше засідання нового комітету на чолі з генералом Гатаром.

З вулиці потягло свіжим вітерцем, в якому, проте, генерал ясно почув терпкий запах гару. Він підняв очі: над горизонтом в районі Мандви, Донгрея, Мазагона в небо знімались стовпи диму; це горіли житла індійців. Він, генерал Гатар, особисто віддав розпорядження дощенту спалити ці огидні чумні кубла.

Кошлаті клуби диму, вогняні язики над горизонтом, запах гару розпалили уяву генерала. Він пригадав, як придушував повстання в Махарешті. Якого він завдав тоді перцю цим Пхатке і Найке! Проти них довелося кинути тоді гарнізони Бомбея і Пуни. Це було в 1879 році, вісімнадцять років тому, але як живо він усе пам'ятає: поле, вкрите трупами, палаючі села. Обстановка, яка складалася нині при чумі, так само хвилювала генерала: знову трупи, пожежі, екстрені донесення, штабна метушня. Боротьба проти чуми мимоволі уявлялась йому війною проти індійців. Він охоче спалив би не тільки халупи цього бидла, але й самих індійців, коли б усі ці «слизняки», «червиві душі» «гуманісти», яких повно у комітеті, не хапали його за поли і не галасували на весь світ про жорстокість англійців.

Генерал опустил очі і глянув на вулицю. Там, згинаючись під вагою вузлів, у бік порту ішли люди, їхали великоколісні повозки-двоколки, запряжені буйволами і вантажені ганчір'ям та хатнім начинням. Втеча з міста тривала. Тільки в Еспланаді, аристократичному дестрикті Бомбея, поки що було спокійно, коли не рахувати того, що дехто з англійців переселився в готелі, бо індійська прислуга розбіглась.

Генерал роздратовано подумав про перший розпущений протичумний комітет: «Прокляті нероби! — вилаявся він, — ще у вересні лікар Вігас виявив серед цих вонючих індійців чуму, але ніхто і пальцем не ворухнув, щоб припинити епідемію. Заметушилися, коли чума постукала у будинки Еспланади. Тоді всі зняли галас: «Рятуй, мовляв, генерале Гатар! Гинемо!» Генерал тут же пригадав слова самовпевненого губернатора: «Мало які епідемії лютують в Індії. І без того надто багато індійців, щоб ми могли з ними впоратись». Це він сказав у грудні, а у

квітні він уже почав благати: «Гатаре, ми покладаємо на вас усі надії. Співвітчизники в небезпеці. Страх охопив весь світ, і кораблі бояться заходити у Бомбей. Ми зазнаємо збитків». Хитрий цей губернатор! Старий чобіт. Тепер я повинен через нього подихати від спеки у цьому проклятому Бомбеї, а сам він, зважаючи на спеку, восьмого березня залишає місто. Ще б пак! Сезон розваг скінчився. Всілякі там крикетні матчі і змагання з плавання. Виставка коней і собак закрилась. В Теософічному товаристві прочитано останні доповіді, в тому числі доповідь якогось лікаря «Про молоко з гігієнічного погляду». Ну і бовдур же цей лікар! У сорок років його, мабуть, тільки відлучили від материнських грудей. Обурення закипало в серці генерала. Спека доводила його до нестями. Тепер він був лютий на всіх: і на протичумний комітет, який нічого не робив і дозволив поширитись епідемії, і на губернатора, який проявив недалекоглядність, і на лікаря, який рекламував молоко як засіб від усіх тілесних страждань.

Кинувши сповнений ненависті погляд на сумний похід юрби на вулиці, він повернувся до свого місця голови і розлігся в кріслі. З чола його градом котився піт.

За стіною в сусідній кімнаті молодий офіцер підраховував зведення захворювань на чуму. Захопивши з собою документи, він пішов доповідати генералові. Генерал глянув на офіцера з-під лоба і простяг жовту руку за склянкою з кокосовим молоком. У склянці плавав шматочок льоду. Вродливе обличчя офіцера посміхалось.

— У вас такий вигляд, Прайс, ніби ви одружуєтесь на красуні з хорошим посагом і саме про це хочете доповісти мені зараз. Не підходящий вибрали час,— генерал роздратовано сьорбнув із склянки.

— О ні, генерале,— заперечив Прайс.— Щойно я проаналізував зведення за кілька останніх тижнів і дійшов висновку...

— До якого висновку, Прайс? Кажіть же... Не мучте мене!..

— Що епідемія пригасає,— урочисто сказав офіцер.— Дев'ятнадцятого лютого захворіло сто тридцять чоловік, двадцять шостого лютого — сто чотирнадцять, двадцять восьмого — сто шість, третього березня — сто два, а восьмого березня — тільки вісімдесят вісім... (Прайс свідомо приховав, що одержані ним цифри применшено. Якщо зробити поправку, як це підказав йому Заболотний, на

середню смертність у Бомбеї, коли чуми не було, то число захворювань довелось б збільшити принаймні вдвоє. Але Прайс надто добре знав норів свого генерала, щоб зважитись доповісти про це.

— Молодець, Прайс! — похвавившав генерал.— Такі повідомлення наближають час вашого просування по службі. Наші енергійні дії вже дають плоди,— віддихуючись і витираючи серветкою губи, Гатар спитав: — Скажіть, Прайс, а скільки захворіло європейців за цей час?

— З початку епідемії лише шістнадцять чоловік, якщо не рахувати доктора Штрікера та кількох сиділок, які працювали у вогнищах чуми,— доповідав по пам'яті офіцер.— З них умерло лише шість чоловік... А серед індіців смертність досягає дев'яноста п'яти процентів. За останню декаду з дев'ятисот дев'яноста восьми чоловік умерло дев'ятсот тридцять...

— Немає сумніву, чума — хвороба тубільців,— зауважив якийсь чиновник муніципалітету з незмінним виразом туги на обличчі.— Виняток становлять парси. Але це — освічені тубільці...

— Освічені! — розсердився генерал. Він ненавидів цих індіців без різниці станів, релігії і каст.— Палили б своїх покійників, як індуси, або ховали б у землі, як магометани. Так де там, бояться трупами споганити землю і воду. Вода, бачте, мати вогню. Вогнепоклонники! Вода, мовляв, ховає, а не гасить вогонь, як хмари ховають блискавки. І тим, що вони в парку Вікторії на свої «башти мовчання» кладуть покійників на поталу орлам та яструбам, вони поширюють чуму, хай вони будуть прокляті... А з приводу того, чи схильні до чуми європейці...

Чиновник перервав генерала.

— Не сумнівайтесь, не схильні. Ось факт: багатоповерховий будинок населяють індіці і англійці: серед англійців жодного випадку захворювання, а індіці, що проживають у підвалі, всі захворіли на чуму.

Генерал ущипливо зауважив.

— Проте чумні вулиці ви уникаєте відвідувати...

Обличчя чиновника набрало відтінку сльозливої гидливості.

— Я просто гидую, генерале,— відповів чиновник, знизвавши худими плечима.

Скориставшись перервою в засіданні, Заболотний складав у далекому кутку кімнати звіт про роботу російської

експедиції. Розмова в кабінеті привернула його увагу, коли чиновник заговорив про випадок у багатоповерховому будинку. Заболотний кинув репліку з місця:

— З англійцями було б те саме, коли б вони, а не індійці населяли підвали.

Генерал нахмурився.

— Висловлюючись у такому дусі, ви не маєте, звичайно, на увазі образити нас...

У цей час до кабінету ввійшов бактеріолог Іерсен, чоловік років тридцяти, смаглявий, худорлявий швейцарець з рухливим обличчям. Три роки тому, незалежно від японця Кітазаро, він відкрив збудника чуми. Тут він репрезентував французьку наукову експедицію. Генерал насилу спромігся на привітну усмішку і потиснув руку вченому, коли той наблизився до нього. Він хотів був щось сказати Заболотному, але Іерсен відвернув його увагу якимсь запитанням. Вони відійшли до вікна і про щось між собою говорили. До Заболотного долинали лише окремі уривчасті фрази: «До ваших послуг вся Індія» — пророкотав бас генерала. Іерсен щось розгублено заперечив, але генерал розреготався: «Це хибна гуманність, якою слід поступитися перед більш капітальними міркуваннями».

Поговоривши з генералом, Іерсен попрямував до виходу. Прайс, розмовляючи на ходу, повів його під руку. Наблизившись до Заболотного, який на цей час покінчив: із звітом і зав'язував шнурочки папки, Прайс вигукнув:

— А ось і Заболотний, з яким ви просили познайомити вас! Користуюся нагодою виконати ваше прохання. Іерсен— Заболотний...

Обличчя швейцарця засяяло.

— Так ви той самий Заболотний, про якого мені з такою любов'ю розповідав Мечников! — з невідомим захватом вигукнув він.— Радий вас вітати тут, в Індії. Ваші досліди переконали нас, що холері можна запобігти, прийнявши вакцину всередину. Такий спосіб вакцинації несправедливо приписується Безредці. Ми, французи, завдячуємо також вам авторитетом сироватки Берінга і Ру в Росії.

Як тільки мова зайшла про науку, Прайс позіхнув, затуливши рота кінчиками пещених пальців. Користуючись прихильністю генерала і розуміючи свою невразливість, він поводився незалежно.

— Спеціальну розмову ви вже закінчили,— безцере-

монно заявив Прайс.— Нечемно вести її в присутності необізнаної людини,— повчально додав він.— Сьогодні в парку на березі океану буде дано останній в цьому сезоні концерт. Виконуються російські й циганські пісні. Я почуваю себе зобов'язаним проявити увагу до пана Заболотного. Спогад про російську гостинність завжди живе в моєму серці. У Петербурзі я прожив півтора року. Двомастами фунтами стерлінгів мене нагородив уряд за відмінне знання російської мови.

Але Іерсен не міг припинити відразу розмову із Заболотним.

— Не гнівайтесь на мене, любий Прайс. Одну хвилинку. Скажіть, колего, як ви розцінюєте мою протичумну сироватку?

— Саме тепер я вивчаю її,— відповів Заболотний.

— Вводите хворим?

— Звичайно, ні... Її треба перевірити в експерименті.

Іерсен лукаво посміхнувся, поторкавши мізинцем свої рідкі вуса.

— Слід починати прямо з хворих. Генерал Гатар великодушно заявив, що до моїх послуг вся Індія. Наука повинна скористатися люб'язністю англійців,— з рбленим пафосом закінчив Іерсен.

«Так от про віщо домовлявся з генералом біля вікна Іерсен»,— згадав Заболотний уривчасті фрази генерала.

Образа, що зростала роками, прорвалася в сині кріпака.

— Люб'язністю англійців? — обурився він.— Те, що кожна чесна людина назвала б підлістю, ви називаєте люб'язністю?

Прайс, який, поки точилася наукова розмова, удавав, що виглядає якусь потрібну йому людину, тепер втрутився:

— Приклад того, як слід ставитись до індійців, до людей нижчого походження, дають нам самі індійці. Вам відомо, як ставляться індійці, наприклад, до касті «недоторканих». Їм дозволяють жити тільки далеко від житла, дотик їх розглядається як осквернення і карається, їм дозволяють мати лише нижчих тварин — собак та ішаків, їсти з розбитого посуду і вбиратися лише в одягу померлих. Ви думаєте, таких упосліджених каст мало? Вони становлять чотирнадцять процентів всього населення Індії. В світлі цих фактів досліди Іерсена на індійцях виглядатимуть невинною вправою.

Гул за вікном посилювався, почулись окремі вигуки. Генерал, кречтячи і чортихаючись, вийшов на ганок. Юрба

на вулиці вимагала поїздів і пароплавів, щоб покинути місто. Генерал оголосив, що «епідемія пригасає» і, пустивши в хід погрози, закликав до спокою і порядку.

Повернувшись до кабінету, він горлав, обливаючись потом:

— Стадо баранів! Безглузді мавпи! Замурзані тварюки! Я не проповідник, а бойовий генерал і панькатись з ними не буду. Терпець мені ось-ось урветься.

Іерсен і Заболотний презирнулися.

— Що ж по-вашому робити? — соромлячися свого ентузіазму, запитав Іерсен.— Випробувати сироватку на мавпах?

— Надто популярні приклади того, як слід робити в таких випадках, щоб вам нагадували про них,— різко відповів Заболотний і, не попрощавшись, покинув Іерсена.

Розділ четвертий

Перші дні тижня, починаючи з 28 лютого, Заболотний більшу частину часу проводив у лабораторії. Під очима лягли тіні, зморшки на чолі поглибшали. Було від чого втомитись: влаштування лабораторій, шукання піддослідних тварин, експерименти, засідання комітету, курації хворих, і все це при нерегулярному харчуванні та безсонних ночах. Редрова, третього члена експедиції, послали в місто Пуну, там він і лишився до кінця епідемії. Обов'язки Редрова теж лягли тепер на плечі Заболотного.

Одна лабораторія експедиції містилася в бюро французького консульства (консул люб'язно надав кімнату), друга — при Гранд Роад госпіталі. Заболотний працював у першій лабораторії, а Високович — у другій, займаючись головним чином розтинами.

Служитель Петров, вилицюватий, аж сірий від первоти, поділився із Заболотним своїми спостереженнями:

— Туга в очах мавп. Білки червоні, бубони, гарячка. Акурат, як у людини. І руді з кущими хвостами захворіли на чуму. І ці сірі з чорною шкірою на морді й на лапах, що їх торговці на базарах «африканськими» звать.

— Найголовніше підмітив — як у людини. Спостережливий ти мужик, Петров,— переходячи від однієї клітки до другої, примовляв Заболотний.

Зрадівши похвалі, служитель говорив далі:

— Тепер чума у вас, Даниле Кириловичу, наче полонена. Вона вся тут, на виду, як на долоні. Що хоч з нею роби.

Коли вдається виявити збудника якоїсь хвороби, звичайно пробують прищепити його тварині, щоб відтворити захворювання людини. Лише деякі види тварин виявлялися сприйнятливими, наприклад, до холери або тифу. Для холери Заболотний відкрив ховрашка. А для чуми — мавпу. Це був дуже вдалий вибір: по-перше, вона подібна до людини, а по-друге, — дуже чутлива до чуми. Сталася важлива подія: Заболотний відтворив «модель людської чуми». Це наближало перемогу над «чорною смертю».

Досі про чуму наука мала невиразне уявлення, що ґрунтувалося головним чином на переказах. Вважали, що можна заразитися чумою через поранення шкіри і через дихальні шляхи. Інші говорили, що заразитися можна через їжу. Індійці й китайці ходять босі, часто ранять ноги і через те хворіють. Але чому ж тоді хворіють на чуму англійські солдати, взуті в черевики? Кажуть, що чуму розносять щури, блохи, мухи. В Гонконгу Іерсен стовк у ступі мертвих мух і впорснув їх під шкіру мишам, і миші нібито захворіли на чуму. Заболотний думав: «Факти, здобуті, наприклад, на мишах, хіба застосуеш до людини. Інша справа — досліди на мавпах».

Шляхи зараження чумою він перевірить саме на мавпах.

Реальний світ, що оточував Заболотного, немовби відступив, життя в лабораторії набуло нового змісту, набрало нових барв. З повітрям лабораторії він вдихав усі радощі буття. Заради самих тільки цих почуттів варто було поступитися всім — особистим щастям, добробутом, а труднощам і злигодням мандрювань і ризику віддати перевагу над комфортом.

Заболотний втішався ясністю наукової думки, яка прийшла до нього.

— Петров, друже, а поглянь лишень на долоню Забіяки... На чуму вона захворіла, а слідів від уколу зараженою голкою на долоні немає... А нема ж! Як це треба розуміти? — допитливі очі Заболотного заблищали.

— Виходить, ввійшла чума в організм, і не знати, через яку щілинку, — промовив служник.

— Атож! Ввійшла, і не знати, в які ворота. Ось чому при зараженнях через шкіру ми часто не можемо виявити місця, куди проникла інфекція, і думаємо про найрізноманітніші шляхи зараження. Навіть — через рот.

— Дозвольте, Даниле Кириловичу,— здивовано вигукнув Петров,— адже Короткохвістка через рот заразилася.

Вони підійшли до тих кліток, де містилися мавпи, заражені через рот, але одна з них прийняла чумні розчини з іжею, а другий ввели «розводку» через трубку прямо в шлунок. Перша, Короткохвістка, про яку говорив Петров, справді захворіла, а друга була здорова. Петрова це збентежило. Заболотний на ходу розвіяв сумніви Петрова, а потім сів до столу і записав у щоденник: «...введення через трубку чумної «розводки» не викликало зараження. Найкраще це пояснюється тим, що бацили дуже чутливі до шлункового соку і гинуть. Зараження першої мавпи сталося, як видно, не через шлунок, а при пошкодженні слизистої рота під час годівлі».

Заболотний перегорнув сторінку і зробив угорі новий заголовок: «Серія II. Досліди застосування протичумної сироватки (Іерсен) і запобіжних щеплень (Хавкін)». Все це підкреслив жирною лінією і зосереджено почав записувати в щоденник нові спостереження.

...Була восьма година вечора, коли Заболотний, попрощавшись з Петровим, залишив лабораторію і пішов до свого готелю. Яке щастя, що він зв'язав своє життя з мікробіологією. Здається, Ру сказав про Пастера, що він один своїми відкриттями врятував більше людей, ніж усі хірурги світу, разом узяті. Іерсен — учень Пастера. Він справжній учений, фанатик. І те, що він зробив видатне відкриття, і те, що він з щирою сердечністю привітав його, Заболотного, в комітеті, викликало симпатію до нього. Але як він, безстрашна людина, що з'являлася в усіх кутках світу, де спалахували вогнища епідемії, міг погодитися експериментувати на людях! Так, Іерсен вірить у свою сироватку. Проте в такій мірі, щоб запропонувати її іншим, а не випробувати на собі. Що це — азарт дослідника, нетерплячка, муки марнолюбства чи свідомий злочин, здійснюваний в надії на майбутні благодіяння? Не можна було б заперечити, якби на досліди дали згоду самі індійці, а не генерал Гатар. «Філоксерист», як і філоксера, є паразит на винограді» — тепер ці слова набирали для Заболотного нового змісту.

З Іерсена думка перескочила на Мечникова. «Наука — наша зброя в боротьбі за людське щастя». Це сказав Мечников. Заболотний, слухаючи вченого, якийсь час погоджувався з ним. Наука перемогла холеру, віспу, дифтерію, незабаром перемаже чуму. Але лабораторними засобами не усунути головного — соціальної і расової несправедливості. Це особливо видно на прикладі Індії. П'яниця Джемс Гарді — і той це розумів.

Швейцар-індієць розчинив двері, і Заболотний ввійшов до готелю. Швидко збіг по сходах. В холі, вмебльованому в староіндійському стилі і прикрашеному картинами «Взяття Вільсоном Делі», «Проголошення королеви Вікторії імператрицею Індії», було дуже людно. Тут зібралися члени іноземних протичумних наукових експедицій. Вони оселилися в цьому готелі і вечорами сходилися сюди, щоб поділитися враженнями дня. По шерстяному килиму, покритому білою тканиною, сперечаючись про щось, прогулювалися заклопотані австрійці. На довгих валиках, покладених уздовж стін, групами сиділи французи, німці, єгиптяни, обговорюючи останні наукові новини. Серед них раз у раз мелькали знайомі обличчя вчених-мікробіологів, зірок першої величини — Ріхард, Пфейффер, який відкрив збудника інфлюенци, співробітник Роберта Коха Георг Гаффкі — дослідник черевного тифу, російський лікар Володимир Хавкін — винахідник протичумної вакцини.

Крізь гомін до Заболотного долинув уривок фрази, яка відразу зацікавила його.

— ...із зерном з Гімалаїв! Єдино вірогідний шлях...

Заболотний оглянувся на голос. Ці слова промовив австрієць з широкою бородою, в опуклих окулярах, за якими не було видно очей.

— А щурів до уваги не берете? — заперечив хтось австрійцеві.

Заболотний відразу приєднався до членів експедиції, які гаряче сперечались. Іерсен, усміхаючись, запобігливо відступив, даючи Заболотному змогу ввійти до гурту. Він зробив це з таким виглядом, наче між ними нічого не сталося.

— Які щури? З Гімалаїв торговці везли не щурів, а зерно. Щурами, як відомо, вони не торгують, — обурювався австрієць з широкою бородою.

— І все-таки епідемії чуми звичайно починалися з пошесті щурів, — промовив Заболотний. Той спокій, з яким

він вступив у суперечку, надав ваги його словам. У синіх очах вченого світився той нерушній вогник, який видає в людині непохитність думки і цілеспрямованість. Австрієць збентежився від цього погляду, але, опанувавши себе, відповів зухвало:

— Ці міркування навколо щурів всім уже набридли! Заболотний розвивав свою думку скромно, але неухильно.

— Саме з Гонконга, де лютувала чума, приїхали китаїці з крамом, цукром, чаєм, шовком. В їхніх крамницях почали масово гинути щури. Хворі щури вже не бояться людей,— виходять із своїх нір і тут же дохнуть. Індійські хлопчачки тягали їх за хвост, ганяючись один за одним. Потім почали хворіти люди. В Гонконгу ж чуми зараз немає.

— Істина глаголить вашими устами,— вигукнув Іерсен.— Ріхард,— покликав він Пфейффера, який в цей час трохи віддалік розмовляв з єгиптянином.— Потрібні твої свідчення.

Пфейффер, тридцятидев'ятирічний німець з квадратним обличчям, горбоносий, підстрижений йоржиком, з хвацько закрученими вусами, попросивши пробачення в єгиптянина, підійшов до гуртка Іерсена.

— Чим можу служити? — ввічливо спитав Пфейффер з чисто військовою готовністю (він дванадцять років прослужив в армії).

— Ріхард,— вів далі Іерсен,— в Гімалаях була ваша експедиція?

— Точно так. Її очолював наш Гаффкі,— відповів Пфейффер.

— І ви зв'язували бомбейську чуму з гімалайським зерном? Правда? Ви нишпорили по всіх Гімалаях і не знайшли її там?

— Тепер там чуми немає,— засвідчив Пфейффер.

— Гаффкі — серйозна людина,— звернувся Іерсен до гуртка вчених.— Він старший від кожного з нас на десять — п'ятнадцять років. Як усякий німець — педантичний і скрупульозний. Присягаюсь, йому можна вірити. Отже, зерно, про яке йде мова, безумовно, не є зерно м істини, як би не наполягав на цьому наш шановний австрійський колега. Я на боці Заболотного,— закінчив він, поглядаючи в його сторону. В цьому погляді вчувалося ще й інше «От, мовляв, який я, Іерсен, великодушний. А ви дивитесь на мене вовком».

Під впливом цієї розмови Заболотний знову вернувся до своєї думки про стежки чуми. Що б не сталося і чого б це йому не коштувало, а він їх дослідить, складе карту руху чуми, знайде і позначить її лігво, звідки вона робить свої нищівні наскоки. Адже без такої карти не можна перемогти чуму. А почне він, певна річ, із шляху пілігримів. Про дозвіл поїхати в Аравію він листовно попросить Петербург і зробить це найближчими днями.

Хід цих думок, що виникли зненацька, в якусь особливо ясну хвилину, перебив лакей, який схилився перед ним у шанобливій позі. Він подав йому на таці конверт з російськими марками.

«Від Людмили»,— забилося серце. Узавши товстий конверт з адресою, старанно виписаною круглим дорогим йому жіночим почерком, він попрощався з ученими і пішов до себе в номер через другий хол з бібліотечними шафами й позолоченими меблями в стилі королеви Вікторії.

Високович уже спав. На столі біля вікна покрита темним шовком горіла електрична лампа. Оглядаючись на сплячого, Заболотний навшпиньках великими обережними кроками пройшов до столу, нетерплячими рухами розпечатав конверт і почав читати.

«Даню, мій любий! Найбільша радість для мене— мати твої листи. Такий день для мене свято. Не меншу радість дають мені листи, які я пишу тобі. Тоді я себе почуваю поруч з тобою і наче розмовляю з тобою. Я замикаюсь в своїй кімнаті і пишу, пишу, пишу...

Кияни уважно стежать за вашою роботою в Індії, всі питають мене про тебе. Кажуть, що ви не тільки рятуєте індійців, але на рубежах Індії захищаєте Росію від чуми. Я, звичайно, дуже горджуся тобою, мій доблесний, мій хороший Даню.

Виконую твої прохання і перечитую нові медичні книжки, регулярно відвідую виставки і театри, щоб тримати тебе в курсі всього київського життя. Сама ж я не граю, як умовилися, хоч ти мені не пояснив до пуття твоє небажання бачити мене на сцені. Всіх я обдурюю і посилаюсь на те, що нездужаю.

Проїздом з Чернігова у Житомир був у Києві Коцюбинський. Ми разом з ним дивилися «Наймичку» за участю Садовського і чарівної Заньковецької. Коцюбинському не пощастило! Він захворів на своїй філоксерній ниві, виїхав до Чернігова і хотів був улаштуватись там на ро-

боту, але губернатор не дозволяє йому залишатися в Чернігові «через неблагонадійність». Тепер він їде в Житомир — там йому пропонують редагувати відділ «Світло і тіні російського життя» в газеті «Волинь». «Наймичка» справила на нас незабутнє враження. Коцюбинський не міг стримати свого захоплення. Заньковецька показала всю силу свого драматичного таланту. Коли вона ішла зі сцени, живий жаль брав за серце, чому вона їде, хотілося дивитися на неї і слухати її без кінця. Кожного разу я смутилася тим, що зо мною немає тебе, мій любий.

Дивилася ще виставку. Виділялися нові картини Пимоненка, Катарбинського і Мурашка. Тебе б вони зачарували, особливо Пимоненко. Сподобалися б його «Ярмарок» і «З міста». «Ярмарок» весь сповнений сонячного світла і блиску...

Сюжет «З міста» простий і невибагливий: молодий парубок залицяється до дівчини. З соромливою усмішкою вона відхиляє його залицяння, але не наполягає, видно, що їй це приємно. Але як все це зроблено, з якою простою невідкупною! А от Катарбинський — весь у мріях і видіннях. Це вже в моєму дусі. Він хоче нас, глядачів, перенести із світу реального, в який вірить Пимоненко, у світ фантастичний. Сподобалася мені його картина. Молода римлянка сидить на мармурових східцях, її погляд спрямований кудись у далечінь, замріяна, вона лине в якийсь інший, далекий від дійсності світ. Мурашко, як завжди, був представлений портретами.

Але найцікавішу новину я приберегла на самий кінець. В Києві випущено книжку лікаря Євгена Гурина «Сучасні завдання і рецепти лікування чуми». Я поспішила її придбати, двадцять копійок заплатила. «Трактат» написаний лікарем, який ніколи не бачив у вічі жодного чумного хворого. Тут я полихословлю. Вдаючись у мінорний тон, він пише: «Головною надією лікаря повинна бути рятівна надія на сили природи». Віднині лікар може сміливо сидіти склавши руки у сподіванні чудесного виявлення сил природи.

В Києві багато говорять про війну між Туреччиною і Грецією. Але це тобі, напевно, відомо з бомбейських газет. Наші київські башибузуки, які печуть у нас антисанітарні булки, і сини Еллади, що торгують поряд з нашим будинком на Бессарабці губками та морськими черепашками, не поглибили моїх уявлень про цю війну. До

того ж, як тобі відомо, я не дуже обізнана в географії і завжди плутаю Кіпр з Крітом...»

...Тільки тепер, дочитавши ці рядки, Заболотний сів. Рипнув під ним стілець. Високович здригнувся уві сні. Заболотний оглянувся і поправив хусточку на лампі, щоб перемістити тінь в кімнаті у бік ліжка. Від листа повіяло на нього диханням Києва, він наче вводив його в коло улюблених друзів і звичної обстановки. Данило Кирилович був за це безмежно вдячний дружині. Проте він почував, що невимушений тон листа лише ховав тугу, якою вона не хотіла смутити його на чужині. Та ось сили її вичерпались, усмішка здригнулася, затремтіли губи, і вона нарешті заговорила своїм справжнім голосом.

«Всі новини, любий Даню, я вичерпала. Коли я скажу, що скучаю за тобою, це не все. Часом мені хочеться кричати, і я боюсь своєї самотності. Я роблюся марновірною і починаю вірити у сні. Ти повернешся з Індії і пообіцяєш мені нікуди більше не їздити. Я не можу далі жити в постійній тривозі за твоє життя і благополуччя. Будь обережним і не ризикуй, не випробовуй на собі нових сироваток, адже вони можуть бути смертельні, пам'ятай, що про тебе завжди думає і чекає тебе

твоя Людмила»

Заболотний двічі прочитав останню сторінку, потім сховав листа у просторий футляр фотоапарата, що висів у нього на боці. В ньому він ховав усі листи Людмили і особливо важливі документи. Після цього він вийняв з футляра фото дружини. Зроблене воно було в найкращій київській фотографії Уземського, що на Хрещатику, в будинку № 43. Людмила спеціально готувалася до цього знімка, бо знала, що Данило повезе його з собою в Індію. Гладенька зачіска робила її трохи старшою, тому вона зробила завивку, в ній Людмила виглядала зовсім юною дівчиною. Одягнена вона була в сукню, яку любив Заболотний, — коричневу, гладку в талію, з буфами, з шалевим комірчиком з кремового гіпюру і широким лакованим поясом із срібною фігурною пряжкою. Заболотний довго не відривав погляду від картки, потім поцілував її і бережно сховав у футляр фотоапарата. «Пояснити, чому я заперечую проти сцени? Надто Людмила природна, щоб грати. Такою я її люблю і не бажаю бачити її іншою, нехай навіть у театрі». «Пам'ятай, що про тебе завжди думає і чекає тебе твоя Людмила» — повторив він слова листа і погасив світло.

З пагорба, на якому стояв готель, видно було чорне місто з фантастичними силуетами храмів і фортецю. В небі мерехтіли зорі, а з океана чути було розмірений і байдужий плескіт хвиль, завжди однаковий — і в моменти людського щастя й благополуччя, і в моменти тяжкого лиха.

Розділ п'ятий

Був жаркий полудень 3 квітня 1897 року. Хвилі розпеченого повітря пливли над містом. Розстебнувши комір вишитої сорочки, Заболотний швидко йшов вулицею, прямуючи до східної околиці Бомбея. Він мав намір оглянути сьогодні вогнища чуми, професор Підвисоцький з Києва просив про це статтю для журналу «Архив патологии».

На межі зараженої зони англійський офіцер перепинив Заболотному шлях. Після перевірки документів він пропустив його. Тугонакрохмалений, він тримався так прямо в своєму мундирі без жодної складки, що здавався лялькою, яку щойно дістали з вітрини.

Тепер Заболотний вступив у район східних околиць. З незабрукованих вулиць здіймався тонкий, як пудра, порошок, в'їдаючись в усі пори і зморшки обличчя — від чого брови й волосся ставали сірими, наче в них вплелася сивина. Одна з вулиць на перехресті вела вгору. Заболотний звернув на неї. З неба на голову немовби падав розплавлений метал. Заболотний тулився до стін невеликих кам'яних будинків, щоб сховатися в їх тіні, але тінь була така коротка, що могла сховати тільки ноги.

За цією гористою вуличкою починалися вулички наметів, заселені шудрою — нижчими кастами. Офіційно вважалось, що тут не було поки що випадків захворювання на чуму, і тому мешканців з наметів не виселяли. Але праворуч на самій горі, серед касти «недоторканих», захворювань було багато. Від охоплених полум'ям халуп вітер доносив пластівці сажі й кіптю. Змішуючись з порошком, вони осідали на халупах, на одязі й обличчях людей, надаючи їм ще сумнішого вигляду.

А втім, ця вулиця, по якій зараз ішов Заболотний, жила своїм яскравим східним життям. Тут же, просто неба, біля своїх наметів працювало багато ремісників: шевці сту-

кали молотками, жерстяники дзвеніли жерстю, ювеліри виготовляли браслети із скла та червоної міді, гончарі ліпили горщики, цирульники стригли волосся і нігті. Поруч трудилися кравці, підсмажувачі зерна. Ішла жвава торгівля. Торгували ліками проти чуми, висušеним кізіяком, листям хни для фарбування ступень та нігтів, цукром, тютюном, трубками. Чоловік у «дхоті» з мідними глечиками на бамбуковій жердині пропонував молоко. Йому вторував торговець чаєм з самоваром в одній руці і піалами — в другій. Ті, що вигонили бісів і заклинали змії, грали на дудках. Голосно виспівували старці, сидячи на згорнутих матах з простягнутими за милостинею руками. Тинялися без діла кулі у довгих куртках, підперезаних поясами, за допомогою яких переносять у порту вантажі,— у Бомбей рідко тепер заходили кораблі. Тут же жінки варили страви. Годували грудьми дітей, виплескуючи з тазів брудну воду просто на вулицю.

Намети нагадували звалище. Вони були побудовані з бамбука, с'як-так обшитого мішковиною, диктом, пальмовим листям та іржавим залізом. Біля одного такого намету з відкинутим клаптем матерії, що правив за двері, Заболотний спинився. Його увагу привернула жінка, що стояла на колінах із заплющеними очима. Юрба людей зібралася біля намету і про щось шепотіла. «В наметі — покійник»,— промайнула думка. Заболотний зробив крок у бік намету, натовп неохоче розступився. Сприймавши цю реакцію людей як вияв скорботи за померлим, він зробив ще крок і заглянув у намет. В наметі було душно і тісно. Зо три квадратних аршини площі згори донизу заставлені нарами. Під крихітним віконечком справді лежав покійник з ознаками перенесеної чуми, що їх зразу ж виявив Заболотний.

З щирим співчуттям і тривогою він озирнувся на натовп.

Сивобородий індієць наблизився до Заболотного, якого тут усі вважали за англійця-сахіба, низько вклонився, взяв порох з його ніг і приклав до свого чола.

— Сахіб,— промовив старий,— зглянься на нас, не вкоти нам віку. Цей чоловік, якого ти бачиш у наметі, помер від старості. Ніяких хвороб у нього не було.

Заболотний з усією щирістю почав доводити, що смерть настала від чуми.

— Ні, не від чуми,— знову заперечив старий.— Не від чуми! Зглянься на нас, сахіб, не клич солдатів, вони сплять всю нашу вулицю, а нас виженуть за місто, в поле

де немає води, щоб вгамувати спрагу, і немає рису, щоб поїсти. Ми помремо з голоду, як помирають ті, кого вже вигнали в поле.

В розпачі старий ловив руки Заболотного, потім упав ниць. Заболотний підняв старого, але всі це зрозуміли, як непохитність сахіба, який відмовляється виконати просьбу індійців. Як міг, намагався роз'яснити, що необхідно вжити термінових заходів, аби захистити вулицю від страшної біди.

Тоді старий, зневірившись у тому, що просьбами й благанням можна схилити сахіба на свій бік, судорожно почав розв'язувати на стегнах край «дхоти», золоті монети наповнили суху чорну долоню, і він подав їх Заболотному. Вчений відсторонив руку старого з усією лагідністю, на яку був тільки здатен. Але в цей час з натовпу хтось розгнівано крикнув:

— Чи бачив хто, щоб у тілі тигра жила душа ягняти! Наші діти й ми помремо з голоду, коли нас виженуть у поле!

Якийсь індієць з палаючими ненавистю очима раптовим рухом розірвав на грудях Заболотного сорочку. З кишені випав годинник і повис на ланцюжку. Скло розбилося і поранило руку індійцеві.

— Отруювачі! — вигукнув індієць несамовитим голосом, показуючи всім скривавленою рукою шматочок скла, наче це були осколки від пляшечки з отрутою.

Заболотний подався назад за ріжок намету. Натовп поки що не рухався, проводжаючи його сповненими ненависті очима. З гострим свистом пролетів камінь побіля вуха. Ступивши у вузький прохід між двома наметами, Заболотний кинувся бігти, перестрибуючи через низькі паркани, якісь ящики і купи сміття. Від натовпу відділилося кілька чоловік, розмахуючи палицями, кинулися за ним. Розпалені невимовним горем, осліплі від страждань, що звідусіль сипалися на їхні голови, наче в цьому був увесь сенс навколишнього світу, розлючені люди гналися тепер за Заболотним, який уявлявся їм сахібом-англійцем, страшнішим за чуму.

Добігши до перехрестя, звідки вже знайома вуличка вела вниз, а друга — в бік охоплених полум'ям наметів «недоторканих», Заболотний чомусь завернув до наметів і похилих кам'яних будиночків з дерев'яними прибудовами. Серед цих будівель, наче звалених у купу, загубитись було легко, але тут він міг зустрітись з людьми, чії житла палали, від них пощади теж годі було споді-

ватись. За інстинктом самозахисту, він мав би бігти вниз по запорошеній вулиці, якою йшов сюди, щоб стати під захист англійського загону, який оточував чумний квартал. За хвилину в його уяві постав офіцер-лялька, який крокував з таким виглядом наче робив честь землі, яку топтав своїм «священним» чоботом. Заболотний зрозумів, що проллється кров, і взяв ліворуч. Задихаючись, біг угору серед хмар пилу, піт заливав очі. Відштовхуючись від стін будинків і поринаючи в клуби диму, він піднімався все вище і вище по вулиці, звивистій і вузькій, наче слід черв'яка на вологій землі, поки не дійшов до витоптаних східців храму, між плитами яких пробивалася пожовкла трава. Збігши по них, він кинувся до дверей, але вони були замкнені. Тим часом шаленіючий натовп наближався. Перед лицем небезпеки він згадав Людмилу. Виразно побачив її з прощально піднятою рукою в муфточці. Озираючись: перед ним розкинулася площа, в яку вривався провулочок, що потопає у диму. Заболотний вмить перетнув площу і вскочив у провулок. Вітер засипав порохом і попелом очі. Заболотний підняв руку, щоб протерти очі, і раптом здригнувся усім тілом від несвідомого страху: хтось узяв його за руку і силоміць втягнув у будинок, біля якого він стояв. Двері з гуркотом зачинились, і лікар, задкуючи від несподіванки, побачив перед собою артиста Джемса Гарді. У нього був такий вигляд, наче він вийшов з пекла, скуйовджене волосся, забруднене сажею обличчя, пошматована на клапті одежа. В руках у нього була палиця з погашеним клоччям, від якої відгонило гасом. При ньому був чоловік у формі англійського солдата. Він з лійки поливав вапняним молоком підлогу, стіни і купу поламаних лавок та столів, звалених у кутку.

Як тільки Джемс Гарді, який весь час стежив за Заболотним з вікна, втягнув його в будинок, натовп з гиканням пробіг повз них, загубивши слід. Гарді з полегшенням зітхнув. Ефектним рухом руки він обвів кімнату:

Бесшумный пол, нетронутый шагами,
Пустые стулья в грустной пустоте,
Запущенный очаг в пыли и пепле,
Постели с виснувшими пологами,
Где нет дыхания жизни, настень окон,
Чтоб свежий воздух горницу очистил
От вредоносных испарений мора.
Чума...

Голос Гарді потрясав. Мурашки пробігли по спині Заболотного.

— Це з «Міста чуми» Вільсона. Монолог Франкфорта. Колись я його читав зі сцени, а тепер сам потрапив у таку обстановку. Важенька нам з Креббом припала робота. Нас індійці переслідують кожного дня, любий докторе.

— Що ви тут робите, Гарді? — розгублено спитав Заболотний.

— Як бачите — головний дезинфектор. А оце теля, що Креббом зветься, репрезентує доблесне англійське військо... Як вам подобаються ваші нові обов'язки, Кребб? — спитав Гарді.

— О'кей! Я вдячний вам, сер. Це мене влаштовує більше, ніж військова муштра, походи в спеку з повною вкладкою... Наче я поливаю квіти в своїй майбутній садибі...

— Не дай боже, якщо вона матиме такий вигляд, — сказав Гарді. — Бідолаха, він записався в армію зопалу.

Сержант-вербувальник пояснив йому, що життя в армії має всі вигоди. Голодна людина, як відомо, не розпоряджається собою, єдине її бажання — знайти собі притулок і їжу. Якщо це пропонує військова служба, то це все-таки краще, ніж кинутись у воду або перестрівати людей на великій дорозі. Так Кребб став солдатом.

Заболотний мало що розумів із слів Гарді, він був ще весь під владою пережитих подій.

— Поясніть мені до пуття, Гарді, як ви потрапили сюди і чим ви займаєтесь, — повторив Заболотний, нарешті опанувавши себе.

— Я розумію, все це так несподівано, що одноразові пояснення, а я це вже зробив, проникнути у ваш приголомшений мозок не можуть. Повторюю — я головний дезинфектор. Я тверезий, мій любий докторе. Ніколи я ще не був таким тверезим, як оце тепер. Послухайте, — іронічні інтонації зникли з його голосу, — чи мав я право сидіти склавши руки, коли бачив тяжке народне лихо. Я оголосив себе добровольцем. Мої знання дозволили мені стати тільки дезинфектором. Але я радий, що допомагаю цим людям, яких перемелюють хвороби і машина моєї країни. На чуму зараз збираються послати Сесіля Родса, звичайно на правах диктатора. Послати чуму на чуму. Це — ідея, не позбавлена глузду, — талантам африканського Наполеона тут буде де розгорнутись. Уряд

заворушився, стягує війська. Лікарям не надається великого значення. Чума жаклива не спустошенням серед індіців. Ні! Підводячи людину на грань смерті, вона розпалює в ній всі образи, що їх вона зазнала колись, і тоді вона стає страшною в своїй жадобі помсти. Допіру ви на собі це незаслужено відчули. Спалахне іскра, і здійметься таке полум'я, яке важко буде погасити.

Після паузи Гарді спитав:

— Однак треба провести вас додому, докторе? Є охорона,— він показав у бік Кребба, який розбирав тепер покрівлю, щоб відкрити внутрішнє приміщення сонячному промінню, від якого чумна паличка гине.

Заболотний пильно глянув на артиста.

— Ви піддаєте себе великій небезпеці, Гарді,— промовив він.— Я вже встиг переконатись, що ви не знаєте навіть найпростіших прийомів захисту від чуми.

— Дрібниці,— відповів артист.— Чуми я не боюсь.

— Ваша самовпевненість не робить вам честі...

Обличчя Гарді, змучене і дивне, набирало поступово рис щирої серйозності і під кінець стало зовсім невпізнаним.

— Коли вам хочеться бачити в моїх вчинках спробу піти з життя, то такий спосіб я порадив би кожному, хто про це думає. Висіти на мотузці, встромляти в своє тіло ножі або ковтати огидні отрути, хіба це краще?.. Докторе, я хочу діяти так, щоб принцип моєї волі завжди міг би бути основою для всесвітнього законодавства.

— Гарді, мені здається, ви цитуєте Канта...

— Так, Канта, любий мій докторе. Він запропонував формулу раціональної моральності, і я керуюся нею.

— Тоді ви непослідовні,— сказав Заболотний.— Самовбивство за Кантом — вчинок аморальний. Що ж було б, якби на такий шлях стали всі?

— Те, що я роблю, не є самогубством. Я приношу себе в жертву заради блага інших...

— Але й це з позицій Канта аморально. Якщо це ідеал, до якого слід прагнути, то кінець кінцем людство перестало б існувати.

Заболотний сів на східцях халупи. Розмова з Гарді відсунула пережиту пригоду. А все-таки, хто такий Гарді? Звідки він? Ці питання знову виникли в голові Заболотного.

— Тепер нам нікуди поспішати. Сідайте поруч, Гарді, і розкажіть мені що-небудь про себе. Ми зовсім мало

знаємо один одного.— Тримаючись за одвірок, Гарді опустився на східці.

— Ого! — вигукнув Гарді.— Як справжній лікар ви починаєте з анамнезу. Цим шляхом ви хочете добратися до діагнозу. Що ж, я готовий. Кребб, чи скоро ти закінчиш свою роботу? — гукнув артист.

З покрівлі почувся басистий голос солдата:

— Скласти покрівлю важче, ніж розкидати її, з цього виходьте, сер.

— Я тебе не підганятиму, Кребб,— сказав артист.— Мені треба поговорити з лікарем. Почнемо з того,— вів далі Гарді,— що ви ставитесь до мене з недовір'ям. Чи не граю я? Чи не наслідую кого-небудь, наприклад, нашого великого артиста Едмунда Кіна, який був полонений гонитвою за гострими відчуттями. Але не жадова гострих відчуттів привела мене в Індію, як свого часу привела Кіна в Америку, до індійців, серед яких він завоював прихильність і які обрали його своїм вождем. Кін з'являвся в убранні вождя навіть на вулицях Нью-Йорка. І запив я не з тієї причини, що Едмунд Кін: від надмірного темпераменту або нестримності й жадови насолод. Ні, я не Кін. Я сам по собі, я Джемс Гарді, і ніхто інший. Разом з Шекспіром я вважаю, що «чесна людина на й-прекрасніше творіння господа». Але на світі мало чесних людей, це серйозна причина для смутку. Тепер навіть віскі не дає мені полегшення.

З хвилину він мовчав, потім заговорив знову:

— В сусідньому з Манчестером містечку мій батько мав парафію. Мати породила мене на світ 1859 року. На очах батька спалахнуло луддитське повстання. Він мав навіть справу з чартистами. Ви, докторе, чули що-небудь про чартистів і луддитське повстання? От і добре. Я бачу, що маю діло із справжньою людиною. Мій батько був чесним священиком. Під час робітничих страйків він відвідував страйкарів і допомагав їм чим міг, фабриканти зненавиділи його. Йому погрожували вбивством. Через те він завжди в кишені своєї пасторської одежі носив пістолет.

Росли ми у злиднях. Після смерті батька, а він помер, коли мені було вісім років, прийшов до нас голод. Сніданку мені в ліжку не подавали і черевиків мені не зашнуровували няньки. Мати дуже любила мене, я був лагідним і ласкавим хлопчиком. А Стефорд, мій старший брат, називав мене слиньком і бив за те, що я захищаю

комах, яким він відривав крильця. Він, як м'яч, підкидав котів і собак, відбиваючи їм нутрощі. З нього, як ви вже знаєте, вийшов непоганий плантатор. Ви і тепер можете його побачити з батогом у руці, він нічим не відрізняється від тих плантаторів, які з'явилися сюди з Вест-Індії, де були наглядачами над рабами і привезли звідти свої звірячі повадки.

Перше ніж стати артистом, працював у порту вантажником, на фабриці ткачем, в театрі робітником сцени і бутафором. Мати моя осліпла, і турботи про сім'ю лягли на мене, поки сестри вийшли заміж. Що ж до Стефорда, то він лише зрідка прислав з Індії невеликі суми грошей...

Ірвінг, режисер і артист, відкрив у мені артистичний талант. Він узяв мене в свій театр, і відтоді я грав у Лондонському ліцеї. Грав я там недовго, не до душі були мені історичні п'єси, ролі королів і маркізів. Тоді я пішов у незалежний театр Грейна... У нас не було приміщення. Грали ми від нагоди до нагоди, часто в неділю вранці. Зате ми ставили п'єси Шоу, я грав у «Нетрях» з лихою радістю. Аристократи зображені в ній, так говорив Шоу, як гнойові мухи, що обжираються і жиріють за рахунок нещасних, які туляться у нетрях. Але нас зацькували. Оголосили наше мистецтво аморальним. Ми опинилися в становищі знедолених, як «недоторканні» в Індії. Але Шоу незабаром відступив. Я це тяжко пережив. Як фабіанець, він вважав, що буржуазію можна схилити на бік соціалізму... Надто багато крові, мовляв, пролито, щоб знову закликати до насильства. Реформа, ще реформа. І настане нарешті торжество свободи і рівності. Спочатку я повірив фабіанцям і моему кумирові Шоу. Але тим важчим було розчарування. З найбільш «переконаним» із них я познайомився в домашній обстановці. Я протверзився, мій любий докторе. Після розмови про «природну рівність» він в шию виштовхав служника за те, що той вчасно не нагодував його улюбленого кота. Серед лібералів і соціалістів, навіть серед «незалежних», я зустрічав самих тільки лицемірів і запроданців. Мій розум надривався від зусиль змінити цей світ. Я хотів створити нову асоціацію і назвати її «асоціацією чесних сердець». Але й тут мене спіткала невдача. Я залишався таким чином сам. Тепер я не фабіанець і не соціаліст, не ліберал і не «незалежний», я — Джемс Гарді, одинак, «мій во-

рог — світ обману та лжі». От хто я такий, докторе, ось із ким ви сидите на східцях цього чумного будинку.

Тим часом Кребб скинув з покрівлі останні брудні черепиці. Скісне сонячне проміння зазирнуло в халупу, кинувши на стіни і підлоги картаті тині від старих крокв. У золотих, нищівних для чуми, смугах світла кружляв розтривожений порох.

Гарді глянув на халупу, а потім подивився на небо, приклавши козирком до чола долоню і примруживши очі:

— Отаку б штуку, як з цим будинком, з людиною зроби: зламати панцир над серцем, щоб відкрити його сонячному промінню.

Розділ шостий

Жахливі дні переживав Бомбей. У вересні 1896 року спалахнула епідемія, відтоді все більше і більше будинків позначалося зловісними червоними кружечками — тут була чума. Вже в грудні місто платило смерті щедрю данину — щодня вмирало триста п'ятдесят — чотириста чоловік. Почалася загальна втеча — за короткий час вісімсоттисячне місто спустіло наполовину. З поширенням чуток про те, що незабаром місто буде оточено кордоном, втеча посилилась. Зробили висновок, що місто буде приречене на загибель, і кожен хотів скористатися з останньої можливості врятуватись. Батьки кидали дітей, діти — батьків; хворі й старі, які не могли пересуватися, в розпачі благали про допомогу з розчинених вікон спустілих будинків, крамниці, склади, майно залишали напризволяще. Тисячі людей пішки, буйволами, яками, ослами, кіньми кинулися врозтіч, наче сліпі, не відаючи, де ночуватимуть завтра. В нестямі збожеволілі люди чіплялись на східці вагонів, видирались на дахи й тендери, аби тільки втекти з цього богом проклятого міста. Цілу добу по всіх околицях міста, особливо за Молобарським горбом, де збиралося звичайно добірне товариство на прогулянки, не згасали вогнища — індійці спалювали своїх покійників.

Втікачі з Бомбея розносили чуму по країні — Пуна, Кач-Мандві, Карач, Мадрас... У Калькутті готувалися до великої пожежі. Було вирішено спалити «басті» — квартали, населені індійською біднотою. Бенгальський губер-

натор привселюдно висловив готовність «не спляючись перед засобами, приступити до виконання цього плану». Та от біда — індійці почали споруджувати будинки не з дерева, як раніше, а з глини, а глина вогнетривка, і до неї більше пристає бруд, ніж до дерева. В той час, як Калькутту готували до великої пожежі, в Бомбеї вже горіли халупи шудри, і смердючий дим, наче чорне знамено смерті, здіймався вгору і зловісно маяв у синьому небі.

Поки що чума милувала європейські квартали. Тому англійці не розставалися із звичним способом життя: крикет, змагання з плавання, верхова їзда, концерти і прогулянки на Молабарському горбі. Про останніх місцева англійська газета писала: «Жіноцтву, зрозуміла річ, неприємно бачити палаючі вогнища навколо горба. Навіть фейерверк сьогодні не зібрав багато глядачів».

З пілігримами чума просочилась в Аравію, на узбережжя Червоного моря, в Єгипет. Здавалось, вона невблаганно наближалась до берегів Європи.

Європа з трепетом чекала нашествия «чорної смерті». Її вона вже косила в минулі війни: в чотирнадцятому столітті забрала в могили двадцять п'ять мільйонів чоловік, третину населення Європи. Склепіння храмів двигтіли від ридань тих, що молились, але від скупчення народу в храмах чума розгоралася ще більше. Страхітливі спустошення чинила чума в шістнадцятому, сімнадцятому і вісімнадцятому століттях. Перекази, що збереглися про неї, наганяли жах. «Сице же смерть бысть скоро: харкнет человек кровью и на третий день умираше», — писали літописці. Як тільки з'явилася чума в Бомбеї, Франція закрила свої порти для кораблів, що йшли з Індії. Страх європейців перед чумою набирав панічного характеру: якогось англійця з Бомбея, що висадився у Трієсті і їхав на батьківщину, одного в заплomboваному вагоні везли через усю Європу до берегів Ла-Маншу. Фантастичні вимисли кореспондентів ще збільшували паніку. «В Бомбеї щодня вмирає тисяча чоловік. Умираючих за ноги викидають на вузькі смердючі вулиці, де трупи гниють разом з трупами шурів і собак», — повідомляли газети.

Репортери не давали спокою вченим із світовим іменем. З'явилися інтерв'ю Вірхова, Коха, Ру, Пфейффера, виступали маловідомі лікарі. Одні заспокоювали, кажучи «про зрослу могутність медицини», інші впадали в істеричний тон: «Що ми можемо протипоставити чумі? Безпорадний жах і мимовільну розгубленість!»

А тут ще назривала війна між Туреччиною і Грецією. У цю війну могли бути втягнені й інші країни. Говорили, що війна під час чуми прирече людство на загибель.

Та ось з березня 1897 року епідемія в Бомбеї стала потроху спадати. Знедолені жителі, що зазнали всіх мук голоду й безпритульності, поверталися до міста. Їм нічого було тепер втрачати. Краще смерть від чуми під рідною стріхою, якщо так велить доля, ніж смерть від голоду, спраги і спеки серед голого степу. Що б не сталося, вони більше не покинуть своїх домівок. Ніколи в світі! Ніколи!

Саме в цей час натрапив Заболотний на покійника в наметі.

З того часу, як Данило Кирилович розлучився з Гарді, минуло три доби. Ці дні він провів, не виходячи з госпіталю, бо лікарів було мало, а хворі потребували допомоги. Головний лікар, англієць, залишаючи госпіталь на Заболотного, сказав у дверях з усмішкою:

— Щодня до нас прибуває тридцять два чоловіка, а вмирає двадцять дев'ять. Як видно, ви сповнені рішучості збільшити цю різницю.

— Я прагну цього всією душею,— скромно відказав Заболотний.

На устах англієця промайнула прихована усмішка.

— Ваші спостереження я не буду зв'язувати з кількістю хворих. Мене влаштовує вже те, що у вашому відділенні смертність зменшилась. Поки що я пояснюю це щасливою випадковістю.

— Ваша воля.

— Бажаю успіху,— попрощався, злегка піднявши корковий шолом, англієць, потім поставив валізу на голову носильника і попрямував до дверей.

Дивлячись услід головному лікареві, Заболотний подумав, що очолює госпіталь цей сміливий чоловік, який зважився працювати на чумі, не заради індієць, а з почуття обов'язку, як він гадає, перед своєю батьківщиною. Коли б Заболотний сказав, що до госпіталю його прив'язують тільки хворі і їх доля, то англієць, мабуть, сприйняв би це, як крамолу або, може, хизування.

Мимо на візку провезли ще одного хворого. Один кулі сказав другому:

— Учора прибили кулі з нашого госпіталю, коли той забирав хворого з дому. Хворого відібрали, а візок пере-

кинули. Шудри більше не довіряють нашому госпіталю. Кажуть, тут помирають люди, як мухи, а касти змішують.

— Їм хто-небудь роз'яснив, що вони помиляються? — спитав другий кулі.

— А що ж їм роз'яснити,— заперечив перший.— В європейському госпіталі із ста вмирає двадцять п'ять, а в нашому — із ста вмирає дев'яносто п'ять. Вони про це знають. Хто ж повірить після цього, що тут лікують, а не вбивають... А харчі які? Сама тільки ріденька рисова юшка, от і все. Лікарів немає. Мухи не дають хворим спокою. Добре, що родичів допускають, хто б тоді мух відганяв, зате мухи ще лютіше нападають на тих, біля кого немає ні родичів, ні сиділок. Що там казати, ніхто не дбає про нашого брата...

Заболотний вернувся до своїх хворих. Збоку до нього долинула розмова.

— Ось уже третій день я не маю ванни. А як вони мені допомагали? — Це говорив літній чоловік з пересохлими губами. При цьому шия в нього витягувалась, і кожна анатомічна лінія і опуклість рельєфно виділялися.

Сусід хворого, маленький дідок, висушений хворобою, з безліччю зморшок на обличчі, відгукнувся на це:

— Дякуй богові, що одну мав. У мене жодної не було. Ми всі тут помремо. Ром! Ром! Я молюсь, щоб мені дали таких ліків, які навіки припинили б мої страждання.

Чоловік з довгою шиєю знову заговорив:

— Ти — сам... А зо мною помре шестеро дітей, без мене ніхто про них не подбає, ніхто не нагодує. Вони загинуть з голоду. Тандона, кажуть, врятували ваннами. Коли б і я, як Тандон, носив священні нитки на шії, мене б теж врятували.

...Через кілька ліжок Заболотний зупинився. На цьому хворому він перервав обхід. Відкинувши біле покривало, він почав уважно оглядати хворого з плямами рум'янців на оливкового кольору горбоносому вольовому обличчі.

— Це — пам'ятний знак,— сказав хворий, коли лікар обмацував на грудях зіркоподібний рубець.— Цей знак — свідчення того, як ви нас любите...— лихий вогник спалахнув в очах індійця.

...У далекому кутку барака над умираючим гаряче спечалилися лікарі-англійці. Їх було двоє. Предметом їхньої суперечки було те несподіване, що вони побачили в процесі хвороби.

— Подивимось, що покаже розтин,—голосно і збуджено закінчив один з них і вийшов, залишаючи біля хворого колегу.

Увагу Нормаді Дала (так звали хворого, якого досліджував Заболотний) відвернула ця суперечка біля вмираючого. Тим часом Заболотний наповнив шприц, взявши його з рук сиділки. Нормада перевів очі на свого лікаря, обурено здригнувся і відвів руку із шприцом.

— Себе я дозволю лікувати тільки лікарю-індійцю, прошу перевести мене у відділ, де є такі лікарі.

Заболотний обережно заперечив:

— Мені довірили вас, і я відповідаю за ваше життя.

— Це моє право розпоряджатися собою. Ви англієць? — несподівано спитав він, прислухаючись до незвичайної вимови лікаря.

— Ні, українець,— відповів Заболотний.

Хворий почекав хвилину, протягом якої, здавалося, пильно вивчав лікаря. Потім рвучко підвівся на ліжку і, притишивши голос, промовив:

— А ви б довірили своє життя людям, які хотіли відняти його?

Заболотний мовчки поклав шприц і пішов у спеціальний відділ, де працювали тільки лікарі-індійці. По дорозі його спинив хворий, який мріяв про ванни.

— Докторе, допоможіть мені. Я добре заплачу вам. У мене шестеро дітей. Прошу вас. Адже Тандона врятували ваннами.

Лікар, який спостерігав за вмираючим, з презирством глянув на Заболотного.

— Однак, колего, ви завдаєте всім нам немало клопоту. Те, що ваші хворі мають ванни, схвилювало наших хворих. Незабаром вони почнуть вимагати, щоб ми, лікарі, їм ці ванни робили. Якщо ви такий приклад показали, будьте ласкаві заспокоїти їх. Поясніть, що їм вони не потрібні.

Заболотний відійшов убік, давши зрозуміти аж червоному від обурення лікарю, що волів би говорити без свідків. Лікар наблизився до Заболотного, залишивши непокритим умираючого індійця.

— Колего,— помітно хвилюючись, сказав Заболотний,— ми з вами, сподіваюся, одностайні в тому, що не маємо права пропускати жодну можливість, коли йдеться про життя людини.

Лікар нічого не відповів Заболотному, але провів його

сповненим ворожості поглядом, коли той попрямував у «тубільний» відділ, поспішаючи виконати просьбу Норми Дала.

Нормада сподобався Заболотному своєю мужньою східною вродою і непримиренністю.

Як тільки лікар-індієць побачив Дала, він зупинився, підняв до обличчя долоні, виражаючи цим рухом пошану і любов. Лікар, як видно, впізнав у ньому шановану людину. Хворого поклали поруч із столиком лікаря, біля бамбукової колони.

— Дякую вам, докторе...— сказав Нормада, звертаючись до Заболотного.— Ви добра людина... Я спостерігав за вами. Удень ви в госпіталі, прокидаюся вночі — бачу вас знову. Ходите, щось записуєте. Спочатку я подумав, що ви випробовуєте на нас якісь нові засоби. Але тепер я розумію, що помилився. Вам би слід відпочити, докторе...

Лікар-індієць, який уже був знайомий із Заболотним, співчутливо додав:

— Втома притуплює пильність. У чуми англійська тактика: вона кидається на слабих... Досі, перед лицем великого лиха, що спіткало наш народ, я не можу отямитись: адже епідемію можна було загасити відразу ж після того, як лікар Вільсон повідомив про перші випадки захворювання.

— Про що ви говорите! — вигукнув Нормада.— Меч, мор і голод — зброя нашого ворога. Вони йдуть один за одним, змагаючись у люті й кількості своїх жертв. Меч уже мене торкнувся. Від голоду врятували друзі. Але від чуми я загину, не здійснивши справу свого життя. Турбуючись про вогнище для мене, мої друзі можуть проявити свою владу тільки у виборі дерева. Але яка користь з того, що я згорю на сандаловому вогнищі...

Розставшись з Далом, Заболотний повернувся до себе в барак, у маленьку кабінку, відгороджену простирадлами, сів до столу і опустив свою втомлену голову на руки. Рішимоість врятувати Дала оволоділа ним. Він уже висловив свої міркування лікареві-індійцю, і вони спільно виробили план лікування. Здавалося, все вони передбачили, що мала в своєму розпорядженні наука. Від Норми думка перекинулася на враження дня, до подій, ним пережитих. Заболотному хотілося зв'язати все воєдино, але через утому не міг цього зробити.

Над госпіталем спускалася ніч. Марячи, хворі на чуму зривалися з тапчанів, кричали. З вулиці, із ставка, що

лишився на місці висхлої річки, чути було кумкання жаб і сюрчання цикад. Опливаючи, догоряла свічка. Жовте полум'я її коливалось од вітру, який пробивався крізь складені з жердин стіни.

Заболотний вийняв з кишені листа, якого позавчора написав Людмилі, але не послав, і почав перечитувати його. Серед людських страждань гостре почуття туги за нею раптом спалахнуло з особливою силою. Останні рядки листа він прочитав двічі.

«Всі ці дні, починаючи з моменту розставання, ти стоїш у мене перед очима. Коли б ти була тут зо мною, душевні сили, які відбирає у мене розлука, я віддав би хворим, науці і зробив би набагато більше, ніж роблю. Але це неможливо, і думати про це марно.

Звичайно, я виконую всі твої поради і бережу себе. Вірю, що все буде гаразд, хоч вважаю, що ніяка жертва не є великою, коли вона принесена в ім'я перемоги тієї справи, якій я служу. Допмагає мені в житті правило: треба бути готовим до гіршого, щоб не зазнати найменшого розчарування...»

Заболотний сховав листа й озирнувся: у двері було видно внутрішнє приміщення похмурого, погано освітленого барака з кількома рядами тапчанів. На них ворушилось, переверталось з боку на бік, стогнало сто двадцять конаючих людей. Неподалік сонні сиділки метушилися біля хворого з тьмяними помертвілими очима, що в маренні схоплювався з ліжка.

З самого дна людських страждань, серед постійної небезпеки, що на кожному кроці чатувала на нього, слав він Людмилі вісті про себе. Небезпека підстерігала його не тільки в госпіталі. Коли б не Гарді, він став би жертвою розлюченої юрби.

Тому він і написав Людмилі про засвоєне ним правило, згідно з яким завжди треба готуватись до гіршого. Він не розвивав цієї думки, але й так було ясно, що він і їй пропонував користуватись цим правилом. «Свідомий того,— міркував сам з собою Заболотний,— що зо мною кожної хвилини може статися нещастя, я повинен привчити Людмилу до думки, хоч і як це тяжко, про недовговічність нашого кохання».

Свічка погасла. Нитка думок непомітно обірвалась. Заболотний відкинувся на спинку стільця і поринув у сон.

Вранці він пішов до себе в лабораторію у французьке консульство. Після барака сонце засліпило його. Співали папіяри. Легкий вітрець доносив аромат мангових дерев. Наче вперше побачив він красу місцевості, на якій розташувався госпіталь — під тінню високих пальм полум'яніло безліч квітів: рожевих, лілових, палевих. Живі огорожі, що обрамляли доріжки, були всипані фіолетовим цвітом. Зникали вдалині кущі жасмину, переমেжуючись із запашними трояндами. А поміж кущами й огорожею снували візки, на яких звозили в куток подвір'я трупи з бараків — нічні жнива чуми. І в нерухомих ламаних контурах під простирадлами, що пропливали понад зеленими бар'єрами, вгадувались передсмертні судороги.

Розділ сьомий

Заболотний пройшов через подвір'я до воріт. Тут скупчилася сила-силенна людей, що прийшли довідатись про стан здоров'я своїх близьких. Більшості родичів він не відповів, бо не знав на ім'я хворих, крім Нормади Дала і ще декого — імена для нього були незвичні й важкі у вимові. Коли це хтось з юрби назвав ім'я Нормади Дала. Заболотний оглянувся на голос і зустрівся очима з чоловіком років 35. Чоловік цей вирізнявся якоюсь патхненною вродою: блискуче чорне волосся, старанно прибране з високого опуклого чола, наче виточеного з чорного каменю, і відкинута назад, на плечі; крізь окуляри дивилися розумні мерехтливі чорні очі; обличчя обрамляла борідка, під нижньою губою стирчав коротенький, наче пензлик, жмуток волосся. Індієць був в національному вбранні з глибоко вирізаним коміром.

— Нормада Дал? — перепитав Заболотний не відриваючи здивованого погляду від обличчя індійця. Інтерес збуджувався ще й тим, що спитав цей чоловік саме про Нормаду Дала.

Натовп розступився, і індієць з високим чолом наблизився до Заболотного.

— Так, Нормада Дал... Ви що-небудь знаєте про нього? Це мій друг, я приїхав до нього з Калькутти, але тут мене засмутили несподіваною тяжкою звісткою про те, що він захворів на чуму.

Заболотний з індіємцем пішли поруч стежкою, що вела до міста.

— Зараз я ще не можу вас нічим певним потішити,— почав лікар.— Другий день захворювання. Але воно не почалося погано, як буває у важких випадках, і вже це вселяє надію. Його оточують люди, які, очевидно, поважають в ньому людину великої душі...

— Дякую вам, докторе... Ці люди індійці?

— Так,— коротко відповів Заболотний. Після паузи спитав: — Хто він, той, про кого ви турбуєтесь?

Індієць удав, ніби не розчув питання. Тим часом вони перетнули пустир, поминули корпус джутової фабрики, звідки було чути рокіт машин, схожий на людський стогін. Знову — чагарник, всипаний яскравим цвітом. Заболотний піймав себе на думці, що зараз, всупереч його пристрасній любові до квітів, вигляд їх його дратує. Злидні й страждання немовби узаконювались ними. За корпусами фабрики починалось робітниче селище. Супутники йшли вузькими вулицями, переступаючи через смердючі стічні канави. Вбогі халупки змінювалися бараками з гофрованого заліза з маленькими щілинами замість вікон.

Незабаром супутники влилися в натовп виснажених людей, які йшли у Бомбей з голодних районів країни. Їх уже не лякала чума, вони йшли ледве пересуваючи ноги, збайдужілі до всього...

В цей час з боку міста появилися запряжені буйволами і вантажені мішками вози.

Юрба живих скелетів кинулася під ноги буйволам, перепиняючи їм шлях. Буйволи зупинились. Кілька голодних, відтіснивши охорону, почали скидати мішки з останнього воза. Між цими людьми і охороною в англійській формі зав'язалася бійка. Чути було, як глухо і дерев'яно звучать кістки під ударами палиць. Крики зливалися в несамовите голодне виття.

— Поясніть, що тут відбувається? — не второпавши в чому справа, стривожено запитав Заболотний.— Що все це означає?

Індієць відповів не одразу. Очі його налилися гнівом:

— Ці люди ладні дати дорогу за жменю рису, а ті, хто скидає мішки, добивається свого арешту. У в'язниці все-таки годують.

Збуджена юрба кричала все дужче й дужче. Водії стьобали батогами буйволів, спонукаючи їх ступати по тілах людей. Буйволи то тупцювали на місці, то кидалися з боку в бік, поводячи переляканими очима. Поліцаї ски-

дали з дороги людей у канави, розчищаючи шлях. Чулися прокльони і погрози на адресу охорони.

Голодний старий із запалими щоками не здавався. Разом із клаптем мундира сержант одірвав від себе кістляву руку старого і повалив його на землю ударом підкованого черевика в живіт. Старий корчився і борсався в поросі. Сержант навів на нього дуло карабіна. Охопленний гнівом, не тямлячи себе, Заболотний кинувся на сержанта і вибив з його рук карабін. Це сталося буквально за одну мить. Тепер вони стояли один проти одного, важко і збуджено дихаючи.

Сержант процідив крізь зуби:

— Я не знаю, сер, хто ви, але з усього видно, що ви єропеєць. Ви на боці цих злодіїв і волоцюг! Жаль тільки заохоче лінощі, сер. Я діятиму, як цього вимагає від мене мій обов'язок і закон, сер...

Тим часом коло збуджених людей ставало все щільнішим.

— Ви підбурюєте тубільців,— встиг проверещати зривистим голосом сержант, але тут його відтіснив і зім'яв натовп. Почалася бійка, в якій вже нічого не можна було розібрати. Ревли буйволи, обеззброєних поліцаїв в'язали шворками, якими були прив'язані до повозок мішки з рисом.

Коли Заболотний і його супутник були вже далеко, вони побачили, як з бічної вулички, здіймаючи хмари куряви, скачуть учвал кінні поліцаї. Натовп враз розсіявся. На землі валялися тільки перекинуті повозки, роздерті мішки з рисом і зв'язана по руках і ногах охорона. Двоє буйволів несамовито мчали вздовж вулиці.

Заболотний з індіємцем прискорили ходу, прямуючи до центру міста. Розмовляти було важко, і вони мовчали.

Ось уже появились вілли англійців і парсів, мереживні палаци з мармуровими арками і дверима коштовного дерева, оздоблені слоновою кісткою. Басейни, фонтани, квітники. Вечоріло. Там і тут спалахували аурівські пальники, які освітлювали вулицю.

Наче в інший світ увійшли супутники. Але думки про голодний бунт не полишали їх. Час від часу індієць і Заболотний обмінювались короткими схвильованими фразами.

Біля будинку, де містилася лабораторія Хавкіна, зупинились. Тут край тротуару під тентом стояв невеличкий книжковий кіоск. В ньому Заболотний завжди купував

свіжі газети. Механічно він зробив зараз те саме. Перебуваючи під владою недавніх вражень, він неухважно пробіг очима першу сторінку і все-таки звернув увагу на замітку, надруковану жирним шрифтом, який одразу впав у вічі:

«ГЕРЦОГ І ГЕРЦОГИНЯ ІОРКСЬКІ ВНЕСЛИ ПОЖЕРТВУ НА КОРИСТЬ ГОЛОДУЮЧИХ ІНДІІ. ВСІ ВВАЖАЮТЬ, ЩО ІХ ВИСОКОСТІ ВИЯВЛЯЮТЬ ПОЧУТТЯ, ЯКІ ДАЮТЬ НАТХНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВУ».

Заболотний передав індійцеві газету. Той, прочитавши ці рядки, зім'яв її і кинув на землю.

— Один із співвітчизників навчав мене якось,— сказав індієць, відгукуючись на замітку,— «так, англієць нас обкрадає, це правда, але ти повинен сказати йому: «о святий благородний отче, потруси трошки свою калитку, самий порох від неї і той зробить мене щасливим». Тоді, здається, щось повернеться нам, і все буде тихо і спокійно». Як бачите, герцоги іоркські вже дещо нам повертають — порох із своєї калитки. «Доброчинці!..» Пограбувавши нас, вони повертають нам крихти, розчулені своїм милосердям і великодушністю. Чи траплялося вам лицемірство огидніше за це? Губернатор Калькутти, звідки я приїхав, оголосив, що такого голоду, як у цьому році, ще не було...

Саме в цей час до під'їзду підкотила коляска. Кучер хвацько спинив крутогривих коней, вкритих червоними із золотом попонами. З коляски неквапливо зійшов літній парс — він був у довгому сюртуці поверх сорочки, тричі підперезаному священним поясом, голову його прикрасив тюрбан, а ноги — червоні сап'янці. Парс обмінявся із Заболотним коротким привітанням. Потім, кинувши на Заболотного здивований погляд, пройшов повз них, знову озирнувся і, знизавши плечима, сховався в під'їзді.

— Баронет Петі, філантроп. На його кошти створено лабораторію Хавкіна. Нас познайомили в готелі,— сказав індійцеві Заболотний.

— Чи не виглядом вашим був він здивований? Чи є тут кому подбати про вас? — сказав індієць.— Ви кажете філантроп? — перепитав він.— Звичайно, нерозумно було б пропустити і таку можливість. Але як принизливо для науки жити з простягнутою рукою...

Заболотний між іншим нагадав:

— Інститут Пастера в Парижі споруджено на добровільні пожертви. Пастер якось під час урочистостей сказав: в кожному камінчику інституту приховані благододні поривання людської душі.

— То зовсім інша річ, там будував народ. Справедливість ідеї, а не власні гріхи спонукали його до цього,— заперечив індієць.— А баронет Петі, не сумніваюся в цьому, здійснює благочестиві подвиги, щоб замолити гріхи. Це вони роблять щоразу, коли наближається вечір їхнього життя. Докторе, я зневажаю цих людей. Якщо сама Кубера з'явиться до нас, вони, мабуть, не наважаться попросити нічого, крім позолочених гудзиків на лівреї губернаторського лакея. В той час, як англійці поводяться з нашим народом, як з циновою для витирання ніг, всі ці петі урочисто проголошували свою любов до правителів. Наче у відповідь лордові Керзону, віце-королю, який сказав, що «Індія — центр нашої імперії», вони кричать, що пишаються тим, що саме Індія робить Британську імперію великою. Ви тепер бачите, якою ціною створюється велич імперії. Ми — злидарі...

Слухаючи індійця, Заболотний проймався до нього дедалі більшою повагою. Голос його прошкав у саме серце, викликаючи в ньому відгук. Те, що Заболотний не був англійцем, і те, що він сміливо втрутився в сутичку на боці голодних селян, розв'язало індійцеві язик, і він говорив одверто і прямо все, що думав. Вони довго прогулювалися вулицями Бомбея, багато раз поверталися до готелю, де жив Заболотний, і знову йшли від нього.

— Так, ми злидарі,— вів далі індієць. Нас терзає чума, холера, лихоманка. Ми голодуємо. В цьому році голодує сімдесят мільйонів чоловік. Але чому ми злидарі? Нам кажуть, що це сталося тому, що нас багато і земля не може нас прогодувати, і що ми дикуни й злидарі. Це ми — дикуни? Коли по Європі ще кочували дикі племена, ми вже мали свою промисловість і наші майстри-умільці прославили нашу країну своїм мистецтвом. Способи виготовлення сталі та виробів з бронзи та міді, якими нині користуються в Європі, вже давно відомі в Індії. Стара індійська зброя не має собі рівної. Адже прославлені дамаські клинки робилися з індійської сталі, яку довозили в Дамаск з Хайдарабада. Злидарі? А хто нас зробив злидарями? У нас завжди було досить товарів і їжі. Всі, хто бував у нас у XVII столітті, до того, як прийшли англійці, писали про це. Венеціанець Манучі

із захопленням відгукувався про багатства Індії. Таварньє на весь світ оголосив, що в Індії навіть у найменших селах в достатку є рис, борошно, масло, молоко, боби, цукор і всякі солодоші. А Берньє, який двічі побував у Бенгалії? Він теж писав про достаток товарів і продуктів в Індії, про отари гладких овець і кіз, про незліченні табуни гусей і качок, про шовкові тканини... Додайте до цього, докторе, безмежні багатства, що таяться в наших надрах,— вугілля, залізна руда, марганець, золото, свинець, мідь... Хто ж нас зробив злидарями? Неважко відповісти на це питання. Серед англійців є у нас друзі, до яких ми маємо добрі почуття. Ніхто інший, як англієць Барк, наприклад, прилюдно заявив: Індії завдано стільки лиха, наче там «панували люди, які мало відрізняються від орангутангів і тигрів». Плоди наших нив і садів забрали англійці. Я не забуду слів одного з них: «Ми завоювали Індію не для індіців». На наші кошти утримуються англійські війська; нашою кров'ю ведуть загарбницькі війни; нашою працею споруджені тюрми, в яких мучаться наші люди; ми тримаємо армію англійських чиновників, кожний з яких одержує в десять раз більше, ніж індійський чиновник; тисячі англійських кораблів вивозять з Індії в Англію все, що можна вивезти. Ось чому ми злидарі. Подумайте лишень: щоб вимолити жменьку свого ж кров'ю і потом добутого рису, доведені до нестями люди кидаються під ноги буйволам. Нас зробили рабами, отруїли наш розум рабством. Привчили соромитись своєї батьківщини, нас купують і продають, навіть дарують, як річ. Місто, по якому ми з вами ходимо, було подароване англійському королю Карлу Другому від португальців як посаг за португальською принцесою...

На цьому слові супутник глянув на Заболотного, який слухав з напруженою увагою. Індієць, наче з кременя іскру, викрешував у душі лікаря гнів. Кожну клітинку нерва запалювала в Заболотному індійська скорбота, яку він поділяв не так співчутливим і добрим серцем, як серцем селянина, що народився кріпаком.

— Ви спитаєте, докторе, як це могло статися? Як англійцям вдалося закувати в кайдани трьохсотсосьмидесятимільйонний народ? Я відповім вам: підступністю і жорстокістю. «Поділяй і владарюй» — скільки в цьому звичному англійському засобі підступності! Все, що нас різнить, вони роздмухують і підтримують. Нас різ-

нять касти? Хай живуть касти! Нас різнять мови? Хай буде ще більше мов! Нас різнять князівства? Віват! Нас різнять релігія? Хай живе релігія! Добре, що індійці шанують корів, як святиню, а мусульмани вживають їх у їжу і приносять їх у жертву в день Бакр-іда. Немає нічого зручнішого, як те, що мусульманське свято скорботи і сліз — махаррам — припадає на той же день, що індійське свято радості і веселощів — рам ліла. Більше було б вуличних гучних індійських походів в години молитв мусульман. При кожній неузгодженості або незгоді на сцені з'являються колонізатори. Вони нашіптують індійцям: «Час приборкати мусульман!» І підбурюють мусульман: «Провалюйте голови індійцям!» Ось і зараз уже другу добу триває різанина в мадраському президентстві між кастами. Повірте, війська втрутаються, коли буде все скінчено. Урядові потрібно, щоб пролита кров зміцнювала розбрат. Це чисто англійська підступність. А як тільки Індія починає об'єднуватись — пускається в хід жорстокість. В 1857 році англійці придушили повстання сипаїв. Що жорстокість Тимура і Надір шаха! Англійці страчували старих, жінок, дітей. Знайшлися добровольці — вішалники. На деревах манго гойдалися тисячі індійців. І немовби для розваги їх вішали вісімками. Цього не можна забути і витруїти з серця. А статут війни, якого додержують індійці, коли й друга сторона поводить себе чесно, забороняє вбивати сплячого, біженця або прохача, не дозволяє користатися отруєною зброєю, руйнувати гарні будинки і твори мистецтва. В усякому разі, так воював той, про кого я виявляю турботу. Тепер, коли я познайомився з вами ближче, можу сказати про це: Нормада Дал був ватажком повстання в Махарашті, це наш національний герой, докторе...

— Я все зроблю, аби врятувати його, так, начебто це мій брат,— стиха, немов клятву, вимовив Заболотний.

— Спасибі вам, докторе,— відповів супутник.— Прагнення свободи робить людей братами.

Після паузи Заболотний сказав:

— Ви відкрили мені очі на багато що: мені зрозуміло, чому Індія сходить кров'ю. Але ж Індія сильна, я бачу її силу. Досить їй ворухнути своїм могутнім тілом, як кайдани, в які закута вона, спадуть...

— Страх, наче іржа, роз'їдає волю індійця... Еге ж, страх,— з гіркотою сказав супутник, все більше почувачи в Заболотному одноступня.— Підступність і жорсто-

кість колонізаторів його пробудили. Індієць тепер всього боїться. Він боїться солдатів, чиновників, збирачів орендної плати, польових сторожів, лихварів, повеней, посухи, зlodіїв, сарани, демонів, які можуть ушкодити дітей і худобу. Страх заволодів нашим народом. Але тепер над країною дедалі частіше лунає закличне слово «Абхай!». Це особливе слово, докторе! Воно означає фізичну й духовну безстрашність...

Сказавши це, індієць замовк. Незабаром він загадково додав:

— Я не воїн і ніколи ним не буду. Свою силу я почуваю лише серед тиші, в захисному куточку, я людина іншого складу, зовсім не Нормада Дал.

Тут він підніс до обличчя складені долоні, посміхнувся і несподівано попрощався, не побажавши назвати себе. Присмерк поглинув його високу ставну постать.

Глибоко замислений, Заболотний поволі піднімався по східцях до себе в готель. Розмова з індіємцем, який лишився для нього невідомим, викликала багато думок. Обрії бачення Індії немовби розсунулись. У цю хвилину він у думці перенісся на Україну. Те, що він бачить в Індії, уявлялось йому зараз горем його народу, але розглядуваним немовби через побільшоване скло. Кінець кінцем, якщо не боротись, то Україну спіткає доля Індії. Страх? Старий знайомий — дідусь Хо з довгою сивою бородою, від якої віє холодом. Таким, здається, намалював його Коцюбинський. Навколо Хо мертва тиша, навіть трави бояться пити сік із землі. Пригадалися схвильовані слова Коцюбинського: «Страх панує на землі, Даниле, душить чесні поривання, безсилим робить не тільки окремих людей, але й цілі народи. Прищеплений дитині, він стає нав'язливою пошестю...»

«Абхай!» — сильне слово. До безстрашності закликав також і Коцюбинський. Дідусеві Хо треба прямо і з викликом заглянути в очі. Нормада Дал уже зробив це. А супутник Заболотного? Що означає: «Я не воїн... Свою силу я почуваю в захисному куточку...» З такою ясною думкою, як у нього, чи можна залишатися в тиші? Бачити і не боротись. Обурюватись і не діяти. Відсиджуватися в «захисних куточках», поки за стінами лютують соціальні бурі. Що це за людина? Письменник? Вчений? Зброя його — перо чи мікроскоп?

З такими думками Заболотний ввійшов до себе в кімнату. Туга за батьківщиною огорнула його душу. Вигляд

голодних людей, яких він зустрів сьогодні, воскресив у пам'яті страждання його народу. Він сів до столу, почав писати, і сам того не помітив, що пише вірші.

О доле нещасна,
О муки тяжкі,
Чи довго дивитись
На сльози людські.
Чи довго ще чути,
Як стогнуть в неволі
В кайдани закуті?
Як гине без долі
Козацькая сила.
Як в'яне без щастя
Україна мила.
Та ні, це не буде!
На рубу, за волю!
Не лишаться люди
Рабами ніколи!

Розділ восьмий

Останніми залишили наукове засідання Іерсен і Хавкін. Хавкін ледве тримався на ногах — він нездужав. Гурт членів наукового товариства, що йшов попереду, поступово рідшав, розтікаючись по найближчих вулицях і провулках. Час від часу члени товариства оглядалися на двох учених, кидаючи на них глузливі погляди.

Хавкін з Іерсеном ішли мовчки. Перший порушив мовчання Іерсен.

— Кожна нова думка впливає на них, як червоний колір на бика.

З океану повіяло свіжим вітром. Хавкін зіщулився, підняв комір і застібнув гудзики піджака. Його трусило.

— Вони тільки підохотили мене своїми безглуздими запереченнями. Я буду боротись. Які їм ще потрібні докази на користь моєї вакцини? Я випробував її на собі... Серед прищеплених захворювання трапляється рідко, а вони, всупереч фактам, галасують, що від мертвих чумних паличок, якими, я мовляв, начиняю здорових людей, можуть трапитись захворювання.

Володимир Хавкін прибув у Бомбей з Парижа. Закінчивши університет в Одесі, він, як і Заболотний, захопився мікробіологією. З ним він працював на мечниковській бактеріологічній станції. Потім переїхав у Париж, до Пастера, влаштувавшись бібліотекарем при його інституті. Вдень працював у бібліотеці, а вночі — в лабораторії.

Тут він і виготовував свою славнозвісну протичумну вакцину і з нею, з благословення Пастера, приїхав до Індії.

Іерсен і Хавкін при зовнішній взаємній доброзичливості, а з боку Іерсена навіть запобігливості й вишуканій чемності у французькому стилі, все ж ставились один до одного із заздрістю, і навіть потай раділи, коли одному з них не пощастило. І Хавкін, і Іерсен працювали в галузі вишукування щеплень проти чуми, хоч перший більше зосереджувався на сироватках лікувальних.

Коли на засіданні товариства напали на вакцину Хавкіна, Іерсен в цей час думав про хворого, якому ввів свою протичумну сироватку. Дивний це був хворий. Він сам наполіг, щоб йому ввели сироватку, але не це хвилювало зараз Іерсена. Щоб там не було, а сироватка не допомогла. Губи хворого посиніли, пульс став нерівним. «Свята водичка! — з розчаруванням подумав Іерсен. — Не те, що вакцина Хавкіна». Так, Хавкіну більше пощастило, ніж йому, Іерсену, а заперечення, які висувалися на засіданні товариства проти вакцини, просто неграмотне базікання, маячня, неучтво, а може, розлюченість і ворожість навпіл із заздрощами. «Святенники, що сходять жовцю», — міркував Іерсен.

...У будинку французького консульства, схожому на старомодний буфет, до якого вони тепер підійшли, світилося в одному вікні — в лабораторії російської експедиції.

— Завітаймо до Заболотного? — запропонував Хавкін, спинивши Іерсена рухом руки. — Я повинен його провідати, з ним, мабуть, щось сталося...

Іерсен відповів:

— Після такого засідання є рація зустрітися з тим, хто дасть нам відчутти, що справжні люди не перевелися ще на світі. Не думаю, що він буде до мене привітний. Мене він осуджує.

Хавкін здогадався, про що йдеться.

— Але ж Заболотний має рацію, — зауважив він. — Експериментувати на людях — злочин.

— А на собі — не злочин? — заперечив Іерсен. — Тоді це релігійний екстаз або гра у святих.

— Коли Заболотний експериментував на собі, — переконано наполягав на своєму Хавкін, — він зробив це не для реклами і дешевої популярності. Що таке експеримент на собі? Це насамперед віра в свої розрахунки, за сіб переконати інших. «Ви кажете це — отрута, я приймаю її перший».

На цьому слові Іерсен перебив Хавкіна:

— От ви прийняли вакцину. А товариство, на засіданні якого ви сьогодні виступали, все ж не вірить у неї.

— ...Бо не хоче вірити, то їх справа,— казав далі Хавкін.— Експеримент на собі — це перевірка нового засобу немовби зсередини власним тілом, серцем, розумом. Ви розумієте, Іерсен...

Швейцарець нахмурився:

— Все-таки досліди на людях, про яких іде мова, не є злочин. Не валить все до купи. Історія людства рясніє справжніми злочинами. Вони робилися для досягнення влади й багатства, а в основі моїх дослідів — гуманні цілі.

Через відчинену чавунну хвіртку ввійшли у двір консульства. Під ногами рипів пісок на доріжці, обсаджений підстриженими кущами. Лабораторія містилась на другому поверсі. Вчені піднялися по сходах і постукали у двері.

Заболотний радісно привітав гостей. Не встигли вони переступити поріг і накинути на себе халати, як він уже хотів вести їх до кліток з мавпами. Іерсен, ввічливо відхиливши запрошення господаря, відійшов убік. Він хоче зробити йому приємність.

— Перше, ніж ви поведете мене до своїх кліток,— лукаво посміхнувся Іерсен,— я хочу повідомити, що ви взяли за руку людину, яка не згасьбила себе дослідями на людях. Урочисто заявляю, що сироватку я вливав за згодою хворого...

Заболотний мимохідь зауважив:

— Я не рівняю вас і генерала Гатара...

Тим часом Хавкін пильно дивився на Заболотного, притримуючи його рукою.

— Я відвідав тебе сьогодні тому, що баронет Петі, який мигцем бачив тебе на вулиці біля моєї лабораторії, сказав, що у тебе нездоровий вигляд, наче тебе спіткало горе. Але ти непогано виглядаєш. А втім, у всіх нас буває добрий вигляд, коли ми захоплені або коли нам удається дослід.

Заболотний глянув на Хавкіна.

— Про тебе я не можу цього сказати. Може, ти нездужаєш?

— Так, нездужаю.

— Це після щенлення?

— Гірше. Я думаю, що захворів на чуму,— відповів з незрозумілим піднесенням Хавкін.

— Он як! — скрикнув Заболотний. — А твоя вакцина?
— На чу-му? — глузливо перепитав Іерсен. — Таке!
— Вам потрібні докази? — сказав Хавкін і роздягнувся. — Тепер ви вірите? Щеплення зробило своє діло. Я переносу чуму на ногах, ніби це в мене нежить, а не «цариця смерті»... Ну, а тепер, Даниле, показуй мавп. Показуй, показуй!

Разом з Іерсеном і Хавкіним Заболотний обійшов усі клітки. Внутрішнім світлом було осяяне його обличчя. Високий, ставний, звичайно стриманий, як всі люди із строгим ладом думок, тепер він поспішав, наче боявся, що гості підуть з лабораторії раніше, ніж він їм усе покаже.

— Оце мавпи, яким прищеплено чуму. Вони гинуть... Цих я лікував сироваткою Іерсена. А оцим робив щеплення твоєю вакциною, Володю. Деякі з них виявилися несприятливими до чуми, інші перенесли її легко і без наслідків, — фанатичний вогник виблискував в очах Заболотного.

Іерсен так і припав до ґрат. Він уп'явся очима в мавп, яким введено сироватку. Одна з них спритно гризла горішок, підставляючи зубам то один, то другий його бік, раз у раз поглядаючи на Іерсена, чи не збирається він забрати її ласощі. «З цими близькими родичами треба бути на сторожі», — пояснив недовірливий погляд мавпи Хавкін, кинувши в бік Іерсена. Мавпи стрибали в клітці, ганялись одна за одною, перекидалися, як акробати.

Зовсім інший вигляд мали мавпи, яким сироватку не вводили або ввели пізно. Вони сиділи, понуривши голови, з сумним виразом в очах.

Заболотний докладно розповідав про досліди. Він раптом відчув духовну владу над Іерсеном і Хавкіним. Вони слухали його з напруженою увагою.

— Спираючись на твої досліди, Даниле, я можу впевненіше дивитись у майбутнє, — сказав Хавкін, кутаючись у халат і тремтячою рукою зав'язуючи поворозки.

— Перші досліди вилікування сироваткою тварин належать вам! — вигукнув Іерсен. — Отже, мавпи виживають, коли сироватку вводили на початку захворювання... Тепер розумію, чому моя сироватка не допомагала хворому, якому я ввів її на третій день. Прикро. Від цього дивака, до речі, англійця, я пішов, коли він почав мари-ти. Він безладно белькотів щось про «суету мирську», читав монологи з Шекспіра, називав себе артистом...

— Артистом? — перепитав Заболотний глухим стривоженим голосом. Тінь раптового занепокоєння лягла на його чоло.— В якому госпіталі він лежить?

— Еге ж, артистом,— Іерсен помітив раптову зміну в Заболотному і насторожився.— А в чому річ? Ви знайомі з ним? Він у Гранд Роад госпіталі.

«Звичайно, це Джеймс Гарді! — спалахнув здогад.— Сталося те, що неминуче мусило з ним статись...»

Заболотний оглянувся на Хавкіна. Той сидів, весь зіщулившись, на щоках його горіли червоні плями.

— Ходім, я проведу тебе додому. Тобі не можна тут залишатись.

Хавкін покірно встав, всі пішли з лабораторії.

Передавши Хавкіна в руки лікаря Сюрвайєра, помічника і найближчого друга, і попрощавшись з Іерсеном, Заболотний попрямував у Гранд Роад госпіталь. У безлюдних вулицях лунко відбивались його квапливі великі кроки. Було вже пізно. Лише в небагатьох будинках світилися вікна. Розбуджені рикші гукали на нього, пропонуючи свої послуги. Він мало не біг. Тільки у кривих вуличках «чорного міста» він уповільнив ходу,— ними важко було пробиратись. Тут просто на землі спали сотні індіців, підклавши під голову кулаки або камені, загорнуті в ганчір'я. Ті, що прокидались, проводжали його сердити вигуками.

Сонні санітари відступились, пропустили лікаря в госпіталь. Він не впізнав би Гарді без допомоги сиділки. Перед ним лежав змарнілий, із запаленими щоками і синіми губами чоловік. Налиті кров'ю очі були прикуті до стелі, але вони нічого не бачили. Час від часу повіки опускались, не закриваючи, проте, очей, і від того внизу виблискували сліпі серпки.

— Гарді, ви впізнаєте мене? — прошепотів Заболотний, схилившись над хворим.— Це я, ваш приятель... ваш «рудий лікар».

Гарді розплющив очі й глянув на Заболотного. Ледве помітна усмішка промайнула на його обличчі. Він трохи підвівся на ліктях і, зробивши над собою зусилля, заговорив голосно, але уривчасто:

— Хелло, я вас вітаю! Шкодує, що не можу випити з вами пляшку віскі. А втім це небезпечно: на той світ я ризикую з'явитись у нетверезому стані, і через це мене зараз же призначать у пекло...— Гарді опустився на тапчан і тяжко зітхнув. Він дихав часто і нерівно.— Де ж

лікар Іерсен? Утік? З його допомогою я хотів свої останні години прожити з користю. Я сказав йому: «Випробуйте на мені всі сумнівні засоби». Іерсен виконав мою просьбу... Як бачите, засіб виявився справді сумнівним, він успішно скорочує життя, і тепер я думаю тільки про те, як обдурити янголів і потрапити в рай... На землі його немає... В цьому я встиг переконатись...— Тут Гарді підняв руку, щоб спинити Заболотного.— Не турбуйтеся, докторе! Не кличте сиділок і не вимагайте для мене нових ліків. Свою роль я вже зіграв. Зараз впаде завіса. Ви мій єдиний глядач...

Заспокоївшись після жахливого приступу кашлю, Гарді вів далі:

— Коли б я потрапив до ваших рук раніше, не сумніваюсь, що був би уже здоровий. Чумні палички розбіглися б урозтіч, прочитавши на вашому обличчі рішимість врятувати мене. Але своїм одужанням я засмутив би брата, який... без душі мене любить. А я більше нікого не хочу засмутити. Звичайно, якщо на тому світі янголи поводитимуться зо мною так, як поведуться ближні на цьому світі, я ще спробую повернутись. Як на вашу думку, докторе?.. Ой, не коліть мене більше, марна справа... Ви думаєте, я хворий? Поміляєтесь! Тяжко хворий світ...— Гарді заплющив очі.— Світ тяжко... хворий,— повторив він слабючим голосом. Крізь криваву піну, яка раптом з'явилась на устах, Гарді прокричав:— Шури в мундирах... у фраках! Люди, винищуйте щурів! Від них чума.

Це були останні слова Джемса Гарді.

Розділ дев'ятий

Тієї ж ночі Заболотний прийшов у свій госпіталь, до Нормеди Дала. Втрата загострила рішимість врятувати індійця.

Хворий лежав спиною до Заболотного, зануривши обличчя в подушку, видно було тільки лінії шиї та краєчок вуха. Але нахмурені брови і міцно стулені губи лікаря-індійця, який схилився над хворим, говорили про те, що з Далом погано. Оглянувшись на звук кроків, лікар підвівся назустріч Заболотному.

— З вечора погіршало,— пошепки промовив він.— Судороги...

— А легені? — стиха нагадав Заболотний.

— Про це я хотів вам сказати насамперед. Притуплення під лівою лопаткою. Появився кашель. Якщо це чумне запалення... Я не пригадую випадку. Та він і сам відчув, що умирає, викликав хвору дружину, щоб зробити останні розпорядження. Її підняли з ліжка і привезли в госпіталь. Вона ледве трималася на ногах. Вислухавши Дала, вона сказала, що осуджує його за слабкість, яку він проявляє. Все кінчиться добре, вона, мовляв, певна у цьому. Зараз хворий спить.

Заболотний підсів до Дала. Першу хвилину спостерігав, не тривожачи хворого. Справді, він дуже змінився за минулу добу. Чума була бубонна, і хвороба розвивалася повільно. При енергійному лікуванні й хорошому догляді були всі підстави сподіватись одужання. Але ось появилися ознаки чумного запалення легень, від якого, як правило, вмирають. Нормада дихав часто. Заболотний підрахував: тридцять вісім подихів на хвилину. Потім перевірів пульс: сто тридцять шість. Пульс губився під пальцями. Поки Заболотний досліджував, хворий прокинувся, відкрив очі. Видно, сон повернув йому сили, і Дал заговорив:

— Ви знову зо мною, докторе... Добре, що ви прийшли. Я знав, що ви прийдете, але ви могли запізнитись... Свого часу я образив вас своїм недовір'ям. Це було незаслужено, і я прошу пробачити мені. Я розумію, що вмираю... Щохвилини з барака виносять мертвих...

Заболотний узяв руку хворого в свої долоні. Він мовчки вислухав усе, що сказав хворий. Лікар-індієць стояв поруч.

— Смерть я зустрічаю спокійно,— казав далі хворий.— Кожен повинен зустріти її мужньо, де б вона його не наспіла...

— ...але не покірно,— заперечив співчутливо Заболотний.— Скидається на те, що ви склали зброю.

— Який би не був світ, куди я перенесуся,— хрипким голосом закінчив Дал, вгадуючи в словах Заболотного звичайне бажання втішити,— я радий уже з того, що там немає Британської імперії. Влада її кінчається за межами цього світу.

Повіки індійця опустилися. Нова хвиля жару поїняла його тіло. Не можна було гаяти ні хвилини. Сироватка не допомогла Гарді. Але він, Заболотний, ясно розуміє тепер, чому так сталось. Напередодні він пояснював це Іерсену та Хавкіну. Іерсен створив сироватку. З одного

й того самого інструмента можна здобути прекрасну мелодію і звуки, схожі на виття вовка. Сироватка Іерсена — музичний інструмент. На ньому треба вміти грати. Рано ввести і велику дозу — подіє, пізно і малу дозу — марна витрата і засобів, і часу. Заболотний засукав рукава і наблизив свою оголену по лікоть руку до очей хворого.

— Бачите? Почервоніння, припухлість.

Дал з тривогою і подивом глянув на Заболотного.

— Чума?

— Ні, щеплення проти чуми. В нього я вірю. Мене воно захищає від чуми, а вам принесе одужання.

— Ви хочете мені ввести сироватку?

— Так, — рішуче відповів Заболотний.

— Моя згода необхідна? — спитав Дал. Вдячна і довірлива усмішка осяяла його обличчя... — Робіть з мною, що вважаєте за потрібне.

Як тільки він це сказав, ним оволоділа якась відчуженість. Механічно і, здавалось, без участі волі й свідомості виконував усе, що йому пропонували. Після уколу він знепритомнів. Заболотний просидів біля хворого всю ніч. Здавалося, їй не було кінця. Часом Заболотний втрачав ясність думок. Дивні видіння виникали перед його очима, індуковані маренням Дала. Ось на балкон виходить генерал Гатар у червоній мантиї. Він піднімає вгору палець і голосом проповідника говорить: «Людству судилося страждати і терпіти. В іншому світі треба шукати ліків від горя і бідувань. Жити ми почнемо тоді, коли скінчимо земне життя. Бог сотворив нас не для тлінних і минутих земних турбот, а для речей небесних і вічних. Він дав нам світ, як місце для вигнання, а не як нашу справжню батьківщину... Гроші й усе інше, що люди вважають добрим і бажаним, ми можемо мати в достатку або не мати зовсім: для вічного блаженства це не має ніякого значення...»

Генерал Гатар? Проповідник? Але ж те, що говорить Гатар, він, Заболотний, прочитав зовсім недавно в енцикліці папи Льва XIII. Невже Гатар і папа римський одна й та сама особа?

Від натовпу під балконом раптом відокремилися дві постаті. В них Заболотний впізнає Дала і Гарді. Через внутрішні сходи вони пробираються на балкон і зіштовхують униз Гатара. Мантия його розгортається, відкриваючи маленьке чорне тільце, схоже на тільце щура. З балкона Гарді кричить: «Люди, знищуйте щурів!»

Потім видіння зникли. В темряві зблиснули грані мармуру. На східцях сидить дівчина, схожа на римлянку з картини Катарбінського, погляд її спрямований вдалечінь. Заболотний впізнає в ній Людмилу. Ось вона встає, нечутними кроками йде до нього й шепоче: «Я не можу більше жити в постійній тривозі за твоє життя... Будь благородумний і не ризикуй...»

Але чому ці останні слова вона говорить англійською мовою? «Орл кемп інд сампл». І в її голосі прозвучали якісь нові, не знайомі йому інтонації. Наче говорив чоловік, а не жінка.

— Будьте благородумним і не ризикуйте,— знову почувалася фраза, і Заболотний розплющив очі. Перед ним стояв лікар-індієць.— Не ризикуйте,— повторив він.— Ви втрачаєте контроль над собою, засинаючи... Вас трусить від щеплення, яке ви зробили собі. Чергуватиму я сам, Далу стало краще.

Заболотний підійшов до хворого. Він не впізнає його. Невже сон триває? Нашупує пульс хворого і рахує вголос, щоб почути свій голос. Вісімдесят шість. Удари чіткі, ясні, ритмічні... А було... сто тридцять шість. Заболотний перевіряє дихання: двадцять сім на хвилину... Заболотний рахує голосно. Він ясно чує свій голос. Значить, це не сон. Тверезими, проясненими очима дивиться на Заболотного індієць.

— Дякую вам,— шепоче Дал.— Дякую вам.

— Абхай! — раптом згадав свого незнайомого супутника Заболотний.

Це слово прозвучало для індійця, як пароль. Зовсім іншим, напруженим голосом він повторив:

— А б х а й!

...Біля воріт госпіталю Заболотний знову зустрівся з індієм, з яким провів незабутній день. З-під опуклого, наче з каменю виточеного чола сумно дивилися чорні очі. Поруч з ним, спираючись на його руку, стояла жінка з безнадійно пониклою головою. Це була дружина Дала.

— Кажіть, докторе... Я розумію, як важко, особливо людині з добрим серцем, сповістити про втрату. Але в наших серцях вже зникли надії,— сказав індієць, пригортаючи до грудей голову жінки. Цим рухом він немовби захищав її від удару.

Заболотний відповів:

— Зникнути повинні сумніви. Настав час для надій. Я хочу поділити з вами радість. Дал в и д у ж у е.

Розділ десятий

З червня почався мансун — період дощів в Індії. Дощове павутиння заснувало все місто. Безугавно вирувала вода в канавах, ринучи в океан бурхливими потоками. Всі річки Заболотного відвологли, а шкіряні — чоботи, футляри, чемодани — що два дні вкривалися пліснявою, і їх доводилося сушити на жаровнях. От і зараз він займався цим ділом: на плетеній корзині з великим отвором, перекинутій догори дном над жаровнею, — розкладав одяг. Поки він сушився, Данило Кирилович читав книгу, яку взяв у бібліотечному холі.

Хтось постукав у двері.

— Радий, що застав вас, Даниле Кириловичу! Ви невловимі! — сказав, заходячи до кімнати, Прайс, офіцер для особливих доручень при генералі Гатарі.

Заболотний відклав книжку. Прайс перехопив її і пробіг очима кілька рядків.

— О, «Місто чуми» Джона Вільсона. Був він, цей Вільсон, веселун і гульвіса. Чи не тому сцену бенкету під час чуми, ту, яку відтворив ваш Пушкін, слід визнати найбільш вдалою в книзі. Хто б міг подумати, що з Вільсона, який розтринькав всі свої статки в оргіях, вийде кінець кінцем відомий письменник і професор... моральності! — Прайс закрив книжку і пройшовся по кімнаті. — А от про вашого Тагора цього сказати не можна. Йому чужі веселощі й моральність. Він обрав інший шлях — підбурювати людей...

— Про якого Тагора ви говорите? — здивувався Заболотний.

— Про того Тагора, з яким ви довгі години прогулювались перед готелем. Ви не задовольняєтеся читанням книжок, а шукаєте знайомства з живими письменниками. Рабіндранат Тагор — не лікар і не мікробіолог, тому мені незрозумілий ваш інтерес до нього.

— Спасибі за звістку про те, що це був Тагор, — щиро зрадів Заболотний. — Він не назвав себе, і я не міг знати, що це Тагор, але я щасливий, що познайомився з ним. Я прочитав його твори, і вони справили на мене глибоке враження. Якби я не лаштувався до від'їзду, я постарався б ще раз побачитися з ним, щоб передати йому своє захоплення.

— Ви від'їжджаєте? — розчаровано спитав Прайс, ми-

моволі виявляючи, що втрачає інтерес до співрозмовника.— Чим викликана така нагальність?

— Цього вимагає служба,— коротко відповів Заболотний.

— ...або настійливі просьби Людмили Владиславівни? — з обізраним виглядом підказав Прайс.

Заболотний насторожився. Чи не прочитувалися його листи перше, ніж відправлялися з Індії.

— Признаюся, сумую,— вичікувально відповів Заболотний.

— Ах, жіноцтво, жіноцтво! — з театральним пафосом вигукнув Прайс, відходячи від тієї теми, заради якої він з'явився до Заболотного.— Без них життя втратило б свої барви. Я заздрю вам. Росія — це не Англія. Вона не отруєна емансипацією, і росіянки, ну, хоча б ті, з якими я познайомився в Петербурзі, зовсім не схожі на наших жінок. Призначення жінки,— пустився у філософію Прайс,— в тому очищувальному моральному впливі, який вона повинна справляти як дочка, сестра чи мати. Для цього не потрібні особливо розвинені мускули, а наші жінки цілий день їздять на велосипедах і цілу ніч танцюють. У домі англійка не турбується про те, щоб були смачні страви, дітей доглядають наймані люди, під час хвороби запрошуються сестри-жалібниці, гостей розважають оплачені артисти... Ви, як видно, вже знаєте з газет, що в Англії готується білль про виборчі права для жінок. Дехто передрікає, що жінки загарбають перші місця в парламенті, управлінні й серед духовенства, полишивши чоловікам тільки важку фізичну працю і мало-прибуткові професії. Юрби наелектризованих жінок уже святкують перемогу в своїх англійських клубах.

З цієї причини я не поспішаю з одруженням. З мене досить, що я підлягаю по службі... Значить, ви від'їжджаєте? — Прайс потягнувся за головним убором і поспішив до виходу.— Що ж, бажаю щасливої дороги... Шкодую, що ми не змогли з вами ближче познайомитися. В моїй особі тут, у Бомбеї, ви все-таки мали єдину обізнану в російських справах людину і широкого поклонника російського мистецтва, літератури й музики. Не моя вина, що ми не зустрічалися з вами. Певна річ, я пояснюю це вашою завантаженістю, а не особистою антипатією. На все добре!..— з млявою ввічливістю попрощався Прайс.

...У липні Заболотний завершив свою роботу в Індії. Дослідження його мали велике значення. Велися спостереження епідеміологічні, клінічні, досліджувалися кров і виділення, вивчалися зміни в органах чумних хворих. В експериментах на мавпах та різних дрібних тваринах випробувано протичумні сироватки, лікувальні сироватки, перевірено дієвість щеплень Хавкіна, нарешті, вивчено картину і перебіг захворювання, шляхи проникнення інфекції в організм і шляхи поширення чуми в світі. Це був видатний підсумок наукових досягнень Заболотного та експедиції в цілому.

Пароплав відходив о п'ятій вечора. Проводжав Заболотного Іерсен. Високовича і Хавкіна не було в місті. Повільно пленталася прольотка, на якій їхав із своїми речами Заболотний. Знов почалася холодна злива, тонни води обрушилися на землю. По дорозі, коли вже видно було порт, увагу Заболотного й Іерсена привернув запряжений буйволами віз, який загруз у болоті. Двоє індійців з усієї сили намагалися його витягти. Один з них підштовхував віз ззаду, другий, стьобаючи буйволів, підтримував його плечем. Буйволи ковзали, падали на коліна, зариваючись мордами в грязюку.

Заболотний спинив прольотку. Вмить зіскочив, скинув черевики, закачав до колін брюки і з усмішкою узяв палицю з рук індійця, який зовсім розгубився. Потім широко селянською долонею погладив буйволів по спині, обійшов навколо, перевірів ярмо, поставив його на місце, щось при цьому примовляючи, наче нашіптуючи вкрай знесиленим тваринам, що треба робити. Давши буйволам з хвилину перепочити, він раптом кивнув індійцям, щоб підштовхували, а сам міцно підпер плечем одного буйвола, а другого торкнув палицею: «Цоб-цоб, ге-ей!» — наче проспівав Заболотний. Буйволи напружились і, дружно рвонувши, винесли віз із рову. Озирнувшись, Заболотний зустрівся очима з Іерсеном. Той встиг зайняти місце поруч з індійцями і підштовхував віз. Весь у грязюці, він весело усміхався.

— Цоп, цоп, наче дзвоник дзвенить. Чарівне для буйволів слово. Ви, голубе мій, мене полонили, справжній чарівник.

— Селянський син, от хто,— блиснув синіми очима Заболотний.

Змивши під дощем з себе грязюку, вчені вернулися до прольотки.

— Ви поралися з підводою, а я міркував: все в людських вчинках зумовлено. І у ваших вчинках, Даниле Кириловичу, і у вчинках ваших ворогів. Але я більше не говоритиму загадками: зі мною про вас вів довгу й «мудру» розмову Прайс, офіцер для особливих доручень.

— Прайс? Сьогодні він був у мене,— сказав Заболотний.

— Еге ж, Прайс. Можна було думати, що він до вас з'явиться. Розмова з ним не навела вас ні на які міркування?

— Думка про те, що Прайс прийшов до мене не для пустої розмови, виникла у мене зразу. Але як тільки він довідався про мій від'їзд, він дивним чином змінив напрям розмови, заговорив про «падіння» англійської жінки...

— Неважко було це передбачити. Факт вашого від'їзду звільнив його від обов'язку стежити за вами. Так, так, стежити за вами. Пайцікавіше, що він звернувся до мене по допомогу. Бувши свідком нашої суперечки і запам'ятавши це, він підбурював мене проти вас: ваші справжні інтереси, мовляв, спрямовані зовсім не на сферу науки. Ви, як це він уточнив, налагоджуєте зв'язки з силами всередині Індії, які могли б виступити проти англійців... Він називав Гарді, Дала, Тагора... Думаю, що в Петербурзі Прайс прожив рік не тільки з інтересу до філології. Не зустрівши з мого боку співчуття, він спробував ввійти з вами в безпосередній зв'язок. Я радий, що вам вчасно прийшов дозвіл вирушити по шляху пілігримів до Аравії... Вірю, що ви вивчите всі стежки чуми. А про Прайса забудьте. То липка грязюка на колесах воза, який ми з вами штовхали...

Селянин і горець обнялися перед трапом пароплава і мужньо, по-чоловічому, розцілувались.

— До скорої зустрічі в Парижі, під дахом Пастера! Чекатиму на вас! — крикнув услід Заболотному Іерсен.

...Перестрибуючи через східці, біг Данило Кирилович по сходах свого будинку. Насилу стримував дихання. Серце, стомлене розлукою, здавалося, от-от вискочить з грудей.

Відкрив двері своїм ключем. До кімнати ввійшов нечутно, навшпиньках.

Людмили не було. Де ж вона? В місті? Вийшла щось купити? Тоді вона скоро повернеться...

Ні, він все-таки зробив помилку. Треба було послати телеграму з дороги, а не з'являтися зненацька, несподівано, хоч у невідготовленій зустрічі завжди є особлива принагідність. Він любив так зустрічатися з Людмилою.

А втім, важко було розрахувати час приїзду. 20 липня за новим стилем Заболотний висадився в Адені. Тут пробув у карантині сім днів. Ще тиждень чекав попутного пароплава. Насилу, за величезну плату, добув місце на англійському пароплаві. Далеко не бувши певним в успіху, чекав дозволу турецьких властей висадитись у Джідді. Тут вченого хотіли знову посадити на карантин, бо він їхав з Бомбея, вогнища чуми, а в Джідді на той час чума майже зовсім вщухла. Коли б не лікар Нікітін, який працював у російському консульстві в Джідді, Заболотний і в цьому місті просидів би в карантині дванадцять днів.

Як же він міг визначити дату повернення в Київ?

Скільки надзвичайно цінних відомостей вивіз учений з цієї подорожі. Поширювачі чуми, пілігрими, сходяться в Аравію зі всіх кінців Європи, Азії, Африки. Потім вони повертаються. З вогнищ, де чума звила свої гнізда, вони розносять її по світу. Ще не знайдено цих вогнищ. Але Заболотний вже переконався, що в Аравії, Турецькій Вірменії та Месопотамії, які він об'їхав, їх немає. А ці місця вважалися найвидатнішими вогнищами чуми. Вогнища ці, як і шляхи поширення чуми, вчений вирішив і далі досліджувати. Без цього «чорну смерть» подолати не можна.

Данило Кирилович поставив чемодани посеред кімнати і оглянувся.

Самому не вірилося, що він уже дома, в своїй квартирі, де все нагадує про Людмилу. Ось вона дивиться на нього з портрета на стіні: відкрите обличчя з високим опуклим чолом, ніжні карі очі, в яких світиться розум, і великий, красиво окреслений рот; волосся зачесане назад, за вухо, без проділу.

Все в домі наповнене нею і продиктоване її смаком. Все мало свій смисл і відбивало якийсь етап або подію в їхньому житті. От хоч би ця скульптура Ігнатова: кавказець на коні, прощання з коханою: останній поцілунок, судорожне чіпляння за стремено. Або картина «Фламінго в польоті»: смілива стрілка птахів на тлі похму-

рого грозового неба. Чи не символізує вона життя Заболотного — завжди в дорозі. А в кутку — літографія. Над умираючою дитиною велике змучене обличчя матері. Мовчазне горе, розпач і протест зробили її святою. Навколо голови матері — сіяння. Літографію Людмила купила недавно, без Данила — це пам'ять про їх сина Петруся, якого вони поховали кілька років тому на Байковому кладовищі.

Болісно стислося серце і від спогадів про сина, і при думці про Людмилу, якій судилося нести подвійний тягар: втрата сина і постійний страх за життя чоловіка.

Розстебнувши комір сюртука, Заболотний сів за столик Людмили. Столик був маленький, на високих фігурних ніжках, з червоним оксамитом, на фоні якого вигідно вирізнявся чорнильний прибор і годинник, вроблений у пузату фарфорову колонку з малюнками. Людмила вела лік не тільки дням, а й годинам, чекаючи Данила.

Праворуч, на краю столика, лежала купка паперів. Данило Кирилович простяг до неї руку. Узяв два зошити, які лежали зверху.

Перший був зошитом витрат, другий — щоденником. Заболотний погортав його, пробіг кілька останніх сторінок:

«...Коли риплять під ногами листоноші сходи, — читав він, — я схоплююсь і вибігаю йому назустріч. Я вже добре знаю його кроки. Конверт беру з тремтінням у серці. Яку звістку несе він мені? Листоноша в цей час говорить: «Не журіться. Все має бути добре. Адже адреса написана рукою вашого чоловіка». Живу в безнастанній тривозі, в нестерпному чеканні. Як солдатка у дні війни. А Даня завжди на війні. Сьогодні він в Індії серед лютуючої смерті. Він на війні, коли буває навіть дома. Все його життя — серед смертоносних мікробів. Зустрічаючи Даню, я придивляюсь чи не червоні в нього очі? Я цілую Данине чоло, щоб дотиком губів перевірити, чи немає в нього жару (долоні в мене завжди гарячі, і я їм не довіряю). Коли він захворів на дифтеріт і ввів собі сироватку, то сказав з усмішкою: «Твоїй любові я зобов'язаний своїм одужанням в більшій мірі, ніж сироватці Берінга і Ру».

...Я знаю багато вчинків — відважних, героїчних, але часто в окремому вчинку можна знайти розрахунок. А у вчинках Дані я не бачила ніякого розрахунку. Немає в них і неспокійного, гарячкового марнославства. На обраному ним життєвому шляху його чекає тільки одне:

смерть від якої-небудь страшної хвороби. І все це заради того, щоб вирвати у природи ще одну таємницю, допомогти людству віддалити смерть. Я це бачу, розумію і схиляюся перед ним.

Часто я ревную його до науки, від якої він невіддільний. Він мені дорогий з усіма його прагненнями, з жадою шукань, з неспокоєм, з муками думки. Без усього цього не було б Дані. І те, за що я люблю його, забирає його в мене. Я завжди мушу бути готова втратити його. Як жити?! Як жити?!»

Заболотний перегорнув сторінку. Читав далі: «Зараз я лічу години й хвилини. Він скоро приїде. Стрілки рухаються дуже повільно. Невблаганно повільно. Адже немає такого ключа, яким можна було б розкрутити пружини часу, як розкручується пружина в годиннику, щоб наблизити зустріч.

Сьогодні їду в Чоботарку. Все-таки ближче до Одеси, там зустріну Данила. З дня на день він прибуде пароплавом з Константинополя...»

Із сторінок щоденника повіяло на Заболотного теплом, світлим смутком, щирим зізнанням, яке можна зробити тільки собі самому. Наче він проник у глибину серця коханої. В Чоботарку! Швидше! Швидше!

За годину Данило Кирилович уже сидів у вагоні одеського поїзда. На світанку зійшов на станції Крижопіль. Звідси до села Чоботарки, де вчений народився і жив,— дванадцять верст. В село він вирушив пішки, бо підводи не було. Запорошений, втомлений, але щасливий, Данило Кирилович переступив поріг батьківського дому.

Розділ одинадцятий

Дні, проведені в Чоботарці, були, либонь, чи не найщасливішими в його житті. Навіть перші зустрічі з Людмилою в Одесі, на бульварі біля пам'ятника Пушкіну, на набережній біля Ланжерону, де він стрибнув у воду за рукавичкою, яку впустила кохана, і навіть перший приїзд у Чоботарку після одруження не були такими щасливими, як ці дні. Відтоді почуття дозріло, воно стало всеосязним, заповонило всю душу. Його загострила ще розлука й особливо небезпека, якої зазнавав Данило Кирилович в Індії.

Світ для Заболотного в ці дні звузився, як сніп проміння, пропущеного крізь лінзу, став яскравою світною точкою — світом цим була Людмила. Існувала для нього тільки вона одна.

Вони гуляли по лісу, збирали гриби, купались у ставку, бризкаючись, як діти. Вели між собою безконечні розмови. Данило розповідав про Індію, Людмила — про київське життя, про театр. Зустрічали рожеву зорю, милувалися барвами вечірнього неба, читали книжки. Заболотний поповнював свої колекції екземплярами квітів, гамініців, комах. З невідомою зацікавленістю допомагала йому в цьому Людмила.

Стиха, нечутними кроками наближалась осінь, в зелені крони дерев обережно вписувала рідкі червоні й жовті мазки. День був тихий, прозорий. У повітрі плавало сріблясте павутиння.

Данило і Людмила ішли в ліс стежкою, що ховалася у кущах. Усе викликало тут спогади: ось джерело під тополею, тут вони звичайно відпочивали, повертаючись з лісу; ось пасіка — тут їх покусали бджілки; ось дика груша — недавно, сміючись, вони трусили її.

— Коли ти ввійшов, я втратила здатність говорити, — несподівано згадала приїзд чоловіка Людмила. — Цього дня я збиралася виїхати до Одеси, і раптом входив ти... Все-таки ти не сказав мені, як догадався, що я тут...

— Саме почуття... — пожартував Данило.

— Ти скучав за мною?

— Скучав? Не те слово. Туга за тобою якось злилася з тугою за батьківщиною. В найважчі хвилини я викликав твій образ в своїй уяві. Ти завжди була зі мною, і я був з тобою. Завжди з тобою, — глибоко заглянув їй в очі Данило.

— Завжди?

— Так, завжди.

— І коли ти далеко від мене?

— Звичайно...

— Не залишай мене саму, — раптом гаряче, задихаючись, з благанням у голосі заговорила Людмила. Потім наболілих почуттів виплеснувся з самої глибини її душі. — Якщо ти любиш мене і дорожиш моїм спокоєм, моїм душевним благополуччям, ти повинен скрізь брати мене з собою. Самотність мене погубить. Мені важко, мені дуже важко. Вдова при живому чоловіку. Розумієш? — Тіло її здригалось. Спалахнули рум'янці на щоках.

Данило взяв у долоні її мокре од сліз обличчя.

— Ризикувати тобою? Хіба я можу це зробити? Я була там, де палає полум'я епідемії. Надто багато ти від мене вимагаєш,— відповів він.

— Не кажи, не кажи, я все розумію. Я знаю, що не можу бути корисною у твоєму тяжкому подвигу. Я не бактеріолог, не лікар. А тягарем для тебе бути не хочу. Але я невідступно шукаю виходу і не знаходжу. Доля дуже жорстока. Мені судилося виснажливе невблаганне чекання. Ти трудишся, служиш добру. А я? Хто я? Мені лишається тільки гордитися тобою і втішатися тим, що у твоєму служінні науці й народові є нібито і моя крихта участі — моя любов. Зрозумій, дуже важко, бути відбитим світлом, осколком скла, яке світиться тоді, коли на нього падає промінь... Ти не хочеш, щоб я виступала на сцені. Дитину я втратила.— На віях Людмили іскрились сльозинки.

Що Данило міг відповісти їй? Він і сам мучився тими ж думками і почуттями. Але нічого не міг змінити в їхньому житті. І щоб припинити цю розмову, прогнати сумні думки, він пожартував:

— Міркуючи таким чином, хіба ти не крадеш хвилини нашої радості? Заспокойся, витри очі. Ну, от і добре. Бачиш, одразу світліше стало навколо...

...Не встиг Заболотний розпечатати листа, присланого з Києва, як у кімнату, захекавшись, вбіг хлопчик, обірваний, невмитий, і з плачем звернувся до Данила Кириловича:

— Тато мій помирають... Допоможіть... Отам за ставком наша хата...

Ховаючи на ходу в кишеню непрочитаного листа, Заболотний разом з Людмилою поспішили до хворого.

У похилій хатинці з підсліпуватими віконцями було душно. Під брудним кожухом ворушилась і здригалась людина. Біля неї метушилась худа немолода жінка — дружина хворого. Відсторонившись, вона пропустила Заболотного до чоловіка. Лікар відкинув кожух і побачив обличчя хворого. Воно було синім, ніздрі роздувалися. Напіввідкритим ротом він жадібно хапав повітря.

Дихання було з тим специфічним здушеним хрипінням, по якому легко й одразу встановлюється діагноз. Таких хворих йому вже доводилося лікувати в Подільській губернії, куди він виїздив на епідемію дифтерії. І тепер він сміливо зробив те, що повинно було врятувати селянина... Все це було схоже на диво.

Очі жінки налилися сльозами вдячності. Вона схопила руку лікаря й почала цілувати. Заболотний визволився, підвів жінку, заспокоїв її, а коли побачив дітей, які скупчилися в кутку, наказав їм вийти, а матері пояснив, яка це небезпечна для них хвороба.

Втома раптом оволоділа вченим. Згорблена від постійної роботи з мікроскопом спина ще більше згорбилася. Сів на ослінчик, окинув зором хату, подумав: скільки в ній горя й муки. В оцій хаті і в таких, як оця. Вчепиться заразлива хвороба, то всіх перекачає. Не буде кому води подати, піч натопити, худобу нагодувати. Ніхто не знає, як відборонитись завчасно, якою стежкою обійти біду, бо вона не питає, чи добрий чоловік, чи злий.

І ще подумав: ліки від хвороби ще можна дістати, є в аптеках, а чи є ліки від соціальних хвороб? Ці останні лютують як в Індії, так і на його, Заболотного, батьківщині. Від того — неволя, злидні, тюрми, потоптана людська гідність. І тут в пам'яті спливли вірші, які він, Данило, написав ще будучи студентом фізико-математичного факультету Новоросійського університету (пізніше його виключили за революційну діяльність, хоч до закінчення лишалося всього три місяці):

Ой там, де воля,— пісня летиться,
а де неволя — там нема,
там чути, як кайдан кується,
там вічний голод і зима.
В краю, де воля,— діти гарні,
в краю неволі — калічня.
Сидять не в школі — в буцегарні
та вчаться гнутися щодня.
В краю, де воля,— голос правди,
в краю неволі — все брехня,
царить в законі розбійня.
В краю, де воля,— всім весело,
в краю неволі — сум тяжкий.
Коли ж, коли усе знесемо,
коли настане день ясний?

...Поки Данило був зайнятий хворим, Людмила розмовляла з хлопчиком.

— Як тебе звуть? — торкнулася вона його плічка.

Хлопчик засоромився, відповів стиха:

— Петрусем мене звуть.

— А чи ходите ви до школи?

Усі хором відповіли «ні». А Петрусь додав: «Зимомо до школи ходити босому холодно... А черевиків у нас нема...» — і засмутився.

— А тобі дуже хочеться вчитись?

Очі Петруся засвітилися:

— Хочеться. Дуже...

Людмила пригорнула до себе Петруся. Й тут несподівано спалахнула щаслива думка, яка пізніше цілком оволоділа нею:

— То я допоможу тобі, Петрусю. І тобі, і твоїм сестричкам та братикам... Ви вчитиметеся, я подбаю про це. І черевички куплю...

Так, тепер вона знає, що робити. Довгі дні розлуки із Заболотним вона присвятить вихованню оцих дітей, допоможе їм стати на ноги. Те, що вона оце щойно висловила Данилові, було нападом слабкості, вибухом відчаю. Тепер буде в неї мета, і вона неодмінно здійснить її. Увесь свій час віддасть турботам про дітей і не відчуватиме самотності.

Повертаючись додому, Данило й Людмила тільки про це й говорили.

Заболотний був радий, що її захопила ця ідея, і всіляко підтримував дружину, заохочував.

Отже, всі проблеми ніби вирішилися: і в театрі вона не виступатиме, і самотність їй не дошкулятиме, а головне — вона матиме свою власну мету в житті — благородну, гуманну мету, гідну такої щиросердої жінки, як вона, матиме свою власну людську цінність.

Уже на порозі хати Данило Кирилович згадав про лист і зупинився, щоб прочитати його. Це був лист під професора Підвисоцького. Читав уголос:

«...Вас чекають у Петербурзі, в Інституті експериментальної медицини. Заздрю Вам. Вас призначено в нову експедицію — у східну Монголію, в район Венчану, на схили монгольського плато та Хінгінського хребта. Не сумніваюся, Ви знайдете чумні вогнища й причини чумних епідемій».

В очах Заболотного з'явився той звичний для них блиск, коли вченим оволодівала якась нова ідея. Він уже весь був у пошуках, у дорожній метушні, в русі. «Шукати!» — ось девіз його життя. В ньому величезна прикладна сила. Звістка з Києва вплинула на нього, як сигнал сурмача на бойового коня. Знов у дорогу!

Через три дні Людмила проводжала чоловіка до Петербурга. Сліз не було в неї на очах. Але вона дала їм волю, коли останній вагон зник в туманній осінній далині...

ЗМІСТ

Рік щастя. *Повість* 3

Поговори зі мною, лікарю. *Есе* 169

Завжди в дорозі. *Повість* 422

ПАВЕЛ ЕФИМОВИЧ БЕЙЛИН ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ.

Том второй

ГОД СЧАСТЬЯ. *Повесть.*

ПОГОВОРИ СО МНОЮ, ДОКТОР. *Эссэ.*

ВСЕГДА В ПУТИ. *Повесть.*

Киев, издательство художественной литературы
«Днипро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*

Художник *Е. Ф. Сендзюк*

Художій редактор *А. І. Клименко*

Технічний редактор *О. М. Грищенко*

Коректори *Л. І. Карпенко, Л. Г. Лященко*

Інформ. бланк № 3118

Здано до складання 17.06.85. Підписано до друку 03.09.85. БФ 16594.
Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 25,62. Умовн. фарбовідб. 25,62. Обл.-
вид. арк. 27,885. Тираж 65 000 пр. Зам. 5-485. Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, вул. Воровського, 24.

Бейлін П. Ю.

Б41 Твори: В 2-х т. Том 2. Рік щастя: *Повість*; Поговори зі мною лікарю: *Есе*; Завжди в дорозі: *Повість*. — К.: Дніпро, 1985. — 488 с.

До другого тому творів українського радянського письменника ввійшли повісті «Рік щастя» — про невтомну працю радянських лікарів, їх боротьбу за прогрес у медицині, «Завжди в дорозі» — про відомого вченого-мікробіолога Д. К. Заболотного, одного з перших президентів Академії наук УРСР, та есе «Поговори зі мною, лікарю» — роздуми про медицину, про життя і поведінку людини в новому суспільстві.

Б 4702590200—097 76.86
М205(04)—85

У2

2

Павло Бейліш

ЖИВІТЬСЯ

2 крб.